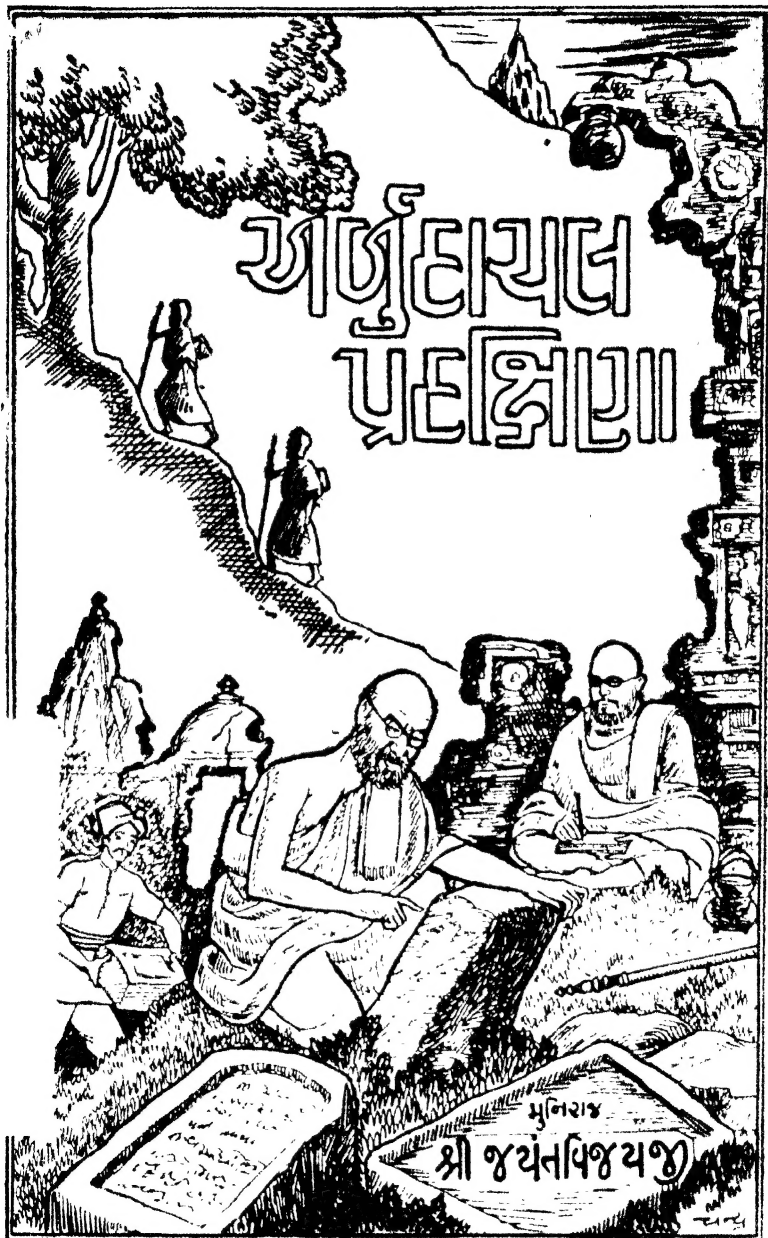

અર્જુનચલ પ્રદક્ષિણ

ચંદ્રાવતી નગરી પાન ૩૫

ચંદ્રાવતી નગરીના ખંડેરોમાંથી મળી આવેલ એક પાપાણુમાં આગળ અને પાછળ એમ બંને બાજુએ સમાનરીતે ઉત્કૃષ્ટ તીર્થંકરની દ્વિમુખ પ્રતિમા

આણુ ભાગ ૧

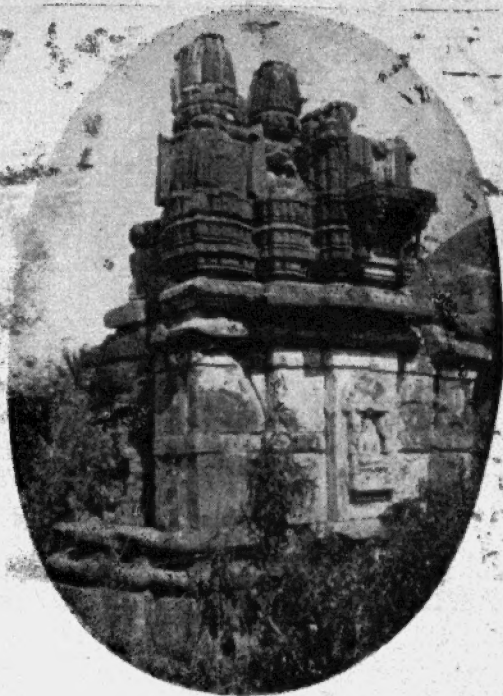
પુરાતત્ત્વવેત્તા મહા મહોપાધ્યાય
પં. ગૌરીશંકર ઓઝાજીનો અભિપ્રાય

“આપે મોટી કૃપા કરીને “આણુ” નામક પુસ્તકનો પ્રથમ ભાગ પ્રદાન કર્યો, જેને માટે અનેક ધન્યવાદ.

“આપનો ગ્રંથ જૈન સમુદાયને માટે જ નહીં પરંતુ ઇતિહાસપ્રેમીઓ માટે ખૂબ મહત્વનો છે. આપે આ પુસ્તક પ્રકાશિત કરીને આણુનો ઇતિહાસ અને ત્યાંનાં સુપ્રસિદ્ધ સ્થાનોને જાણવાનો ઇચ્છાવાળાઓને માટે ખુબ મોટી સામગ્રી ઉપસ્થિત કરી છે. વિમળવસહી, ત્યાંની હસ્તિશાળા, મહાવીરસ્વામીનું મંદિર, લૂણવસહી, બીમાશાહનું મંદિર, ચૌમુખજીનું મંદિર, ઓરિયા અને અચલગઢનાં જૈન મંદિરોનું જે વિવેચન આપ્યું છે, તે મહાન શ્રમ અને પ્રકાંડ પાંડિત્યનું સૂચક છે. આપે કેવળ જૈન સ્થાનોનો જ નહીં, પરંતુ હિંદુઓનાં અનેક તીર્થો તથા આણુનાં અનેક દર્શનીય સ્થાનોની જે વિગત આપી છે, તે પણ ખૂબ ઉપયોગી છે. આપનો યત્ન પ્રશંસનીય છે.

“આપના મહાન શ્રમની સફળતા તો ત્યારે જ સમજાશે, જ્યારે કે આપે સંગ્રહ કરેલા સેંકડો લેખ પ્રકાશિત થઈ જશે. આશા છે કે, આપના લેખો શીઘ્ર પ્રકાશિત થઈ જશે અને આણુ ઉપરનાં સમસ્ત જૈન સ્થાનો તેમજ તેના નિર્માતાઓનો ઇતિહાસ જાણવાવાળાઓને એથીયે વધુ લાભ પહોંચશે. આપ પરોપકારની દ્રષ્ટિથી જે સેવા કરી રહ્યા છો, તેની પ્રશંસા કરવી મારી લેખિનીથી બહાર છે. ધન્ય છે આપ જેવા ત્યાગી મહાત્માઓને જેઓ આવા કામમાં દત્તચિત્ત રહે છે.

અજમેર

મુંગથલા પાન ૪૫

પોતાની હર્ષાવસ્થામાં પણ ભૂતકાલની ભવ્યતાનો
જ્યાસ આપતું મુંગથલાના જૈન મંદિરનું દ્રશ્ય

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

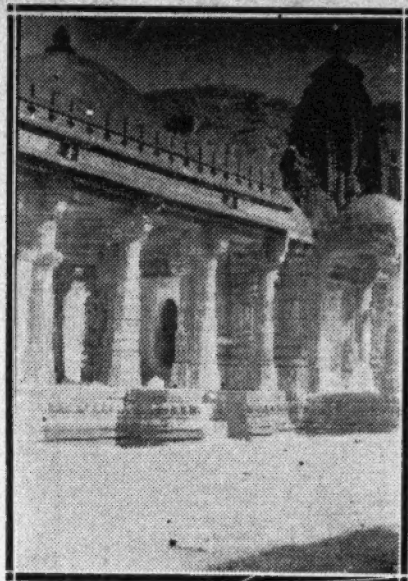
| ગુજરાતી કામીગઢટ વિભાગ |

અનુક્રમાક ૨૭૦૦૮- કિમત ૨-૮-૦

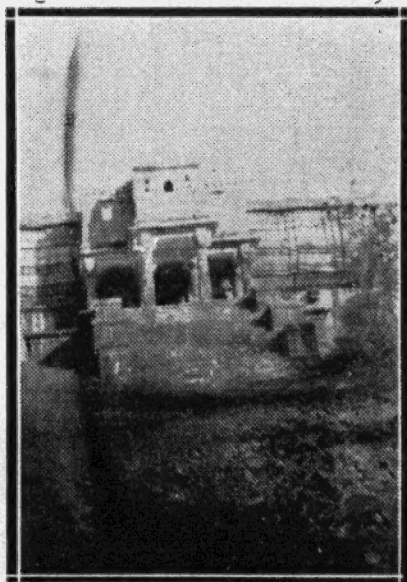
ગ્રંથનામ અબુદાયલ ખદક્રિણા

વર્ગકિ ૮૨૩૧૦-૧૩૦૦૦૨

હમીરગઢના આરસના જૈન મંદિ-
રની ભમતીની દેરીઓનું સુંદર દશ્ય.

હમીરગઢ : પાન ૧૨૩

હમીરગઢ તીર્થના જૈન
મંદિરનું ભવ્ય પ્રવેશદ્વાર.
હમીરગઢ : પાન ૧૨૩

શ્રી યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા
॥ અર્દ્ધ ॥
અર્જુનાચલ પ્રદક્ષિણા
[સચિત્ર]
(આખુ ભાગ ચોથો)

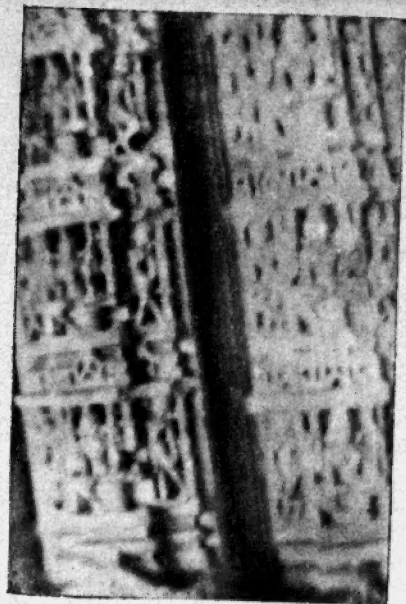
: લેખક :
શાન્તભૂર્તિ મુનિરાજ
શ્રી જયન્તવિજયજી

પ્રથમ આવૃત્તિ

વીર સં. ૨૪૭૪] ધર્મ સં. ૨૬ [વિ. સં. ૨૦૦૪

કિંમત ૨-૮-૦

મૂંગથલાના ખસ્ત જૈન
મંદિરની કારણીનું દશ્ય.

મૂંગથલા : પાન ૪૩

હમીરગઢ તીર્થના મંદિરના બગ્ય
શિખરની અદ્ભુત કારણીનું દશ્ય.

હમીરગઢ : પાન ૧૨૩

પ્રકાશક :

શ્રી ભાઈચંદ અમરચંદ વકીલ

• ખી. એ., એલ એલ. ખી.

મંત્રી:-

શ્રી યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા

ભાવનગર (કાઠિયાવાડ)

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
ભાવનગર
૧૯૦૦

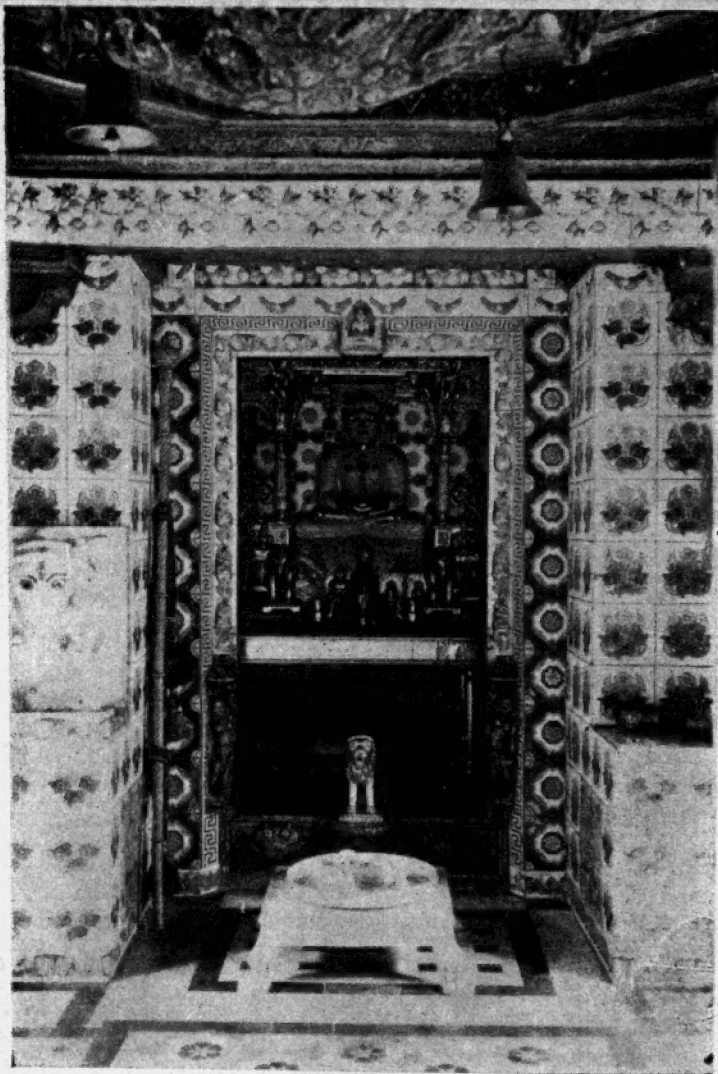
મુદ્રક :

ગોવિંદલાલ જગશીભાઈ શાહ

શા ર દા મુ દ્ર જ્ઞા લ ય,

પાનકાર નાકા, જુમ્મામસ્જિદ

સામે, અમદાવાદ.

બ્રાહ્મણવાડા મહાતીર્થ : પાન ૧૮૪

બ્રાહ્મણવાડાના મંદિરમાં ભગવાન મહાવીર
સ્વામીની મૂર્તિ અને મૂળગભારાનું દ્રશ્ય.

પ્રકાશકનું નિવેદન

સ્વ. શાસ્ત્રવિશ્વારૂઢ જ્ઞેનાચાર્ય શ્રી વિજયધર્મસૂરિજી મહારાજના વિદ્વાન્ શિષ્યરત્ન મુનિરાજ શ્રી જયંતવિજયજી મહારાજના નામથી વિદ્વત્-જગત્ ભાગ્યે જ અખણ્યું હશે.

તેમની પ્રૌઢ લેખિનીથી લખાયેલ ૧ વિહારવર્ણન, ૨ આયુ (ગુજરાતી), ૩ બ્રાહ્મણવાકા, ૪ હેમચંદ્રવચનામૃત, ૫ અર્ચુઃદ પ્રાચીન જ્ઞેન લેખ સંદોહ (આયુ ભાગ ૨.), ૬ શંખેશ્વર મહાતીર્થ, ૭ અચલગઢ (આયુ ભા. ૩.), ૮ હમીરગઢ તીર્થ વગેરે અનેક ઐતિહાસિક ગ્રંથો અગાઉ પ્રગટ થઈ ચૂક્યા છે. ત્યાર પછી તેમનો આ “ અર્ચુદાયલ પ્રદક્ષિણા (આયુ ભાગ ૪.) ” નામનો ગ્રંથ જે ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વની શોધપૂર્ણ લગભગ પંદર વર્ષ થયાં તૈયાર કરેલો હતો, તેને આજે પ્રગટ કરતાં ખરેખર અમને ખૂબ આનંદ થાય છે.

આયુનો ઇતિહાસ તો પુરાણો છે પણ મંત્રીશ્વર વિમળશાહે ને વસ્તુપાલ-તેજપાલની બંધુબેલડીએ જ્ઞેનોનાં સંસ્કારધામ સમાં દેવમહાલયો રચી, તેમાં શિલ્પ-કાતરણીનો કળામય રંગ પૂરી જગતને મુગ્ધ કર્યું ત્યારથી તો તેનો મહિમા વધુ ને વધુ પ્રકાશમાં આગ્યો અને તેની આસપાસનાં ગામો પણ તેના અનુકરણરૂપે નાનાં-મોટાં દેવપ્રાસાદોથી સુશોભિત થતાં અર્ચુદાયલને ગિરિરાજ સમોવડો કરી મૂક્યો; એ હવે આ હજી ગામોના ઐતિહાસિક પરિચયથી પણ

હમીરગઢ તીર્થના લગ્ન અને
વિશાળ શિખર સહિત સમગ્ર
ગિન મંદિરનું રમ્ય દેશ.

હમીરગઢ : પાન ૧૨૩

હમીરગઢ તીર્થના મંદિરના
વિશાળ રંગમંડપના લગ્ન ધુમ્મ-
ટનું અદ્ભુત કારીગરોવાળું લોક,
જે આશુનાં જોઈ મંદિરોની
કારણી ની યાદ આપે છે.

હમીરગઢ : પાન ૧૨૩

૧ ઇંચ = ૪ માઈલ

૧ ઇંચ = ૪ માઈલ

સમજુતી

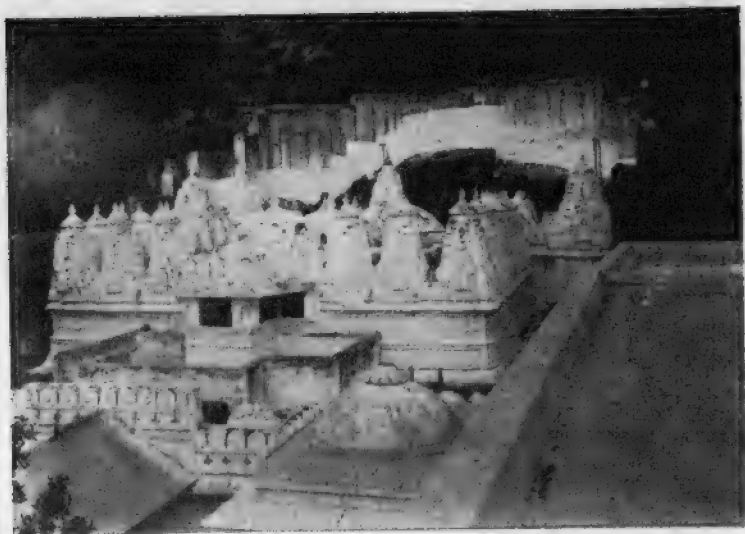
જૈન મંદિરવાળું ગામ મોટાં ગામોની નિશાની
 નાની પ્રદક્ષિણાની નિશાની--- ન દીની નિશાની
 મોટી પ્રદક્ષિણાની નિશાની—ખંડિતની ” ૬
 નાનાં ગામોની નિશાની • કાચા રસ્તાની ” ~

୬୧୩

42

રા જય

દાં ના રા જય

આદિજીવાડા મહાતીર્થ : પાન ૧૮૪

આદિજીવાડાનાં મંદિર અને તેના આવન
જિનાલયના અદારના ભાગનું દૃશ્ય.

અભણ્યું રહી શકે એમ નથી. આ ગ્રંથમાં જૈન મંદિરો, જૈનોની વસ્તી, ઉપાશ્રય વગેરેના વર્ણનની સાથેસાથ જ જૈનેતર પ્રાચીન હિંદુ મંદિરોને પણ તેમણે જતાં કર્યાં નથી. આમ, એકલા હાથની જાતમહેનત અને વિહારના કષ્ટદાયક અનુભવ સાથે પુરાતત્ત્વની શોધખોળપૂર્વક ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ આ ગ્રંથ તૈયાર કર્યો છે. આની સાથેસાથ તે તે ગામોમાંના મંદિરો, થાંભલા, ચખૂતરા, સરખંઓ વગેરે - જ્યાં જ્યાંથી શિલાલેખો મળી આવ્યા, તે ખૂબ સાવધાનીથી જોતારી લીધા છે, તેના સંગ્રહ “અર્ચુદાયલ પ્રદક્ષિણા જૈન લેખ સંદોહ (આશુ ભાગ પ.)” નામે છપાઈ રહ્યો છે, તે પણ થોડા સમયમાં પ્રગટ કરવાને અમે ભાગ્યશાળી થઈશું.

મહારાજશ્રીનાં પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકો પુરાતત્ત્વવેત્તાઓ - વિદ્વાનો અને તીર્થપ્રેમીઓમાં આજ સુધી આદરપાત્ર થઈ પડ્યાં છે, તેમાં શંકા નથી. આ ગ્રંથમાં લગભગ પંદર જેટલા ફોટોઓ, સુંદર છપાઈ, પાકું બાઈડીંગ અને જેકેટને લીધે પુસ્તકની બાહ્ય આકૃતિ પણ મનોહર બનાવવાનો અમે યત્ન કર્યો છે. આ અને બીજા ગ્રંથો પ્રગટ કરવાનું અમને જે સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે, તે માટે અમે મુનિરાજ શ્રી જયંતવિજયજી મહારાજના અત્યંત આભારી છીએ.

શુદ્ધના અંગે ભયંકર મોંઘવારી અને પેપર કંટ્રોલને લીધે અત્યાર સુધી આ પુસ્તક પ્રગટ કરવામાં વિલંબ થયો છે. જો કે અત્યારે પણ એ જ મુશ્કેલીઓ ચાલુ છે જ છતાં આ પુસ્તક છપાવવામાં થોડીઘણી સહાયતા મળી જવાથી અને લેખક મહારાજશ્રીએ પંદર વર્ષ પહેલાં તૈયાર કરેલા પુસ્તકને સાદાંત વાંચી, તેમાં ઘણા સુધારો તથા ઉમેરો કરી, તૈયાર કરીને થોડા સમય પહેલાં જ આપ્યું, એટલે અમે બહુ શીઘ્રતાથી આ પુસ્તક છપાવી પ્રગટ કરીને જનસમાજ સમક્ષ રજુ કરીએ છીએ.

પહેલાં તે આ ગામોના વર્ણનની સાથેસાથ જ શિલાલેખો

આશ્વિનવાસ મહાતીર્થ : પાન ૧૮૪

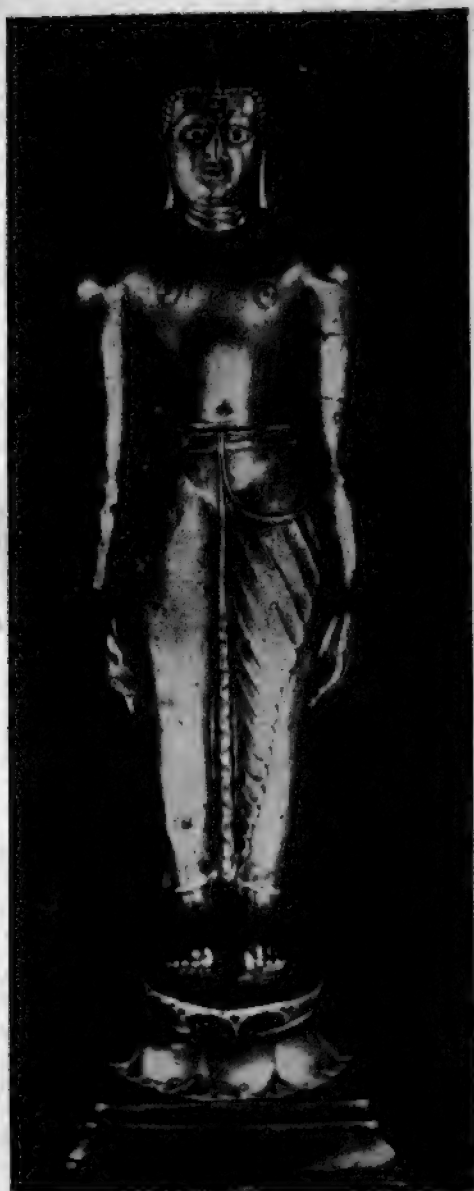
આશ્વિનવાસમાં વીરવાસ તરફના દરવાજાની અંદર બજવાન
મહાવીર સ્વામીની ચરણપાદુકાની છત્રી અને ધર્મશાળાનું દશ્ય.

આપવાનો મહારાજશ્રીનો ઈરાદો હતો પણ વર્ણનનું કદ વધી જતાં અને શિલાલેખોને પણ સાનુવાદ આપવાનો વિચાર કરતાં બંને ટ્રસ્ટીને આશુના ચોથા અને પાંચમા ભાગ રૂપે પ્રગટ કરવાનો નિર્ણય કર્યો, જેનો ચોથો ભાગ અમે આ સ્વરૂપે પ્રગટ કરીએ છીએ.

આ ગ્રંથ માટે પૂ. લેખક મહારાજશ્રીના ઉપદેશથી અમને પરચૂરણ સહાયતા મળી છે તે માટે અમે સહાયકોનો આભાર માનીએ છીએ અને આશા રાખીએ છીએ કે આવા જ્ઞાનકાર્યમાં પોતાની શક્તિ અનુસાર નિરંતર ફાળો આપતા રહે. આમ જે સહાયતા મળી છે તે આ મોંઘવારીના સમયે લાગેલા ખરચથી ઓછી છે. એટલે આ પુસ્તકની કિંમત અમે લાગત કરતાં યે ઓછી રાખી છે. છતાં વેચાણથી ઉપજેલી રકમમાંથી કુલ ખરચ-જેવું કે, કાગળ, છપામણી, કમીશન, જાહેરાત, વ્યવસ્થાપર્ચ વગેરેનું ખાદ કરતાં જે કંઈ વધારો રહેશે, તે રકમ ખીજા પુસ્તકો છપાવવામાં અને જ્ઞાનકાર્યમાં જ વપરાશે.

આ પુસ્તકને શીઘ્રતાથી પ્રુક વગેરેનું સંશોધન કાર્ય સારી રીતે તૈયાર કરી આપવા માટે દહેગામનિવાસી વ્યાકરણીય પં. અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહનો અને પુસ્તકને છપાવવામાં અને તેના બહિરંગને સુશોભિત કરી આપવામાં અમદાવાદનિવાસી ન્યાયતીર્થ તર્કભૂષણ પં. રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈ અને પં. શ્રી જયલિખ્ખુનો અમે અંતઃકરણથી આભાર માનીએ છીએ.

અંતમાં પૂજ્ય ગુરુદેવ અમને આવું લોકોપયોગી ખીજું વધારે સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ કરવાનું સામર્થ્ય અર્પે એ જ મહેચ્છા.

પીડવાડા

[પાન ૨૨૪]

(પ્લૉક શ્રી સારાભાઈ નવાળના
સૌજન્યથી)

પીડવાડા (મારવાડ)ના શ્રી મ-
હાવીર સ્વામીના દેરાસરમાં
આવેલી આ ધાતુપ્રતિમા ગુપ્ત-
કલાનો સુંદર નમૂનો છે. મૂર્તિની
નીચે સંવત ૭૪૪નો લેખ છે.

સ મર્પણુ

જેની પુણ્યપરંપરા યશવતી વ્યાપી જગે વિજ્ઞમાં,
ને રોપ્યો અમ જ્ઞાનનો સુભગ જે વિદ્યાતાણો સ્તાંભ હ્યાં;
તેનો અક્ષર લેશ પ્રાપ્ત મુજને તે આ સ્વરૂપે મુદ્દા,
અર્પું હસ્તકને ય લક્ષ્મિકુસુમો શ્રીધર્મસૂરીશના.

शास्त्रविशारद जैनाचार्य
श्रीमद्विजयधर्मसूरीश्वरजी महाराज

શ્રી શારદા મુદ્રણાલય

પાનકોર નાકા

અમદાવાદ

યક્ષરાઈ મણિમદ્રો વિજયતેતરામ્ ॥

કિંચિદ્ વક્તવ્ય

આપુ ગિરિરાજના દેવમહાલયોને મેં જોટલી (સાત-આઠ) વખત જોયાં હશે તેટલી વખતે મને તેમાંથી અવનવી પ્રેરણાઓ મળતી જ રહી છે. આપુના કુદરતી સૌંદર્યમાં માનવી બુદ્ધિએ ઘડેલા આકારોનો અદ્ભુત મેળ તો કઈ પ્રેરણાને આભારી હશે; એ સમજવું મુશ્કેલ છે છતાં દાનવીર અને કળાવીર; બન્નેના મુક્ત હસ્તનો અસ્ખલિત પ્રવાહ, એ શિલ્પ પાછળ વહેતો નજરે પડ્યા વિના રહેતો નથી. હું એથી આકર્ષાયો અને મેં નજરે પડતી પ્રત્યેક શિલ્પકૃતિઓનો સાવધાનતાપૂર્વક અભ્યાસ કરવા માંડ્યો, મારી આંખો ટેવાઈ જવા માંડી અને એ સંબંધી ઐતિહાસિક ને પૌરાણિક સાહિત્ય પણ ફેંદતો-વાંચતો રહ્યો, ધીમે ધીમે બધી હડકાડતો અક્ષરબદ્ધ કરવા માંડ્યો. જેમ જેમ લખાતું ગયું તેમ તેમ નવા વિષયો ઉમેરાતા ગયા અને તેથી જ મેં આજ સુધી તૈયાર કરેલા આપુના પાંચ ભાગોમાં ય આપુનું સર્વાંગીણ સ્વરૂપ પૂરું થઈ શક્યું-શકતું નથી. આપુના સ્તુતિ-સ્તોત્રરૂપ છટ્ટો ભાગ, જૈન ભંડારોમાંથી મળેલી હસ્તલિખિત પોથીઓમાંથી અને પ્રકાશિત થઈ ગયેલાં પુસ્તકોમાંથી નકલ કરીને ઉતારી રાખેલો, હજી અવ્યવસ્થિત પણ તૈયાર પડ્યો જ છે. આપુના પ્રથમ ભાગની વિશેષ હકીકતની તૈયાર કરવા માંડેલી ટિપ્પણીઓ તો હજી કેટલીક નાના-મોટા કાગળિયાંની કાપલીઓમાં છે ને ખીજી તૈયાર કરવાની બાકી છે. આમ, મારી દૃષ્ટિએ આપુનું ગિરિરાજ સમું સર્વાંગીણ દર્શન આટલા ભાગોમાં ય પર્યાપ્ત થતું નથી; એટલું જ માત્ર વક્તવ્ય છે.

પ્રથમ ભાગ “આયુ”માં પર્વત પરનાં સ્થળોનો સચિત્ર અદ્યતન અને ઐતિહાસિક પરિચય આપ્યો છે. એની ગુજરાતી અને આવૃત્તિઓ પ્રગટ થતાંવેંત થોડા સમયમાં જ ખલાસ થઈ ગઈ અને એ પુસ્તકની ખૂબ માંગણી આજે પણ ચાલુ છે. આની હિંદી આવૃત્તિ પણ છપાઈ ચૂકી છે—આ ઉપરથી મારી આ કૃતિને જનતાએ ખૂબ અપનાવી છે; એમ માનું છું. આનો અંગ્રેજી અનુવાદ પણ તૈયાર પડ્યો છે. અંથમાળા ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રગટ કરવાને માટે તેમાં સુધારો—વધારો કરી તૈયાર કરી આપવા વારંવાર અમને જણાવે છે પણ ખીજા અંથોના વ્યવસાયમાં એ તૈયાર કરી શકાયું નથી. હવે એ થોડાં વખતમાં તૈયાર કરી શકાશે; એમ મને લાગે છે.

ખીજા ભાગમાં આયુના મંદિરોમાંથી જેટલા શિલાલેખો મળ્યા તે બધા સાનુવાદ, કંઈક આલોચના સાથે તૈયાર કરી પ્રગટ કર્યા છે, તે અંથ પણ આજે દુર્લભ્ય છે.

ત્રીજો ભાગ “અચલગઢ” હમણાં જ સચિત્ર પ્રકાશિત થયો છે અને ચોથો ભાગ—અર્જુનદાયલ પ્રદક્ષિણા રૂપે તૈયાર કરી શક્યો છું, તે જનતા સમક્ષ રજુ કરી રહ્યો છું.

શોધખોળનું કામ કેટલું અટપટુ અને શ્રમસાધ્ય છે તે તો તેના જણકારો જ સમજી શકે. વળી સાધુ જીવનની મર્યાદામાં, જોતેના એકાદ ઘર વિનાના ગામમાં તો કેટલું કઠણ થઈ પડે છે એનો ચિતાર અહીં આપવો ઇષ્ટ નથી પણ આયુની આસપાસ પહાડી પ્રદેશ—હું અને મારા શિષ્ય શ્રીવિશાળવિજયજી—અમે માત્ર એ જ સાધુઓને વીંધતાં ખૂબ અગવડો સહન કરવી પડેલી અને એને પરિણામે શરીર ઉપર જે અસરો થઈ આવી તે આજે પણ ભોગવી રહ્યો છું. મતલબ કે, અમે ગિરિરાજની આસપાસ ૯૭ ગામોમાં ફર્યા અને જે જે જોયું, શિલાલેખો મળ્યા—તે બધાની નોંધ કરતો ગયો. આમાં જોન દષ્ટિએ ઐતિહાસિક માહિતીઓ

આલેખવાનો પ્રયત્ન છે છતાં હિંદુઓના પ્રાચીન મંદિરોનું વર્ણન કે નોંધ આપવી ચૂક્યો નથી. જ્યાં સમયાભાવે હું હિંદુ દેવળો જોઈ શક્યો નથી ત્યાં મેં મહામહોપાધ્યાય પં. ગૌરીશંકર ઓઝાજીના સિરોહી રાજ્યજ્ઞા ઇતિહાસ નામના ગ્રંથમાંથી જિતારાઓ તે તે સ્થળે નોંધપૂર્વક આપ્યા છે, તેની સાભાર નોંધ લઉં છું.

પ્રાચીન સમયમાં સાધુઓ પોતાના વિહારમાં આવતાં તીર્થો, ગામોનાં મંદિરો, મંદિરોની મૂર્તિઓ વગેરેનું માત્ર નામનિર્દેશ પૂરતું જ વર્ણન ગુજરાતી પદ્યમાં કરતા, જે તીર્થમાળા ને ચૈત્ય પરિપાટી જેવાં શીર્ષક નામોવાળાં વર્ણનોમાંથી આપણને જાણવા મળે છે. મારા આ વર્ણનમાં એક ગામથી બીજું ગામ કઈ દિશામાં કેટલે દૂર, કયા જિલ્લા કે તહેસીલમાં, ત્યાં જૈન મંદિર હોય તો તે કેવી સ્થિતિમાં છે, તેની અંદરના ભાગ જેવા—મૂળગભારો, ગૂઢમંડપ, શૃંગારચોકી, ભમતી કે દેરીઓ વગેરેમાં મૂર્તિઓ કેટલી છે અને કયા કયા તીર્થંકર કે દેવી-દેવતાની કઈ કઈ બાજુએ છે, કેટલીક મૂર્તિઓમાં તો તેની જાંચાઈ-પહોળાઈ વગેરે પણ આપી છે. ઉપરાંત જૈનોની વસ્તી, ઉપાશ્રય, ધર્મશાળા વગેરેની હકીકતની સાથેસાથ જ હિંદુ દેવળો, જગ્યાઓ, જૈન મંદિરો; જેમાં હિંદુઓએ—બ્રાહ્મણોએ પોતાના દેવની મૂર્તિઓ બેસાડી દઈ હિંદુ-વૈષ્ણવ કે શૈવ મંદિરો બનાવી દીધાં છે, તેની પ્રામાણિક માહિતી પણ આપી છે. ગામ-ગામના રસ્તાઓનું ઉપયુક્ત વર્ણન પણ આમાં આમેજ ક્યું છે. વળી તે તે ગામની પ્રાચીનતાનો પુરાવો તેમજ પ્રાચીન તીર્થ-માળાઓ, ગ્રંથપ્રશસ્તિઓ, કયા આચાર્યોએ તે તે ગામમાં પધારી કયા કયા ઉત્સવો કયારે કર્યા તેના યાવત્શક્ય ઉલ્લેખો પણ આપ્યા છે. સંક્ષેપમાં જાણવાની ઈચ્છાવાળા માટે આ સમગ્ર ગામોનો કોડો પણ આપ્યો છે. જે જે સ્થળના ફોટાઓ લેવાનું પાછળથી શક્ય બન્યું તે તે ગામના ફોટાઓ અને પ્રદક્ષિણામાં આવતા ગામોનો

સમગ્ર નકશો પણ આમાં સામેલ કર્યો જ છે. આમ, બની શક્યું તેટલી રીતે આ વર્ણનને લોક—ઉપયોગી કરવાની દૃષ્ટિ રાખી છે, આની સફળતા કેટલી, તેનો આંક વાંચકો ઉપર છોડું છું.

આ પ્રદેશનો વિહાર અમે સં. ૧૯૮૭માં કરેલો. એટલે સત્તર વર્ષ પહેલાં તે ગામોમાં જે સ્થિતિ હતી, તેનું વર્ણન આમાં મુખ્યત્વે છે, છતાં પાછળથી જે કંઈ અમને અહીં એકાં છૂણોદ્ધાર કે સુધારા વધારાની માહિતી મળતી રહી તેને પણ આમાં સમાવી દીધી છે. કેટલાંક સ્થળોની માહિતી અમે મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો ને કરી રહ્યા છીએ છતાં એ બધી સામગ્રી આવે ત્યાં સુધી રાહ જોઈ શકાય નહિ; તેથી જે કંઈ આટલી સામગ્રી ઉપરથી તૈયાર થઈ શક્યું તે બધું વ્યવસ્થિત ગોઠવીને આ સ્વરૂપે પુસ્તક જનતા સમક્ષ મુકવામાં આવે છે.

ભારતીય શિલ્પકળા અને સ્થાપત્ય કેવાં ઉચ્ચકોટિનાં હતાં; એની આ પ્રદેશમાં અને બીજે પણ પરિભ્રમણ કરતાં ઝાંખી થયા વિના રહેતી નથી. ભારતીય પ્રભુ ધર્મગ્રાણી છે, તેથી જ ભારતીય શિલ્પકળાનો ઉદ્દેશ વિવિધ સ્વરૂપોને કળામય રીતે ભિન્નભિન્નરૂપે દૃશ્યમાન કરાવવાનો નથી પણ આત્મીય ભાવોને તથાસ્વરૂપે કલ્પીને વિવિધ સ્વરૂપોમાં પણ એકત્વ સર્જવાનો છે; એ તેના વિધાનમાંથી પણ નજરે પડે જ છે અને તજજ્ઞોનું મંતવ્ય પણ અમારા ઉપયુક્ત કથનને ટેકા આપે છે. મંદિરો, જનતાના સર્વાંગીણ વિકાસનો ઉચ્ચ મેરુસ્વરૂપ સંસ્કાર આપવાના હેતુથી જ રચાતાં અને જનતાના વિવિધ વિચારોનું સ્વયંભૂ એકીકરણ આવા ધામોમાં થઈ શક્યું. વ્યવહારુ જનતાના માનસનું નિયંત્રણ કરવામાં મંદિરોનો ફાળો નાનોમૂનો નથી. તેથી મંદિરો ઉપર ગમે તેવી મુસ્લિમ આક્રમણો વગેરેની આફતો ગૂંજરી છતાં તેનાં સંસ્કરણો, પરિવર્ધનો કે નવીન રચના થયા જ કરી છે, જેને પરિણામે આજે પણ મંદિરોની વિપુલતા નજરે ચડે છે.

જે ગામમાં એક પણ મંદિર છે ત્યાં જૈનોની વસ્તી તેના પ્રમાણમાં હોવી જોઈએ પણ અત્યારે તો કેટલાંય ગામે જૈનોની વસ્તી વિનાનાં સૂતાં પડ્યાં છે અને તેથી જ ત્યાંના મંદિરોની સ્થિતિ દયનીય બનેલી જોવાય છે. થોડાક સમારકામથી આખું મંદિર ઊભું રહી શકે-ટકી શકે એવાં સ્થળો પણ આજે સાર-સંભાળ વિના કાળના મુખ તરફ ધસડાઈ રહ્યાં છે. જૈનોની વસ્તીની ભૌગોલિક સ્થિતિમાં આજસુધી મોટું પરિવર્તન થવા પામ્યું છે એની ઝીણી વિગતો રસપ્રદ હોવા છતાં વિસ્તારભયે આલેખતો નથી. ટૂંકમાં, ભગવાન મહાવીરસ્વામીના સમયે મગધ અને તેના આસપાસના પ્રદેશમાં જૈનોની વસ્તી વિપુલ હતી. તે ધીમે ધીમે રાજક્રાંતિઓ અને પરિવર્તનોની સાથેસાથ ખસતી ખસતી માળવા, મેવાડ, મારવાડ તરફ આવી. બિન્નમાળનો પ્રદેશ એક વખત ગુજરાત કહેવાતો તે ધીમે ધીમે આખું સુધી સીમિત થયો. આવડા, ચૌકુચ અને વાઘેલા રાજવંશોના સમયમાં જૈનોને ગુજરાતમાં રક્ષણ અને પ્રોત્સાહન મળતાં, તેમાંની કેટલીક જૈન વસ્તી અત્યાર સુધી ગુજરાતમાં આવીને સ્થિર થઈ ગઈ. એટલે તે સ્થળોનાં જે સ્થાવર મંદિરો કે મકાનો રહી ગયાં તે કાળનો ઘસારો પામી પોતાની ભૂતકાલીન સમૃદ્ધિનો ખ્યાલ આપતાં, પથ્થરોના ઢગલામાં, પાયાથી ૧૦—૧૫ ફૂટની દીવાલો કે તેના અમુક ભાગના અવશેષોરૂપે, જાણે કાળની પકડમાંથી પોતાને બચાવવાનો નિરર્થક પ્રયત્ન કરી રહ્યાં હોય તેમ, જોવાય છે.

આ બધી હકીકતોને ઝીણવટથી આલેખવા માટે ઉપયુક્ત સામગ્રી, ફોટાઓ વગેરે લેવાનું સાધન, જુદી જુદી હકીકતો માટે તેના નિર્ણયાત માણસોનું જૂથ હોય તો જ એ બધાં પુરાતાત્વિક સ્થળોની માહિતી શાસ્ત્રીય ઊદાપોહ સાથે આપી શકાય. છતાં અગાઉ જણાવ્યું છે તેમ, અમે જે જ સાધુઓએ આવા વિકટ પ્રદેશને ખૂંદતાં, સાધુજીવનની મર્યાદાને સાચવતાં જે કાંઈ હાથ લાગ્યું, જોયું—જાણ્યું તેને અક્ષરબદ્ધ કરી લીધું છે.

દશમીથી સોળમી શતાબ્દ સુધી અને પછી ત્રુટક ત્રુટક રૂપે આ રાજપૂતાનાનો પ્રદેશ જૈનોથી સમૃદ્ધ હશે એમ ત્યાંનાં મંદિરો અને તેમાંથી પ્રાપ્ત શિલાલેખો ઉપરથી જણાય છે. તે તે સમયના રાજાઓએ પણ જૈનધર્મ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવી જૈનોને પ્રતિષ્ઠા આપી હોય એમ પણ લાગે છે. ધારાવર્ષની પત્ની શૃંગારદેવી જેવી મહારાણીએ ઝાડોલીના મંદિરના નિર્વાહ અર્થે સં. ૧૨૫૫ માં અરટ અને જમીન આપ્યાનો, મૂંગથવાના સં. ૧૪૪૨ ના લેખમાં રાજા કાન્હડદેવના પુત્ર વીસલદેવે ત્યાંના મંદિર માટે કંઈક બેટ કર્યાનો, નાણાના ૧૬૫૬ના લેખમાં એક રાજાએ તેમના નારાયણ નામના મંત્રીને નાણા ગામ આપેલું, તે નારાયણ મંત્રીએ ત્યાંના મંદિર માટે અરટ વગેરે બેટ કર્યું તેનો, સિરોહી રાજ્યના કાળાગરા ગામના સં. ૧૩૦૦ ના લેખમાં ચંદ્રાવતીના મહારાજાધિરાજ આદહણસિંહના ખેતા નામના જૈન મંત્રીએ કાળાગરા ગામના પાર્શ્વનાથ લગવાનના મંદિર માટે કંઈક બેટ આપવાનું શાસન લખી આપ્યું છે, વગેરે વગેરે ઉદાહરણો શિલાલેખોમાં પ્રશસ્તિપદ્ધ છે. કેટલાયે મંત્રીઓ, ભાંડારિકા, દાણિકા, સાંધિવિગ્રહિકા વગેરેએ જૈન મંદિરોમાં મૂર્તિઓ પ્રતિષ્ઠિત કરાવી છે; એ શિલાલેખીય પ્રમાણોથી એમ જણાય છે કે, જૈનો પહેલાં રાજકીય ક્ષેત્રમાં પણ પૂરેપૂરો ભાગ લેતા હતા. શ્રીપાલ, સિદ્ધપાલ, વસ્તુપાલ, યશોવીર, યશપાલ જેવા જૈન વીર મંત્રીઓ અને શ્રાવક વિદ્વાનોએ જે સાહિત્યરચના કરી છે તે ઉપરથી માલમ પડે છે કે વિદ્યાના ક્ષેત્રમાં પણ તેમનો ફાળો હતો. પણ ધીમે ધીમે એ પ્રવૃત્તિ મંદ પડતાં જૈનોનું સ્થાન રાજકીય અને વિદ્યાના ક્ષેત્રમાંથી તદ્દન વિખુટું પડી ગયું અને ભૂતકાલીન કીર્તિગાથાઓ ગાઈ વર્તમાનને ઉગ્મળવાનો પ્રયત્ન થવા માંડ્યો, જેને પરિણામે જૈનોની વ્યાપારિક ક્ષેત્ર સિવાય બીજાં ક્ષેત્રોમાં પહોંચી રહી નહીં. આમ, ભૂતકાળના માત્ર ખોખામાં બીજા સામર્થ્ય વિના જૈનો પોતાનાં જીવન મહી રહ્યા હોય એવું

લાગ્યા વિના રહેતું નથી. ભૂતકાળના આવા ઉદ્દેશો વર્તમાનમાં આદર્શરૂપ આદરણીય રહેવા જોઈએ, નહિતર આજે ઇતિહાસ ગાવાનો કશો અર્થ સરે નહિ; એટલે આવા ઇતિહાસમાંથી વિશિષ્ટ આદર્શો તારવી સમાજના પ્રત્યેક ક્ષેત્રને સજીવન કરવાનો ઉદ્દેશ માત્ર ઇતિહાસલેખનનો છે; એમ કહેવું અસ્થાને નથી. સમાજમાં એવા આદર્શો અપનાવાય અને ભૂતકાલીન ગૌરવ મેળવવા કટિબદ્ધ બને.

આ પ્રદક્ષિણામાં આવતાં તીર્થોમાંથી પ્લાઝ્મણવાડા અને હમીરગઢનાં વર્ણનોની અલગ પુસ્તિકાઓ મેં તૈયાર કરેલી પ્રગટ થઈ ચૂકી છે અને જરાવલા તેમજ કુંભારિયાજીના વર્ણનની સામગ્રી તૈયાર પડી છે, તેની પુસ્તિકાઓ અવસરે પ્રકાશિત થશે.

ખુલાસો:

(૧) આ પુસ્તકના મૂળ્યલાના વર્ણનમાં પૃ. ૪૮ ની ટિપ્પણી નં. ૪ માં ભગવાન મહાવીરસ્વામીના વિહાર અંગે “લાઢા વિષય એટલે લાટ દેશ (ભરુચની આસપાસનો પ્રદેશ) આ અર્થ જો વિદ્વાનોને માન્ય હોય તો” આ પ્રમાણે લખ્યું છે; તે સંબંધી વિદ્વાનો સાથે પૂછપરછ કરતાં વિદ્વાનોને એ અર્થ માન્ય નથી પણ લાઢા વિષય એટલે રાઠ દેશ, તે બંગાળની નજીકમાં આવેલો છે. આ વાત વિદ્વત્સમાજમાં સર્વમાન્ય છે એમ જણાવાથી મારી કદપના, કદપનામાત્ર જ ઠરે છે. યદ્યપિ વીર ભગવાનના ચરિત્રો ઉપરથી મહાવીરપ્રભુએ છન્દસ્થકાળમાં મારવાડ-ગુજરાત આદિ પ્રદેશમાં એકે ચોમાસું ક્યું નથી, તેમ મરુભૂમિમાં વિચર્યા હોય એવો ઉદ્દેશ જોવામાં આવતો નથી એટલે આપણે માનવું જ રહ્યું કે ભગવાને છન્દસ્થકાળમાં આ તરફ એકે ચોમાસું ક્યું નથી. છતાં ભગવાન મરુભૂમિમાં વિચર્યા હોય એમ માનવામાં કશી આપત્તિ જણાતી નથી; કેમકે ભગવાન ઘણા ઉગ્ર વિહારી હતા અને તેથી તેઓ મગધમાં ચોમાસું પૂર્ણ કરી, કર્મક્ષય નિમિત્તે, આ ભૂમિમાં પણ

વિચરવાના નિમિત્તે અથવા કોઈ લબ્ધ પ્રાણીઓના ઉપકાર નિમિત્તે, આ તરફ પધારી, બે-ત્રણ મહિના મરુભૂમિમાં વિચરી, પાછા મગધ દેશમાં જઈને ચોમાસું કયું હોય તો તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી; આ પ્રમાણે માનવાચી (૧) મૂંગથલાનો વિ. સં. ૧૪૨૬ નો લેખ, (૨) અંચલગચ્છીય શ્રી મહેન્દ્રસૂરિજીએ વિ. સં. ૧૩૦૦ લગભગમાં રચેલ અષ્ટોતરીનો ઉલ્લેખ, (૩) આબુથી પશ્ચિમ દિશામાં આવેલા (જેધપુર સ્ટેટના) ભીનમાલ નામના ગામના શ્રીમહાવીર-સ્વામી ભગવાનના પ્રાચીન મંદિરમાંના વિ. સં. ૧૩૩૪ ના લેખના પ્રારંભનો ઉલ્લેખ અને (૪) તપાગચ્છનાયક શ્રીમાન્ સોમસુંદર-સૂરિજીના પ્રશિષ્ય શ્રી જિનહર્ષગણિએ વિ. સં. ૧૪૯૭ માં રચેલા “શ્રી વસ્તુપાલ ચરિત્ર”ના આઠમા પ્રસ્તાવના પ્રારંભના આઠમા શ્લોકમાં લખ્યું છે કે, “અર્જુન ભૂમિમાં શ્રીમહાવીર ભગવાન વિચર્યા હતા.” આ બધા ઉલ્લેખો સંગત થઈ શકે. આ ઉપરથી હું તો માનું છું કે, ભગવાન અર્જુનભૂમિમાં વિચર્યા હશે. છતાં એ સંબંધે વિદ્વાનો હાહાપોહપૂર્વક પ્રામાણિક હકીકત પ્રગટ કરે; એવી આશા રાખવી અસ્થાને નથી.

(૨) આ પુસ્તકમાં મૂંગથલા, પ્હાલજીવાડા, નાણા, દીયાણા, નાંદિયા વગેરે કેટલાક ગામોનો હકીકતમાં “જીવિતસ્વામી” એ શબ્દનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે અને તેનો અર્થ હું પહેલાં માનતો હતો તેમ, “ભગવાનની વિદ્યમાનતામાં એ જ ભગવાનનાં જે મંદિરો અથવા મૂર્તિઓ બન્યાં હોય તેનું નામ “જીવિતસ્વામી અથવા જીવત્સ્વામીનાં મંદિરો અથવા મૂર્તિઓ કહેવાય.” એ પ્રમાણે લખવામાં આવ્યો છે. ત્યાર પછી ઘણી મૂર્તિઓના શિલા-લેખો તપાસતાં આજથી પાંચ-સાત સૈકા પહેલાંના લેખવાળી ધાતુ મૂર્તિઓ પર પણ “જીવિતસ્વામી” શબ્દ લખેલો જોવામાં આવ્યો એટલે ઉપર જણાવેલો મારો અર્થ ખરાબર નથી; એમ લાગતાં આ વિષયમાં કેટલાક વિદ્વાનોને લખી પૂછાવતાં કોઈ કોઈએ મેં

કરેલો જ અર્થ જણાવ્યો, જ્યારે કોઈએ જીવિતસ્વામી એટલે
 “જયવંતસ્વામી” એવો અર્થ જણાવ્યો તે ઇતિહાસતત્ત્વવેત્તા
 પં. શ્રીમાન કલ્યાણવિજયજી મહારાજે જણાવ્યું કે, “ભગવાનની
 જે મૂર્તિઓ ઉપર પરિકર હોય, જેમાં આઠ પ્રાતિહાર્યોના સમાવેશ
 થાય છે, એટલે કે ભગવાન સાક્ષાત્ વિચરતા હોય અને સમવસરણમાં
 દેશના દેતા હોય તે વખતે છત્ર, ચામર, સિંહાસન, પુષ્પવૃષ્ટિ,
 દેવદુંદુભિ, અશોકવૃક્ષ, ભામંડળ વગેરે પ્રાતિહાર્યોની સાથેસાથ જ
 ધર્મચક્ર, તેમજ હરણ, હાથી અને સિંહ વગેરે પરસ્પર વૈરવૃત્તિ-
 વાળાં પ્રાણીઓ પણ પ્રેમથી સાથે ખેડેલા હોય. આ બધા ભાવો
 પરિકરમાં દેખાડવામાં - કાતરવામાં આવે છે-એકલે પરિકરવાળી જે
 મૂર્તિઓ હોય તે જીવિતસ્વામીની મૂર્તિ કહેવાય. પં. શ્રી. કલ્યાણવિજયજીને।
 આ અર્થ મને સચુકિતક અને સંગત લાગે છે. અર્થાત્ “પરિકર-
 વાળી જે મૂર્તિઓ હોય તે જીવિતસ્વામીની મૂર્તિઓ કહેવાય”
 એવો ફલિતાર્થ છે. આથી મેં જ્યાં જ્યાં “જીવિતસ્વામી”નો
 ઉદ્દેશ કર્યો છે ત્યાં ત્યાં આવો અર્થ સમજવાનો હરેક વાચકે
 ખ્યાલ રાખવો અને મેં જ્યાં જ્યાં “જીવિતસ્વામી” શબ્દનો
 ઉદ્દેશ કર્યો છે ત્યાં આ અર્થ સંગત પણ થાય છે. આલણવાડજી
 સિવાય એ બધા ગામોમાં મૂળનાયકજીની મૂર્તિઓ બહુ પ્રાચીન
 અને સુંદર પરિકરોવાળી છે. તેમાં નાંદિયાનું પરિકર તો બહુ જ
 સુંદર અને વિશિષ્ટ પ્રકારનું છે. આવા પ્રકારનું વિશિષ્ટ પરિકર
 ભારતભરના કોઈ જોઈને મંદિરમાં હોય એવું જાણવામાં નથી.
 આલણવાડજીની મહાવીર સ્વામીની મૂર્તિ ઉપર હાલમાં પરિકર
 નથી પરંતુ ત્યાંના મંદિરની બીંતમાં પરિકરના ઉપરનો એક ભાગ
 ચોડી દીધેલો છે; તેથી લાગે છે કે, પહેલાં આ મૂર્તિ ઉપર પણ
 પરિકર હોવું જોઈએ, જે જીર્ણોદ્ધાર વખતે પાછળથી કાઢી નાખવામાં
 આવ્યું હશે.

શ્રીવિશાળવિજયજીએ મારી સાથે રહીને આ વર્ણનની સામગ્રી એકત્રિત કરવામાં ખૂબ પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે, એ બૂલી શકાય એવું નથી.

અંતે—

પૂજ્યપાદ મારા દાદાગુરુ અને પૂજ્યપાદ મારા ગુરુવર્યની અસીમ કૃપાથી આ પુસ્તકને પૂર્ણ કરીને જૈન સમાજ સમક્ષ રજુ કરવા ભાગ્યશાળી થયો છું. તેમના ચરણોને વારંવાર નમન કરતો અને અર્ચુદાયલ સંબંધી તેમજ બીજાં તીર્થો સંબંધી પણ આથી થે સુંદરતમ સાહિત્ય તૈયાર કરીને પ્રગટ કરવાનું સામર્થ્ય અર્પે એવી તે પૂજ્યો પાસે પ્રાર્થના કરતો હું મારું વક્તવ્ય અહીંજ સમાપ્ત કરું છું. ઐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ

વડવાણ ક્રેંપ (કાઠિયાવાડ)
મૌન એકાદશી
વીર સં. ૨૪૭૫, ધર્મ સં. ૨૬

વૃદ્ધિ-ધર્મ-ચરણોપાસક
મુનિ જયંતવિજય

આ પુસ્તક છાપવામાં

અગાઉથી સહાયતા આપનારા સજ્જનોનાં નામો.

રકમ	નામ	ગામ	જિલ્લો
૧૦૨)	શા. પીથાજી માલાજીની મુંબઈની દુકાન.	ભટાણા	(સિરોહી)
૫૨)	શા. પીથાજી માલાજી.	„	„
૫૨)	શા. લખમાજી ધનાજી.	„	„
૫૨)	શા. ગલખાજી અખાજી.	„	„
૫૨)	શ્રી ભટાણાના પંચ મહાજન મારફત		
	શા. પીથાજી પનાજી.	„	„
૯૦)	શ્રી ભટાણાના સંઘમાંથી મળેલી		
	પરચૂરણ મદદ.	„	„
૨૦૧)	શ્રી માંડલ જૈનસંઘ સમસ્ત મહાજનની પેઢી. માંડલ (વીરમગામ)		
૧૦૧)	શ્રી અંચલગચ્છ જૈનસંઘ સમસ્ત.	„	„
૧૦૧)	શ્રી તપાગચ્છ જૈનસંઘ સમસ્ત.	„	„
૨૫૧)	શા. હીરાચંદ ધરમશી.	„	„
૧૦૧)	શા. તલકશી ચતુરભાઈનાં ધર્મપત્ની		
	આવિકા ચંચળબાઈ [ન્યા. વિ.		
	ન્યા. તી. મુનિરાજ શ્રીન્યાયવિજયજી		
	મહારાજની પ્રેરણાથી.]	„	„
૫૧)	દોસી નાથાલાલ લખમીચંદ.	„	„
૨૫)	શા. કેવળચંદ કાળીદાસ.	„	„
૨૫)	શા. શકરચંદ મલુકચંદ.	„	„
૨૫)	વોરા વાડીલાલ ગોવિંદજી.	ધામા	(કાઠિયાવાડ)

—શુદ્ધિપત્રક—

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૯	૨૨	ભ૦ પાસેના	ભ૦ ના
૨૧	૬	તીર્થાનું	તીર્થાનું
૨૩	૭	સભામંડપના	સભામંડપથી
૨૪	૧૭	ગૃહસ્થનાં પગલાં	ગૃહસ્થ, અને પ્રભુજીનાં પગલાં
૨૫	૯	મંદિરમાંની કમાનો	મંદિરમાંના સ્તંભો
૨૫	૧	૧૯૧૫	૧૫૨૫
૩૦	૨૩	સ્થાન નથી	સ્થાન દૂર હોવાથી
૩૩	૧	હપીકેશ	૦
૩૩	૧૦-૧૨	હપીકેશ	હપીકેશ
૩૩	૧૫	રખીકીશન	રખીકીશન (હપીકેશ)
૩૪	૧	સ્વાભાવતઃ	સ્વભાવતઃ
૩૪	૧૨	અવાય છે અને	અવાય છે તેથી
૪૭	૫	૧૨ મી	૧૩ મી
૫૬	૨	નાંખ—	નાખવામાં
૬૫	૨૩	છતાં ધર્મશાળા	છતાં જૈન ધર્મશાળા
૬૭	૨૦	પ્રસાદે	પ્રાસાદે
૭૧	૧૦	છે. પહાડની	છે. તેની પાસે પહાડની
૭૧	૧૨	દેશ	દેરા
૭૧	૧૪	ગામના લોકો	ગામના જૈનો
૭૧	૨૦	તથા	૦
૮૧	૧	શ્રાવકે	શ્રાવકો

૮૨	૨૧	કાઉસગિયા	કાઉસગિયા ૨
૯૩	૧૬	ક્ષેત્ર	ક્ષેત્ર
૧૦૫	૧૦	ચારે	ચાર
૧૧૧	૪	આ ગામ પામેરા તહેસીલમાં છે. અહીં તહેસીલ છે.	
૧૧૨	૩	‘તરફ’-પછી ઉમેરે	શ્રી પાર્શ્વનાથજીની સફેદ અને ડાયા હાથ તરફ
૧૪૫	૧૧	વદિ ૨	વદિ ૮
૧૬૪	૧૬	અબ્દે	અબ્દે
૧૭૩	૬	વીરાવડા	વીરાવડા
૧૭૮	૧૩	વીસનગર	વીસનગર
૧૯૨	૩	પૂર્વ દિશામાં	પૂર્વ દેશમાં
૨૦૫	૪	રાબ્યના	સિરોહીના મહારાજના
૨૧૨	૮	વીરવાડના	વીરવાડના
૨૨૪	૨૦	અહીંથી	રોશનથી પીંડવાડા ગામ
૨૩૨	૧૧	કુલ ૩	કુલ ૫
૨૩૭	૧૭	તેમના	તેના
૨૪૧	૧૩	હકીકત	હકીકત પાછળથી
૨૪૬	૮	‘પહેલાં’-પછી ઉમેરે	ધાતુની ૨૮ મૂર્તિઓ અને બીજા કેટલીક ધાતુની ખંડિત મૂર્તિઓ નીકળી હતી તેમાં
”	૯	૭૪૪ના લેખો	૭૪૪નો લેખ
”	૧૦	ધાતુની મૂર્તિઓની	ધાતુની અખંડિત મૂર્તિઓની
”	૧૪	‘મૂર્તિઓ’-પછી ઉમેરે	રાખી છે અને ખંડિત મૂર્તિઓ
૨૬૩	૨૧	કરવવાની	કરાવવાની

૨૬૯	૨૦	મૂળગભારો,	મૂળગભારો
૨૮૩	૧૦	રાજ્યના	મહારાવના
૨૯૩	૧	આવે છે પણુ તે	આવે છે તે
૩૦૨	૯	ધર ૨૦	ધર ૨
૩૦૫	૮	આંગળ	ફૂટ અને ઈંચ
		[આ પછીના પૃષ્ઠોમાં જ્યાં 'આંગળ' હોય ત્યાં ફૂટ અને ઈંચ સમજવા.]	
૩૦૭	૨	ગામ ૧૧ મા	ગામ ૧૨ મા
,,	૨૦	છે, પણુ પાસે	છે, તેમાં

[કેટલેક સ્થળે માત્રા અને રેફ વગેરે છાપતાં ભૂટી ગયા છે, તે અહીં નોંધ્યા નથી. તે સંબંધથી જાણી શકાશે.]

કોઠાની સમજ

આ કોઠો પુસ્તકની અનુક્રમણિકાની પશ્ચ ગરજ સારે છે. તે તે ગામના નંબરો સાથે પૃષ્ઠ નંબર પશ્ચ તે તે ગામ સાથે આપ્યા છે. જૈન મંદિરના ખાનામાં જ્યાં [x] આવું ચિહ્ન આપ્યું છે તે ૨૬ ગામોમાંથી શિલાલેખો મળ્યા નથી; એવું દર્શાવવા માટે છે. જે ૭૧ ગામોમાંથી શિલાલેખો મળ્યા છે, તેનો સંગ્રહ “અર્ચુદાચલ પ્રદક્ષિણા જૈન લેખ સંદોહ—આખુ ભા. ૫” નામે છપાઈ રહ્યો છે. આ ગામોના વર્ણન સાથે એ સંગ્રહના શિલાલેખોને ધનિષ્ઠ સંબંધ છે.

કોઠામાં જે ગામનાં નામો ફરીને લખ્યાં છે, જેવાં કે—ખરાડીથી—સાંતપુરથી—ત્યાં પાછા તે જ રસ્તે એ ગામ ગયા પછી આગળ વિહાર કર્યો. કયા ગામથી કયું ગામ કઈ દિશામાં છે અને કયાંથી પાછા ફર્યા તેનું વર્ણન ગામ વર્ણનમાં આપ્યું જ છે. ‘જૈન ઉપાશ્રય કે ધર્મશાળા’ના ખાનામાં જ્યાં ૧+૧+૧ આપ્યું છે ત્યાં પહેલો ૧ ઉપાશ્રય, બીજો ૧ ધર્મશાળા અને ત્રીજો ૧ પોષાળ માટે છે. ખાડીના ૧ થી ધર્મશાળા કે ઉપાશ્રય સમજવાનું. સાધુ કે યાત્રી—અને તેમાં ઊતરી શકે.

વિશેષ હકીકતના ખાનામાં જ્યાં ટૂંકા અક્ષરો—ધ. દે.—ધર દેરાસર, દિગ. મં.—દિગંબર મંદિર, જૈ. મં.—જૈન મંદિર, જૈ. યા.—જૈન પાઠશાળા એવો અર્થ સમજવો.

જૈન મંદિરોના ખાનામાં જ્યાં “ખંડિયેર” લખ્યું છે ત્યાં જૈન મંદિર પથ્થરના ઢગલારૂપે થોડાંક અવશેષ જણાતાં હોય તે બતાવવા માટે છે અને “ખંડિત” લખ્યું છે ત્યાં મંદિરનો મોટો ભાગ અવશેષરૂપે રહેલો હોય તે કેટલોક જ ભાગ તૂટી ગયો હોય; એવું બતાવે છે. જ્યાં “ખાલી” લખ્યું છે તે મંદિર સાબૂત છે પણ તેમાં મૂર્તિ વગેરે ન હોય કે મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી ન હોય; એવું જણાવે છે.

અર્બુદાચલ પૃહત્પ્રદક્ષિણા

માર્ગલ	ગ્રામ નંબર	ગામનું નામ	પૃથ્થ નંબર	જૈન મંદિર	શ્રાવકનાં ઘર	જૈનઉપાસ્રય ધર્મશાળા	વિશેષ હકીકત
	(૧)	ખરાડીથી	(૭)	ધ. દે.	૨૦	૧ દિગં. મં. ધ. છે.	
૧૨	(૨)	અંબાજી	(૯)	૦ (x)	૦	૧૨૫ ધર્મશાળા	
૧૧૧	(૩)	કુંભારિયાજી તીર્થ	(૧૦)	૫	૦	૧	
ખરાડીથી—							
૧૧૧	(૪)	માનપુર	(૨૯)	ખાલી	૦	૦	પ્રતિષ્ઠા ચર્ચ નથી. ૧
૧	(૫)	ઉંબરણી	(૩૧)	૦ (x)	૦	૦	
૧	(૬)	રખીકીશન	(૩૩)	૦	૦	૦	
ખરાડીથી—							
૧૧૧	(૭)	સાંતપુર	(૩૪)	૧ (x)	૫	૦	
૪	(૮)	ચંદ્રાવતી	(૩૫)	ખંડિયેરો	૦	૦	
સાંતપુરથી—							
૩૧૧	(૯)	મૂંગચલા મહાતીર્થ	(૪૪)	ખંડિત	૦	૦	
૧	(૧૦)	મદુઆજી	(૫૩)	૦ (x)	૦	૦	ખરાડીથી ૫ માર્ગલ
૩	(૧૧)	તેલપુર	(૫૪)	૦	૦	૦	„ જા „
૪	(૧૨)	ગિરિવર	(૫૪)	૦ (x)	૦	૦	જૈન મં. ના પથ્થરોનો ઢગલો પેડયો છે.
૧૧૧(૧૩)		વાજનવાળા	(૫૬)	ખંડિયેર(x)	૦	૦	એ દેરીના મંડપ જિલા છે.
૨૧૧(૧૪)		હતાણી	(૫૭)	૧	૧	૦	અગ્રવાલ મોદીનું પથુ ૧ ઘર છે.
૨૧૧(૧૫)		ધવલી	(૬૧)	૧	૧	૧	„

માર્ગિક	ગામ નંબર	ગામનું નામ	ગ્રંથ નંબર	જેન મંદિર	શ્રાવકનાં ઘર	જેન ઉપાશ્રય કુલધર્મશાળા	વિશેષ હકીકત
૫ (૧૬)	મારોલ	(૬૨)	ધ. દે.	૧૬	૧	જે. મં. રઘુ- નાથજીનું મંદિર. બન્યું છે.	
૫ (૧૭)	ભટાણા	(૬૬)	૧	૪૦	૧+૧	જે. પા. છે. ૨	
૭ (૧૮)	મડાર	(૬૭)	૨	૨૦૦	૪+૧	મણિભદ્રના દેરાને મડારદેવીનું દેરું માને છે.	
૨૧૧(૧૯)	સાતસેજી	(૭૮)	૧	૦	૦		
	મડારથી—						
૬૧૧(૨૦)	વરમાણી	(૮૧)	૧	૦	૦		
૫ (૨૧)	છરાવલા મહાતીર્થ	(૮૭)	૧	૧૦	૧		
૩ (૨૨)	ભાંમરા	(૯૭)	ધ. દે.	૭	૧		
૪૧૧(૨૩)	રેવદર	(૯૭)	૧	૪૫	૧+૨	ખીજો ઉપાશ્રય છે, તે પડી ગયો છે.	
૫ (૨૪)	સેલવાડા	(૯૮)	૧	૧૨	૧	જે. મં. ના પથરોનો ઢગલો પણ છે.	
૨૧૧(૨૫)	લોરલ	(૧૦૦)	૧	૨૨	૧		
૨ (૨૬)	ડાક	(૧૦૧)	ખાલી (x)	૦	૦		
૧ (૨૭)	ડાયાણી	(૧૦૨)	૧	૧૦	૧		
૨૧૧(૨૮)	હજીરા	(૧૦૩)	૧	૩૦	૧+૧	ખીજા ઉપાશ્રયનું કામ અધૂરું છે.	
૨૧૧(૨૯)	માત્રગામ	(૧૦૮)	૧	૪૪	૧+૧		

માર્ગલ	ગામ નંબર	ગામનું નામ	પૃથ નંબર	જૈન મંદિર	શ્રાવકનાં ઘર	જૈન ઉપાશ્રય ક્રમશઃ	વિશેષ હકીકત
૦૧૧(૩૦)	પોસીંદ્રા	(૧૦૯)	૧ (x)	૧૫	૧		
૧ (૩૧)	પામેરા	(૧૧૧)	૧	૬	૧	અહીં ધર્મશાળાનું કામ ચાલુ હતું.	
૨૧(૩૨)	પાલડી	(૧૧૧)	૧	૮	૧		
૧૧૧(૩૩)	ટોકરા	(૧૧૩)	ખંડિયેર	૦	૦		
૧૧૧(૩૪)	સીરોડી	(૧૧૫)	૧	૬૫	૧+૩	બ્રાહ્મણવાડનું નાનું મંદિર પણ છે.	
૧૧(૩૫)	સણુવાડા	(૧૧૮)	૧	૩	૧		
૪ (૩૬)	મેડા	(૧૧૯)	૧	૨૭	૧	ખીજો ઉપાશ્રય નવો બની રહ્યો છે.	
૨ (૩૭)	માઈલોગોડ	(૧૨૧)	ખંડિત(x)	૦	૦		
૩ (૩૮)	ધંસરા	(૧૨૨)	ખાલી (x)	૦	૦		
૨૧(૩૯)	હમીરગઢ તીર્થ	(૧૨૩)	૪	૦	૦	ત્રણ મંદિર ખાલી છે.	
૩ (૪૦)	સિંદરથ	(૧૪૧)	૧ (x)	૨૨	૧+૧		
૨૧(૪૧)	ખાંબલ	(૧૪૨)	,, (x)	૧૭	૧+૧		
૩ (૪૨)	ગોહલી	(૧૪૩)	૧	૨૫	૧+૧		
૫૧(૪૩)	કોલર	(૧૪૩)	૧	૦	૦	જૈન કારખાનાથી સગવડ મળે છે.	
૫ (૪૪)	સિરોહી	(૧૪૫)	૧૭	૫૦૦	૧૧+૨		
૨ (૪૨)	બાલદા	(૧૬૬)	૧	૦	૧		
૩ (૪૬)	સાણુવાડા(નવું)	(૧૬૭)	૧	૩	૧		
૧૧(૪૭)	સાણુવાડા(જૂનું)	(૧૬૯)	ખંડિત(x)	૦	૦		

સાણુવાડા (નવા)થી—

સાક્ષિ	ગામ નંબર	ગામનું નામ	પૃષ્ઠ નંબર	જેન મંદિર	શ્રાવકનાં ઘર	જેનઉપાશ્રય રૂ. ધર્મશાળા	વિશેષ હકીકત
૦૧૧(૪૮)	લોદરી	(૧૭૦) ખંડિત(x)	૦	૦	૦	૦	
૧૧(૪૯)	તેલપુર	(૧૭૧)	૧	૦	૦	૦	
૨૧૧(૫૦)	વીરવાડા	(૧૭૩)	૨	૪૮	૪+૧		
૧૧(૫૧)	કોટરા	(૧૮૦) ખંડિત	૦	૦	૦	૦	
૧૧(૫૨)	વીરોલી	(૧૮૨) ખાલી(x)	૦	૦	૦	૦	
૩૧(૫૩)	પ્રાણપુવાડા મહાતીર્થ	(૧૮૪)	૧	૦	૧	જેન ગુરુકુળ હતું	
૧ (૫૪)	ઉંદરા	(૨૦૩)	૧	૦	૦	૦	
૨ (૫૫)	ઝાડોલી	(૨૦૫)	૧	૪૫	૧	૧	
૩ (૫૬)	સીવેરા	(૨૦૯)	૧	૨	૦	૦	
૩૧(૫૭)	માલણું	(૨૧૩)	૧	૦	૦	૦	
૫૧(૫૮)	વેલાર	(૨૧૪)	૧	૧	૦	૦	
૨ (૫૯)	ચામુડેરી	(૨૧૭)	૧	૫૬	૧+૧		
૨ (૬૦)	નાથા તીર્થ	(૨૧૯)	૨	૧૨૩	૨+૨		
૧૦ (૬૧)	પીંડવાડા	(૨૨૪)	૨	૧૭૫	૩+૧	જે. કન્યા. છે.	
૩ (૬૨)	જનાપર	(૨૩૪)	૧	૩	૦	૦	
૨૧૧(૬૩)	અભરી	(૨૩૫)	૧	૮	૧	૧	
૨૧(૬૪)	ચવરલી	(૨૪૩) ખંડિત	૧	૦	૦	૦	
૨ (૬૫)	વસંતગઢ	(૨૪૪)	„	૦	૦	૦	
૩ (૬૬)	કુંગરી	(૨૫૧)	૦ (x)	૦	૦	૦	
૨૧(૬૭)	કોજરા	(૨૫૨)	૧	૮	૧+૧		
૩૧(૬૮)	નાંદિયા તીર્થ	(૨૫૪)	૨	૪૦	૧+૧		

માઈલ	ગ્રામ નંબર	ગ્રામનું નામ	પૃષ્ઠ નંબર	જૈન મંદિર	શ્રાવકનાં ઘર	જૈનઉપાશ્રય કુલધર્મશાળા	વિશેષ હકીકત
૧ (૬૯)		સેરનાથ વીસોલું (૨૬૦)	૧ (x)	૦	૦		
		નાંદીયાથી—					
૨ (૭૦)		લોટાણા તીર્થ (૨૬૦)	૧	૦	૧		
૨૧ (૭૧)		લાજ (૨૬૪)	૧	૦	૧+૧		
૧૧ (૭૨)		કુલેરા (૨૬૬)	ખંડિત(x)	૦	૦		
૩ (૭૩)		માંડવાડા (૨૬૮)	૧	૦	૦		
૩ (૭૪)		કેર-દીયાણા (૨૬૮)	૧	૦	૧		
		તીર્થ ^૧					
		માંડવાડાથી—					
૪૧ (૭૫)		પેશુવા (૨૭૪)	૧	૨૫	૧+૧		
૧૧૧ (૭૬)		કોદરલા (૨૭૬)	ઉપાશ્રયમાં	૦	૦		
			જૈ. મં. છે.	(x)			
૨૧ (૭૭)		ધનારી (૨૭૮)	૨	૩૬	૧+૧		
૨ (૭૮)		નીતોડા (૨૮૦)	૧	૭૫	૨+૧+૧		
૧૧ (૭૯)		નાનરવાડા (૨૮૨)	૧	૦	૦		
૧ (૮૦)		ખાખરવાડા (૨૮૩)	૦(x)	૫	૦		
૧ (૮૧)		ભાવરી (૨૮૩)	૧	૮	૧		
૧ (૮૨)		રોહિડારોડ (૨૮૪)	૦(x)	૫	૦	પાંચ સાત દુકાનો	
						જૈન શ્રાવકોની છે	
૪ (૮૩)		વાસા (૨૮૪)	૧	૪૫	૧+૧	જૈ. મં. જદગીશ	
						મંદિર બન્યું છે.	

દીયાણાથી કેરના રસ્તે ૧૧ માઈલ ઉપર બીજું એક મોડું ખંડિત મંદિર છે.

માહિતી	ગામ નંબર	ગામનું નામ	પૃથ નંબર	જૈન મંદિર	શ્રાવકનાં ઘર	જૈન ઉપાશ્રય ક્રમશઃ શાળા	વિશેષ હકોક્ત
૧૧૧(૮૪)	રોહિડા	(૨૮૮)	૩	૧૦૦	૧+૧		
૪ (૮૫)	ભૂલા	(૨૯૨)	૦(x)	૦	૦		
	રોહિડાથી—						
૧૧૧(૮૬)	વાટેડા	(૨૯૩)	૧	૭	૧		
૪૧૧(૮૭)	કાછોલી	(૨૯૫)	૧	૫૦	૨		
૨૧ (૮૮)	સાંગવાડા જૂનું	(૨૯૬)	ખંડિયેર	૦	૦		
૨૧૧(૮૯)	ભીમાણા	(૨૯૭)	૧	૪	૦		
૧ (૯૦)	તુરંગી	(૨૯૮)	ખંડિત(x)	૦	"		
૧૧૧(૯૧)	ભારળ	(૨૯૯)	૧	૨૫	૧+૨+૧		
૨૧૧(૯૨)	કાસીંદ્રા	(૩૦૧)	૧	૨	૦		
૨૧૧(૯૩)	આમથરા	(૩૦૪)	૧	૦	૦		
૦૧૧(૯૪)	કીવરલી	(૩૦૬)	૧	૪	૦		
૩ (૯૫)	દેલદર	(૩૦૭)	૧	૬	૦	ઉપાશ્રય	પડી
						ગયો છે.	
૨૧ (૯૬)	દેરણા	(૩૦૮)	૧	૦	૦		
૧ (૯૭)	ઘોર	(૩૧૦)	૧	૭	૧		
૩ (૧.)	ખરાડી						

—કોઠાનાં ટિપ્પણો—

૧ લઠાણા અને તેના બાર ગામના ગોળના સંઘમાં બે પક્ષો પડી ગયા હતા. અમારા ઉપદેશથી તેનું સમાધાન થતાં સંપ થયો. તેમજ ત્યાં જૈન પાઠશાળા સ્થાપવાનો ઉપદેશ આપતાં એક જ દિવસમાં રૂ. ૩૦૦૦ નું ફંડ થયું ને પાઠશાળા ચાલુ થઈ હતી. આ પુસ્તક છપાવવામાં પણ ગામના શ્રી સંઘ તરફથી આશરે રૂ. ૫૦૦) ની મદદ મળી છે; જેની નામવાર નોંધ સહાયક લિસ્ટમાં આપી છે.

૨ માનપુરમાં મંદિર સાબૂત તૈયાર છે, તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવવાની બાકી છે. આ મંદિરનો તેમજ અચલગઢ તીર્થનો વહીવટ રોહિડાના સંઘને હસ્તક છે; તેથી માનપુરના મંદિરની અને અચલગઢ ઉપરના શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનના મંદિર અને ચોવિશ દેવકુલિકાઓ ઉપર કળશ તથા ધ્વજનંદની પ્રતિષ્ઠા કરવાનો ઉપદેશ અમે સં. ૧૯૯૨ માં આપ્યો હતો. અને અમારા ઉપદેશથી એ બંને કાર્યો કરવાનો નિર્ણય રોહિડાના સંઘે કર્યો હતો. તેમાં પ્રથમ અચલગઢના શ્રી ઋષભદેવ મંદિરના ધ્વજ-દંડ ને કળશની પ્રતિષ્ઠા કરાવ્યા પછી માનપુરના મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરાવવાનો નિર્ણય હતો. તેમાં અચલગઢના એ મંદિરની પ્રતિષ્ઠાનું કાર્ય તો પૂરું થયું તે પછી આ મંદિરની પ્રતિષ્ઠાનું કામ શરૂ થાય તે પહેલાં જ સિરોહી રાજને સિરોહી સ્ટેટના તમામ મહાજન સાથે વાંધો પડવાથી સમસ્ત મહાજન એકત્ર થઈને તમામ પ્રકારના જમણવાર અને મહોત્સવો કરવાનું બંધ રાખેલું તેથી આ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા રહી જ ગઈ.

૩ બ્રાહ્મણવાડામાં જે ગુરુકુલ હતું, તે લગભગ એકાદ વર્ષ પહેલાં અહીંથી સરપાંચ [રોહિડા રોડ] સ્ટેશને લઈ જવામાં આવ્યું છે.

અર્બુદાચલ લઘુપ્રદક્ષિણા.

અમે ખરાડી (આબુ રોડ)થી નીકળી અર્બુદગિરિની તળેટીની નજીકમાં ચારે દિશામાં ફેરીને પાછા ખરાડી આવ્યા હતા. આ રીતે જે પ્રદક્ષિણા કરવામાં આવી તેને “લઘુપ્રદક્ષિણા” એવું નામ આપ્યું છે. તેમાં આવતાં ગામોનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે:—

(૧) ખરાડી (આબુ રોડ)થી પશ્ચિમ દિશામાં	માઇલ
ખનાસ નદી અને ફેરી થઈને મૂંગથલા	૪૥
(૯) મૂંગથલાથી વાયવ્ય ખૂણામાં મદુઆજી	૧
(૧૦) મદુઆથી પશ્ચિમ દિશામાં ગિરિવર	૩૧
(૧૨) ગિરિવરથી પશ્ચિમ દિશામાં પહાડી પ્રદેશમાં	
થઈ તોડાના દરવાજે (૧૩) થઈને દતાણી	૫૥
(૧૪) દતાણીથી ઉત્તર દિશામાં ધવલી	૨૥
(૧૫) ધવલીથી ઉત્તર દિશામાં ડાક*	૪૧
(૧૬) ડાકથી ઈશાનખૂણામાં હણાદ્રા+	૨
(૨૮) હણાદ્રાથી ઈશાનખૂણામાં પાલડી	૩૥
(૩૨) પાલડીથી ઈશાનખૂણામાં ટોકરા થઈને માયલોગોડ	૭
(૩૭) માયલોગોડથી પૂર્વદિશામાં ઈસરા	૩૥

* ડાકથી પૂર્વ દિશામાં લગભગ જે માઈલ જવાથી આબુની તળેટીમાં કોડીવજ (કાનડીવજ) નામનું હિંદુઓનું પ્રાચીન તીર્થ આવે છે. પવિત્ર માટે જૂઓ પૃષ્ઠ ૧૦૮.

+ હણાદ્રાથી અગ્નિખૂણામાં ૧૥ માઈલ જતાં સિરોહી રાજ્યનો ડાક-ખંજલો આવે છે. ત્યાંથી આગળ જતાં આબુ પહાડ ઉપર ચડવાનો ધોરી માર્ગ ચાલુ થાય છે.

(૩૮) ઇસરાથી પૂર્વદિશામાં કેર	૩
(૭૪) કેરથી અગ્નિપૂણ્યામાં નીતોડા	૩૧
(૭૮) નીતોડાથી દક્ષિણદિશામાં નાનરવાડા	૧૧
(૭૯) નાનરવાડાથી દક્ષિણદિશામાં ખાખરવાડા	૧
(૮૦) ખાખરવાડાથી નૈઋત્યપૂણ્યામાં કાછેલી	૧૧
(૮૭) કાછેલીથી દક્ષિણદિશામાં સાંગવાડા	૨૧
(૮૮) સાંગવાડાથી નૈઋત્યપૂણ્યામાં કાયંદ્રા	૩
(૯૩) કાયંદ્રાથી દક્ષિણદિશામાં આમચરા થઈને અનાસ નદી ઊતરીને કીવરલી	૩
(૯૪) કીવરલીથી નૈઋત્યપૂણ્યામાં મૂંગથલા અને તરતોલી થઈને ખરાડી (આબુરોડ)	૪

महाप्राभाविकधीशंखेश्वरपार्श्वनाथाय नमः ॥

આ પુસ્તકમાં આવતા

જૈન પારિભાષિક તથા અન્યાન્ય શબ્દોની સમજૂતી.

અઠ્ઠાઇ મહોત્સવ : આઠ દિવસનો ઉત્સવ.

અનુત્તર વિમાન : દેવોના પ્રકારોમાં જિંવા પ્રકારના દેવો જ્યાં વસે છે, તે સ્થળનું નામ. આ દેવો અદ્ય ભવ કરીને મોક્ષે જનારા હોય છે.

આભષેક : તીર્થંકરના જન્મ વખતે ઇંદ્રો જે સ્નાનવિધિ કરે છે તે.

અમલસાર : શિખરના છેક ઉપરના ભાગમાં કાંગરીવાળી ગોળ ખેસણી કે ચકરકુ.

અરટ : જેમાં મોટાં ખેતરો અને મોટા ઢૂવો હોય.

અશ્વમાળ,

અશ્વથર : ઘોડાઓની પંક્તિ.

અષ્ટમંગળ : આઠ માંગલિક વસ્તુઓ; જેમાં સ્વસ્તિક, કળશ, નંદાવર્ત, દર્પણ, મત્સ્યયુગલ વગેરે હોય છે.

આચાર્ય : ધર્મગુરુઓના નાયકની પદવી, જે ખાસ યોગ્યતા પછી આપવામાં આવે છે.

આશાતના : અવહેલના, અવિનય, અવરા.

ઉત્તરંગા : આરશાખ ઉપરનો પથ્થર.

ઉપકરણ : ઉપયુક્ત સાધનો.

- ઉપસર્ગ** : અસહ્ય કષ્ટ.
- ઉપાધ્યાય** : સાધુઓને વિદ્યા આપવાની જેમની જવાબદારી હોય, તે પદવી.
- એકતીર્થી** : જેમાં તીર્થ'કર ભગવાનની એક જ મૂર્તિ હોય એવી પરિકરવાળી મૂર્તિ.
- ઓઘા** : 'રજેહરણ' રજતે સાફ કરવા માટે તથા સૂક્ષ્મ જીવોની રક્ષા માટે ઊનની દશીઓનો ગુચ્છો, જેને જૈન સાધુ-સાધ્વી હંમેશાં પાસે રાખે છે.
- કંલાઇ** : પ્લાસ્તર.
- કલ્યાણક** : તીર્થ'કર પ્રભુના ચ્યવન, જન્મ, દીક્ષા, જ્ઞાન અને મોક્ષ; એ પાંચ મંગલપ્રસંગ, તેને પાંચ કલ્યાણક કહે છે.
- કળશ** : અમલસાર ઉપર ઘડાનો આકાર મુકવામાં આવે છે તે. કેટલાંક મંદિરોમાં ઉપરાઉપરી ત્રણ ચાર કળશની ઉતરડ બનાવવામાં આવે છે.
- કાઉસગ્ગ** : ધ્યાન કરવા માટે કાયાને સ્થિર કરવી તે, કાપોત્સર્ગ.
- કાઉસગ્ગિયા** : તીર્થ'કર ભગવાનની ધ્યાનસ્થ ઊભી મૂર્તિ.
- કારખાતું** : કાર્યાલય, પેઢી.
- કુંલી** : થાંભલાને ખુરસી કે બેસણી હોય છે, જે થાંભલાના ઉપરના ભારને વહન કરવા પૂરતી મજબૂત બનાવવાના હેતુસર મોટા આકારની હોય છે.
- ખતક** : ગોખત્રો.
- ગજમાળા, ગજથર** : હાથીઓની પંક્તિનો દેખાવ, જે મંદિરના

- ગજસર : બહારના ભાગમાં કોતરવામાં આવે છે.
- ગણુધર : તીર્થંકર પ્રભુના મુખ્ય શિષ્ય.
- ગણિ : સાધુને અપાતી એક પદવી.
- ગર્વેયો : ગર્વેડો. આના વિસ્તૃત અર્થ માટે જૂઓ આ પુસ્તકનું પાન. ૭૩, ૭૪.
- ગભારો, ગભાંગાર : જૈન દેરાસરોમાં મૂર્તિઓ વિરાજમાન કરવામાં આવે છે, તે સ્થાન.
- ગૂઢમંડપ : મૂળગભારાની પાસેનો મંડપ.
- ગોષ્ઠિક : મંદિરની સાર સંભાળ રાખે અને વ્યવસ્થા કરે તે. ગોષ્ઠી ઉપરથી અનેલો “ગોઠી” શબ્દ અત્યારે પૂજારીના અર્થમાં જ વપરાય છે.
- ઘાતુર્ભાસ : વર્ષાઋતુના ચાર મહિના; જેમાં જૈન સાધુઓને ચારે મહિના એક સ્થળે રહીને ગાળવા પડે છે.
- ચોવીશી : એક જ પથ્થર યા ધાતુપત્રમાં ભગવાનની ચોવીશ મૂર્તિઓ કારેલી હોય તે.
- ચૌમુખ, ચતુર્મુખ : દેરાસર કે સમવસરણમાં વચ્ચે મૂળનાયકજીના સ્થાને ચારે દશામાં શ્રી તીર્થંકર ભગવાનની એકેક મૂર્તિ હોય છે તે.
- છચોડી : દેરાસરના ગૂઢમંડપની બહારનો છચોડીવાળો મંડપ.
- છન્નસ્થ : સર્વજ્ઞ થયા પહેલાંની અવસ્થા.
- જિનમાતૃપટ : જિનેશ્વર ભગવાનની માતાઓનો પટ.
- જિનચુગમ : પ્રભુની મૂર્તિઓનું જોડું (જે મૂર્તિ).
- જીવિતરવામી : પ્રસ્તાવના વિભાગમાં “કિંચિદ્ વક્તવ્ય”

- શીર્ષક હેઠળ પૃ. નં. ૧૪માં વિસ્તારથી અર્થ આપ્યો છે તે જૂઓ.
- ઠવણી : સ્થાપનાચાર્ય મુકવાની લાકડાની ચોપાઈ.
- તરપણી : જૈન સાધુઓનું લોટાના આકારનું કાજનું જળપાત્ર.
- તીર્થંકર : તીર્થ (ધર્મ) ને પ્રવર્તાવનાર જૈનોના ઇષ્ટદેવ.
- ત્રિતીર્થી : જેમાં તીર્થંકર પ્રભુની મૂર્તિની બંને બાજુ બે ઊભી પ્રતિમા હોય, તથા ચોતરફ પરિકર હોય તેવી મૂર્તિ.
- ટંડ : કળશના કંઠમાંથી ઉપર સુધી ધળ માટે એક કોણાકાર સળી ઊભી હોય તે.
- ટિંગાંબર : નમ્ર; જૈન ધર્મના એક ફિરકાનું નામ.
- દીક્ષા : સંન્યાસ, ચારિત્ર, સાધુપણું.
- દેવકુલિકા : દેરી.
- દ્રમ્ભ : એક પ્રકારનો ચલણી નાણાનો સિકકો, જે અગાઉ ચાલતો હતો.
- ધર્મચક્ર : પ્રભુની મૂર્તિના પરિકરની ગાદીની વચ્ચે જે ખોદેલું રહે છે, અને જે તીર્થંકર પ્રભુના વિહાર સમયે આકાશમાં તેમની આગળ ચાલે છે તે, તીર્થંકર ભગવાનનું એક પ્રકારનું ધાર્મિક ચિહ્ન.
- ધામ : જ્યાં વસ્તી ન હોય છતાં તીર્થ ભૂમિરૂપ બનેલું સ્થાન.
- નંદીશ્વર દ્વીપ : એ નામનો જૈન ભૌગોલિક પ્રદેશનો દ્વીપ.
- નંદાવર્ત : એક પ્રકારનો મોટો સાથિયો.

- નવચોડી : ગૂઢમંડપની બહારનો નવ ચોડીઓવાળો મંડપ.
- પંચતીર્થી : ત્રિતીર્થીના પરિકરમાં કહેલી ઊભી બે મૂર્તિઓની ઉપર બીજી બે બેડી પ્રતિમાઓ જેમાં હોય તે, એટલે જેમાં તીર્થ'કર ભગવાનની પાંચ મૂર્તિઓ હોય એવી પરિકર-વાળી મૂર્તિ.
- પટ્ટ, પટ : એક જ પથ્થર યા ધાતુના પતરામાં વધારે મૂર્તિઓ બનેલી હોય તે.
- પટ્ટધર : ગુરુની પાટે—સ્થાને જે મુખ્ય શિષ્યની સ્થાપના કરી હોય તે.
- પદ્મશિલા : દ્યુમ્મટમાં વચ્ચેવચ મધ્યભાગમાં લગાવવામાં આવતી મુખ્ય શિલા.
- પદ્માસણ : જેના ઉપર તીર્થ'કર ભગવાનની મૂર્તિઓ સ્થાપન કરવામાં આવે છે તે.
- પરિકર : જિનમૂર્તિની ચારે તરફનો નકશીવાળો ભાગ.
- પર્ષદા : સભા.
- પોષાળ : પૌષધ વગેરે ધાર્મિક ક્રિયા કરવાનું સ્થાન.
- પ્રતિબોધ : ઉપદેશ.
- પ્રતિષ્ઠા : સ્થાપના, અમુક ક્રિયા કરીને મંદિરમાં મૂર્તિનું સ્થાપન કરવું તે.
- પ્રાગ્વાટ : પોરવાડ જ્ઞાતિ.
- બલ્લાનક : જિનમંદિરના દ્વારના ઉપરનો મંડપ.
- બારશાખ : દરવાજા ઉપરનો નકશીવાળો પથ્થર.
- બિજેરું : એક જાતનું ફળ.

ભિંબ	: મૂર્તિ.
ભમતી	: દેવાલયને પ્રદક્ષિણા દેવાનો માર્ગ.
ભાખરી	: ટેકરી.
મંગળમૂર્તિ	: પ્રવેશ દ્વારાની ખારશાખામાં કાંચેલી મૂર્તિ.
મુહુપત્તિ	: ખોલતી વખતે જીવરક્ષા અથવા જૈન સાધુઓ મુખ પાસે જે વસ રાખે છે તે.
મૂળગભારો	: મંદિરના જે ભાગમાં મુખ્ય પ્રતિમાને ખિરાજ-માન કરવામાં આવે છે તે.
મૂળનાયક	: મંદિરમાં સ્થાપન કરેલી મુખ્ય પ્રતિમા.
યતિ	: જાતિ, સાધુઓના આચાર-વિચાર પાળવામાં ઢીસો થયેલ પરિગ્રહધારી જૈન સાધુ.
યક્ષ	: બ્યંતર દેવની એક જાતિ.
યંત્ર	: મંત્રનો એક ભેદ, જે પથ્થર યા પતરામાં કોરવામાં આવે છે.
રંગમંડપ	: મંદિરનો મોટો મંડપ, જેને સભામંડપ કે ખેલામંડપ પણ કહેવામાં આવે છે.
રજોહરણુ	: ‘ઓઘો’ શબ્દ જૂઓ.
લંછન	: તીર્થંકર ભગવાનની મૂર્તિઓનાં ચિહ્ન.
વાચક	: સાધુઓને આગમ વગેરેની વાચના આપનારને દેવાતી એક પદવી.
વાસક્ષેપ	: સુગંધી ચૂર્ણ.
વિહાર	: પરિભ્રમણ, અને જિનમંદિર.
શકુનિકા	: સમળી, ‘સમળી વિહાર’ એ નામનું જૈન મંદિર.

શાળ	: દલાણુ, ઓસરી.
શ્વેતાંબર	: શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કરનાર, જૈન ધર્મના એક ફિરકાનું નામ.
સંઘ	: સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકાનો સમુદાય, અથવા બહુ શ્રાવકોનો સમુદાય.
સંઘવી	: સંઘનો નાયક, સંઘપતિ.
સભામંડપ	: ‘ રંગમંડપ ’ શબ્દ જૂઓ.
સમવસરણ	: તીર્થંકરોના ઉપદેશ શ્રવણ માટે દેવોએ બાંધેલી વિશાળ વ્યાખ્યાન શાળા.
સિદ્ધચક્ર	: અગ્રિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સાધુ, જ્ઞાન, દર્શન, ચરિત્ર અને તપઃ એ નવની સ્થાપના જેમાં હોય તે.
સુરહી	: સુરભી, ગાય. આના વિસ્તૃત અર્થ માટે જૂઓ આ પુસ્તકનું પાન ૭૩.
સૂરિ	: ‘ આચાર્ય ’ શબ્દ જૂઓ.
સ્થપતિ	: શિલ્પકાર, શિલ્પી.
સ્થાપનાચાર્ય	: ગુરુ મહારાજના અભાવમાં ગુરુ પદે સ્થાપન કરવામાં આવેલી વસ્તુ વિશેષ.
સ્નાત્ર	: સ્નાન, ‘ અભિષેક ’ ‘શબ્દ જૂઓ.

જૈન આગમ, જૈન તત્ત્વજ્ઞાન, જૈન ન્યાય,
જૈન વ્યાકરણ, જૈન સાહિત્ય, જૈન વિધિવિધાન,
ક્રિયાકાંડ તથા પ્રકરણાદિ વિષયોનાં ગુજરાતી,
હિન્દી, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત તેમ જ અંગ્રેજી
ભાષાનાં પ્રાચીન - અર્વાચીન પુસ્તકો
મેળવવાનું ઉત્તમ સ્થાન—

શ્રી યશોવિજયજી જૈન ગ્રંથમાળા

ગાંધીચોક, ભાવનગર (કાઠિયાવાડ)
જૈન સાહિત્યના ગ્રંથો ઉપરાંત સામાન્ય
સાહિત્યના ગ્રંથો પણ માગણી
મુજબ પૂરા પાડવામાં આવે છે.

ॐ

॥ जगत्पूज्य-शास्त्रविशारद-जैनाचार्य-श्रीमद्विजयधर्मसूरिगुरुभ्यो नमः ॥

अर्जुनदायल प्रहसिषु।

[आभू लागे थेथे]

श्रीअबुदयुगादीशं धर्मद्वरिं गुरुं तथा ।
प्रणम्य वर्ण्यतेऽधुनाऽर्बुदाचलप्रदक्षिणा ॥

પ્રવેશ

ભગવાન મહાવીરના સમયમાં જૈન મગધ દેશ, જૈનોનું પ્રાબલ્ય અને જૈનોની વિશેષ વસ્તી હોવાને લીધે, જૈન જનપદ (જૈન પ્રદેશ) તરીકે ઓળખાતો હતો, તેવી જ રીતે ત્યાર પછીના સમયથી લઈને આજ સુધી મારવાડ દેશ જૈન જનપદ તરીકે પ્રસિદ્ધિને પામ્યો છે. મારવાડમાં પણ નાની મારવાડ (ગોલવાડ) અને સિરોહી રાજ્યમાં જૈનોની વસ્તી વિશેષ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. ડગલે ને પગલે જ્યાં જુઓ ત્યાં જૈનોની વસ્તીવાળાં સેંકડો ગામો મળશે. દર અંકેક બખ્ખે માઈલે સો-પચાસ જૈનોનાં ઘરોવાળાં અને દર પાંચ પાંચ દશ દશ માઈલે જૈનોનાં ૪૦૦-૫૦૦ ઘરોવાળાં ગામો મળ્યા જ કરે. આવી ગીચ વસ્તીવાળા પ્રદેશના તમામ ગામોનું અને ત્યાંનાં જૈન મંદિરોનું વર્ણન લખવું અશક્ય નહિ તો હુઃશક્ય તો અવશ્ય છે જ. અને એટલા માટે તે વિષયને બાજુ ઉપર રાખી અત્યારે તો માત્ર આબૂગિરિરાજની આસપાસ જ ભ્રમણ કરવાનો વિચાર રાખ્યો. જો કે અત્યારે તો આબૂની આસપાસનાં ગામોમાં જૈનોની વસ્તી બહુ ઓછી છે. સંભવતઃ અંદ્રાવતી ભાંગ્યા પછી વસ્તીનું રક્ષણ નહિ રહેવાથી તથા

ઘણો પહાડી પ્રદેશ હોવાથી આખૂની આસપાસના પ્રદેશ-
માંથી જૈનોની વસ્તી ઘટી ગઈ હશે એમ લાગે છે. પરંતુ
ઢંડનાયક વિમળશાહના વખતમાં (૧૧મી શતાબ્દમાં) અને
ત્યારપછી ઘણા સૈકાઓ સુધી આ તરફમાં જૈનોની વસ્તી
ઘણી હતી. એટલે આ પ્રદેશમાંથી ઐતિહાસિક સામગ્રી
સારી મળશે; એમ ધારીને અર્જુનદાયલની આસપાસ ચારે
તરફ પ્રદક્ષિણારૂપે ખરાડી (આખૂરોડ) થી શરૂ કરીને ફરી
ખરાડી આવી પહોંચીએ ત્યાં સુધીમાં વિહાર કરતાં જે જે
ગામો અને નગરો જોવામાં આવ્યાં, તેમાંનાં જૈન મંદિરો
સાખૂત અને ધ્વસ્ત જે સ્થિતિમાં નિહાળ્યાં, તે તે ગામો-
નગરોનું તથા જૈન મંદિરોનું ઐતિહાસિક તથા વર્તમાન
સ્થિતિનું વર્ણન આપવા ઉપરાંત તેમાંની જૈન વસ્તી, ઉપાશ્રય
કે ધર્મશાળા વગેરેની યાત્રિકોને ઉપયોગી સગવડો દૃષ્ટિ-
ગોચર થઈ; એટલું જ નહિ તે સ્થળોમાં જ્યાં હિંદુઓનાં
મંદિરો કે ધામો દેખાયાં તે બધાનું અને જૈન મંદિરોમાં
જે જે શિલાલેખો અને મૂર્તિલેખો વગેરે મળી આવ્યા તેનું
વર્ણન અહીં આપવામાં આવે છે. જો કે આ વર્ણન ફક્ત
અર્જુનદાયલની પ્રદક્ષિણાનું જ છે અને તેમાંની વર્તમાન
સ્થિતિને અનુલક્ષીને છે; પરંતુ સમગ્ર રાજપૂતાનાનાં પુરાતન
સ્થળોનું ખોદકામ કરવામાં આવે તો અનેક પ્રકારની પ્રાચીન
સામગ્રી મળી આવે એમાં સંશય નથી.

હું અત્યારે અહીં બીજા ઇતિહાસકારો કે પુરાતત્ત્વજ્ઞોના
ઉતારાઓ કે કથનો ટાંકતો નથી પણ મહાન્ ઇતિહાસ-
લેખક મિ. વિન્સેન્ટ સ્મીથે ઉપર્યુક્ત હકીકતનો પુરાવો

આપતાં “ Archaeological research a Jain duty” નામના લેખમાં જે લખ્યું છે તે અહીં આપીને મારું વિવેચન ચાલુ કરીશ.

“ The field for exploration is vast. At the present day the adherents of the Jain religion are mostly to be found in Rajputana and Western India. But it was not always so. In olden days the creed of Mahavira was far more widely diffused than it is now. x x x I feel certain that Jain stupas must be still in existance and that they will be found if looked for. They are more likely to be found in Rajputana then elsewhere. ”

અર્થાત્—શોધખોળનું ક્ષેત્ર બહુ જ વિશાળ છે. આજ-કાલ જૈનધર્મ પાળનારા વિશેષે કરીને રાજપૂતાના અને પશ્ચિમ ભારતમાં જ મળે છે. પણ હમેશાં એમ નહોતું. પ્રાચીન સમયમાં આ મહાવીર ભગવાનનો ધર્મ આજકાલની અપેક્ષાએ ખૂબ અધિક ફેલાયેલો હતો. x x x મને નિશ્ચય છે કે જૈન સ્તૂપો* (જૈનમંદિરો તો ખૂબ મળી આવે છે પણ જૈન સ્તૂપો જે બહુ ઓછા પ્રમાણમાં મળે છે તે પણ)

* જ. મહાવીર કે બીજાં તીર્થંકરોના ભસ્માવશેષો ઉપર ધુમ્મટ જેવું બાંધકામ કરેલું હોય છે તેને “ સ્તૂપ ” કહે છે. આવા બે જૈન સ્તૂપો મળી આવેલા છે. એક મથુરામાં અને બીજો રામગઢમાં.

મળી આવવાની વિશેષ સંભાવના બીજાં સ્થળોની અપેક્ષાએ રાજપૂતાનામાં અધિક છે. ”

આ હકીકતને અનુરૂપ પ્રદક્ષિણાનું વર્ણન શરૂ કરું તે પહેલાં મહાકવિ નાનાલાલના કથન મુજબ:—

“ સજ્જ્યા જૈને રસશણુગાર
લતામંડપ સમ ધર્માગાર ”

ની આશાથી આખૂની માફક લક્ષિતપૂર્વક નિહાળવા માટે આ પ્રદેશમાં ફરતાં જે સ્થિતિમાં ઉજ્જડ થયેલાં નગરો કે ગામો, મંદિરો, ખંડિયેરો, મૂર્તિઓ, શિલાલેખો વગેરે જોયા અને જે સંવેદના બળી તે ભારતભારતીકારના શબ્દોમાં જ આલેખું છું:

“ અબતક પુરાને खण्डहरोंमें मंदिरोंमें भी कहीं,
बहु मूर्तियां अपनी कलाका पूर्ण परिचय दे रहीं;
दिखला रही हैं भग्न भी सौंदर्यकी परिपुष्टता,
दिखला रही हैं साथ ही दुष्कर्मियोंकी दुष्टता ॥ ”

૧. ખરાડી

ગુજરાતની ઉત્તર દિશામાં આખૂરોડ સ્ટેશનની પાસે “ ખરાડી ” નામનું ગામ છે. આ ગામ બનાસ નદીના કિનારે આવેલું છે. સિરોહી રાજ્યમાં સૌથી વધારે આબાદી-વાળો આ કસ્બો છે. રાજપૂતાના માળવા રેલ્વેના આખૂ વિભાગનું આ મુખ્ય સ્થાન છે. પહેલાં આ એક નાનું ગામડું હતું. પરંતુ રેલ્વે સ્ટેશન અને આખૂ ઉપર ચઢવાની પાકી સડક અહીંથી થવાથી આ ગામની આબાદી વધતી ગઈ અને બજાર રોનકવાળું બન્યું છે.

સિરોહીના મહારાવે અહીં એક સુંદર કોટી (બંગલો) અને બગીચો બનાવ્યો છે. અહીં ખાંડ બનાવવાનું એક કારખાનું પણ હતું.

ઘર દેરાસર :

આ ગામની અંદર બાળુની એક શ્વેતાંબર જૈન-ધર્મશાળા છે. તેમાં એક નવું શ્વેતાંબરી જૈન ઘર-દેરાસર છે. એ સિવાય દ્વિગંબરી જૈન ધર્મશાળા અને તેમાં દ્વિગંબરી જૈન દેરાસર પણ છે. આ શ્વેતાંબર જિનમંદિરમાં આરસની મૂર્તિઓ ૩ છે, તથા ધાતુની એવિશી ૧, ધાતુની પંચ-

તીર્થી ૧, અને ધાતુની એકલમૂર્તિ ૧—એમ ધાતુની ત્રણ પ્રતિમાઓ છે.

યાત્રાળુઓ માટે આ ધર્મશાળામાં સર્વ પ્રકારની (વાસણ, ગોદડાં વ.) સગવડ છે. આ કારખાના ઉપરની બધી દેખરેખ અમદાવાદના શેઠ લાલભાઈ દલપતભાઈની છે. ધર્મશાળાના મુખ્ય દરવાજા ઉપરનું મકાન ઉપાશ્રય તરીકે વપરાય છે. અહીં શ્રાવકનાં ૨૦ ઘર છે.

અહીંથી આખૂ-દેલવાડા-અચલગઢ, અંબાજી, કુંભારિયાજી વગેરે તીર્થ સ્થળોએ જવાના રસ્તા છે. મોટર, ગાડીઓ, ઘોડા વગેરેનાં સાધન અહીંથી મળી શકે છે.

અહીંથી અંબાજી સુધી ઘોડું લાવે તો રૂ. ૨૫, મજૂર રૂ. ૧૫, અને બળદ ગાડીના ભાડાના રૂ. ૭ આવવા માટે લાગે છે. ગાડીમાં ચાર માણસ બેસી શકે છે. અંબાજીથી ખરાડી તરફ જતી ગાડીના રૂ. ૬૫ લાગે છે.

અંબાજી આવતાં વચલી ચોકીઓમાં કુલે માણસ દીઠ છ આના ચોકીના આપવા પડે છે.

૨. અંબાજી

આખૂરોડ સ્ટેશન-ખરાડી ગામથી ૧૨ માઈલ દક્ષિણમાં “અંબાજી” નામનું હિંદુઓનું તીર્થધામ છે. ખરાડીથી ૩ માઈલ ઉપર “તેલીયા” નામની નદી આવે છે. ત્યાં શીયાવાડ ચોકી છે. પાસે જ “શીયાવાડ” નામનું ગામ પણ છે. આ ચોકી પાસે ‘ચા’ની એક દુકાન છે. અહીંથી ૩ માઈલ ઉપર “સુરપગલાં” નામનું ગામ આવે છે. આ ગામ સિરોહી સ્ટેટનું છે. અહીં એક હિન્દી સ્કૂલ છે. અહીં ચોકી છે ને યાત્રાળુઓ માટે ચા વગેરેની દુકાનો છે. અંબાજી ૩ માઈલ બાકી રહે છે, ત્યાંથી દાંતા સ્ટેટની હદ શરૂ થાય છે. અહીં સિરોહી અને દાંતા બંને રાજ્યની ચોકીઓ છે. ચોકીનું નામ ‘પઠાણ ચોકી’ છે. અહીં બે ધર્મશાળા અને દુકાન બંને છે. આ ધર્મશાળામાં રાત રહી શકાય છે.

અહીંનો પહાડ “આરાસુર” નામે પ્રસિદ્ધ છે અને અંબાજી માતા “આરાસુરી” કહેવાય છે. અંબાજી અને કુંભારિયા આજે જે પ્રદેશમાં છે તે સમગ્ર પ્રદેશ પહેલાં “આરાસણુ નગર” કહેવાતું હતું.

અંબાજી માતાજીના દરવાજાના નાકા ઉપર મુંડકું (માથા વેરો) લેવાય છે.

અંબાજી ગામમાં અંબાજી માતાનું વિશાળ અને લઘ્ય મંદિર છે. મંદિરમાં મૂર્તિ નથી પરંતુ શૃંગાર વડે અંબાજીની આકૃતિ બનાવે છે. મંદિરની સામે એક બાંધેલી પગથિયાવાળી સુંદર વાવ છે. ગામમાં લગભગ ૧૨૫ ધર્મશાળાઓ છે. ચારે બાજુએ બાંધેલો પગથિયાવાળો એક કુંડ છે અને વસ્તી પણ ઠીક પ્રમાણમાં વસી ગઈ છે.

અહીં દરવાજા આગળ લેવાતું મુંડકું :—ચાર તીર્થો- માંથી ગમે તે-૧ અંબાજી, ૨ કુંભારિયાજી, ૩ કોટેશ્વર અને ૪ ગળ્લરમાં જનારા યાત્રાળુઓ પાસેથી દાંતા રાખ્ય લે છે. પુરુષના રૂ. ૧૦૦૦, સ્ત્રીના ૫૦૦, બ્રાહ્મણના ૧૦૦; એક દિવસના બાળકનું પણ મુંડકું ચૂકવવું પડે છે.

અંબાજીની પાસે “ગળ્લરજી” નામનું તીર્થ છે, તે અંબાજીનું મૂળ સ્થળ હોવાનું કહેવાય છે.

ખરાડીથી અંબાજી સુધીની પાકી સડક થોડાં વર્ષો પહેલાં થઈ છે અને મોટર સર્વિસ ચાલુ છે.

૩. કુંભારિયાજી (આરાસણુ)

અંબાજીથી દક્ષિણ દિશામાં ૧૦ માઈલ ઉપર નદી કિનારે “કુંભારિયાજી” નામનું જોનાનું તીર્થધામ છે. શિલાલેખમાં આ તીર્થ “આરાસણુકર”ને નામે પ્રસિદ્ધ છે. હાલમાં ૫ જૈન મંદિર, ૧ હિંદુ મંદિર, જૈન ધર્મશાળા, જૈન કારખાનું, બગીચા વગેરે છે; આ સિવાય કોઈ ઘરની વસ્તી નથી. આ તીર્થ દાંતા રાખ્યની હદમાં આવેલું છે.

અહીંનાં પાંચે મંદિરો આલીશાન અને ઐતિહાસિક છે. એમાંની સ્થાપત્ય કળા આજે પણ પ્રેક્ષકોને આખૂ ઉપરના દેલવાડાનાં મંદિરો જેટલી જ દિઝમૂઠ બનાવે છે.

(૧) શ્રીસંલવનાથ ભગવાનનું મંદિર :

આ મંદિરમાં મૂળ નાયકજી સંલવનાથ ભઠ્ઠાની મૂર્તિ છે. તેને એક પ્રાચીન વેદી ઉપર બેસાડેલી છે. કોઈને એ મૂર્તિ ઉપર સિંહના જેવું લાંછન જણાતાં તે મહાવીર સ્વામી ભઠ્ઠાની મૂર્તિ હોવાનું પણ કહે છે. પરંતુ અત્યારે આ મંદિર શ્રીસંલવનાથ ભઠ્ઠાનું કહેવાય છે. આ મૂર્તિ સિવાય ગૂઢમંડપના એક ગોખલામાં પરિકર સહિત એક-તીર્થીની ખંડિત મૂર્તિ ૧ સ્થાપન કરેલી છે. કુલ મૂર્તિઓ બે જ છે. ગૂઢમંડપમાં દરેક ગોખલામાં મૂર્તિ વિનાના ખાલી પરિકર નંગ ૧૦ છે. તેમ જ શ્રાવક-શ્રાવિકાનું યુગલ ૧ છે. મૂળ ગભારો, ગૂઢમંડપ, સભામંડપ, શૃંગારચાકી તથા કોટ છે. ભમતી કે દેવકુલિકાઓ નથી. બધાં મંદિરો કરતાં આનો ઘાટ કંઈક જુદો છે. અને બીજાં મંદિરો કરતાં પ્રમાણમાં નાનું છે. મંદિર પાષાણનું છે. દરેક દરવાજામાં પ્રાયઃ કોરણી છે અને શિખરમાં પણ કોરણી છે. જીર્ણોદ્ધારની ખાસ જરૂર છે.

શિવાલય :

આ મંદિરની પાસે જ એક શિવાલય સાબૂત બિંબું છે. તે પણ પ્રાચીન જણાય છે. તેની પાસે સુરહીના બે પથ્થરોમાં તેરમી અને ચૌદમી શતાબ્દિના લેખો છે. તેની

સામે વડલાની નીચે ગણપતિની તથા બીજી કેટલીક દેવી, દેવતાની મૂર્તિઓ પડી છે.

(૨) શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું મંદિર :

મૂળ ગભારામાં મૂ. ના. શ્રીશાંતિનાથજીની પરિકર વિનાની મૂર્તિ ૧ છે. ગૂઢમંડપમાં પરિકરમાંથી છૂટા પડેલા કાઉસગિયા ૪, ઇન્દ્રો ૨ અને શ્રાવકની મૂર્તિ ૧ હાથ જોડીને બેસેલી છે. આ બધુંયે ગૂઢમંડપમાં છૂટું મૂકી રાખેલું છે. મૂળ ગભારો, ગૂઢમંડપ, છ ચોકી, સભામંડપ, મુખ્ય દરવાજાની બંને બાજુએ આવેલી ૧૬ દેરીઓ અને ૧૦ ગોખલાઓ છે. મંદિરની પાછળનો ભાગ ખુલ્લો છે. ત્રણે બાજુએ શૃંગારચોકીઓ વગેરે બધું મકરાણાનું છે.

છ ચોકીઓમાં ગૂઢમંડપના મુખ્ય દરવાજાની બંને બાજુએ બે સુંદર કોરણીવાળા ગોખલા છે, તેમાંના એકમાં એકતીર્થીનું પરિકર ખાલી છે. છ ચોકી અને સભામંડપના ગુમ્મતો તથા સ્તંભોમાં આખૂ-દેલવાડાના જેવી સુંદર કોરણી છે. તેમાંય છ સ્તંભોમાં કોરણી વધારે છે. સભામંડપમાં એક તોરણ કોરણીવાળું છે. ગૂઢમંડપમાં જવાના મુખ્ય દરવાજા તથા તેની પાસેના સ્તંભો અને છચોકીના નીચેના ભાગમાં પણ કોરણી છે. છચોકી અને સભામંડપની બંને બાજુની છતોના ૧૨ ખંડોમાં પણ આખૂ-દેલવાડાના મંદિરો જેવા જુદી જુદી જાતના ભાવો કોતરેલા છે; પણ પાછળથી તેના ઉપર કેઈ અજ્ઞાની અધિકારીએ ચૂનાની સફેદી કરાવી દીધેલી હોવાથી ભાવોની સુંદરતામાં ઘણી જ ખામી આવી ગયેલી છે. દરેક દેરીઓ અને ગોખલાઓમાં પખાસણ અને

પરિકરો છે. તેમાંની કેટલીક દેરીઓમાંથી પરિકરો તોડી ફેાડીને તેના ભાગો છૂટા છૂટા જ્યાં ત્યાં મૂકેલા છે. આ મંદિરની દેરીઓ ઉપર તથા તેની અંદરના પખાસણની ગાદીઓ ઉપર સં ૧૧૩૮ના લેખો છે. મૂળ મંદિર પણ તે વખતનું અથવા કદાચ તેથી પણ પહેલાંનું બનેલું હશે. મૂ. ના. ની નીચેની ગાદી પર સંવત ૧૩-૦ નો લેખ છે પણ તે ગાદી જીર્ણોદ્ધાર વખતે ત્યાં લગાવવામાં આવી હશે; એમ લાગે છે. આરાસણના શ્રાવકે તે ગાદી કરાવેલી છે અને તેમાં શ્રીપાર્શ્વનાથજિન કરાવ્યાનું લખે છે; જ્યારે મૂ. ના. ૦ શાંતિનાથ લ. છે.

આ મંદિરમાં ડાબા હાથ તરફના એક ખૂણામાં ચતુર્દારની દેરીમાં સમવસરણના આકારમાં સુંદર કોરણીવાળા પખાસણમાં ઉપર નીચે બે ખંડમાં ચારે દિશામાં ત્રણ ત્રણ જિનમૂર્તિઓ કોતરેલી છે. તેના ઉપર એક જ પથ્થરમાં ત્રણ ગઠ યુક્ત ચતુર્મુખ (ચાર જિનવાળું) સમવસરણ મૂકેલું છે, પણ તે બીજે ઠેકાણેથી લાવીને અહીં મૂક્યું હોય તેમ લાગે છે. તેના પર લેખ છે. મંદિરના પાછળના ભાગમાં પખાસણ અને પરિકરની ગાદીઓ અને પરિકરના ટુકડા છૂટા પડ્યા છે, તેને સંભાળીને યોગ્ય સ્થળે મૂકી રાખવાની જરૂર છે.

ગુરૂમજમાં મરમત કરાવવાની જરૂર છે અને જીર્ણોદ્ધાર વખતે કોરણી ઉપર લાગેલો ચૂનો હોશિયાર કારીગરોદ્ધાર ઉખડાવવાની જરૂર છે. *

આ મંદિરની બાંધણી અહીંના મહાવીરસ્વામી ભ. ના મંદિર જેવી જ છે. માત્ર ફરક એટલો જ છે કે, ઉપરની

કમાનની બંને બાજુએ મહાવીર લ૦ ના મંદિરની માફક ત્રણ ગોખલા નહિ પણ ચાર છે. આ દરેક ગોખલામાં સં. ૧૧૩૮ના લેખો છે અને એક લેખ સં. ૧૧૪૬ નો છે. વળી મંડપના આઠ સ્તંભો જે અષ્ટકોણાકૃતિમાં હોઈ ધુમ્મટને ટેકો આપે છે તેના ઉપર ચાર તોરણો છે. જ્યારે મહાવીર દેવાલયમાં આઠ તોરણો છે. આ બધાં તોરણો તૂટી ગયાં છે. ફક્ત પશ્ચિમ બાજુનું અવશેષ બચી રહ્યું છે.

સુરહીના પથ્થરો :

શ્રીશાંતિનાથજી મંદિર અને જેન ધર્મશાળાની વચ્ચેના પીંપળા નીચે સુરહીના બે પથ્થરો ઊભા છે. તેના પર સં. ૧૩૧૨ અને ૧૩૩૨ ના લેખો છે. તેમાં ગામના મંદિરો (પાંચ મંદિરો) ની પૂજા માટે ગામના લોકો તથા વ્યાપાર ઉપર લગાવેલા લાગા (કર) ની વ્યવસ્થા લખેલી છે; તે ઉપરથી જાણી શકાય છે કે અહીં પહેલાં સારા પ્રમાણમાં વસ્તી હશે અને આસપાસ મોટું નગર અથવા વ્યાપારની મંડી હશે.

(૩) શ્રીપાર્શ્વનાથ લાંગુ મંદિર :

આ મંદિરમાં મૂ. ના. શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુની સુંદર પરિકર યુક્ત એકતીર્થી મનોહર મૂર્તિ છે. તેના ઉપર શ્રી વિજયદેવસૂરિ પ્રતિષ્ઠિત સં. ૧૬૭૫નો લેખ છે. ગૃહમંડપમાં શ્રીશાંતિનાથ તથા શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુના પરિકર યુક્ત મોટા કાઉસગિયા ૨ છે. તેના ઉપર સં. ૧૧૭૬ના લેખો છે. ડાબા હાથ તરફ ત્રણ તીર્થીવાળું એક મોટું ખાલી પરિકર સ્થાપન કરેલું છે. તેમાં મૂ. ના.ની મૂર્તિ નથી. પરિકર-

માંથી છૂટા પડી ગયેલા કાઉસગિયા ૩ અને અંધિકાની મૂર્તિ ૧ છે. મૂળ ગભારો, ગૂઢમંડપ, છચોકી, સલામંડપ, શંગાર ચોકીઓ, બંને તરફ થઈને ૨૪ દેરીઓ અને ૧ ગોખલો વગેરે છે. આખું મંદિર મકરાણા પથ્થરનું બનેલું છે. છ ચોકીઓમાં બંને બાજુના બે ગોખલા તથા તેમાંના એક ગોખલામાં આખું પરિકર, સ્તંભો સહિત તોરણ વગેરે સુંદર કોરણીથી ભરેલાં છે. ગોખલાઓમાં પ્રતિમા નથી. એક ગોખલામાં ફક્ત પરિકરની ગાદી જ છે. ગૂઢમંડપ અને સલામંડપના ધુમ્મટો, છ ચોકીનો સન્મુખ ભાગ, છ ચોકી અને સલામંડપના ચાર સ્તંભો, એક તોરણ, બંને તરફની વચ્ચેની એકેક દેરીના દરવાજા, સ્તંભો, ધુમ્મટો, માથેનાં શિખરો અને પ્રત્યેક ગુમ્મતોમાં સુંદર કોરણી છે. મંદિરમાં ઉત્તર દરવાજાથી પ્રવેશ કરતાં જમણા હાથ તરફ મકરાણાના નકશીદાર બે સ્તંભો ઉપર મનોહર તોરણ ગોઠવેલું છે. તે સ્તંભો અને ઉપરનું તોરણ બીજી જગ્યાએથી લાવીને અહીં લગાવ્યું હોય તેમ જણાય છે. તેમાંના એક સ્તંભ ઉપર સંં ૧૧૮૧નો લેખ છે. બે દેરીમાં ખાલી પળાસણ છે. પરિકર નથી. બે દેરીમાં અધૂરાં પરિકર છે. બે દેરીઓમાં નકશીદાર સ્તંભાયુક્ત સુંદર તોરણો લાગેલાં છે. બીજી દેરીઓમાં પરિકર અને પળાસણ છે. એક ગોખલામાં પળાસણ અને પરિકરની ગાદી છે. દેરીઓમાંની પરિકરની ગાદી ઉપર ઘણે ભાગે તેરમી શતાબ્દના મધ્યભાગના લેખો છે. સંં ૧૨૫૬ ના લેખમાં “આરાસણમાં મંડલિક પરમાર ધારાવર્ષદેવનું વિજયી રાજ્ય” એમ લખેલું છે. છેલ્લા ગોખલાના પળાસણની ગાદી ઉપર સંં ૧૧૬૧ નો લેખ છે.

તે પહેલાંનું આ મંદિર હોવું જોઈએ. ગૃહમંડપનો મુખ્ય દરવાજો અને નકશીવાળી બંને દેરીના દરવાજા માથે ચ્યવન કલ્યાણકનો લાવ અને ૧૪ સ્વપ્નો કોતરેલાં છે.

આ મંદિરના મંડપના સ્તંભો તથા ગોઠવણુ શ્રીમહાવીર લં અને શ્રીશાંતિનાથ લંના મંદિર જેવી છે પણ શ્રીશાંતિનાથ લંના મંદિરની માફક આમાં માત્ર ચાર તોરણો છે; જેમાંથી દેવકુલિકાની પરસાલની સામે આવેલા દાદર ઉપરનું એક જ હાલમાં બચી રહ્યું છે.

સામાન રાખવા માટે પાછળ એક બાજુમાં બે ખંડવાળી ઓરડી છે. આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર હાલમાં જ થયો છે.

(૪) શ્રીમહાવીરસ્વામી લંનું મંદિર :—

મૂળ ગભારામાં મૂળ નાં શ્રીમહાવીરસ્વામી પ્રભુની મોટી એકતીથીના સુંદર પરિકરચુક્ત મનોહર મૂર્તિ છે. બંને બાજુએ એક એક ચક્ષુની તથા એક અંગાણી મૂર્તિ છે. મૂળ નાંજી પર સં ૧૬૭૫ નો શ્રીવિજયદેવસૂરિએ આરાસણા નગરમાં પ્રતિષ્ઠા કરાવ્યાનો મોટો લેખ છે. મૂળ નાંજીના પરિકરની ગાદી નીચે સં ૧૧૨૦ નો જૂની લિપિમાં લેખ છે. તેમાં પણ આરાસણાનું નામ છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે આ મંદિર લગભગ આ સમયમાં કે તે પહેલાંનું બનેલું હોવું જોઈએ. ગૃહમંડપમાં બે પરિકરચુક્ત લવ્ય કાઉસગિયા છે. તે બંને ઉપરના લેખો કાંઈક ઘસાઈ ગયા છે. સં ૧૧૧૮ના લેખો હોવાનું વંચાય છે. મૂળ

ગભારાની બારશાખમાં બંને બાબુએ એકેક નાના કાઉ-સગિયા કેતરેલા છે. પરિકરથી છૂટા પડેલા ૩ કાઉસગિયા છે. મૂળ ગભારો, ગૂઢમંડપ, છ ચોકી, સલામંડપ, શૃંગાર ચોકીઓ, તેની સામે આઠ ગોખલા, બંને બાબુની આઠ આઠ દેરીઓ મળીને ૨૪ દેરીઓ વગેરે છે. છ ચોકીમાં દરવાજાની બંને બાબુએ ભે ગોખલા છે. તે બંનેમાં ખાલી પરિકરો છે. આખું મંદિર મકરાણાનું છે અને સામાન્ય રીતે બધે ઠેકાણે કોરણી છે. પણ ગૂઢમંડપ, છ ચોકી, સલામંડપ, ઘુમ્મટ, ગૂઢમંડપનો મુખ્ય દરવાજો, છ ચોકીની બાબુનો નીચેનો ભાગ, છ ચોકી અને સલામંડપના ૪ સ્તંભો, સલામંડપનું એક તોરણ વગેરેમાં વિશેષ નકશી છે.

છ ચોકી તથા સલામંડપ અને ભમતીની દેરીઓની વચ્ચેના બંને તરફના થઈને છતના ૧૪ ખંડોમાં ખૂબ કોરણી છે. તેમાંના પાંચ ખંડોમાં સુંદર ભાવો કેતરેલા જણાય છે.

(૧) રંગમંડપ તથા ભમતીની દેરી વચ્ચેની છતના જમણા હાથ તરફ સાતમા ખંડમાં — અતીત અને ભાવિ ચોવીશીનાં માતાપિતા તથા એક એક છત્રધર કેરેલાં છે.

(૨) બીજા ખંડમાં—વર્તમાન ચોવીશી તથા તેમનાં માતાપિતા છે. તે જ ખંડમાં ચૌદ સ્વપ્ન, ઈંદ્ર મહારાજે ભગવાનને મેરુ પર્વત ઉપર લઈ જઈને ખોળામાં બેસાડ્યા છે અને બંને બાબુ ઈંદ્ર મહારાજ કળશના અભિષેક કરે છે, કમઠ પંચાગ્નિનો તપ કરે છે તે વખતે પાર્શ્વકુમાર

આવીને લાકડામાંથી સર્પ કાઢી બતાવે છે, ત્યાર પછી ધરણેન્દ્ર, ભગવાનને નમસ્કાર કરવા આવ્યો છે, પાર્શ્વનાથ પ્રભુનું સમવસરણુ તથા મરુભૂતિ પ્રભુ ઉપર શિલા મૂકે છે, ચાર અનુત્તર વિમાનના ભવ વગેરે ભાવો કોતરાયેલા છે.^૧

(૩) ત્રીજી છતમાં — શ્રીશાંતિનાથ પ્રભુનું સમવસરણુ છે, તેમનાં માતાપિતા વગેરે છે—બીજી બાજુએ શ્રીનેમનાથ ભગવાનનાં પંચકલ્યાણકનો ભાવ કોતરેલો છે.

(૪) છઠ્ઠા ખંડમાં — કોઈ તીર્થંકર ભૃગુ નાં પંચકલ્યાણક અને તેમના જીવન સંબંધી વિશિષ્ટ ઘટનાઓનો ભાવ; સાતમા ખંડમાં પણ — પંચકલ્યાણકનો તથા ચાર, પાંચ હાથી, ઘોડા વગેરેનો કોઈ ખાસ ભાવ છે. બધાઓ ઉપર નામો લખેલાં છે.

(૫) ડાબી બાજુના સાતમા ખંડમાં — આચાર્ય મહારાજ સિંહાસન ઉપર બેઠેલા છે, શિષ્ય નમસ્કાર કરે છે, અને ગુરુ તેમના ઉપર હાથ મૂકે છે, વળી વચમાં બીજા આચાર્ય મહારાજ જેઓ હાથ જોડીને નમસ્કાર કરે છે તેમની સામે ઠવણી (સ્થાપનાચાર્યજી) પણ છે.

(૬) તેવી જ રીતે પહેલી છતમાં પણ ઉપર પ્રમાણેનો ભાવ છે.

૧ આ ભાવોનું વર્ણન મેં સંક્ષેપમાં આપ્યું છે. કારણ કે કુંભારિયાજીમાં વધારે સ્થિરતા થઈ શકે તેવી સગવડ નહિ હોવાથી ભાવોમાં લખેલાં નામો અને તે ઉપરનું ઐતિહાસિક વિવેચન વગેરે લખી શકાયું નથી.

આવા ભાવો ઇતિહાસ અને ભક્તની ભાવનામાં કેવો આહ્વાદ જગાવે છે તે તો એવા ભક્તિપૂર્ણ હૃદયે દર્શન કરનાર જ અનુભવી શકે. સાથે સાથે સ્થાપત્યકળાની સીમા ભારતના એ સમયના કળાકારોમાં ચડતી કળાએ ક્યાં સુધીની હતી તેની અને એ કળાને પોષનાર તથા ઉત્તેજન આપનાર જૈન ધનાઢ્યોની સમર્પણ ભાવનાની પણ ઝાંખી થયા વિના રહેતી નથી. આજે એ કળા, એ હૃદય, એ ભાવો, એ પ્રેરણા અને ઉત્તેજન જાણે થાકીને હજીય વિશ્રાંતિ અને સમાધિ-ભરી ધારણ નિદ્રામાં પડ્યાં હોય તેમ લાગે છે.

બધી દેરીઓ અને ગોખલા કુલ ૨૪માંથી ૧માં પરિકર નથી, ત્રણમાં અધૂરાં છે, બાકી બધામાં પંચતીર્થના આખા પરિકર લાગેલા છે. એકેમાં જિનચિંજ નથી. એકમાં ત્રણ તીર્થનું પરિકર છે. દેરીઓના પગાસણની ગાદી ઉપર પ્રાયઃ બધા પર લેખો છે. સં ૧૧૪૦થી ૧૧૪૫ સુધીના લેખો હોવાનું જણાય છે.

મંદિરના દક્ષિણ દિશાના બારણાથી પ્રવેશ કરતાં ડાબા હાથ તરફ ચતુર્દારવાળી એક દેરીમાં સુંદર નકશીદાર મક-રાણાનું ત્રણ ગઢનું સ્પષ્ટ રીતે પર્ષદા બતાવતું છત્રી સહિત સમવસરણુ છે. મૂળ મંદિરનું શિખર કોરણીવાળું છે. મૂળ ગભારાની પાછળના ત્રણે ગોખલામાં ખાલી પરિકરો છે. બાજુના ભાગમાં સામાન રાખવાની બે ખંડવાળી એક ચોરડી છે. શ્રીમહાવીરસ્વામી લ૦ પાસેના મૂળ ગભારામાં સુંદર નકશીવાળું બે સ્તંભો ઉપર બે તોરણ હતું તેને હાલ સમવસરણુના દરવાજા બહાર લાવીને ગોઠવ્યું છે. તેના પર સં ૧૨૨૩નો લેખ છે.

(૫) શ્રીનેમિનાથ ભગવાનનું મંદિર :

આ મંદિર અહીંનાં બધાં મંદિરોમાં સૌથી મોટું અને વિશાળ છે. આ મંદિરમાં મૂળ નામ શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની ભવ્ય અને રમણીય મૂર્તિ મૂળ ગભારામાં છે. તેના પર શ્રીવિજયદેવસૂરિપ્રતિષ્ઠિત સં. ૧૬૭૫નો લેખ છે.

શ્રીધર્મસાગર ગણિ વિરચિત તપાગચ્છ પટ્ટાવલી માં જણાવ્યું છે કે વાઘી દેવસૂરિએ (સમય વિ. સં. ૧૧૭૪થી ૧૨૨૬) આરાસણમાં શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. (તથા આરાસણે ચ નેમિનાથપ્રતિષ્ઠા કૃતા) વળી “ઉપદેશસત્તતિના અધિકાર ૨ ના ઉપદેશ ૮મામાં પાસિલ નામના શ્રેષ્ઠીએ આ શ્રીનેમિનાથ ભગવાનનું મંદિર બંધાવ્યું અને શ્રીવાઘી દેવસૂરિએ તેની પ્રતિષ્ઠા કરી. ” એવી હકીકતવાળી કથા આવેળી છે.^૨

૨. આરાસણ નગરમાં ગોશા મંત્રીનો પુત્ર પાસિલ નામે વસતો હતો. તે દેવયોગે નિર્ધન બની ગયો. તેથી એક દિવસે વ્યાપાર માટે તે પાટણ ગયો. ત્યાં દેવદર્શને જતાં તે રાજવિહાર પ્રાસાદનું પ્રમાણ ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક જોવા લાગ્યો. તેના દરિદ્ર દેહાર જોઈને હાંસી નામની બાઈએ કંઈક ઉપહાસમાં કહ્યું કે, “ તું તમારે આવું ચૈત્ય બંધાવવું છે, જેથી આટલી બારીકાઈથી તમે આ પ્રાસાદનું નિરીક્ષણ કરો છો ? ”

“ બેન ! આ કાર્ય મારે માટે દુર્ઘટ છે. છતાં જો હું આવો પ્રાસાદ બંધાવું તો તમારે ત્યાં આવવું જોઈશે, ” પાસિલે દુઃખિત હૃદયે પણ ખૂબ નમ્રતાથી જવાબ આપ્યો.

હાંસી શ્રાવિકાના ઉપહાસનો ખટકો તેના મનમાં સળવળ્યો કરતો હતો; તેથી તેણે ગુરુએ કહેલા આમનાયપૂર્વક અંગિકા દેવીની

આથી જાણાય છે કે પ્રથમ આ મંદિરમાં ઉક્ત આચાર્યે પ્રતિષ્ઠિત કરેલી પ્રતિમા વિરાજિત હશે. પરંતુ પાછળથી કોઈ કારણથી તે ખંડિત કે નષ્ટ થઈ જવાના લીધે તેના સ્થળે, વોહરા રાજપાલે આ નવી પ્રતિમા બનાવરાવી શ્રીવિજયદેવસૂરિજીના હાથે પ્રતિષ્ઠિત કરી હોય એમ જાણાય છે.

મૂળ નાળી આસપાસ એક તીર્થનું પાષાણનું મોટું

આરાધના કરી. પાસિલના ભાગ્યયોગથી અંગિકાએ પ્રત્યક્ષ થઈ કહ્યું કે, “સીસાની ખાણ મારા પ્રભાવથી રૂપાની થશે. તે વડે તું જૈન પ્રાસાદ બંધાવજે.” આવા પ્રકારનો આદેશ મેળવીને તેણે આરાસણમાં શ્રીનેમિનાથ ભગવાનનું મંદિર બંધાવવાનો આરંભ કર્યો. એક સમયે વિહાર કરતા ગુરુ મહારાજ ત્યાં પધાર્યા અને પાસિલને પૂછ્યું: “ભદ્ર! ચૈત્યનિર્માણનું કામ સમાધિપૂર્વક બરાબર ચાલે છે ને?” તેણે કહ્યું: “દેવ અને ગુરુના પ્રસાદથી ઠીક ચાલે છે.” આ જવાબથી અંગિકા દેવી કુપિત થઈ કે, ખરેખર આ પાસિલ કૃતદ્ધન છે. મારો ઉપકાર તો માનતો નથી. આથી તે ચૈત્યનું કામ શિખર સુધી બનીને અટક્યું. પાસિલે પાટણથી ગુરુ મહારાજ અને હાંસી શ્રાવિકાને સાદર આમંત્રણ કર્યું; ગુરુ મહારાજ શ્રીવાદી દેવસૂરિના હાથે શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની મોટા સમારોહપૂર્વક પ્રતિષ્ઠા કરાવી, તે જ વખતે હાંસી શ્રાવિકાએ પાસિલને વિનવણી કરી કે, “જો તમે કહો તો હું અહીં મંડપ કરાવવાને ઇચ્છું છું, તેને માટે વસ્ત્ર લાવી આપો.” આથી તે હાંસી શ્રાવિકાએ નવ લાખ રૂપિયાના ખર્ચથી “મેઘનાદ” નામનો મોટો મંડપ રચાવ્યો. વ્યાપારીઓએ ત્યાં બીજા પણ પ્રાસાદો રચાવ્યા. ત્યારથી આ નગરી તીર્થરૂપ બની ગઈ.”

આ મંદિર શ્રીનેમિનાથ ભગ્નું મંદિર જ હશે કે બીજું તે જાણવાને કશું સાધન પ્રાપ્ત નથી.

પરિકર હતું. અત્યંત મોટા બે ઇંદ્રો પણ હતા. તેને જીર્ણોદ્ધાર વખતે તોડી ફેાડી બહાર કાઢીને મંદિરની પાછળની ભમતીમાં મૂકેલા છે. ગૃહમંડપમાં મોટા પરિકરચુક્ત ૪ કાઉસગિયા છે. તેમાંના મુખ્ય દરવાજા પાસેના કાઉસગિયા ઉપર સં ૧૩૧૪ના લેખો છે. તેમાં આરાસણ નગર-નેમિનાથ ચૈત્યની અંદર આ કાઉસગિયા સ્થાપન કર્યાનું લખ્યું છે. બીજા બે કાઉસગિયા પર સં ૧૨૧૪ના લેખો છે.

૧૭૦ જિનનો એક સુંદર પટ છે. તેના પર સં ૧૩૧૦નો લેખ છે. પરિકરમાંથી છૂટા પડેલા ૪ કાઉસગિયા અને ૧ ચક્ષની મૂર્તિ છે. કાઉસગિયા પાસે ભીંત યા સ્તંભમાં બે મૂર્તિઓ છે અને ૧ ધાતુની નાની પંચતીર્થી છે.

છ ચોકીને બદલે અહીં બે લાઈનમાં થઈને દસ ચોકી છે. તેમાં ડાબા હાથ તરફના ગોખલામાં નંદીશ્વર દ્વીપની સુંદર રચના છે. તેના ઉપર સં ૧૩૨૩નો લેખ છે. તેની બાબુના એક રમણીય ખત્તકમાં ૧ કાઉસગિયા છે. તેના ઉપર એક જિનગિય છે. જમણા હાથ તરફની (છ ચોકીમાં જ) એક દેરીમાં અંબાજી માતાની મોટી મૂર્તિ છે. છ ચોકીના ડાબા હાથ તરફના નકશીવાળા એક સ્તંભ ઉપર સં ૧૩૧૦નો લેખ છે. તે સ્તંભ આરાસણના પોરવાડ શ્રાવકે શ્રીઅરિષ્ટનેમિ જિનમંદિરમાં આ એક સ્તંભ પોતાની શક્તિ મુજબ કરાવ્યો છે, એવી હકીકત છે. છ ચોકીમાં સન્મુખના બે ગોખલા ખાલી છે, તેમાં એકમાં ખાલી પરિકર છે. બાબુમાં ત્રણ ખાલી ગોખલા છે.

મૂળ ગભારો, મોટો ગૂઢમંડપ, દશ ચોકી, સભા મંડપ, શૃંગારચોકીઓ, બંને બાજુના બે મોટા ગભારા અને ૨૪ દેરીઓ વગેરે છે. છ ચોકીના બધા સ્તંભો વગેરે-માં કોરણી છે. આખું મંદિર અને શિખર પણ મકરાણાના પથ્થરનું બનેલું છે. આ શિખરનો ઘાટ તારંગાના મંદિરના શિખર જેવો છે.

સભામંડપના ડાબા હાથ તરફના ગભારામાં મૂળ નાં શ્રીઆદીશ્વર લ૦ નું મકરાણાનું એકતીર્થી પરિકરયુક્ત મનોહર પ્રાચીન ણિળ છે. મૂર્તિ સં ૧૬૭૫માં શ્રીવિજય-દેવસૂરિજીએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી છે. તેમાં બાજુના બંને ગોખલામાં ખાલી પરિકરો સં ૧૩૩૫ના લેખોવાળા છે. જમણા હાથ તરફના ગોખલામાં મૂળ નાં શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુનું લવ્ય અને દર્શનીય એકતીર્થી પ્રાચીન પરિકર યુક્ત પણ લેખ વિનાનું ણિળ છે. આ ણિળ એટલું મોટું છે કે નીચે ઊભા રહી ભગવાનના લલાટમાં ચાંદલો કરી શકાતો નથી, તેથી બાજુમાં લાકડાની ઘોડી મૂકેલી છે. આ તરફના જંગલી લોકો શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનને “ભીમાદાદા”, શ્રીઆદીશ્વર લ૦ને “અર્જુન” અને શ્રીનેમિનાથ લ૦ને “યુધિષ્ઠિર” કહે છે.

મૂળ ગભારાની પાછળના ભાગની મંદિરની ભીંતમાં સુંદર કોરણી છે. મંદિરના પાછળના ભાગની ભમતીમાં સેંકડો પરિકરોના ટુકડા, પળાસણ અને ગાદીના ટુકડા, કાઉસગિયા, ઈંદ્રો (પરિકરમાંથી નીકળેલા) ખંડિત અને કેટલાક અખંડિત પણ છે. એક સુંદર નકશીદાર મોટું તોરણ સ્તંભો યુક્ત છે. તે મૂળ નાં પરથી કાઢી નાખ્યું હશે.

વળી ત્યાં જિનમાતૃપટો, ચોવીશીના પટો વગેરે છે, જેમાં લગભગ સો જેટલા લેખો પણ હશે. એક લેખ સં ૧૨૦૪ નો છે એટલે તે પહેલાં આ જિનમંદિર બન્યું હશે. તેમાં “આરાસણુ અરિષ્ટનેભિ ચૈત્ય”નું નામ આપેલું છે.

સમળી વિહારના પટનો નીચેનો અરઘો લાગ મંદિરના પાછલા લાગના ગોખમાં ચોંટાડેલો છે અને ઉપરનો અરઘો લાગ અહીં નથી. આખૂના મંદિરમાંના પટ જેવો જ આ પટ છે. તેના ઉપર સં ૧૩૩૮નો લેખ છે. એમાં લખ્યું છે કે, “સં. ૧૩૩૮ના જેઠ સુદિ ૧૪ ને શુક્રવારે શ્રીનેમિનાથ લગ્નના મંદિરમાં સંવિજ્ઞ યશોધરસૂરિસંતાનીય શ્રીવર્ધમાન-સૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરેલો એવો આ પટ આરાસણુના રહેવાસી પોરવાડ ગોનાના વંશમાં થયેલા તુલહારી આસપાલે-શ્રાવિકા આસિણિ વગેરે વિસ્તૃત કુટુંબ સહિત-શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામી ળિંબ અને અશ્વાવગ્રોધ સમળિકા વિહારનો પટ કરાવ્યો છે.” આવી મતલબનો લાંબો લેખ છે.

આ પટમાં લંકાના રાજા, તેમના ખોળામાં રાજકુમારી, ભેટણું ધરતા જૈન ગૃહસ્થનાં પગલાં અને અશ્વ વગેરે આરસ-માં કોતરેલા છે. તેની નીચે ઉપર્યુક્ત લેખ છે. બાકીનો લાગ, જેમાં સમુદ્ર, નર્મદાનદી, ઝાડી, સમળી, પારધી, જૈન સાધુ મહારાજ અને વડાણ કોતરેલાં છે, તે પટ દેરીઓ પાસે જ્યાં દેરીઓનાં પળાસન કાઢી નાખેલાં પડયાં છે ત્યાં દીવાલ પાસે મૂકેલો છે.

મંદિરમાંના મંડપના સ્તંભો આખૂ ઉપરના દેલવાડાના વિમલશાહના મંદિરના સ્તંભો જેવા જ છે. પરસાળના એક

સ્તંભ ઉપર સં ૧૩૧૦ના વૈશાખ વદિ ૫ ને ગુરુવારનો લેખ છે, તેમાં “ શ્રેષ્ઠી આસપાલે આરાસણ નગરના અરિષ્ટ-નેમિ મંદિરમાં ચંદ્રગચ્છીય શ્રીરત્નપ્રભસૂરિના ઉપદેશથી સ્તંભ કરાવ્યો, ” એમ લખ્યું છે.

રંગમંડપની બીજી બાજુએ ઉપરના દરવાજામાં તથા છેડેના બે નાના સ્તંભોની વચ્ચેની કમાનો ઉપર મકરનાં મુખો મૂકેલાં છે. આ મુખોથી શરૂ કરીને એક સુંદર તોરણ કોતરવામાં આવ્યું છે, જે ઉપરના પથ્થરની નીચેની બાજુને અડકે છે અને જે દેલવાડાના વિમલશાહના મંદિરમાંની કમાનો ઉપર આવેલા તોરણ જેવું જ છે. મંડપના સ્તંભોની ખાલી કમાનો તથા ગૂઢમંડપના દ્વારની બરાબર સામે આવેલી, પરસાળના સ્તંભોની ખાલી કમાનો તેમજ ઉપરના પાટડા નીચે આવેલા આગળા ઉપરથી એમ જણાય છે કે પહેલાં અહીં આવાં બીજાં તોરણો હતાં, જે હાલમાં નાશ પામ્યાં છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે આખું ઉપરના વિમળશાહના મંદિરના અને આ મંદિરના સ્થપતિઓ એક હોય, એમ લાગે છે.

આ મંદિરમાં ૯૪ થાંભલા છે. તેમાં વચ્ચેના ૨૨ થાંભલા કારીગરી અને કોતરણીવાળા છે. તેના ઉપર દેવ, દેવીઓ અને વિદ્યાધરીની મૂર્તિઓ છે. બીજા થાંભલા સાદા છે.

રંગમંડપમાં ઉપર પૂજા-મહોત્સવ વખતે સ્ત્રીઓને બેસવાના ઝરુખા છે.

મંદિરની આંધણી એટલી સરસ છે કે ગહાર ઊભા રહીને પણ શ્રીનેમિનાથ લગ્નાં દર્શન કરી શકાય છે.

મંદિરને ફરતી હાથીહાર જેને ‘ગજસર’ કહેવામાં આવે છે તે અને તે ઉપર નર-નારીનાં જોડલાં, જેને ‘નરસર’ કહેવાય છે તે કોતર્યાં છે. વળી દેવ, દેવી, યક્ષ, યક્ષિણીનાં મોટાં પૂતળાં ફરતાં બેસાડ્યાં છે. તેની વચ્ચેમાં કેટલાંક કામશાસ્ત્રીય જોડલાં પણ છે.

આ બધાં મંદિરો ઉપર મહાસુદ પ ના દિવસે ધ્વજ ધડે છે, અને જમણુ પણ થાય છે.

ધર્મશાળા અને વહીવટ :

અહીં સં. ૧૯૬૦માં શેઠ મનસુખભાઈ લગુભાઈએ પ્રધાવેલી એક ધર્મશાળા છે. કારખાનાની પેઠી ઉપરની મેડી પણ ધર્મશાળા તરીકે ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે. ત્યાં ઉપર એક ઓરડીમાં મણિલદ્રવીરની સ્થાપના કરેલી છે. આ મકાન સં. ૧૯૭૮માં બન્યું છે. અહીં બીજાં કોઈનાં ઘર નથી. ગામ તદ્દન ઉજ્જડ છે.

આ તીર્થનો વહીવટ સં. ૧૯૭૭ના ચૈત્ર સુદિ ૧થી શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઠી હસ્તક આવ્યો છે. તે પહેલાં ઢાંતાનું મહાજન વહીવટ કરતું હતું. મેળો ભરાતો નથી. પહેલાં આ નગર મોટું હશે એમ ત્યાં આસપાસ પડેલાં ખંડેરો, મકાનના પાયા અને જમીનમાંથી નીકળતી મોટી મોટી ઈંટો ઉપરથી માલૂમ પડે છે. ધર્મશાળાની આથમણી બાબુએ એક આંધેલો કુંડ છે.

કુંભારિયાળ તીર્થની સામે જ બે-ત્રણ માઈલમાં આરસ-પહાણની ખાણો છે. હનુએ જરી વાવ પાસેની ખાણમાંથી આરસ નીકળે છે. કાટોડાના કાળા કેલસા જેવા ઢગલાઓ પણ જ્યાં ત્યાં પડ્યા છે.

પ્રાચીનતા :

હોં ભાંડારકર કહે છે કે : “કુંભારિયાળની આસ-પાસ જે અવશેષો પડ્યા છે તે ઉપરથી એક જમાનામાં ત્યાં ઓછામાં ઓછાં ૩૬૦ જિનમંદિરો હોવાં જોઈએ, એવું અનુમાન નીકળે છે.” કુળદેવીએ ઘણાં મંદિરોનો નાશ કર્યો છે, એવી એક દંતકથા ચાલુ છે; તેમાં સત્યાંશ હોય એમ લાગતું નથી. શ્રીમાન્ કાર્ણસ સાહેબ માને છે કે :— “ધરતીકંપને લીધે આરાસણનાં ઘણાં ખરાં મંદિરો જમીન-દોસ્ત થઈ ગયાં હશે.” પણ તે સંબંધી એકે પ્રમાણ મળી આવતું નથી. વધુ સંભવિત તો એ છે કે આ આખાએ સુંદર ગામને અગ્નિએ ઘેરી લીધું હશે અને અગ્નિની ભયંકર જિહ્વામાંથી માત્ર ગણ્યાં ગાંઠ્યાં મંદિરો જ બચી શક્યાં હશે. એ આગને લીધે જ નગરની જહોજલાલી પણ નામ-શેષ બની હોય એમ લાગે છે. મુસલમાનોએ તેનો નાશ કર્યો તેના કરતાં બ્રાહ્મણોએ ધર્માધતાને લીધે મંદિરો વગેરેનો નાશ કર્યો હોય એ વધુ સંભવિત છે અને એ ઉપ-સર્ગને દૈવી આકૃંત માની લેવામાં આવી હોય તો તે બનવા જોગ છે.” કદાચ રસાયનિક કારખાનાનો કાટોડો પણ હોવાનો સંભવ છે.

અહીં આગ લાગવાની વાતને વજૂદ બિનાની પુરવાર

કરતા સોમપુરા પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈ પોતાના એક લેખમાં કહે છે કે, “ અહીં છેલ્લી પ્રતિષ્ઠા વિ. સં. ૧૬૭૫માં થયા પછીના કાળમાં કે કદાચ તે પહેલાં એ મંદિરોની મુદ્દલ દેખરેખ રહી નથી અને એના પ્રતાપે ઉપરનું ધાણુ તુટેલું તેથી તેની સાંધોમાંથી પાણી પુષ્કળ પડેલું અને એ ઘણા પાણીથી છાતીયા ભારવટને લીલ બાજી ગયેલી. એ લીલ લાંબા વખતે કાળી પડી જાય છે તેથી તેમ (કાળું) થવા પામ્યું છે. જો કે બળવા જેવી વસ્તુ નથી, તો પણ કોઈ વાદ કરે કે કાષ્ઠાદિ ભરી તેવો જીલમ થયો હોય, પણ તે સંભવે જ નહિ; કેમકે બધા ભાગો કાળા કેમ નથી પડ્યા ? ”

કુંભારિયાળનાં એક મંદિરને છોડીને બધાં મંદિરો આખૂ પરના દેલવાડાનાં વિમલશાહનાં મંદિરો જેવાં જ છે અને લગભગ એક જ સૈકામાં એ બધાં બન્યાં છે. વિમલશાહના મંદિરનો સમય સં. ૧૦૮૮ અને કુંભારિયાળના મંદિરોમાં સં. ૧૧૧૮ લગભગના લેખો મળે છે. પણ આ બધાં મંદિરો વિમલશાહે બંધાવ્યાનું કહેવાય છે, પણ બધાં તેમણે બંધાવ્યાં હોય તેમ લાગતું નથી. જો વિમલશાહે શ્રીનેમિનાથ ભગવાનનું મંદિર બંધાવ્યું હોય તો એવું અનુમાન કરી શકાય કે, શત્રુજયનો ભાવ દેખાડવા તેમણે આખૂ ઉપર શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું મંદિર બંધાવ્યું અને ગિરનારનો ભાવ બતાવવા અંબાળ માતાના દેવળ નજીક આ કુંભારિયાળનું મંદિર બંધાવ્યું.

કુંભારિયાળ નામ કુંભા રાણાના નામ ઉપરથી પડ્યાનું કહેવાય છે, પણ તે માની શકાય તેમ નથી. કેમકે કુંભા રાણાનો

સમય સં. ૧૪૯૫-૧૫૧૫ છે, તે પછી એટલે સં. ૧૬૭૫ના ત્યાંના લેખમાં પણ આનું નામ આરાસણ જ આપ્યું છે. એટલે કુંભારિયાળનો ગમે તે અર્થ થતો હોય, પણ તેનું નામ કુંભારાણના નામ ઉપરથી પડેલું નથી જ. આ ઉપરથી આ નગરીની જાહેજલાલી સં. ૧૬૭૫ સુધી રહી હશે અને એ પછી જ આ જૂના નગરનો વિનાશ થયો હશે, એમ લાગે છે.

મુંડકું વગેરે :

અંબાજીથી કુંભારિયાળ આવતાં માણસ દીઠ બે પૈસા અંબાજીમાં ચાકીના આપવા પડે છે. કુંભારિયાળ માટે માતાજીથી નવો મજૂર લેવો પડે છે, કેમકે ખરાડીથી લીધેલા માણસને અંબાજીથી આગળ જવા હેતા નથી. મોટર, ગાડી વગેરે સાધનો પણ ભાડાથી મળી શકે છે.

અહીંથી કેટેશ્વર મહાદેવનું મંદિર લગભગ ૨ ગાઉ દૂર છે. મંદિર પહાડની ગુફામાં છે. એ જ પહાડના ઊંચા શિખરમાંથી સરસ્વતી નદી વહે છે. આસપાસની રમણીય ઘાડી ઝાડી અને કુદરતી દૃશ્ય વડે માનવીના લાવો કવિતા-મય બની જાય છે. અંબાજીથી કેટેશ્વર મોટર જાય છે.

અહીંથી અંબાજી થઈને પાછા ખરાડી આવ્યા.

૪. માનપુર.

ખરાડીથી વાયવ્ય ખૂણામાં ૧૥ માઈલ ઉપર “માનપુર” નામનું ગામ આવે છે. આ ગામ રખીકિશનના

રસ્તા ઉપર જ આખૂ કેમ્પની સડકે માં નં. ૧૬ થી લગભગ એક દોઢ ફર્લાંગ ઉપર જ છે. આ સિરોહી રાજ્યની સાંત-પુર તહેસીલમાં છે.

જૈનમંદિર :

આ ગામમાં એક પ્રાચીન જૈન મંદિર સાબૂત છે. તેમાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનની એક ખંડિત મૂર્તિ પર સં ૦ ૧૫૮૫નો લેખ છે અને એક પગલાંજોડી નવી છે; તે બંને મંદિરમાં છૂટાં પડેલાં છે. મંદિરમાં મૂળ ગભારો, ગૂઢમંડપ, તેની આગળ ચોકી અને ભમતી છે. મુખ્ય દરવાજાની બંને બાજુએ ચોસરીવાળી બે ચોરડીઓ છે. દરવાજાની બહાર થોડી જગ્યા છૂટી પડી છે; તેમાં ધર્મશાળા તરીકેનું એક મકાન બીંતો સાથે ભિલું છે. છાપડું પડી ગયું છે.

લગભગ ૪૦ વર્ષ પહેલાં શ્રીયુત ભુવાનમલજી સિંઘીએ પરિશ્રમ કરીને ઉક્ત મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો છે. ત્યાર-પછી કેટલુંક જીર્ણોદ્ધારનું કામ હાલમાં જ થયું હોય તેમ જણાય છે. પણ આ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા થઈ નથી. ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા કરાવીને એક મૂર્તિ બિરાજમાન કરાવવાની જરૂર છે અને કેટલેક સ્થળે મરમમત તથા ધર્મશાળાને સુધરાવવાની જરૂર જણાય છે. આખૂના રસ્તા પરનું આ ગામ હોવાથી સાધુ-સાધ્વીઓ અને પગે ચાલીને ઉપર જનારાં શ્રાવક-શ્રાવિકાઓને, દેલવાડા ૧૮ માઈલ સળંગ ચાલવું પડે છે. વચ્ચે વિશ્રાંતિયોગ્ય સ્થાન નથી. જો આ સ્થાનમાં સગવડ

કરવામાં આવે તો વિશ્રાંતિ લેવાનું સ્થળ બની શકે તેમ છે અને પ્રાચીન મંદિરની રક્ષા થાય એમ છે. અન્યથા ગામના લોકો મહાદેવ વગેરે બેસાડી દેશે યા બીજી રીતે મંદિરની સ્થિતિ જોખમમાં આવી પડે તેમ છે. મંદિરના તાળાની લગલગ ચારેક વીઘા જમીન છે તેમાં એક *અરટ-અવેડો અને બગીચો છે, તેમજ ખેતીને યોગ્ય જમીન પણ છે. કૂવામાં પાણીના અભાવે બગીચો વેરાન થઈ ગયો છે.

મંદિરથી થોડે દૂર સિરોહી રાજ્યનો એક ડાક બંગલો આવેલો છે.

૫. ઉંબરણી (ઉમરલી)

માનપુરથી વાયવ્ય ખૂણામાં કાચે રસ્તે લગલગ ૧ માઈલ ને ખરાડીયાં વાયવ્ય ખૂણામાં ૨ માઈલ દૂર આખૂની તળેટીમાં “ ઉંબરણી ” નામનું નાનું ગામડું આવે છે. આ ગામ સિરોહી સ્ટેટની સાંતપુર તહેસીલમાં છે.

પ્રાચીનતા :

આ ગામની આસપાસ ભૂલેલાં ખંડિયેરો અને પથ્થરના ઢગલા પરથી અનુમાન થાય છે કે, પહેલાં આ ગામ સારી હાલતમાં હશે. સં. ૧૫૦૦ની આસપાસ શ્રીમેઘ-રચિત તીર્થમાલા માં આ ગામને લઘુ વારાણસી કહીને

* રહેંટ-મોટો કૂવો, જેને લગતાં ત્રણ-ચાર મોટાં ખેતરો તેની સાથે જ હોય છે.

વર્ણવ્યું છે.^૧ તેમ જ શ્રીસંઘે એક જિનમંદિર કરાવ્યાનું પણ જણાવ્યું છે; એટલે આ ગામની જાહોજલાલી લગભગ સં. ૧૫૦૦ સુધી હોવાનું નક્કી થાય છે.

વળી સં. ૧૨૮૭ના લેખમાં દેલવાડાના લુણવસહી મંદિરની વર્ષગાંઠના અઠ્ઠાઈ મહોત્સવના પહેલા દિવસના (કાગણ વદિ ૩ ના) મહોત્સવનું કામ જેને સોંપાયું છે, તેમાં ઉંખરણી ગામના શ્રાવકોનો પણ હિસ્સો છે. અર્થાત્ પહેલા દિવસના મહોત્સવ સંબંધી હક્ક ચંદ્રાવતી, ઉમરલી (ઉંખરણી) તથા કીસરઉલી — આ ત્રણ ગામના શ્રાવકોને આપવામાં આવ્યો હતો.^૨ આ વર્ણનથી અહીં શ્રાવકોની વસ્તી પણ સારા પ્રમાણમાં હોવી જોઈએ, એમ જણાય છે. હાલમાં તો પોતાની પ્રાચીનતાનું ભાન કરાવતાં અવશેષો સિવાય કશું જણાતું નથી.

શ્રીવીર ગણિ, જેમનો જન્મસમય સં. ૬૩૮, દીક્ષા સં. ૬૮૦ અને સ્વર્ગવાસ સં. ૬૯૧માં થયો છે, તેઓ આ ઉંખરણી ગામમાં આવ્યા હતા. આ ઉપરથી આ ગામ તે કરતાં પણ વધારે પ્રાચીન હોવાનું જણાય છે.^૩

ભદ્રકાળી મંદિર :

અહીંથી આખૂ પહાડ તરફ ગામ માઈલ દૂર રસ્તાથી

૧ ઉંખરણી લઘુ બાણારસી તેહની વાત કહઉં કિસી;

જાંખરણી અરબદ તલહટી પ્રાસાદ કરાવિઉં સંધિઈ હટી. કડી. ૨૯

૨ જૂઓ “ શ્રીભર્તુદપ્રાચીનજૈનલેખસંદેહ ” લેખાંક : ૨૫૧

૩ જૂઓ પ્રમાવલ્લખરિત માંતું શ્રીવીરસૂરિચરિત પૃ. ૧૨૭-૧૩૨ (સિંધીજૈનગ્રંથમાળા).

અબા હાથ તરફ નાળાને કાંઠે ભદ્રકાળીનું મંદિર આવેલું છે. આ મંદિર જીર્ણ થઈ જવાથી સિરોહી મહારાવ શ્રીમાન કેસરીસિંહજીએ રૂ. ૨૭૦૦૧) ખરચીને નવેસરથી બંધાવી સં. ૧૯૭૬ માં તેની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરી છે.

આ ભદ્રકાળી માતાનું મંદિર ઝાડી અને પહાડની ઓથમાં આવેલું છે. એટલે કુદરતી દૃશ્ય રમણીય લાગે છે. પાસે જ નાળાના જમણા હાથ તરફ એક જૈન મંદિર હતું; જેની થોડી ભીતો હનુય ઊભી છે.

હપીકેશ મંદિર :

ઉંબરણીથી ઉત્તરમાં ૧ માઈલ દૂર હપીકેશ નામનું વિષ્ણુ મંદિર છે. તેની આસપાસ કેટલાંક ખંડિયેરો જોવામાં આવે છે. અહીંના લોકો કહે છે કે, “હપીકેશથી ઉંબરણી સુધી પહેલાં “અમરાવતી” નામની નગરી વસેલી હતી.” તેના નામ ઉપરથી આ ગામનું નામ ઉંબરણી પડ્યું છે.

૬. રખીકીશન

ઉંબરણીથી ઉત્તરમાં ૧ માઈલ, ભદ્રકાળીના મંદિરથી આબૂ પહાડ તરફ ૦૧૧ માઈલ તેમજ ખરાડીથી વાયવ્ય ખૂણામાં ૩૧ માઈલ “રખીકીશન” નામનું ધામ આવે છે. આ ધામ સિરોહી તાળે સાંતપુર તહેસીલમાં આવેલું છે.

રખીકીશન મંદિર :

ત્રણે તરફ સઘન ઝાડીથી આચ્છાદિત પહાડની ઓથમાં

આ (રખીકીશનનું) મંદિર અને ધામ આવેલાં છે. સ્વાલાવતઃ સુંદર અને રમણીય ઝાડીલયુક્ત કુદરતી દૃશ્ય મનોરમ લાગે છે. ઝાડીની સઘનતા એટલી બધી છે કે મંદિરની અતિ નજીક જવાય ત્યારે જ તે દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

રખીકીશનના ધામમાં એક મહંત રહે છે. નાની ધર્મ-શાળા, અરટ અને તેમાં ગાયો વગેરે રહે છે. મુસાફરો આરામ માટે અહીં રાત્રિ ગાળી શકે છે. સીધું-સમાન, પાગરણ વગેરે મહંતજી પૂરું પાડે છે.

અહીંથી લદ્રકાળી મંદિરે પાછા આવીને ડાબા હાથ તરફ પહાડની જોડે ૧ માઈલ પગદંડીએ અને ૨ માઈલ ગાડા રસ્તે જવાથી માઉંટ આબૂની સડકના મા. નં. ૧૩-૨ પાસે જ્યાં પરબ છે ત્યાં અવાય છે અને તે સડકે ઉપર ચડતાં આબૂ, દેલવાડા અને અચલગઢ વગેરે સ્થળોમાં જવાય છે. તેમજ નીચે ઊતરતાં ખરાડી અવાય છે.

આ રસ્તેથી ખરાડી પાછા આવ્યા.

૭. સાંતપુર.

ખરાડીથી નૈર્ઋત્ય ખૂણામાં ૧૧ માઈલ ઉપર “સાંતપુર” નામનું ગામ આવેલું છે અને તે સિરોહી રાજ્યની તહેસીલનું ગામ છે.

શ્રીવિમલનાથ ભગવાનનું મંદિર :

આ ગામમાં એક જિનમંદિર છે. તેમાં મૂળ નાં

શ્રીવિમલનાથ લગવાન છે. તેમની મૂર્તિની પલાંડી પર સં. ૧૮૬૬ નો લેખ છે. પહેલાં આ મંદિર જૂનું હશે, તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવીને એટલે નવેસરથી નાનું મંદિર બાંધાવીને સં. ૧૯૦૯ માં પ્રતિષ્ઠા કરાવી છે. મંદિરમાં મૂંનાંજીની એક જ મૂર્તિ છે. આ મંદિરની પાસે જ નકશીવાળા મકરાણાના તૂટી ગયેલા પથ્થરો છૂટા છવાયા પડ્યા છે; એટલું જ નહિ પણ ગામમાં લોકોના ઘરના આંગણામાં પડેલા કે જડેલા પથ્થરો આજ પણ નજરે પડે છે, તે પ્રાચીન મંદિરોના અવશેષો હોવાનો સંભવ જણાય છે.

આ ગામ ચંદ્રાવતીનું એક પરું અથવા સળંગ નગરીનો એક ભાગ હશે, એમ લાગે છે. આ ગામનો ત્રણ વખત નાશ થયો. છેલ્લીવાર સં. ૧૮૬૬ માં ભંગાયું એવી જનશ્રુતિ છે. આ ચંદ્રાવતીનો જ ભાગ હોવાથી તેની જહોજલાલી પૂર્વકાળમાં ઠીક હશે એમ જણાય છે. સં. ૧૭૪૬ માં શીલવિજય રચિત તીર્થમાલામાં પણ સાંતપુરનું વર્ણન મળે છે.^૧

અહીં શ્રાવકનાં ૫ ઘર છે. ઉપાશ્રય ધર્મશાળા વગેરે નથી. એક ઘર પંચને હસ્તક છે.

૮. ચંદ્રાવતી.

સાંતપુરથી લગભગ ૨૫ માઈલ અને ખરાડીથી દક્ષિણ દિશામાં ૪ માઈલ પર “ચંદ્રાવતી” હાલ ‘ચંડેલા’

૧ “સાંતપુર આંબથડિ” પ્રાચીનતીર્થમાલસંગ્રહ ઢાળ, ૧ કડી ૩૩

નામથી ઓળખાતું ગામડું આવેલું છે. ત્યાં હાલમાં રખારી, રજપૂત, ખેડૂત વગેરેનાં ૪૦-૫૦ ખોરડાં છે.

જિનમંદિરોનાં વિદ્યમાન અવશેષો :

આજે આ પ્રાચીન અને સમૃદ્ધ નગરી અનેક ઢગલા-ઓના ગંજમાં ઢંકાયેલી પડી છે. સિરોહી રાજ્યકા ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે, “ વિ. સં. ૧૮૭૬ માં કર્નલ ટોડ સાહેબ અહીં આવ્યા હતા, ત્યારે તેમણે ટ્રાવેલ્સ ઇન વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા નામના પોતાના અંગ્રેજી પુસ્તકમાં અહીંનાં તે વખત સુધી બચેલાં થોડાંક મંદિરો વગેરેના ફેાલ આપ્યા છે; એનાથી તેની કારીગરી અને સુંદરતા વગેરેનું અનુમાન થઈ શકે છે. વિ. સં. ૧૮૮૧ માં સર આર્લ્સ કોલિવલ સાહેબ પોતાના મિત્રો સાથે અહીં આવ્યા હતા, તે વખતે આરસપહાણનાં ૨૦ મંદિરો બચેલાં હતાં. એની સુંદરતાની તેમણે પ્રશંસા કરી હતી. વિ. સં. ૧૯૩૬ ની આસપાસમાં રાજપૂતાના-માળવા રેલ્વે કંપનીના ઠેકેદારો (કંટ્રાક્ટરો)એ અહીંના પથ્થરો ઉઠાવી લઈ જવાનો ઠેકો (કંટ્રાક્ટ) લીધો ત્યારે તેઓ અહીં ભણેલાં મંદિરોને પણ તોડી નાખીને તેના પથ્થરો લઈ ગયા. તે વાતની જ્યારે રાજ્યને ખબર પડી ત્યારે રાજ્યે ઠેકેદારોને પથ્થર લઈ જતા અટકાવ્યા. તેમણે એકઠા કરી રાખેલા આરસના પથ્થરોના ઢગલા અંદ્રાવતી અને માવલ સ્ટેશનની વચ્ચે ઠેકાણે ઠેકાણે હબ્બુ પણ પડ્યા છે. અત્યારે અહીં એક પણ મંદિર સારી સ્થિતિમાં નથી. આવી રીતે આ પ્રાચીન નગરીનો ખેદજનક અંત આવ્યો.

૧. જૂઓ એ જ ગ્રંથનું પૃ. ૪૧-૪૩.

“અત્યારે તો આ અનુપમ મંદિરોનાં દર્શન મહાનુભાવ કર્નલ ટોડે આપેલાં સુંદર ચિત્રો સિવાય બીજી કોઈ પણ રીતે થઈ શકે એમ નથી. ”

ચંદ્રાવતી અને સાંતપુરના જૈનમંદિરોના કેટલાય પથ્થરો લોકોના ઘરના આંગણામાં, તહેસીલના ચોતરામાં અને રાજ-મકાનો તથા મહાદેવના મંદિરમાં ચણાયેલા આજે પણ નજરે પડે છે. સાંતપુરની તહેસીલમાં ચાર-પાંચ મોટી દેવ-દેવીઓની મૂર્તિઓ પથ્થરમાં કોરેલી પડી છે, કે જેને રેલવાળા ગાડીના વેંગણોમાં ભરી ભરીને લઈ જતા હતા તેને અટકાવીને પાછી મેળવી છે. અહીંના (સાંતપુર) મહાદેવના મંદિરમાં એક મોટી ગેંડા (વરાહ)ની એક જ પથ્થરમાં ઘડેલી લગ્ય મૂર્તિ છે. તેની સામે દેવી-દેવતાઓની બે-ચાર મૂર્તિઓ પણ તેમાં જ કોતરેલી છે. આ મૂર્તિ પણ ચંદ્રાવતીથી જ લાવવામાં આવી હતી. આવી રીતે અહીંની સુંદર વસ્તુઓ લુંટાઈ જવા છતાં હજીયે જૈન મંદિરોના આરસના પથ્થરોના ઢગલે ઢગલાઓ અને મંદિરની ૪-૬ ફૂટ ઊંચી ઊભી દીવાલો દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

પાલનપુરને રસ્તે ચંદ્રાવતી નદીના કાંઠે પૂલ નીચે રેલ્વેની બંને બાજુએ જિનમંદિરના શિખરોના ટુકડાઓ, ઘુમ્મટો, મોટા મોટા થાંભલા, થાંભલાના ટુકડાઓ, અનેક પ્રકારનાં પૂતળાં, નાની-મોટી દેરીઓનાં સુંદર શિખરો, ગુમ્મજના ટુકડા, મનોહર કારીગરીવાળાં જાળિયાં, તોરણો, આરસની કુંભીઓ, ઉંખરાઓ અને ઉપરની છતના કળામય શિલ્પવાળા મધ્ય ગુમ્મજોના ઢગલે ઢગલા પડ્યા છે. આ

સિવાય દશ-પંદર મોટા ટેકરાઓ છે જેની નીચે અનેક મંદિરોનાં અવશેષો દટાયાં પડ્યાં છે.

નગરીના દરવાજાની બહાર, ચંદ્રાવતી નદીના પૂલની બંને બાજુએ પથરાયેલું એક મંદિર છે તે વિશાળ જૈન-મંદિર હોય એમ જણાય છે. ઘણા મંદિરોના પાયા, મધ્યભાગો, મૂળગલારા, નાની નાની દેરીઓના શિખરો અને જિનપ્રતિમાનાં આસનો વગેરેની વિવિધ કોતરણીવાળી સામગ્રી આજે પણ વિદ્યમાન છે અને તેના વિવિધ થરો પણ નજરે પડે છે; જેમાં હંસથર, ગજથર, અશ્વથર, સિંહથર, કિંનરથર આદિની મનોહર કળામય આકૃતિઓ દેખાય છે. શાસનદેવીઓ, મંદિરની બહારનાં પૂતળાં, ચક્ષરાજો વગેરેમાં કોતરણીની બિવિધતા જણાય છે. અહીં ચક્ષરાજોનાં પૂતળાં વિશેષ પ્રમાણમાં મળે છે, તેમાં યે બ્રહ્મ-શાંતિની આકૃતિઓ વધુ પ્રમાણમાં નજરે ચડે છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે અહીં લગવાન મહાવીર સ્વામીનાં મંદિરો વિશેષ પ્રમાણમાં હશે અને જિનમૂર્તિઓ તો પહેલેથી જ ઉપડી ગઈ હશે: આમ આ નગરી કાળના વિકરાળ જડખામાં પીસાઈને ત્યાંનાં અવશેષો જાણે પોતાના કુટુંબ અંતની વીતકો ગૌરવપૂર્વક આપણને કહી રહ્યા હોય એમ લાગે છે.

એક ઢગલામાંથી એક સંવત્ વિનાનો શિલાલેખનો ટુકડો અમને મળી આવેલો છે. એમ જો તપાસ કરવામાં આવે તો ઘણાય લેખો અને સુંદર મકાનો, મંદિરો વગેરેના અવશેષો મળી આવે. કેટલાક બખત પહેલાં અહીં ખોદાવતાં એક પાકી બાંધેલી વાવ નીકળી આવી છે, જેના ત્રણ

મજલા (માળ) દેખી શકાય છે. વધુ તો ખોદવાથી જ જાણી શકાય.

નગરીની પ્રાચીનતા અને સમૃદ્ધિ :

ચંદ્રાવતી નગરી અતિ વિશાળ હતી. તેનો દરવાજો દક્ષિણી ગામની પાસે આવેલો છે, જેને “ તોડાનો દરવાજો ” આજે પણ કહે છે. બીજો દરવાજો કીવરલી પાસે હતો; એવી જનશ્રુતિ છે. ખરાડી, સાંતપુર વગેરેની હદો તો ચંદ્રાવતીની વિશાળતામાં જ સમાઈ ગયાં હતાં.

આ નગરીનાં પ્રાચીન નામો “ ચડાઉદ્ધી, ચડાઉદ્ધી, ચડાઉલિ, ચડુવલી, ચંદ્રાવર્ષ, ચંદ્રાવતી ” વગેરે જૂના ગ્રંથોમાં મળી આવે છે. ત્યાંના ભગવાવશેષો આ નગરીની પ્રાચીનતા અને આખૂના પરમાર રાજાઓની રાજધાની હોવાથી તેની સમૃદ્ધિની શાખ પૂરે છે. ગુજરાતના મહારાજાઓના મહામંત્રીઓ વિમલશાહ, વસ્તુપાલ અને તેજપાલના વખતમાં આ નગરીની જાહોજલાલી પૂરજોશમાં હતી.

મહામાત્ય વસ્તુપાલના ભાઈ તેજપાલની ધર્મપત્ની અનુપમાદેવી, ચંદ્રાવતીના રહેવાસી પોરવાડ શ્રાવક ગાગાના પુત્ર ધરણિગની પુત્રી હતી. ધરણિગના પુત્રો (અનુપમાદેવીના ભાઈઓ) ૧ ખીંબસિંહ, ૨ આંબસિંહ અને ૩ ઉદલ વગેરેને મહામાત્ય તેજપાલે દેલવાડાના લૂણવસહી મંદિરના ચોથા નંબરના ટ્રસ્ટી બનાવ્યા હતા, તેમજ વિં સં ૧૨૮૭ ના શિલાલેખ મુજબ ઉક્ત મંદિરની વર્ષગાંઠના

અઠ્ઠાઈ મહોત્સવના પહેલા દિવસ (ફાગણ વદિ ૩) નો મહોત્સવ કરવાનું ચંદ્રાવતીના શ્રીસંઘને સોંપ્યું હતું.^૨

સં ૧૩૮૯ માં શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ રચેલા વિવિધ-તીર્થકલ્પ માં આ નગરીને લક્ષ્મીનો ભંડાર કહેલી છે.^૩

સં ૧૫૦૦ ની આસપાસ શ્રીમેધ રચિત તીર્થમાલામાં આ નગરીની સમૃદ્ધિનું વર્ણન કર્યું છે કે “ ચંદ્રાવતી નગરીના ગુણ ઘણા છે, જિનેશ્વર ભગવાનનાં ૧૮૦૦ મંદિરો છે, ૮૪ ચૌટામાં ફરતાં ઠામ ઠામ જિનમંદિરોનાં ભોંયરાં દેખાય છે, ત્યાં મુખ્ય મંદિરમાં મૂલનાયક શ્રીઋષભદેવ ભગવાન ધિરાજે છે. દૂકમાં-ચંદ્રાવતી લંકા જેવી દીસે છે.”

શ્રીસોમધર્મે સં ૧૫૦૩ માં રચેલી ઉપદેશસત્તિમાં લખ્યું છે કે,^૪ “ ૪૪૪ આર્હતપ્રાસાદો અને ૯૯૯ શૈવ-મંદિરોવાળી ચંદ્રાવતીમાં આવીને ભીમ રાજથી અપમાન પામેલો વિમલ કોટવાળ રાજ્ય કરતો હતો. તેના અધિકારી પુરુષો ૮૪ હતા અને તેણે ૧૨ પાદશાહોને જીતીને તેમનાં છત્રો લઈ લીધાં હતાં. અંતમાં ભીમે તેને બહુમાનપૂર્વક શાંત કર્યો હતો. ”

૨. જૂઓ. શ્રીઅર્બુદપ્રાચીનજૈનલેખસંદોહ લેખાંક ૨૫૧.

૩. જૂઓ એ જ ગ્રંથના અર્બુદાદ્રિકલ્પ નો શ્લોક ૩૫.

૪. જૂઓ પ્રાચીનતીર્થમાલાસંગ્રહ પૃ. ૫૦ માંની કડી ૨૬-૨૭.

૫. જૂઓ એ જ ગ્રંથના “ બીજા અધિકારના ચતુર્થ ઉપદેશ ” ના શ્લોક ૬-૭.

શ્રીશીલવિજયે સં ૧૭૪૬ માં રચેલી તીર્થમાલામાં લખ્યું છે કે,^૬ “ આખૂની નીચે ચંદ્રાવતી નગરી છે, ત્યાં વિમલમંત્રીશ્વરના સમયમાં ૧૮૦૦ મનોહર જિનમંદિરો હતાં. ”

આ ઉલ્લેખો ઉપરથી જણાય છે કે શ્રીવિમલશાહ અને વસ્તુપાલ-તેજપાલના સમયે આ નગરીમાં અનેક જિનમંદિરો અને જૈન ધનાઢ્યો રહેતા હતા.

પરમાર રાજાઓની પછી જ્યાં સુધી સિરોહી નહોતું વસ્યું ત્યાં સુધી ચંદ્રાવતી દેવડા (ચૌહાણ) રાજાઓની પણ રાજધાની બન્યું હતું. જો કે તે પહેલાં જ ચંદ્રાવતી ઉપર આક્રમણો શરૂ થઈ ગયાં હતાં તેથી જ ખીજી જગ્યાએ (પહાડી પ્રદેશમાં) સં ૧૪૮૨ માં મહારાવ સૈંસમલે સિરોહી વસાવી; રાજધાની ત્યાં લઈ જવાની તેને જરૂર પડી અને ત્યારપછી અનેક આક્રમણો અને કાળના સામે ઝૂઝતી એ નગરી તૂટવા માંડી, જેની ગૌરવભરી યશોગાથાઓ ત્યાંના ખંડિયેરોમાં આજે પણ ઉત્કીર્ણ થયેલી વાંચી શકાય છે.

ચંદ્રાવતી ભાંગ્યા પછી, પહેલાં કહેવામાં આવ્યું છે તેમ, ત્યાંના મંદિરોના આરસના નકશીદાર બારશાખ, સ્તંભો તોરણો (મિરાબો), દરવાજા અને ખીજા પથ્થરો ફર ફર સુધીના ગામોના મંદિરોમાં લાગી ગયેલા જેવામાં આવે છે. તેની નકશી જેવાથી ચંદ્રાવતીનાં દેવવિમાનો જેવાં આરસના મંદિરોનો ખ્યાલ હજી પણ આવી શકે તેમ છે.

૬. જૂઓ પ્રાચીનતીર્થમાલાસંગ્રહ પૃ ૧૦૩ માંની કડી ૩૨.

આ નગરીમાં બનેલી ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ :

શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનની ૩૫ મી પાટે થયેલા વડગચ્છ સંસ્થાપક શ્રીઉદ્યોતનસૂરિએ આખૂની યાત્રા કરીને “ ટેલી ” નામના ગામના પાદરે સં ૦ ૯૯૪માં શ્રીસર્વદેવ પ્રભૃતિ આઠ જણને સૂરિપદે સ્થાપ્યા હતા. તેમાંના તેમની જ પાટે મુખ્ય થયેલા અને સં ૦ ૧૦૧૦ માં “ રામસેન ” નામના નગરના ઋષભજિનપ્રાસાદમાં શ્રીચંદ્રપ્રભુની પ્રતિષ્ઠા કરાવનાર શ્રીસર્વદેવસૂરિએ ચંદ્રાવતી રાજાને નેત્રસમાન શ્રીકુંકુળ નામના મંત્રી, જેણે સમૃદ્ધિશાળી ઊંચું જિનમંદિર બંધાવ્યું હતું, તેને દીક્ષા આપી.^૭

માલવનરેશ મુંજ અને ભોજના રાજકવિ પુરોહિત પરમાર્હત ધનપાલે સં ૦ ૧૦૮૧ ની આસપાસ રચેલું સત્યપુરમંડનમહાવીરોત્સાહ નામનું દ્વંકું કાવ્ય અપભ્રંશમાં રચ્યું છે, તેમાં જ ચંદ્રાવતીના ધ્વંસનું વર્ણન પણ કર્યું છે.^૮

પરમાર રાજાઓને હરાવી ગુજરાતના રાજા ભીમનું આધિપત્ય સ્વીકાર કરાવનાર અને આખૂ ઉપર શ્રીધર્મઘોષ-સૂરિના ઉપદેશથી સં ૦ ૧૦૮૮માં “ વિમલવસહી ” નામનું મોટું જિનમંદિર બંધાવનાર શ્રીવિમલશાહ મંત્રી ચંદ્રાવતીમાં જ રહેતા હતા.

સં ૦ ૧૦૯૫ માં શ્રીધનેશ્વરસૂરિએ સુરસુંદરી નામનો પ્રાકૃત કથાગ્રંથ આ નગરીમાં રહીને જ રચ્યો હતો. વળી

૭. જૂઓ ગુર્વાવલી પૃ ૬ માંના શ્લોક ૫૭-૫૮.

૮. જૂઓ જૈનસાહિત્યસંશોધક ખંડ અંક

ચંદ્રગચ્છમાં થયેલા શ્રીવિજયસિંહસૂરિએ આ જ નગરીના નવગૃહ ચૈત્યમાં રહી ઉપદેશમાલા ની વૃત્તિની વ્યાખ્યા કરતાં ચૈત્યવાસ ઉપર વિરાગભાવ ઉત્પન્ન થયો અને પૌર્ણમિક પક્ષના શ્રીચંદ્રપ્રભસૂરિને આશ્રિત થયા.

શ્રીમાણિક્યપ્રભસૂરિએ આજ ચંદ્રાવતીમાં રાઉલ ધંધલો દેવની સમક્ષ મંત્રવાદીને મંત્રથી હરાવ્યા. તેમનો સ્વર્ગગમન કાળ સં. ૧૩૧૩ માં થયો હતો; એટલે એ પહેલાં આ ઘટના બનેલી.

સં. ૧૩૨૦ની આસપાસ થયેલા માંડવગઢના પ્રસિદ્ધ શ્રીપેથડકુમારે લિન્ન લિન્ન ૮૦ સ્થળોમાં જિનમંદિરો બંધાવ્યાં હતાં, તે સ્થળો પૈકી ચંદ્રાવતી પણ એક છે.^૯

ગ્યાસુદીનના મંત્રી સોની સંગ્રામે પંદરમા સૈકામાં ચંદ્રાવતીમાં એક મંદિર કરાવ્યાનો અને તેની શ્રીસોમ-સુંદરસૂરિના હાથે પ્રતિષ્ઠા કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ પણ મળે છે.

આ અને બીજાં અનેક ઉદાહરણોથી ચંદ્રાવતીની સમૃદ્ધિ અને પ્રાચીનતા સિદ્ધ થાય છે. આવી રીતે તીર્થ-ભૂમિ, સમૃદ્ધનગરી અને યુદ્ધની સમરાંગણ ભૂમિ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલી નગરી આજે કરાળ કાળની કેવી ભક્ષ્ય બની છે એ તેનો ભૂતકાલીન ઇતિહાસ અને વિદ્યમાન અવશેષોને જોનાર કોઈ પણ માનવી કાળની પરિવર્તનશીલતાનું માપ આંકી શકશે.

અહીંથી સાંતપુર પાછા આવ્યા.

૯. જૂઓ ગુર્વાવલી ૫૦ ૧૯ માંનો શ્લોક ૧૯૩.

૯. મૂંગથલા (મુંડસ્થલ)

સાંતપુરથી વાયવ્ય ખૂણામાં ૩૫ માઈલ અને ખરાડીથી પશ્ચિમમાં ૪૫ માઈલ દૂર આખૂની નીચે “ મૂંગથલા ” નામનું ગામ આવેલું છે. આ ગામ સાંતપુર તહેસીલમાં છે.

જૈનમંદિર :

આ ગામની આસપાસમાં હાલ કેટલાંક મંદિરો ઉજ્જડ-ખંડિયરો થઈ ગયેલાં પડ્યાં છે. તેમાં વિશાળ આકારવાળું એક જૈનમંદિર ગામના દક્ષિણ તરફના ઝાંપામાં જ રાજના પડવા (થાણા) પાસે પાછળથી જરા ઊંચાણુ ભાગવાળી જમીન ઉપર અને આગળથી જરા નીચાણુવાળી જમીન ઉપર આવેલું છે. તેથી આગળના ભાગથી જોતાં આ મંદિર ત્રણ મજલા જેટલું ઊંચું હોય એમ દેખાય છે.

આ મંદિર મૂળગભારો, ગૂઢમંડપ, છયોકી, સલામંડપ, શિખર, દરવાજાની બંને બાજુએ થઈને ૨૪ દેરીઓ, શૃંગાર-ચોકી અને લમતીના કેટ યુક્ત દેવવિમાન જેવું બનેલું હતું. છયોકી અને રંગમંડપનું બધું કામ સુંદર મકરાણાના સંકેદ પથ્થરથી બનેલું છે પરંતુ ખાસ કરીને તેના સ્તંભો, મેરાઓ, ગોખલા અને દરવાજા વગેરે તો સુંદર કોરણીવાળા મકરાણાના પથ્થરોથી બનેલા છે. અત્યારે આ મંદિરનો ગૂઢમંડપ, છયોકી અને રંગમંડપનો ભાગ સ્તંભો અને ઘુમ્મટો સહિત સહી-સલામત બિલો છે. એ સિવાય ચાર-પાંચ દેરીઓ, કેટલાક સ્તંભો, કેટલીક છત અને કેટલીક ભીંતો થોડી થોડી બિલી

છે. બાકીનો બધો ભાગ (મૂળગભારો, શિખર, ઘણીખરી દેરીઓ, ઘણીખરી છત, શૃંગારચોકી, મૂળ દરવાજો અને કોટની કેટલીક ભીંત વગેરે) પડી ગયો છે. સાંભળવા પ્રમાણે આ મંદિરના શિલાલેખો ઉતારવા માટે આખૂરોડથી શ્રીમાન્ પ્રવર્તક શ્રીકાંતિવિજયજી મહારાજના શિષ્ય શ્રીમાન્ ચતુર-વિજયજી મહારાજ વિં સં ૧૯૫૬ ની આસપાસ મૂંઝથલા ગયા હતા, ત્યાં સુધી આ મંદિર આખું સાબૂત હતું. અત્યારે તો પથ્થરો અને ઇંટોના ઢગલે ઢગલા પડ્યા છે. અનેક પ્રકારનાં ઝાડો ઊગી ગયાં છે. તે ઝાડો બાકી રહેલા ભાગને પણ થોડાં વર્ષોમાં પાડી નાખશે. આમ આ મંદિર અત્યારે સાવ ઉકરડા જેવું થઈ ગયું છે. કોઈ કોઈ તેના નકશીદાર કિમતી પથ્થરો વગેરે પણ લઈ જતું હશે.

મંદિરના શિલાલેખોનો ઇતિહાસ :

આ શ્રીમહાવીર સ્વામીનું મંદિર હતું, જે જીવિત-સ્વામીના નામથી ઓળખાય છે. વિવિધતીર્થકલ્પ^૧ અને મેહ રચિત તીર્થમાલા^૨ માં પણ અહીં મહાવીર લંનું મંદિર હતું એમ જણાવ્યું છે. તેમાં પ્રવેશ કરતાં મંદિરના સ્તંભો ઉપર પાંચ લેખો—વિં સં ૧૨૧૬ ના બે, ૧૪૨૬ ના બે અને ૧૪૪૨ ના બે પ્રગટ થઈ ચૂક્યા છે—તે જોવામાં આવે છે. બીજા સં ૧૨૧૬ ના બે લેખો સ્તંભો પરથી જ મળી આવ્યા. અંધારામાં આવેલ મૂળગભારાના દરવાજાની બારશાખની ઉપરના.

૧ જૂઓ એ જ ગ્રંથ પૃ. ૮૬ [સિંધીજૈનગ્રંથમાલા]

૨ જૂઓ પ્રાચીનતીર્થમાલાસંગ્રહ પૃ ૫૦ માંની કડી ૨૮

ભાગમાં કાળપ્રભાવથી ચૂનાના પ્લાસ્ટરનું પોપડું ઉખડી જતાં બે-ચાર અક્ષરો જોવામાં આવતાં એક અપૂર્વ અને ઇતિહાસમાં નવો પ્રકાશ પાડે એવો સમગ્ર લેખ અમને પહેલ વહેલો જ મળી આવ્યો.

આ લેખમાં “શ્રીવીર ભગવાન છદ્મસ્થપાણમાં પણ અર્ચુદભૂમિમાં વિચર્યા હતા. એ જ સમયમાં શ્રીવીર જન્મથી ૩૭ મા વર્ષમાં પૂર્ણરાજ (?) નામના રાજાએ શ્રીવીર ભગવાનની સુંદર મૂર્તિઓ કરાવી હતી અને તેની તથા આ મુંડસ્થલ તીર્થમાં આવેલા આ મંદિરની શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના સંતાનીય શ્રીકેશી ગણધરે પ્રતિષ્ઠા કરી હતી.” એમ જણાવ્યું છે.

નીચેની બીજી એક ગદ્ય લીટીનો ભાવાર્થ એ છે કે, “શ્રીવીર ભગવાનના જન્મથી સાડત્રીશમા વર્ષે શ્રીદેવા અને જારુ નામના શ્રાવક-શ્રાવિકાએ કંઈકે કરાવ્યું.” શું કરાવ્યું, એ સંબંધી ત્રણ-ચાર અક્ષરો ઘસાઈ ગયા છે તેથી સ્પષ્ટ રીતે માલમ પડી શકતું નથી પણ પૂર્ણરાજ નામના રાજાએ શ્રીવીર ભગવાનની મૂર્તિઓ લરાવી અને શ્રીદેવા અને જારુ નામના પતિ-પત્નીએ આ મંદિર બંધાવ્યું; એવી કલ્પના કરીએ તો તે સાવ અસ્થાને નથી.

આ લેખને આધારભૂત રાખીને વિચારીએ તો ચરમ તીર્થંકર શ્રીમહાવીર ભગવાનના ચરણકમળથી જે ભૂમિ પવિત્ર થઈ હોય, જે ભૂમિમાં ભગવાનની વિદ્યમાન અવસ્થા-છદ્મસ્થાવસ્થામાં જ દેવવિમાન જેવું મંદિર બન્યું હોય અને જેના મંદિરની તથા મૂર્તિઓની પરમપવિત્ર શ્રીકેશી ગણધર

જેવાને હાથે પ્રતિષ્ઠા થઈ હોય તે ગામ મહાતીર્થભૂત મનાય એમાં આશ્ચર્ય નથી.

લગવાન મહાવીરસ્વામી છદ્મસ્થપણામાં અર્ધુદભૂમિમાં વિચર્યા હતા, એવું આ લેખમાં જણાવેલું છે, એટલું જ નહિ લગલગ ૧૨ મી શતાબ્દમાં થયેલા શ્રીમહેન્દ્રસૂરિએ પણ પોતાની અષ્ટોત્તરીતીર્થમાલા નામના પ્રકરણમાં લગવાન મહાવીર સ્વામી પછી ૩૭ મા વર્ષે મુંડસ્થલમાં શ્રીવીર ચૈત્ય બન્યું હતું, એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે.^૩ તેથી નાણા, દીયાણા, અને નાંદિયા આ ત્રણે તીર્થોમાં શ્રીવીર લગવાનનાં જીવિત-સ્વામીનાં મંદિરો લોકોમાં મનાય છે તેને સંપૂર્ણ ટેકો મળે છે. કેમકે ઉપર્યુક્ત ત્રણે ગામો આખૂની નજીકની ભૂમિમાં જ આવેલાં છે. આ લેખથી મુંડસ્થલ મહાતીર્થનું આ મંદિર જીવિતસ્વામીનું અર્થાત્ લગવાનની વિદ્યમાનતામાં તેમની છદ્મસ્થાવસ્થામાં જ બનેલું છે. તેથી આ મંદિરને જીવિત-સ્વામીનું મંદિર માનવામાં કોઈ પણ શંકાને સ્થાન નથી. વળી આ ત્રણે ગામોમાં અને પ્રાક્ષણવાડજીમાં પણ શ્રીવીર લગવાન છદ્મસ્થપણામાં વિચર્યા હોય અને તેથી કોઈ ભક્ત શ્રાવકોએ

૩ અબ્બુચિગિરિવરમૂલે, મુંડથલે નંદીરુક્ષ અહમગે ।

છુડમત્થકાલિ વીરો, અચલસરીરો ઠિઓ પડિમં ॥ ૧૭ ॥

તો પુન્નરાયનામા, કોઈ મહપ્પા જિણસ્સ મત્તીપ ।

કારઈ પડિમં વરિસે, સગતોસે (૩૭) વીરજમ્માઓ ॥ ૧૮ ॥

કિંચૂણા અટ્ટારસવાસસયાપ ય પવરતિત્થસ્સ ।

તો મિત્થઘણસમીરં, થુળેમિ મુંડથલે વીરં ॥ ૧૯ ॥

અંચલગચ્છીય પંચપ્રતિક્રમણસુત્ર ૫. ૮૧

ત્યાં એ જ સમયમાં મંદિરો બંધાવ્યાં હોય તો તે કોઈ રીતે અસંભવિત નથી.

ઘણા ઇતિહાસના વિદ્વાનોની માન્યતા છે કે, “ શ્રીવીર ભગવાન છદ્મસ્થપણામાં મારવાડ, ગુજરાત કે સૌરાષ્ટ્રમાં વિચર્યા નથી. ” પણ આ લેખથી એ માન્યતા ફેરવવી પડશે. ૪

૪ ભગવાન કયા વર્ષમાં મરુદેશમાં વિચર્યા હતા; એ સંબંધમાં વિચાર કરતાં જણાય છે કે (શ્રીકલ્પસૂત્રની સુબોધિકા ટીકાને આધારે) શ્રીવીર ભગવાન છદ્મસ્થપણાના સાતમા અને આઠમા ચોમાસાની વચ્ચે ગોભૂમિમાં વિચર્યા. ગોભૂમિ એટલે વ્રજદેશ (મથુરાની આસપાસનો પ્રદેશ) માનવામાં આવે તો ત્યાંથી આખું સુધી એ અરસામાં ભગવાન વિચરી ગયા હોય તો તે અસંભવિત નથી. પણ એમ માનવામાં એક આપત્તિ આવે છે અને તે એ કે ભગવાને (ગુજરાતી) કારતક વદિ ૧૦ ને દિવસે દીક્ષા લીધેલી હોવાથી તે સમયે ભગવાનના છદ્મસ્થપણાનું સાતમું નહિ પણ આઠમું વર્ષ લાગી ગયું ગણાય. છતાં સામીપ્યપણાને લીધે તેને સાતમું વર્ષ જ માની લેવામાં આવે તો પણ ભગવાન જે વર્ષમાં ત્યાં વિચર્યા હોય એ જ વર્ષમાં ભગવાનની મૂર્તિઓ અને, મંદિર બંધાય અને તેની પ્રતિષ્ઠા પણ થઈ જાય એ બનવાયોગ્ય માની શકાય નહીં. ત્યારે બીજી કલ્પના કરવી જોઈએ અને તે એ કે ભગવાન ચોથા-પાંચમા ચોમાસા વચ્ચે લાઠા દેશમાં પધાર્યા છે. લાઠાવિષય એટલે લાટ દેશ (ભરુચની આસપાસનો પ્રદેશ) આ અર્થ જો વિદ્વાનોને માન્ય હોય તો મગધ દેશમાં જતાં કે ફરતાં ભગવાન અર્બુદભૂમિમાં વિચર્યા હોય. જો આ વાત સાચી જ હોય તો તે બરાબર સંગત પણ થઈ શકે છે કે, ભગવાન પાંચમા વર્ષમાં આખૂની આસપાસમાં વિચર્યા અને ત્યારપછી તે ભૂમિમાં ભક્ત શ્રાવણએ મંદિરો બંધાવ્યાં, મૂર્તિઓ કરાવી અને તેની છદ્મસ્થ-પણાના સાતમા વર્ષમાં પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

આ લેખ વિં સં ૧૪૨૬ માં જોદાયેલો હોવાથી બીજી કોઈ શંકાને સ્થાન રહેતું નથી; કેમકે આ લેખમાં રાજનું નામ, પ્રતિષ્ઠા કરનારનું નામ, શ્રાવક, શ્રાવિકાનું નામ અને સંવત્ પણુ આપેલો છે, જે જીર્ણોદ્ધાર સમયે પ્રતિષ્ઠા કરનાર સુવિહિત જૈનાચાર્યના હાથથી અને જીર્ણોદ્ધાર કરાવનાર શ્રદ્ધાવાન શ્રાવકની દેખરેખથી જોદાયેલો હોય તે લેખ કૃત્રિમ હોવાનો સંભવ નથી. પરંતુ જીર્ણોદ્ધાર કરાવીને પ્રતિષ્ઠા કરતી વખતે આચાર્ય મહારાજે પહેલાંના કોઈ પ્રાચીન લેખના આધારે જ આ નવો લેખ લખાવ્યો હોય અથવા પ્રાચીન લેખ કિંવા તેનો પથ્થર ખરાબ થઈ ગયો હોય કે તે પ્રાચીન લિપિનો હોઈ ભવિષ્યમાં વાંચવો અશક્ય જણાયો તેને દરવાજા માથેના પથ્થર પર અક્ષરશઃ તે સમયની ચાલુ લિપિમાં જોદાવ્યો હોય એ વાત માની શકાય તેવી છે.

એ જ સંવત્માં (૧૪૨૬માં) આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર પોરવાડ જ્ઞાતિના મહિપાલના પુત્ર સિરપાલે કરાવ્યો છે. અને જીર્ણોદ્ધાર થયા બાદ દંડ-કલશાદિની પ્રતિષ્ઠા શ્રીમાન કચ્છસૂરિના શિષ્ય શ્રીમાન્ સાવદેવસૂરિએ એ જ સંવત્માં કરેલી છે. એ વાતની એ જ મંદિરના છ ચોકીના સ્તંભો પર જોદાયેલા બે લેખો સાક્ષી પૂરે છે.

આ મંદિરમાં બીજા ચાર સ્તંભો ઉપર વિં સં ૧૨૧૬ માં શ્રાવકોએ ભક્તિપૂર્વક સ્તંભો અને તોરણો નવાં કરાવ્યા સંબંધીના લેખો જોદેલા છે. તેથી ઉક્ત સંવત્માં પણુ આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર થયો હોય એમ જણાય છે.

સંવત ૧૪૪૨ ના એક લેખમાં રાજા કાન્હડદેવના પુત્ર વીસલદેવે આ મંદિરને ગામ વગેરે કંઈક ભેટ કર્યા સંબંધીનો ઉલ્લેખ છે. આ લેખથી તે સમયે આ મંદિર માટે રાજાઓની શ્રદ્ધા, ભક્તિ તેમજ તીર્થમાહાત્મ્ય ઉપર પ્રકાશ પડે છે.

૨ ૧

ગામની પ્રાચીનતા :

આ ગામનું પ્રાચીન શિલાલેખોમાં “ મુન્ડસ્થલ મહા-તીર્થ ” નામ લખેલું જોવામાં આવે છે.

અહીં (મુન્ડસ્થલ)ના મુદ્ગલેશ્વર મહાદેવના મંદિર-માંના વિન્ સન્ ૮૯૫ ના શિલાલેખથી જણાય છે કે આ ગામ ૧૧૦૦ વર્ષથી વધારે પ્રાચીન છે.

આખૂ ઉપરના દેલવાડાના લૂણવસહી મંદિરની વર્ષ-ગાંઠના અઠ્ઠાઈ મહોત્સવના પાંચમા દિવસ (ફાગણ વદિ ૭)નો મહોત્સવ કરવાનું કાયમને માટે મુન્ડસ્થલના શ્રીસંઘે પોતાને માથે લીધું હતું.^૩

મુન્ડસ્થલ મહાતીર્થના શ્રીમહાવીર સ્વામીના મંદિરમાં સ્થાપન કરવા માટે કેરંટગચ્છના શ્રીનન્નાચાર્યના સંતાનમાં થયેલ શ્રેષ્ઠી ધાંધલ મંત્રીએ વિન્ સન્ ૧૩૮૯ માં મોટા એ કાઉસગિયા કરાવ્યા હતા અને ત્યાં સ્થાપન કર્યા હતા. આ જાને કાઉસગિયા અત્યારે આખૂ ઉપર દેલવાડામાં વિદ્યમાન છે. જાને કાઉસગિયા બહુ જ મનોહર અને

૩. જૂઓ શ્રીઅર્ચુદપ્રાચીનજૈનલેખસંદોહ લેખાંક-૨૫૧.

એકજોડીના છે. બંને પર વિં સં ૧૩૮૬ ના ઉક્ત હકીકતના લેખો છે. આ કાઉસગિયા મુંડસ્થલથી ક્યારે આખૂ ઉપર લઈ જવામાં આવ્યા તે ચોક્કસ રીતે જણાવું નથી.

તપાગચ્છાચાર્ય શ્રીમુનિસુંદરસૂરિજીએ વિં સં ૧૫૦૧ માં શ્રીમુંડસ્થલમાં શ્રીલક્ષ્મીસાગરજીને વાચક (ઉપાધ્યાય) પદ આપ્યું હતું અને તે વખતે તેમના ભાઈ અંધપતિ ભીમે એ પદનો ધણા ઠાંઠી મહોત્સવ કર્યો હતો.^૪

શ્રીરત્નમંદિર ગણિએ વિં સં ૧૫૧૭ ની આસ-પાસ રચેલી ઉપદેશતરંગિણીમાં લખ્યું છે કે,^૫ “આખૂના વિમલવપ્તહીના મૂં નાં શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનની નિત્ય સ્નાત્ર-પૂજા તથા ધ્વજરોપણનો ઉત્સવ ચાલુ રહે તે માટે મુંડસ્થલાદિ ૩૬૦ ગામોમાં ચંદ્રાવતી-ઈશ (દંડનાયક) વિમલ-શાહે પોરવાડોને વસાવ્યા અને તેમને બધા પ્રકારના કરથી મુક્ત કરી અનેક ઉપકારો કરવા વડે ધનાઢ્ય કર્યા; તેથી તેઓ હમેશાં પોતાના વારના કમ મુજબ મુંડસ્થલાદિ ગામોના સંઘો આખૂ ઉપરના વિમલવપ્તહી મંદિરમાં સ્નાત્ર વગેરે પુણ્યાદિ કાર્યો કરતા હતા.”

પં ૦ મહિમાએ વિં સં ૧૭૨૨ માં રચેલી તીર્થમાલામાં

૪. જૂઓ શુદ્ધગુણરત્નાકરકાવ્ય સર્ગ ૧, શ્લોક ૯૦.

૫. જૂઓ એ જ ગ્રંથનું પૃ ૨૨૪.

લખ્યું છે કે,^૬ મુંડસ્થલમાં તે વખતે કુલ ૧૪૫ જિન-બિંબો હતાં.

આ બધા કારણો ઉપરથી સ્પષ્ટરીતે અનુમાન થઈ શકે છે કે, પહેલાં અહીં શ્રાવકોની વસ્તી સારા પ્રમાણમાં હશે. શહેર મોટું હશે અને તેથી મુંડસ્થલ મહાતીર્થ તરીકે ગણાતું હશે. અત્યારે તો સાવ ઉન્નત જેવું થઈ એક નાના ગામડાના રૂપમાં બદલાઈ ગયું છે. આની આવી દશા વિં સં ૧૭૨૨ પછી શરૂ થઈ હશે એમ શ્રીમહિમા રચિત તીર્થમાલા ઉપરથી જણાય છે.

મુદ્ગલેશ્વર મહાદેવ અને અન્ય સ્થાનો^૭ :

“ મૂંગથલા ગામમાં પહેલાં પ્રાક્ષણ, મહાજન વગેરેની સારી આબાદી હતી. પરંતુ હવે તો તેમનું એક પણ ઘર નથી રહ્યું. અહીં મુદ્ગલેશ્વર નામક શિવમંદિર વિં સં ૮૬૫ માં બન્યું હતું. જેમાં ઉક્ત સંવત્સરે એક શિલાલેખ બે મોટી મોટી શિલાઓ ઉપર જોડાયેલો લાગેલો છે. આ મંદિરની બહારના દક્ષિણ તરફના ગોખલામાં લકુલીશની મૂર્તિ રાખેલી છે.

“ અહીં એક સૂર્યનું મંદિર પણ હતું, જે અત્યારે તદ્દન નષ્ટ થઈ ગયું છે અને સૂર્યની મૂર્તિ એક મકાનની પાછળ પડેલી છે.”

૬. જૂઓ પ્રાચીનતીર્થમાલાસંગ્રહ પૃ. ૬૦ માંની ઢાલ ૪ ની કડી ૮.

૭. સિરોહી રાજ્યના ઇતિહાસ પૃ ૪૩ ઉપરથી.

૧૦. મહુઆજી

મુંગથલાથી ઉત્તર પશ્ચિમમાં ૧ માઈલ અને ખરાડીથી પશ્ચિમમાં ૫ માઈલ “મહુઆજી” (મધુસૂદન) નામનું વિષ્ણુ મંદિરનું ધામ છે. તેની બહાર ચંદ્રાવતીના મંડલિક પરમાર રાજા ધારાવર્ષના સમયનો વિ. સં. ૧૨૪૨ નો લેખ છે. આ મંદિર ઉક્ત સમયથી પૂર્વનું હોયું જોઈએ.

તે લેખમાં જણાવ્યું છે કે—“વશિષ્ઠાશ્રમ અને પ્રીલિણી ગામની મઠની વાડીમાં સુંદર વૃક્ષો વાવવાં, ઉછેરવાં, વધારવાં, જે આ વૃક્ષોનો નાશ કરશે તે દંડપાત્ર થશે.” લેખ નીચે સ્ત્રી-ગર્દભનું ચિહ્ન છે. મંદિરના દરવાજા બહાર મકરાણાના નકશીદાર પથ્થરનું એક સુંદર જૈન મંદિરનું તોરણ લાગેલું છે. તે કદાચ ચંદ્રાવતીથી આવેલું હશે. મંદિરમાં વિષ્ણુની મૂર્તિ છે. અહીં એક મહંત રહે છે તેના ગુરુ હૃષીકેશમાં રહે છે. કહેવાય છે કે હૃષીકેશનું મંદિર અંબરીષ રાજાએ અને આ મહુઆજીનું મંદિર તેની રાણી તોરાદેએ બંધાવ્યું હતું.

આ મંદિરની વાડીના બગીચામાં એક વાવ છે. તેના ગોખલામાં સં. ૧૬૨૧ નો લેખ છે; જેમાં વાવ કરાવ્યા સંબંધી ઉલ્લેખ છે. મંદિરના એક થાંભલા પર સં. ૧૬૫૪ નો ખીજો લેખ પણ છે.

૧૧. તેલપુર

મહુઆજીથી ૩ માઈલ ઉત્તર પશ્ચિમમાં અને ખરાડીથી ઉત્તર પશ્ચિમમાં ૭૫ માઈલ દૂર “ તેલપુર ” નામનું ગામ આવેલું છે. આ ગામ પહાડની તળેટીમાં વસ્યું છે. છૂટાં છવાયાં થોડાં ઘરો છે. જો કે તે તેલપુરની હદનાં છે પણ હાલમાં તે જુદા જુદા નામે ઓળખાય છે.

દંતકથા છે કે—આખૂ દેલવાડામાં લૂણવસહી નામનું મંદિર બંધાવનાર મહામંત્રી તેજપાલે આ ગામ પોતાના નામ ઉપરથી “ તેજપુર ” નામે વસાવ્યું હતું અને ત્યાં જૈનમંદિર બંધાવી જૈનોને પણ વસાવ્યા હતા. પાછળથી એ ગામનું નામ તેલપુર થયું લાગે છે. ઘણી તપાસ કરવા છતાં અહીં મંદિરનાં કોઈ અવશેષ જોવામાં આવ્યાં નથી.

અહીંથી પહાડમાં ઉપર ચડતાં ૩ માઈલ પર ગૌતમાશ્રમે અને તેથી ૭ મે ચાર માઈલ પર વશિષ્ઠાશ્રમે જવાય છે. અહીંથી મગરામાં (પહાડમાં) થઈને હણાદ્રા ચાર માઈલ થાય છે.

૧૨. ગિરિવર

તેલપુરથી નૈર્ઋત્ય ખૂણામાં ૪ માઈલ, મૂંગથલાથી પશ્ચિમમાં ૫ માઈલ અને ખરાડીથી પશ્ચિમમાં ૯ માઈલ

હર આબૂની તલેટીમાં આવેલું “ગિરિવર” નામનું પ્રાચીન ગામ છે.

ગામની પશ્ચિમ દિશાના ઝાંપામાં એક તૂટેલા મંદિરના થોડા ઘણા પથ્થરો પડેલા છે. તેના ઘણા ખરા પથ્થરો તો ઉપડી ગયા જણાય છે. પથ્થરોનો ઢગલો, ભોંયતળિયાનો થોડો ભાગ અને પાયા વગેરે જમીનમાં દટાયેલું પડ્યું છે. આ અવશેષો જૈનમંદિરના હોવાનું જણાય છે.

પાટનારાયણનું વિષ્ણુમંદિર :

અહીં પાટનારાયણનું એક પ્રાચીન મંદિર છે; જેમાં વિષ્ણુની મૂર્તિ છે. બહારના ભાગમાં બે મોટા શિલાલેખો છે. જેમાંનો એક સં. ૧૧૮૧ નો છે અને બીજો સં. ૧૩૪૩ નો ઇતિહાસ-ઉપયોગી લેખ છે. આ મંદિરના પ્રવેશ દ્વાર પરના નકશીવાળા સ્તંભો, બારશાખ વગેરે ચંદ્રાવતીના જૈનમંદિરમાંથી લાવીને લગાવેલા છે. બારશાખના પથ્થરમાં મંગળમૂર્તિ તરીકે બે જિન મૂર્તિઓ કેતરેલી છે.

બે નાળાં :

જૈનમંદિરના પડેલા અવશેષોથી આગળ જતાં “ગોમતી” અને “ઝાંબુઆ” નામનાં બે નાળાં આવે છે. તે પાટનારાયણના મંદિર આગળ ભેગાં થાય છે. આ બંને નાળાં ગિરિવરની બંને બાજુએથી આબૂમાંથી નીકળીને વહે છે. આ બંને નાળાંનું પાણી પીનાર મૃત્યુને શરણે થતો અને તેમાં પગ બોળનાર—સ્પર્શ કરનાર પણ બિમાર થયા વિના રહેતો નહિ. ઘણા ભાગે આબૂ પરના ઝેરી વૃક્ષોનો રસ તે પાણીમાં

વહેતો હોવો જોઈએ. આજે તે નાનાના પાણીની એવી સ્થિતિ નથી કેમકે આખૂ પરનાં કેટલાંય વૃક્ષો કાઢી નાંખ્યાં છે.

શ્રાવકનાં જર, ધર્મશાળા વગેરે કંઈ જ નથી.

૧૩. વાજનવાળા (તોડાનો દરવાજો)

ગિરિવરથી ૧૧ માઈલ ગાડા રસ્તે “વાજનવાળા” નામનું ગામ આવે છે.

અહીંથી લગભગ ૧૧ માઈલ દૂર “તોડાનો દરવાજો” આવે છે. દરવાજો સાદા પથ્થરનો બનેલો છે અને જેનો ઘણો ભાગ પડી ગયેલો હોવાથી તેની પ્રાચીનતા પુરવાર થાય છે. લોકો અને “ચંદ્રાવતીનો દરવાજો” પણ કહે છે.

આ દરવાજા પાસે એક મકરાણાનું મોટું મંદિર ખંડિત થઈ પડ્યું છે. હજુ બે દેરીના મંડપ બિભા છે. બાકીના પથ્થરો છૂટા વીખરાયેલા પડ્યા છે. આ જૈનમંદિર હોવાનું જણાય છે. તેની પાસે એક વાવ છે. વાવમાં તથા હાલમાં સિરોહી રાજ્યે બેસાડેલી ચોકીના મકાનમાં મંદિરના પથ્થરો લગાવી દીધેલા જણાય છે.

અહીં પહેલાં ગામ હશે ત્યારે જ મંદિર વગેરે બન્યું હશે. કદાચ ચંદ્રાવતી નગરીમાં જ આ ભાગ સમાઈ જતો હશે. હાલમાં તો ગામ પણ નથી.

દરવાજા બહાર નજીકમાં એક સુરહીનો પથ્થર છે. તે પર સ્ત્રી-ગર્દભનું ચિહ્ન છે. તેના પર સં ૦ ૧૨૮૭ (૫૭)નો લેખ છે; જેમાં રાજરાજેશ્વર વગેરે શબ્દો લખેલા છે. તેથી ચંદ્રાવતીના કેઈ રાજા સંબંધી લેખ હશે એમ જણાય છે. તેનો ઘણાખરો ભાગ તૂટી ગયો છે.

પાલડીખેડા :

તોડાના દરવાજાથી લગભગ ૧ માઈલ ઉપર “પાલડી-ખેડા” નામનું નાનું ગામડું દશેક વર્ષથી વસેલું છે. અહીં કોળી, ભીલોનાં ઘરો છે. ઊતરવા માટે સ્થાન મળી શકે તેમ નથી.

૧૪. દત્તાત્રી

વાજનવાળાથી પશ્ચિમમાં ૨૧ માઈલ તથા ગિરિવરથી વાયવ્ય ખૂણામાં, ૫ માઈલ અને ખરાડીથી પશ્ચિમમાં ૧૩ માઈલ દૂર આખૂની તખેટીમાં “દત્તાત્રી” નામનું ગામ આવેલું છે. આ ગામ પામેરા તહેસીલમાં છે.

શ્રીપાર્શ્વનાથ ભઠ્ઠાનું મંદિર :

ગામની પૂર્વ દિશા તરફ એક મોટું જૈનમંદિર ખાલી પડ્યું છે. મંદિરનો ગભારો, ગૂઢમંડપ, છયોફી, સભામંડપ, શૃંગાર ચોકી અને ભમતીના કોટયુક્ત વિશાળ આકૃતિનું હળુ સાખૂત ઊભું છે પણ આ બધું અર્ધપ્રાપ્ત :

થઈ ગયું છે. પાસણ ઉપરનું પરિકર અને ગોખલાના પથ્થર વગેરે કોઈ કાઢી ગયું છે. આ મંદિરની મૂર્તિઓ કોણ ક્યારે ક્યાં લઈ ગયું એ જણાયું નથી. સલામંડપની આસપાસની કેટલીક છત પડી ગઈ છે. કોટની નીચેનો અરધો ભાગ સફેદ પથ્થરનો બનેલો છે. તે હજુ વિદ્યમાન છે. તે ઉપરનો ભાગ ઈંટોથી ચણેલો છે, તેમાંનો કેટલોક ભાગ પડી ગયો છે.

આ મંદિરમાંથી મળેલા ત્રણ લેખો ઉપરથી જણાય છે કે, આ મંદિર ઘણું પ્રાચીન છે. મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું આ મંદિર હતું અને આ ગામનું નામ “ઢંતાણી” હતું. તેમાંના પહેલા લેખમાં વિં સં ૧૨૧૬માં એક શ્રાવકે આ મંદિરની એક દેરીના ધુમ્મટની એક પદ્મશિલા કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. બીજા લેખમાં વિં સં ૧૨૮૮માં આ મંદિરની છયોડીમાં એક શ્રાવકે સ્તંભ કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ બંને લેખોથી એ સારી રીતે સમજી શકાય તેમ છે કે ઉક્ત સંવતોમાં જીર્ણોદ્ધાર તરીકે સ્તંભ અને એક પદ્મશિલા કરાવવામાં આવી છે, ત્યારે આ મંદિર વિં સં ૧૨૧૬ પહેલાં અવશ્ય બનેલું હોવું જોઈએ.

ત્રીજા લેખમાં (ગુજરાતના મહારાજાધિરાજ) શ્રીસારંગદેવના વિજયી રાજ્યમાં તથા ચંદ્રાવતીના મહારાજાધિરાજ શ્રીવિસલદેવના વિજયી રાજ્યમાં શ્રીહિમદેવે આ પાર્શ્વનાથ ભગવાનના મંદિરને બે ક્ષેત્ર (ખેતર) કાયમને માટે ભેટ કર્યાં. તેમજ રાં મહીપાલ દેવના પુત્ર રાં સુહસા-

સિંહિ યાત્રારથમાં દ્રમ્મ (રૂપિયા) મૂક્યા; એમ ઉલ્લેખ્યું છે. આ લેખ ઉપરથી એમ જણાઈ આવે છે કે, એ સમયમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાનના મંદિરને ગામના ઠાકોરો પણ ઘણી જ માનભરી દૃષ્ટિથી જોતા હતા.

આ મંદિરથી થોડે દૂર ગામના ગોંદરે ખુલ્લા મેદાનમાં લગભગ બે ફૂટ ઊંચી શ્રીતીર્થંકરદેવની એક ખંડિત મૂર્તિ રખડતી પડી હતી. તેના બે હાથ અને મસ્તક ખંડિત થઈ ગયેલાં હતાં. આ મૂર્તિને હમણાં જ કેટલાંક વર્ષોથી દત્તાત્રીથી ઉત્તરમાં ૨ માઈલ દૂર આખૂની તળેટીમાં આવેલા ગામ ધવલીનાં જૈનમંદિરમાં રાખવામાં આવી છે. આ મૂર્તિ ઉપર પ્રાચીન લિપિમાં વિ. સં. ૧૧૩૯નો લેખ છે, તે હજી સારી સ્થિતિમાં બચી જવા પામ્યો છે.

આ બધા લેખો ઉપરથી આ મંદિર બારમી શતાબ્દિ અથવા તે પહેલાં બન્યાનું પુરવાર થાય છે. માત્ર થોડા પૈસા લગાવવાથી એક વિશાળ જૈન મંદિર કાળનું લક્ષ્ય બનતાં ઉગરે એવું છે.

ગામ બહાર સિદ્ધેશ્વર મહાદેવનું મંદિર પણ પ્રાચીન જણાય છે.

ગામની પ્રાચીનતા :

અંચલગચ્છીય શ્રીવીરચંદ્રસૂરીશ્વરજીના પદ્મધર શિષ્ય શ્રીજયસંઘસૂરિજી સંવત્ ૧૧૪૧ માં ફરીને દંત્રાણા

(દત્તાણી) ગામમાં પધાર્યા હતા.^૧ તેમના જ શિષ્ય શ્રીઆર્યરક્ષિતસૂરિનો જન્મ પણ આ ગામમાં જ થયો હતો.^૨ તેથી આ ગામ તેથી પ્રાચીન હોય એમ જણાય છે.

આ ગામ સિરોહીમાં રણભૂમિ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે. અહીં વિ. સં. ૧૬૪૦ ના કાર્તિક સુદિ ૧૧ના દિવસે સિરોહીના પ્રસિદ્ધ વીર મહારાવ સુરતાણ અને દેહલીના બાદશાહ અકબરના સૈન્ય વચ્ચે ભારે લડાઈ થઈ હતી, જેમાં મહારાવ સુરતાણનો વિજય થયો હતો. બાદશાહ અકબરની આ સેના મેવાડના મહારાણા પ્રતાપસિંહના ભાઈ જગમાલને સિરોહીનું અરધું રાજ્ય અપાવવા માટે સિરોહી ઉપર ચઢી આવી હતી. તેનો મુખ્ય સેનાપતિ બેઘપુરના મહારાવ અંદ્રસેનનો પુત્ર રાઠોડ રાયસિંહ હતો. આ જ સ્થળેત્રમાં રાઠોડ રાયસિંહ, સીસોદિયા જગમાલ આદિ કેટલાયે પ્રસિદ્ધ પુરુષો માર્યા ગયા હતા અને શાહી ફોજ હારીને પાછી ફરી હતી. આ જ લડાઈમાં પ્રસિદ્ધ દેવડા સમરા પણ માર્યા ગયો હતો, જેની છત્રી અહીં સિદ્ધેશ્વર મહાદેવના મંદિર સામે જ બનેલી છે. આ લડાઈ દત્તાણી ગામથી પૂર્વ થોડી દૂર આખૂની દક્ષિણ-પશ્ચિમી પર્વતશ્રેણીમાં થઈ હતી.^૩

આ ગામમાં અત્યારે શ્રાવકનું ઘર એક અને અગ્ર-વાલ મોઢીનું ઘર એક છે.

૧. જૂઓ અંબલમચ્છીયપટ્ટાવલી પૃ. ૧૨૭

૨. „ „ „ પૃ. ૧૨૦

૩. જૂઓ સિરોહી રાજ્યકા ઇતિહાસ પૃ. ૪૪

૧૫. ધવલી

દત્તાત્રીથી ઉત્તરમાં ૨૫ માઈલ અને ખરાડીથી વાયવ્ય ખૂણામાં ૧૫ માઈલ દૂર “ ધવલી ” નામનું ગામ આવેલું છે. આ ગામ હણાદ્રા તહેસીલમાં છે.

શ્રીમહાવીરસ્વામી ભંડુ મંદિર :

અહીં શ્રીમહાવીર સ્વામી ભંડુ મંદિર છે. મૂળ નામ શ્રીમહાવીરસ્વામી ભંડુ ના જમણા હાથ તરફ શ્રીશાંતિનાથજીની એક મૂર્તિ છે. ડાબા હાથ તરફ એક-તીર્થાનું પરિકર ખાલી લાગેલું છે; તેમાં મૂર્તિ નથી. તે પરિકરની ગાદી અલગ પડી છે. મૂળગભારો, ચૂદમંડપ, છયોડી, સભામંડપ, શૃંગાર ચોકી વગેરે છે. સં. ૧૯૬૧માં થોડાક ભાગમાં જીર્ણોદ્ધાર કરીને ધ્વજ દંડ-કલશ ચઢાવેલો છે, છતાં કેટલેક સ્થળે મરમત-જીર્ણોદ્ધાર કરાવવાની જરૂર છે.

આ જૈન મંદિરમાંથી સં. ૧૧૩૬ નો લેખ મળ્યો છે. તેથી આ મંદિર તેના કરતાં પણ વધારે પ્રાચીન હોવાનો સંભવ છે.

આ ગામમાં એક નાની જૈન ધર્મશાળા ને શ્રાવકનાં ઘર ૨ તથા અગ્રવાલનું ઘર ૧ છે.

૧૬. મારોલ

ધવલીથી પશ્ચિમ દિશામાં ૫ માઈલ અને ખરાડીથી વાયવ્ય ખૂણામાં ૨૦ માઈલ દૂર “મારોલ” નામનું ગામ આવેલું છે. આ ગામ મડાર તહસીલનું છે. તેની પોસ્ટ રેવદરમાં છે.

અહીં એક જૈન ધર્મશાળા છે. તેનો આગળનો ભાગ ધર્મશાળા તરીકે વપરાય છે. અંદરનો એક ચોરડો ઉપાશ્રય તરીકે રાખવામાં આવ્યો છે; જેમાં વાસણો અને કબૂતરની મકાઈ વગેરે ભરી રાખવામાં આવે છે. એક ચોરડામાં ઘર દેરાસર છે. તેમાં ધાતુની ચોવીશી ૧ ધાતુની પંચતીર્થી ૧ અને આરસની ચોવીશીના પટ વગેરેમાંથી અલગ પડી ગયેલી જિન મૂર્તિ ૧ છે. ઉપરના ભાગમાં દેરાસર માટે ચોરડો તૈયાર થયો છે. તેનું તથા ધર્મશાળાનું કેટલુંક ચણતર કામ અધૂરું છે.

ધવસ્ત જૈનમંદિર :

આ જ ધર્મશાળાની પાસે એક પ્રાચીન જૈનમંદિર હોવાનું લોકો કહે છે પણ મહમ્મુદ બેગડા (સમય ઈસ ૧૪૫૯થી ૧૫૧૩)ના વખતમાં આ ગામ ભાંગ્યું ત્યારે મહાજન ચાલ્યા ગયા હતા, તે જ વખતે જૈનમંદિર પણ તોડી નાખેલું.

સ્થુનાજીનું મંદિર :

અત્યારે આ જૈન ધર્મશાળાની બાજુમાં ગામના મધ્ય-

ભાગમાં, શ્રીરઘુનાથજી (વિષ્ણુ—રામચંદ્રજી)નું એક મંદિર આવેલું છે. તે મંદિરના દરવાજામાં બંને બાજુએ કાચી ઈંટોથી ચણેલી પોળ—ચોશરી બનેલી છે. ત્યાં હિંદુઓના સાધુ-સંતો આવીને ઊતરે છે. આ પોળના દરવાજાનાં પગથિયાં, તૂટી ગયેલા મંદિરના મકરાણાના સફેદ પથ્થરોથી બાંધેલાં જોવામાં આવ્યાં. તેમજ આ પોળના ચોતરામાં અને ભીંતોમાં જ્યાં ત્યાં આવા પથ્થરો ચણેલા જોવામાં આવ્યા, તેથી આ પથ્થરો કદાચ જૈનમંદિરોના હશે એવો સંદેહ થતાં શ્રાવકોને પૂછવાથી નક્કી થયું કે આ જૈનમંદિરના જ પથ્થરો છે. તેથી શ્રાવકો સાથે અંદર જઈને તપાસ કરતાં સ્પષ્ટ રીતે જણાયું કે પહેલાં આ જૈનમંદિર હતું; કારણ કે—અંદરના ભાગમાં જૈનમંદિરના મૂળ ગભારાની ત્રણે તરફની મકરાણાની ભીંતો ૧૦ થી ૧૫ ફૂટ જેટલી ઊંચી ઊભી છે અને ગૂદમંડપની ભીંતો ૮ થી ૧૦ ફૂટ જેટલી મકરાણાના પથ્થરની ઊભી છે. ઉપરનાં શિખર અને ધુમ્મટ પડી ગયેલાં છે. ચોકીનાં પગથિયાં વગેરે એમ ને એમ સાબૂત છે.

મૂળ ગભારાના દરવાજાની બારશાખ એમ ને એમ છે. તેમાં મંગલમૂર્તિ તરીકે તીર્થંકર ભગવાનની મૂર્તિ કોતરેલી છે. મૂળ ગભારાની બહારની—પાછળની ભમતી તરફના ત્રણે બાજુના ત્રણે તરફના ગોખલામાં પણ શ્રીતીર્થંકર ભગવાનની મોટી મૂર્તિઓ કોતરેલી હજી વિદ્યમાન છે. તેમાંના વચ્ચેના ગોખની મૂર્તિની પલાંઠી પર સ્ત્રીઆદિનાથઃ આટલા અક્ષરો

કેતરેલા છે. મંદિરનો ઘાટ અને આકૃતિ પણ જૈનમંદિરના જેવી જ છે. ઉપર જણાવેલી પોળના એક ઝોખલા ઉપર પાટિયાને બદલે એક પથ્થર ચણેલો છે. તે નકશીદાર સફેદ પથ્થર તીર્થંકર ભગવાનના પરિકરની ગાદીનો છે. તેના ઉપર વિં સં ૧૨૩૫ ના વૈશાખ સુદિ ૩ નો લેખ છે. તેમાં x x x શ્રાવકે શ્રીશીતળનાથ ભગવાનની મૂર્તિ ભરાવ્યાનું અને તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવ્યાનું લખ્યું છે. ભાગ્યવશાત્ આ લેખવાળો ભાગ આગળ રહી ગયેલો હોવાથી માત્ર ૮-૧૦ અક્ષરો સિવાય બધો ભાગ સાખૂત રહી ગયો છે. ગયેલા અક્ષરો ઇરાદાપૂર્વક ઘસી નાંખ્યા હોય એમ જણાય છે. જે લેખવાળી બાજુ ભીંતમાં ચણાઈ ગઈ હોત તો આ લેખનો પત્તો લાગી શકત નહીં. આ પરિકરની ગાદીનો પથ્થર નાનો હોવાથી મૂં નાંની ગાદી નહિ પણ બાજુની મૂર્તિ કે ઝોખલામાંની મૂર્તિની ગાદીનો હશે એમ લાગે છે. આ ગાદીના લેખ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે, આ જૈનમંદિર વિં સં ૧૨૩૪માં અથવા તે પહેલાં બનેલું હતું. અહીંના લોકો કહે છે કે “મહમ્મુદ બેગડાએ આ મંદિર તોડી નાખેલું ત્યારથી ઘણાં વર્ષો સુધી આ મંદિર ખંડિત અવસ્થામાં પડી રહ્યું હતું. બાદ વિં સં ૧૬૩૨ માં ગામના વૈષ્ણવો-હિંદુ લોકોએ આ મંદિરના ઉપરના પડી ગયેલા ભાગને ઠીક કરાવી, ઇંટોથી ઉપરની થોડી થોડી ભીંતો ચણાવી, ઇંટો અને ચૂનાથી ઘુમ્મટ કરાવી લઈ તેમાં શ્રીરઘુનાથજીની મૂર્તિ બેસાડી દીધી છે. ત્યારથી આ મંદિર તેમના કબજામાં ગયું છે.”

આગળના ભાગમાં પોળ અને પાછળના ભાગમાં એક-બે કાચાં મકાનો બંધાવ્યાં છે, તેમાં પૂજારીનું કુટુંબ રહે છે. મંદિરના ભાગમાં આ મંદિરની જગ્યામાં, આ મંદિરના તાબાની ગાયો વગેરે ઢોરો બંધાય છે. આ જગ્યા, પ્રાચીન જૈન મંદિર અને હાલની જૈન ધર્મશાળા, તે બંનેની વચ્ચે આવેલી છે. આ જમીનમાં ૧૦-૧૨ વર્ષો પહેલાં તીર્થંકર ભગવાનની મૂર્તિનું નિશાન જરા દેખાવાથી ત્યાં ખોદાવતાં તેમાંથી નાની મોટી તીર્થંકર ભગવાનની ૮-૧૦ મૂર્તિઓ નીકળી હતી. પણ એક સિવાય તે બધી ખંડિત—કકડા થઈ ગયેલી હોવાથી પાછી એ જ જગ્યાએ ભંડારી દેવામાં આવી છે. તેમાંથી જે એક નાની મૂર્તિ સાબૂત નીકળી હતી, તે અત્યારે જૈન ધર્મશાળામાં રાખેલી છે.

આ જમીન પર તથા આસપાસમાં આ મંદિરના કોરણીવાળા અને સાદા કેટલાયે સફેદ પથ્થરો હજી પણ જ્યાં ત્યાં પડેલા છે. બાકી કેટલાયે ઘડેલા અને નહિ ઘડેલા આ મંદિરના આરસના સફેદ પથ્થરો પગથિયાં, મંદિર તથા ઘરોની ભીંતોમાં અને ચોતરા વગેરેમાં ચણી દીધેલા છે.

આવી રીતે આ એક શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું મંદિર મટીને હવે શ્રીરઘુનાથજીનું મંદિર થઈ ગયું છે. મંદિર, તેની આસપાસનાં મકાનો, પાસેની જમીન વગેરે બધું વૈષ્ણવોના તાબામાં છે અને ગામના શ્રાવકો પોતાની એ પ્રાચીન મિલકત હોવા છતાં ધર્મશાળાની એકાદ ઓરડીમાં

ધાતુની નાની એકાદ બે મૂર્તિઓ પધરાવી સંતોષ માને છે. થોડી વસ્તી અને સામાન્ય સ્થિતિવાળા શ્રાવકો બીજું શું કરી શકે ?

અહીં ઓશવાળ શ્રાવકનાં ૧૬ ઘરો છે.

૧૭. ભટાણા

મારોલથી દક્ષિણ દિશામાં ૫ માઈલ અને ખરાડીથી પશ્ચિમમાં ૧૬ માઈલ પર “ભટાણા” નામનું ગામ આવેલું છે. આ ગામ મહાર તહેસીલમાં છે.

શ્રીશાંતિનાથ ભઠું મંદિર :

આ ગામમાં મૂળનાયકજી શ્રીશાંતિનાથ લગવાનનું એક મંદિર છે. મૂળગભારો, ગૂઢમંડપ, આગળ છ ચોકીનો ભાગ હોલના જેવો છે; એને ફરતો કોટ છે. મૂળ નાં ઉપર તથા તેમની બંને બાજુની પાષાણની મૂર્તિઓ પર સં ૧૮૮૦ના લેખો છે. આ મૂર્તિઓ ભટાણા ગામના શ્રીસંઘે ભરાવી છે. કુલે પાષણની ૪ મૂર્તિઓ છે; તેમાં એક સાવ નાની છે. ચાંદીની ચોવીશી ૧, ધાતુની ચોવીશી ૧, ધાતુની પંચતીથી ૨, ધાતુની એકલમૂર્તિ ૧ છે.

આ મંદિરમાં પરિકર અથવા પટમાંથી જુદી પડી ગયેલી લગવાનની નાની મૂર્તિ ૧ છે. અહીંનું મંદિર સો-દોઢસો વર્ષમાં અથવા સં ૧૮૮૦ માં જ નવું થયું હોય એમ જણાય છે.

યજ્ઞ, ગરુડ અને નિર્વાણી દેવીની મૂર્તિઓ સં ૧૯૮૪ના ફાગણ વદિ ૫ ના દિવસે નવી કરાવીને લાવવામાં આવી છે. તેની હવે પ્રતિષ્ઠા કરાવવાની છે.

મૂં નાં ની ગાદી તથા દૃષ્ટિ નીચી છે. માટે ભગવાનનું ઉત્થાપન કરી ફરી પ્રતિષ્ઠા કરાવવાનો વિચાર શ્રીસંઘ કરી રહ્યો છે.

પ્રાચીનતા :

આ ગામના મંદિરનું વર્ણન—શ્રીમેઘરચિત તીર્થમાલા માં છે.^૧ તેના કર્તાનો સત્તા-સમય સં ૧૪૬૬ પહેલાંનો નિર્ણયિત છે; તેથી આ ગામ તે કર્તાં વધારે પ્રાચીન હોવાનું નક્કી થાય છે. તે સમયે અહીં એક જૈન મંદિર પણ હતું.

આ ગામમાં અત્યારે શ્રાવકોનાં ૪૦ ઘરો છે. ઉપાશ્રય ૧ અને ધર્મશાળા ૧ છે. એક જૈન પાઠશાળા પણ ચાલુ છે.

૧૮. મહાર

ભટાણાથી ૭ માઈલ વાયવ્ય ખૂણામાં અને ખરાડીથી પશ્ચિમમાં ૨૬ માઈલ પર “મહાર” નામનું ગામ આવેલું છે. આ સિરોહી રાજ્યની તહેસીલનું ગામ છે.

આ ગામમાં બે મંદિરો છે. એક શ્રીધર્મનાથજીનું તથા બીજું શ્રીમહાવીરસ્વામીનું મંદિર છે.

૧ જાઉ ભટાણે વીજૂએ પ્રસાદે પૂજિં જૂજૂએ;

પ્રાચીનતીર્થમાલાસંગ્રહ પૃ ૦ ૫૪; કડી. ૬૨.

(૧) શ્રીધર્મનાથ ભગ્નું મંદિર :

આ મંદિર જૂનું છે પણ ક્યારે બન્યું તેનો પત્તો લાગતો નથી. મૂં નાં પર સં ૦ ૧૬૭૪નો લેખ છે. બાબુની બંને મૂર્તિઓ પર સં ૦ ૧૪૮૩ અને સં ૦ ૧૬૦૩ના લેખો છે. આ મંદિરમાં મૂળ ગભારામાં જિનર્ણવ ૩, અંગિકા દેવીની મૂર્તિ ૧, એક ગોખલામાં પાદુકા જોડી ૨ છે; તેના પર સં ૦ ૧૭૮૦ નો લેખ છે. એ જ ગોખલામાં એક નાની જિનમૂર્તિ છે. જમણા હાથ તરફની ભીંતમાં શ્રીવીશ વિહર-માનનો એક પટ છે, તે ભીંતમાં ચણી લીધેલો છે. પંચતીર્થી ધાતુની ૨ અને ધાતુની એકલ મૂર્તિ ૧ છે.—આ બધું મૂળ ગભારામાં છે.

ગભારા બહારના મંડપમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાન તથા શ્રીવિમલનાથ ભગવાનના બે મોટા કાઉસગિયા છે. આ બંને કાઉસગિયા મનોહર અને પ્રાચીન જણાય છે. બંને કાઉસગિયા એક જ નમૂનાના ન હોવાથી જુદી જુદી વ્યક્તિએ પણ કરાવેલા હોય. શ્રીવિમલનાથજીના કાઉસગિયા પર સં ૦ ૧૨૫૬ નો લેખ છે. પરિકરના ઉપરના ભાગનો એક અરધો ટુકડો છે, તેમાં નાની નાની ૬ જિનમૂર્તિઓ કેતારેલી છે. ઉપરના બંને કાઉસગિયા શ્રીમહાવીર સ્વામીની સાથે જ જમીનમાંથી નીકળ્યા હતા. આ ગૃહમંડપમાં ધાતુની પંચતીર્થી તથા એકતીર્થી ૧૭ અખંડિત અને ૫ ખંડિત તથા નાની એકલ-મૂર્તિઓ ૧૦ છે.

મેઘજી ભદ્રારક :

મંદિરની પાસે એક ઉપાશ્રય આવેલો છે તેને લોકે

પોશાળ કહે છે. તેમાં કેટલાંક વર્ષોથી મહાહડગચ્છીય શ્રીચક્રે-
શ્વરસૂરિ સંતાનીય ગૃહસ્થાશ્રમી ધરબારી મહાત્મા (કુલગુરુ)
મેઘજી ભટ્ટારક રહેતા હતા. તેથી છેલ્લાં થોડાંક વર્ષોથી
આ મંદિરનો વહીવટ તેઓ કરતા હતા. કોઈ વખત તેને
મહારના શ્રાવકો સાથે ઝગડો થતાં તેણે મંદિરને તાળાં
લગાવી દીધાં. કોઈ પણ શ્રાવક—શ્રાવિકાને અંદર જવા કે
દર્શન—પૂજન કરવા દેતા નહીં. એ અરસામાં મહારના
પંચાએ ભેગા મળીને જળરજસ્તીથી તે મંદિર ઉઘડાવવાનો
વિચાર કરી તે મહાત્મા પાસે જઈ મંદિરની કૂંચી માગી.
મહાત્માએ નારાજ થઈ આવેશમાં આવી ગાળો દેતાં દેતાં
કૂંચી ફેંકી પણ ભાવી ઊલટું જ હોવાથી તે કૂંચી હાથમાં
લેનાર શ્રાવક એ જ વખતે અકસ્માત્ ગિમાર થયો અને બે
કલાકમાં મરી ગયો. બસ, લોકોને વહેમ પડ્યો કે મહાત્માએ
મૂઠ મારીને તેને મારી નાખ્યો. કૂંચી ત્યાં ને ત્યાં રહી.
મંદિર કોઈ એ ખોદ્યું નહિ. પછી કોને ગરજ પડી છે કે
માથું કોરે મૂકીને મંદિર ઉઘાડવા જાય ! એ વાતને આજ-
કાલ કરતાં ૪૫ વર્ષો વીતી ગયાં. વચ્ચે થોડા થોડા પ્રયત્નો
થયેલા પણ કાર્યસિદ્ધિ મળી નહિ. આખર તેનો ઉદયકાળ
આવ્યો. શા. ધરમચંદજી તારાચંદજી તથા શા. જીવાનમલજી
વકીલ વગેરે પંચોએ માત્ર બે દિવસના પ્રયત્નથી રાજની
મદદ લઈ પર્યુષણના કટ્પધરને દિવસે તાળાં ઉઘડાવી નાખ્યાં
અને મંદિર તથા પોશાળનો કબજો લીધો. મંદિરમાં પૂજા
શરૂ થઈ. આ મંદિરના ભગવાનનાં ૪૫ વર્ષે અહીંના શ્રાવકોને
દર્શન થયાં. આ મંદિરની બધી મૂર્તિઓ એ મહાત્માએ
ઉત્થાપિત—અસ્થિર કરી નાખેલી. કાઉસગિગયા પણ પબાસણ

વિના જમીન પર અસ્થિર છે. ઠંડ-કલશ નથી. તે બધું ઠીક કરાવવાની જરૂર છે.

(૨) શ્રીમહાવીર સ્વામી ભઠંગ મંદિર :

આ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા સં ૧૯૨૦માં થઈ છે. પણ તે સંખંધી લેખ નથી. મૂં નાંની મૂર્તિ તથા શ્રીધર્મનાથ ભગવાનના મંદિરમાંના બે કાઉસગિયા; જેમાંના એક પર વિં સં ૧૨૫૬ નો લેખ છે, તે ત્રણે મૂર્તિઓ મઠાર પાસેની બે ભાખરી (ટેકરી)ની વચ્ચેની જમીનમાંથી નીકળી હતી. ત્યારબાદ આ મંદિર બંધાવી તેમાં મૂં નાં પધરાવ્યા અને કાઉસગિયા શ્રીધર્મનાથજી ભગવાનના મંદિરમાં જ રહ્યા છે. જ્યાંથી મૂર્તિઓ નીકળી છે તે સ્થળે મકરાણાના છૂટાછવાયા ઘડેલા પથ્થરો પડ્યા છે અને કેટલાક પથ્થરો ત્યાંથી લોકો ઉઠાવી પણ ગયા છે. તેથી એ સ્થળે પહેલાં જૈન મંદિર હોવાની સંભાવના થાય છે. શ્રીમેઘ—રચિત તીર્થમાલામાંનો ઉલ્લેખ? કદાચ આ મંદિર માટે જ હશે.

મૂળ ગભારો, ગૃહમંડપ, નવ ચોકી, શૃંગારચોકી અને ભમતીના કોટ યુક્ત આ મંદિર છે. મૂળ નાયકજી પર લેખ નથી. પણ મૂર્તિ બહુ સુંદર છે. બીજી ત્રણે મૂર્તિઓ પર સં ૧૯૨૧ના લેખો છે અને મઠારના શ્રીસંઘે એ મૂર્તિઓ કરાવ્યાનો તેમાં ઉલ્લેખ છે.

૧ મઠાહી સાઈ વડગામ સાચરઉ શ્રીવીર પ્રણામ.

પ્રાચીનતીર્થમાલાસંગ્રહ પૃ ૫૪; કડી. ૬૧.

કુલે જિનખિંબ ૫, ધાતુની ચોવીશી ૧, ધાતુની પંચ-
તીર્થી ૧, ચાંદીની ચોવીશી ૧ અને ચાંદીની એકલમૂર્તિ ૧
છે. અંબાજીમાતા ૧, પદ્માવતીદેવી ૧ અને મણિલદ્રની મૂર્તિ
૧ છે. શ્રીમહાવીર સ્વામીની મૂર્તિ વગેરે સં ૧૮૬૫
લગભગમાં જમીનમાંથી પ્રગટ થઈ તે જ વખતે આ નવું
મંદિર ખંધાવવાની શરૂઆત થઈ અને સં ૧૯૨૦માં તેની
પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી.

શ્રીમણિમદ્રને બદલે મહારદેવીનું દેરું :

મહાર ગામમાં એક ઊંચી લાખરી ઉપર સદાશિવજી
મહાદેવનું સ્થાન છે. પહાડની ગુફાને આગળના ભાગથી બાંધી
લઈને માથે ધુમ્મટ તથા પગથિયાં સાથે ઊંચો ચોતરો
બનાવીને બે ખંડવાળા એક નાના દેશ સરખો આકાર બના-
વેલો છે. તેને ગામના લોકો મહારદેવીના સ્થાન તરીકે ઓળખે
છે ને પૂજે છે. ગામના લોકો પણ અત્યાર સુધી એમ જ
સમજતા હતા. ત્યાં જઈને તપાસતાં તે દેરાના અંદરના અને
બહારના ખંડમાંથી ઊંચા પથ્થરો ઉપર લાલ રંગથી લખેલા
વિં સં ૧૬૭૪, ૧૭૮૭ અને ૧૭૮૭ ના એમ ત્રણ લેખો
મળ્યા; જેમાં સ્પષ્ટ રીતે લખ્યું છે કે આ દેરું મણિલદ્રજી
યજ્ઞ અને ચક્રેશ્વરસૂરિનાં પગલાં સ્થાપન કરવા માટે બના-
વવામાં આવ્યું છે. તથા આમાં અંદરના ખંડમાં બીજા કોઈ
આચાર્યનાં પગલાં સ્થાપન કરેલાં હતાં. આ પગલાં તેમ જ
શ્રીચક્રેશ્વરસૂરિજીનાં પગલાં અહીં દેખાતાં નથી. બીજા
ખંડમાં મુખ્ય સ્થાન પર પગલાં બેડી ૨ છે; જે પાછળથી

મૂકવામાં આવ્યાં હોય એમ જણાય છે. અને તેની નીચેના ભાગમાં પગલાં જોડી ૬ નો એક પટ છે. તેના પર ખોદેલા વિં સં ૧૭૭૧, ૧૭૭૧ અને ૧૬૫૭ના ત્રણ લેખો છે. એ બધાં પગલાં મહાહડગચ્છીય શ્રીચક્રેશ્વરસૂરિસંતાનીય (પાછળથી ગૃહસ્થાશ્રમી—ઘરખારી થઈ ગયેલ) ગુરાં—મહાત્માઓનાં છે. તેની બંને બાજુએ સાદા પથ્થરમાં બનાવેલી આશરે ચાર ફૂટ ઊંચી ગૃહસ્થ—શ્રાવકની બે મૂર્તિઓ છે. તેમના હાથમાં કેશરની વાટકી અને બીજા હાથમાં ક્ષણ અથવા કળશ છે. શરીર પર અંગરખુ અને ઘોતિયાની નિશાની છે. ખભે દુપટ્ટો નાખેલો છે. તેના પર નામ કે લેખ નથી પણ તે બંને શ્રીમણિભદ્રની શ્રાવક અવસ્થાની મૂર્તિઓ હશે એમ ચોક્કસ જણાય છે. એ બંને મૂર્તિઓનું પેટ બહુ મોટું હોવાથી ગામના લોકો તેને મહારદેવી તરીકે માને છે. અહીં પ્રક્ષાલ-પૂજા કર્ષ થતું નથી. હિંદુ લોકો કેઈ કેઈ વખત ફક્ત ગુલાલ ચડાવે છે.

અહીં બીજા દેવ—દેવી કે મનુષ્યોની ૧૪ મૂર્તિઓ છે.

આ દેરાના બહારના ચોતરાના ડાબા ખૂણા ઉપર એક પથ્થરમાં સં ૧૨૮૭નો લેખ છે. દેરાની બહાર આ ચોતરા પાસે પણ એક એવી જ મોટી મૂર્તિ છે. તેમના ગળામાં ખેરા—દુપટ્ટો નાખેલો છે.

આ દેરું અહીંના મહાહડગચ્છના યતિઓએ શ્રીમણિભદ્ર અને તેમના સમુદાયના યતિઓ—આચાર્યોનાં પગલાં વગેરે માટે બંધાવેલું છે.

ગામ બહાર પૂર્વ દિશામાં એક ચોતરાવાળી આંબલી છે ત્યાંથી, તથા સાતસેણુના રસ્તા તરફ વાળો (નાળું) આવે છે ત્યાંથી; એમ બંને જગાએથી ખંડિત જિનમૂર્તિઓ પહેલાં નીકળી હતી પરંતુ ખંડિત હોવાથી ત્યાં જ પાછી ભંડારી દેવામાં આવી હતી.

સુરહીનો લેખ :

મહાર ગામની બહાર પૂર્વ દિશામાં પાવડિયા કુળાની પાસે જેરાજના ચોતરા પાસે એક સરખ (સુરભી)^૧નો લેખ

૧ સુરહી-સુરભી=ગાય. જે પથ્થરને મથાળે સૂર્ય અને ચંદ્ર ક્રાંતર્યા હોય, તેની નીચે વાછરડા સહિત અથવા વાછરડા રહિત ગાય ક્રાંતરેલી હોય અને તેની નીચે રાગ-મહારાગ, ઠાકાર, જગીરદારો વગેરેએ ગામ-ગરાસ વગેરે અર્પણ કર્યા સંબંધીના લેખો ખોદેલા હોય એવા પથ્થરોને “ સુરહી ” કહેવામાં આવે છે. મારવાડ વગેરે પ્રદેશોમાં આજકાલ તેને “ સરખ ” નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આવા પથ્થરોને મથાળે સૂર્ય ચંદ્ર તથા ગાય ક્રાંતરવાની મતલબ એ છે કે દાન આપનાર—લેખ લખાવનાર પોતે જાહેર સૂચના કરે છે કે, મારું આ દાન અથવા આજ્ઞા, દુનિયા ઉપર જ્યાંસુધી સૂર્ય-ચંદ્ર વિદ્યમાન રહે ત્યાં સુધીને માટે અર્થાત્ કાયમને માટે જ છે. અમુક જ મુદતને માટે નથી. વળી મારા આ દાનને જે માણસ પાછું ખેંચી લેશે—તેના લોપ કરશે અથવા મારી આ આજ્ઞાનો ભંગ કરશે, તેને ધાવતા વાછરડા સહિત ધાસ ખાતી ગાયને માર્યા જેટલું અર્થાત્ ગૌહત્યાનું પાપ લાગશે.

મુસલમાનો વગેરે જેઓ ગૌહત્યાના પાપને નથી માનતા અથવા તેને મોટું પાપ ગણતા નથી એવાઓ માટે આવા પથ્થ-

છે. “ સં ૧૩૫૨ વર્ષે ચૈત્ર શુદ્ધિ ૨ ગુરુવારે મહારાજ કુલશ્રી વિસલદેવ નિયુક્ત મહં મૂર્જિગ પ્રભૃતિ પંચકુલે માંડવી (દાણુ) નો અમુક કર માફ કર્યો ” તે સંબંધીનો લેખ છે.

તેની પાસેના એક ઘરમાં એક સરઈ છે. તેના પર સં ૧૩૬૭ (૭૭) નો લેખ છે. સરતાળજી મઢાદડ વગેરે નામો લખેલાં છે.

છત્રી :

ડીસા કેંપના રસ્તેગામના આંપામાં છત્રી નામનું પંચનું એક મકાન છે. તેમાં વચ્ચે ચોકમાં બે છત્રીઓમાં બે દેરીઓ છે. તેમાંની પાછલી દેરીમાં વિજયરાજસૂરિજીનાં પગલાં છે. પગલાં ઉપર ફક્ત નામ છે. સં ૧૮—નો લેખ છે પણ બધો ચૂનામાં ઢબાઈ ગયો છે. ફક્ત નામ વંચાય છે. આગળની દેરીમાં ચાર જોડી પગલાંનો એક પટ છે. તેના પર લેખ છે પરંતુ અંધારાના લીધે તે વાંચી શકાતો નથી. યતિઓનાં પગલાં હશે; એમ લાગે છે. તેથી જરા આગળ ગામના આંપામાં પડી ગયેલી એક જોનોની ધર્મશાળા છે.

રોમાં ગાયને બદલે ગધેડો કાતરવામાં આવે છે. આવા કાઈ કાઈ પથ્થરોમાં તો સૃષ્ટિ વિરુદ્ધ અને ઘણું જ બીજાતંત્ર પ કાતરવામાં આવે છે. આવા પથ્થરોને “ ગધૈયા ” કહેવામાં આવે છે. ગધેડો કાતરવાની મતલબ એ છે કે, જે આવા લેખમાં દર્શાવેલ દાનપત્રનો લોપ કરશે અથવા આ આરાનો ભંગ કરશે તેને ગધેડા તરફ ઈશારો કરી ભૂંડી ગાળ આપવામાં આવે છે.

સકલેશ્વરજી :

કંસારાવાસ તરફથી લાખર ઉપર થોડું જાંચે જવાથી એક દેરી આવે છે, તેને લોકો “સકલેશ્વરજી”ના સ્થાન તરીકે ઓળખાવે છે. તે દેરીમાં મહાદેવનું લિંગ કે મૂર્તિ વગેરે કંઈ જ નથી પણ તેમાં મૂળ નાના સ્થાને એક દેવીની મૂર્તિ છે. તેના ઉપરના બે હાથમાં અંકુશ અને નાગપાશ છે. નીચેના હાથમાં માળા અને કૃણ અથવા ખાલી હોય તેમ લાગે છે. હસ્તિનું વાહન છે તેથી કોઈ પણ જૈન વિદ્યાદેવી અથવા ચક્ષિણી હોવાનો સંભવ છે. સંભવતઃ આ મૂર્તિ ચક્રેશ્વરી દેવીની લાગે છે. શ્રીચક્રેશ્વરી દેવીને મારવાડના ઘણા શ્રાવકો “સંખેસરી” દેવી કહે છે. તેનો અપભ્રંશ થતાં સંખેસરીને બદલે સકલેશ્વર થઈ ગયું હોય એમ જણાય છે. અત્યારે અહીં જૈન વિધિ પ્રમાણે પૂજા થતી નથી. આ સ્થાનની નજીકમાં રહેલા કંસારા લોકો તેને કુળદેવી તરીકે માનવા લાગી ગયા છે, તેથી તેઓ વાર-તહેવારે સિંદૂર, પિત્તલપાન વગેરેથી શંગાર અને ધૂપ-દીપ કરે છે. બંને બાજુએ બીજી દેવ—દેવીઓની મૂર્તિ અને બહાર સન્મુખ ઝાંપામાં સવારીવાળા નાના હાથીઓની મૂર્તિઓ ૨ છે.

મારા ધારવા પ્રમાણે મહાર દેવીનું દેહું અને સકલેશ્વરનું દેહું—આ બંને સ્થાનો શ્રીધર્મનાથજીના મંદિરની પોશાળમાં રહેતા ગુરાંજી મહાત્માના તાળામાં હશે. તેણે પોતાની આ મિલકત છે એવા મદથી શ્રાવકોને તે સ્થાનો સોંપ્યાં નહિ હોય અને બેદરકારીને લીધે પોતે ત્યાં પૂજા-પાઠની પણ

વ્યવસ્થા રાખી નહિ હોય આમ તેના પ્રમાદથી ઉપરનાં બંને સ્થાનો જૈનોના કબજામાંથી નીકળીને હિંદુઓના કબજામાં ગયાં હોય એમ સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે.

ભાખરીની નીચે પૂર્વ દિશામાં સાતસેણુના રસ્તા તરફ પહેલાં ગામ વસેલું હતું. અહીં પહેલાં વધારે જૈન મંદિરો હોવાં જોઈએ; કેમકે ચોતરાઓમાં, ગામના આંખામાં, સાતસેણુના રસ્તા તરફના ઢોળાવમાં, ગામના ચોરાઓની ભીંતો વગેરે સ્થળે ઘડેલા અને નહિ ઘડેલા પથ્થરો ચણેલા તથા છૂટાછવાયા પડેલા જોવામાં આવે છે. શ્રીમહાવીરસ્વામીના મંદિર બહાર આરસના ઘડેલા સ્તંભો અને ટુકડાઓ હજુયે પડેલા છે.

દેદાપર :

મહારથી લગભગ ૧ ગાઉ દૂર વરમાણુના રસ્તા તરફ એક “ દેદાપર ” નામનું ગામ હતું પણ અત્યારે તેનું નામ નિશાન નથી. એક કારીગર કહે છે કે, તેના આપે દેદાપરના તૂટી ગયેલા જૈન મંદિરના પથ્થરો લાવીને મહારમાં જ્યાં ત્યાં લગાવ્યા છે.

પ્રાચીનતા :

આ ગામનું પ્રાચીન નામ મહાહૃત, મહાહડ વગેરે પ્રાચીન ગ્રંથો અને શિલાલેખોમાં જોવામાં આવે છે. અત્યારે તેને મહાર, મંહાર પણ કહે છે. આ ગામના નામ પરથી જ “ મહાહડગચ્છ ” પણ નીકળ્યો હતો.

આ મહાહૃત ગામમાં સં. ૧૧૪૩ માં શ્રીમુનિચંદ્ર-સૂરિના શિષ્ય શ્રીવાદી દેવસૂરિનો જન્મ થયો હતો.^૧

૧ જૂઓ પ્રભાવકચરિત માં શ્રીવાદિદેવસૂરિચરિત શ્લોક ૬—૧૩

મહાહડદેવીના મંદિરની બહાર ડાળા હાથ તરફનાં ચોતરાના ખૂણામાં એક પથ્થર છે; તેમાં સં ૧૨૮૭નો લેખ કોતરેલો છે. તેમાં આ ગામનું નામ “મહાહડ” લખેલું છે. વળી આખૂ પરના લૂણવસહી મંદિરના શિલાલેખમાં તે મંદિરના અઠ્ઠાઈ મહોત્સવના નક્કી થયેલા દિવસોમાં ફાગણ વદિ ૮ ના દિવસનો ઉત્સવ મહાહડ ગામના લોકોએ ઉજવેલો; એવો ઉલ્લેખ છે.^૧ આ ઉપરથી આ ગામ એથી યે પ્રાચીન હોવું જોઈએ અને અહીં શ્રાવકોની વસ્તી પણ બહોળા પ્રમાણમાં હશે. સં ૧૪૯૯ પહેલાં રચાયેલી મેઘ-રચિત તીર્થમાલા માં આ ગામમાં ૭૦ મહાવીર સ્વામીનું મંદિર હોવાનું જણાવેલું છે.^૨

અહીં શ્રાવકનાં ૨૦૦ ઘર છે અને ઉપાશ્રય ૧ તપાગચ્છનો, ૧ લોકાગચ્છનો, ૧ અંચલગચ્છનો, ૧ પોશાળ—એમ ચાર ઉપાશ્રય છે, તથા શ્રી સંઘની ૧ જૈનશાળા છે. તેમાં સાધુઓને ઉતરવા તથા વ્યાખ્યાનશાળા માટે અને સાધ્વીઓને ઉતરવા માટે, એમ જુદા જુદા ત્રણ વિભાગો છે. શાળામાં વ્યાવહારિક તથા ધાર્મિક શીખવાડાય છે. જૈન પંચ તરફથી એક સદામત ગરીબો માટે ચાલે છે. એક જૈન કન્યાશાળા પણ છે અને શ્રીકલ્યાણ જૈન લાયબ્રેરી પણ હમણાં જ સ્થાપન કરવામાં આવી છે. તપાગચ્છના ઉપાશ્રયમાં યતિ શ્રીવિવેકવર્ધનજી રહે છે.

૧ જૂઓ અર્બુદપ્રાચીનજનલેખસંદોહ લેખાંક ૨૫૧.

૨ “મહાહડી સાહી વડગામ, સાચરઉ શ્રીવીર પ્રણામ.”

પ્રાચીનતીર્થમાલાસંગ્રહ પૃ. ૫૪—કડી. ૬૧.

મગરીવાડા :

અહીંથી ઇશાન ખૂણામાં ૪૫ માઈલ દૂર “ મગરીવાડા ” નામનું ગામ છે; ત્યાં અમે રહ્યા હતા. અહીં શ્રાવકનાં ૩-૪ ઘરો છે. દેરાસર, ઉપાશ્રય, ધર્મશાળા વગેરે કંઈ જ નથી. મગરીવાડાથી ઇશાન ખૂણામાં વરમાણુ ૨ માઈલ થાય છે અને મગરીવાડાથી સીધે રસ્તે જતાં ઇશાન ખૂણામાં રેવદર ૬૫ માઈલ થાય છે.

૧૯. સાતસેણુ

મહારથી નૈર્ઋત્ય ખૂણામાં ૨૫ માઈલ પર “ સાતસેણુ ” નામનું ગામ આવેલું છે. આ ગામ પાલનપુર રાજ્યમાં પોથાવાડા તહેસીલનું છે.

શ્રીશાંતિનાથ ભઠંગું મંદિર :

અહીં મૂં નાં શ્રીશાંતિનાથ લગવાનનું એક મંદિર છે. મૂં નાં પર ૧૭૨૧ નો લેખ છે. જીર્ણોદ્ધાર કરાવતી વખતે આ મૂર્તિ સિરોહીથી લાવીને પધરાવી છે. મૂં નાં સહિત કુલ ૪ જિનર્ણિય છે. મૂળ ગભારો, ગૂઢમંડપ, છ ચોકી, શૃંગારચોકી અને ભમતીના કોટ યુક્ત શિખરબાંધી આ મંદિર છે. પણ મંદિર પર ધ્વજ, દંડ, કળશ નથી. છ ચોકીમાં ઘણાખરા સ્તંભો અને ઢાસા તથા કુંભીઓ વગેરે કોઈ તૂટી ગયેલા જૈન મંદિરથી લાવીને લગાવેલા જણાય છે. મંદિરની છ ચોકીમાં ડાબા હાથ તરફના એક ઢાસા પર

સં. ૧૨૪૪નો લેખ છે, તેમાં દેવકુલુ નામના શ્રાવકે શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની દેવકુલિકા કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. તે પણ બીજા મંદિરનો હોવો જોઈએ કેમકે એ દેવકુલિકાનો પથ્થર છે. તે દેરીની બારશાખને બદલે અત્યારે છ ચોકીના સ્તંભો ઉપર પાટ (પાટડા) તરીકે લાગેલો છે. વળી આ મંદિરમાં ભમતી પહેલાં દેરી બની હોય તેમ લાગતું નથી. કારણ કે દેરી બની શકે તેટલી જગ્યા જ નથી. તેમજ આ પથ્થરને લગાવતી વખતે લેખની બંને લાઈનોના છેડાના બળે ચાર-ચાર અક્ષરો ઘડીને છોલી નાખ્યા છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય એમ છે કે આ પથ્થર બીજા મંદિરમાંથી અહીં લાવવામાં આવ્યો છે. સંભવતઃ આ બધું ગામથી બે ફાર્સંગ દૂર જૂના સાતસેન ગામમાં એક જૈન મંદિર તૂટી ગયેલું પડ્યું છે તેમાંથી લાવીને લગાવ્યા હોવા જોઈએ. અને બીજો લેખ સં. ૧૭૨૧ નો છે.

ગૂઠમંડપમાંથી મૂળ ગભારામાં જવાના મુખ્ય દરવાજાની પાસે જ એક થાળામાં મહાદેવજીનું લિંગ છે. તેની પૂજા જૈન મંદિરનો પૂજારી જ કરે છે. આ શિવલિંગને મરમમત કરાવતી વખતે બહાર ભમતીમાં એક જગ્યાએ મૂકાવ્યું હતું. મરમમતનું કામ પૂરું થઈ ગયા બાદ કોણે અને ક્યારે પાછું મૂળ ગભારા પાસે લાવીને મૂક્યું છે, તેની ખબર નથી.

આ મંદિરની દેખરેખ મહારવાળા રાખે છે અને ખરચની વ્યવસ્થા મહાર, પોથાવાડા વગેરે પાંચ ગામવાળા તરફથી

ચાલે છે. સં. ૧૯૨૨ થી આ મંદિરનો ખરચ ચલાવવાની વ્યવસ્થા થઈ છે. એક બે વર્ષ પહેલાં મંદિરની મરમત થઈ છે.

અહીંથી શ્રાવકો લગભગ ૧૫૦-૨૦૦ વર્ષ પહેલાં ગામને ઝાંપે ગર્દભ^૧ રોપીને ઉચાળો ભરી ચાલ્યા ગયા છે. હાલમાં એકે શ્રાવકનું ઘર નથી ઉપાશ્રય પણ નથી.

મહારવાસી એક બાઈએ અહીં એક ધર્મશાળા બંધાવી છે. સાધુ-સાધ્વી તથા શ્રાવકો ઊતરી શકે એવી વ્યવસ્થા તેમાં છે.

ગામથી લગભગ બે ફાર્લિંગ દૂર પોથાવાડાના રસ્તા ઉપર જૂના સાતસેણ ગામમાં એક તૂટી ગયેલા જૈન મંદિરના ઘણા પથ્થરો પડ્યા છે. લોકો કહે છે કે—અહીંના બધા શ્રાવકો જ્યારે આ મંદિર નવું બંધાવતા હતા ત્યારે ગામના ઠાકોરની સાથે ઝગડો થવાથી મંદિરને પડતું મૂકી, ઉચાળો ભરી અને ગામનું પાણી હરામ કરી ગામને છોડી ચાલ્યા ગયા, તેથી જમીનથી ઉપર બે ત્રણ ફૂટ ઊંચા ચોતરા સુધીનું કામ મોબુદ છે. મૂળગભારાની જગ્યાએ હબુયે ઘણા પથ્થરો પડેલા છે, તેમાંથી જરૂર પૂરતા પથ્થરો ઉપરના મંદિરમાં લગાવ્યા હોવા જોઈએ.

૧ આ ગર્દભના ચિહ્નવાળા ગવયા—સરખના લેખમાં સાતસેણ મહાજને જણાવ્યું છે કે, અમારામાંથી બીજા કોઈપણ મહાજન અહીં રહેવા આવે તો તેને મહાજનની આણ છે અને તેને અંમુક પ્રકારની માળો આપી છે.

પહેલાં મડાર વગેરે આસપાસના ગામોનાં શ્રાવકે વાર-તહેવારે તથા ખૂણો મૂકાવવા માટે નિયમિત રીતે અહીં જ આવતા પણ થોડાં વર્ષો પહેલાં મડારના લગલગ સો-બસો શ્રાવક—શ્રાવિકા અહીંનાં દર્શન કરી સાંજે પાછા મડાર જતાં હતાં ત્યારે ભિન્ન રાજ્ય હોવાથી અને ખાસ અંગત દ્વેષ-ઘણ્યાના કારણે ભારે લૂંટફાટ થઈ. એક-બે શ્રાવકોનાં ખૂન પણ થઈ ગયાં; ત્યારથી મડારના શ્રાવકોએ સાતસેણુ જવું બંધ કર્યું, એટલે મંદિરની આવક ઘટી અને દેખરેખમાં ખામી પડવા લાગી.

આ મંદિરના ખંડિયેરો પાસે રજપૂતના એક પાળિયા ઉપર સં ૧૩૪૬નો લેખ છે તેથી આ ગામ સાડા સાતસો વર્ષોથી એ પ્રાચીન હોવાનું માની શકાય છે.

અહીંથી અમે પાછા મડાર આવ્યા.

૨૦. વરમાણુ

મડારથી ઇશાન ખૂણામાં મગરીવાડા થઈને ૬૫ માઈલ પર “વરમાણુ” નામનું ગામ આવેલું છે. આ ગામ મડાર તહેસીલનું છે.

શ્રીમહાવીર સ્વામી ભઠ્ઠાનું મંદિર :

અહીં મૂળ નાયકજી શ્રીમહાવીર સ્વામીનું એક વિશાળ અને મનોહર મંદિર અત્યારે વિદ્યમાન છે. મૂળ નાળી મૂર્તિ આશરે ૪ થી ૫ ફૂટ ઊંચી મનોહર અને પ્રાચીન

છે પણ કાન, તથા હાથ ખંડિત થયેલા હોવાથી નવા જોડ્યા છે. તેના ઉપર લેખ નથી. તેમની બાજુમાં શ્રીઆદીશ્વર લગવાનની પ્રાચીન મૂર્તિ છે. તેનું પરિકર, પરિકરની ગાદી અને પબાસણુ પણ જૂનું જણાય છે. પરિકરની ગાદીમાં ધર્મચક્રની બંને બાજુએ બે મૃગ છે અને ગાદી તથા પબાસણુમાં બંને બાજુએ એકએક હાથી નથી, માત્ર એક એક સિંહ જ છે. તેમની બાજુમાં મકરાણાના સફેદ પથ્થરમાં કોતરેલી એક સ્ત્રીની મૂર્તિ છે. તેની નીચે મોટી ગાદી છે. અર્થાત્ ગાદી ઉપર તે બેઠેલી છે. કાંચળી, વગેરે કપડાં અને દાગીના પહેરેલાં છે. એક હાથમાં ચંદનની વાટકી અને બીજા હાથમાં કૂલની માળા છે. તેથી આ શ્રાવિકાની મૂર્તિ હોવાની ખાત્રી થાય છે. અહીંના લોકો આને ચક્રેશ્વરી દેવી કહે છે; પણ તે ખોટું છે. આ મૂર્તિ ઉપર લેખ નથી.

આ મંદિરમાં મોટા અને મનોહર બે કાઉસગિયા છે. બંને પાર્શ્વનાથ લગવાનના એકસરખા, બ્રહ્માણુગચ્છના આ મંદિરમાં મહાહડગચ્છના પોરવાડ શ્રાવક પૂનઝીહિ કરાવેલા છે. બંને પર સં ૦ ૧૩૫૧ના લેખો છે. મૂ ૦ ના ૦ કાઉસગિયા, તેની બંને બાજુએ પાંચ પાંચ અને એક માથે બેસાડેલી જિનમૂર્તિ—એમ મળીને એકમાં બાર બાર મૂર્તિઓ છે. બે ઇંદ્રો અને શ્રાવક શ્રાવિકા દરેકમાં છે.

એ રીતે કુલ જિનગિબ ૨, કાઉસગિયા અને શ્રાવિકાની મૂર્તિ ૧ છે. આ બધી મૂર્તિઓ ગૃહમંડપમાં જ છે. મૂળગભારામાં પબાસણુ વગેરે બધું તૈયાર હોવા છતાં બધી મૂર્તિઓ ગૃહમંડપમાં પણ વ્યવસ્થિત રીતે સ્થાપન કરેલી

નથી. શ્રાવકોના કહેવા મુજબ આ બધી મૂર્તિઓ આમ ને આમ ગૂઢમંડપમાં જ પરોણા દાખલ છે.

મૂળગભારો, ગૂઢમંડપ, છ ચોકી, સલામંડપ, શૃંગાર-ચોકી, બંને બાજુએ દેરીઓ અને ગઢયુક્ત આ મંદિર બનેલું છે. આ મંદિરનું શિખર ઘણું ઊંચું છે.

આ મંદિર ઘણું ઊંચું અને વિશાળ છે. છચોકી અને સલામંડપના સ્તંભો તથા ધુમ્મટોમાં સુંદર કોરણી કરેલી છે. એક ધુમ્મટમાં વચ્ચે મહાલક્ષ્મીદેવી અને તેની પાસેના બીજા ધુમ્મટમાં વચ્ચે અંગિકાદેવી કોતરેલાં છે.

આ મંદિરનો સલામંડપ કરાવ્યા સંબંધીનો વિં સં• ૧૪૪૬નો 'એક લેખ અને પૂનિગ આદિ શ્રાવકોએ શ્રીપ્રજ્ઞાણુગચ્છના શ્રીમહાવીર સ્વામીના મંદિરની ભમતી-માંની શ્રીઅન્નિતનાથ ભગવાનની દેરીના ગુમ્મજની પદ્મશિલા^૧ કરાવ્યા સંબંધીનો વિં સં• ૧૨૪૨નો એક લેખ; એમ કુલ ૪ લેખો મળ્યા છે. આ લેખો ઉપરથી નીચેની હકીકત સિદ્ધ થઈ શકે છે :—

(૧) આ મંદિર શ્રીપ્રજ્ઞાણુગચ્છના શ્રાવકોએ બંધાવ્યું છે. (૨) આ મંદિર અસલથી જ શ્રીમહાવીર સ્વામી ભગવાનનું હતું. અને (૩) તે વિં સં• ૧૨૪૨માં અથવા તે પહેલાં બનેલું છે.

૧ ધુમ્મટમાં વચ્ચેવચ મધ્યભાગમાં લગાવવામાં આવતી મુખ્ય શિલાને પદ્મશિલા કહેવામાં આવે છે.

મંદિરમાં બીજું બધું સાબૂત છે પણ શૂંગારચોકી અને દેરીઓ પડી ગયાં હતાં તેને ઊતરાવી લઈ કામચલાઉ મરમત કરાવીને કોટ તથા દરવાજાને દુરસ્ત કરાવી લીધેલ છે.

એકવાર થોડો જીર્ણોદ્ધાર થયો તેને પણ કેટલાંક વર્ષો થઈ ગયાં, અત્યારે ફરીવાર જીર્ણોદ્ધાર કરાવવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે, છતાં હજી સુધી પ્રતિષ્ઠા થઈ નથી એ મોટી આશ્ચર્યની વાત છે.

આ મંદિરનો વહીવટ હાલ મહારના શ્રીરાંધના હાથમાં છે પણ તેઓ આ મંદિર માટે ખૂબ બેદરકાર હોય એમ જણાય છે.

બ્રહ્માણસ્વામી :

ગામની પૂર્વ દિશા તરફ ગામ બહાર “બ્રહ્માણસ્વામી” નામનું હિંદુઓનું વિશાળ મકરાણાનું સૂર્યમંદિર છે. આવું સુંદર સૂર્યમંદિર હિંદુસ્તાનમાં ભાગ્યે જ હશે. આ મંદિર સાતમી શતાબ્દની આસપાસ બનેલું જણાય છે. તેના સ્તંભો ઉપર ૬ લેખો કોતરેલા મળે છે. જેમાં એક પરમાર રાજા ધુંધુકના પુત્ર પૂર્ણપાલના સમયનો છે. તેમાં લખ્યું છે કે “વિ. સં. ૧૦૬૯ જ્યેષ્ઠ સુદિ ૩ ને બુધવારના દિવસે પડિહારવંશી સારમના પુત્ર જ્ઞાનકે બ્રહ્માણસ્વામીના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો.” તે સિવાય આ મંદિરમાં સં. ૧૦૭૬, ૧૩૧૫, ૧૩૩૦, ૧૩૪૨ અને ૧૩૫૬ ના લેખો મળે છે.

આ મંદિરનો ગભારો અને સલામંડપનો ભાગ વિદ્યમાન છે, તેમાં કારીગરીનું ખૂબ કામ કરેલું છે. બાકીનો ભાગ પડી ગયો છે. આ મંદિર ઊંચી ભમતી તેમજ ચોકીઓવાળું હતું. જ્યાં ત્યાં પથ્થરોના ખંડિત ટુકડાઓના ઢગલા પડ્યા છે.

કાનવટ :

અહીંથી એક માઈલ પર “કાનવટ” નામનું બહુ ઊંચું તથા વિસ્તૃત વડનું વૃક્ષ છે. જેની સેંકડો શાખાઓ જમીનમાં જામી ગઈ છે. દૂરથી દેખનારને આ વૃક્ષ છત્ર જેવું દેખાય છે. આ રાજ્યમાં આટલું મોટું વડનું વૃક્ષ ક્યાંઈ નથી. આ વૃક્ષ નીચે શેષશાયી વિષ્ણુનું મંદિર હતું પરંતુ આ વૃક્ષે તેને તોડી નાખ્યું છે. હજી મૂર્તિ વિદ્યમાન છે. તેને લોકો કાનજી (કૃષ્ણ)ની મૂર્તિ કહે છે. તેથી આ વડનું નામ પણ “કાનવટ” પડ્યું છે.

વર્મેશ્વરનું મંદિર :

અહીંથી થોડે દૂર એક નાળાની સમીપે વર્મેશ્વરનું મંદિર છે; જેમાં શિવની ત્રિમૂર્તિ છે; આ મંદિરના ચોકમાં એક લક્ષ્મીની મૂર્તિ પણ પડેલી છે જે વાસ્તવમાં કારીગરીનો ઉત્તમ નમૂનો છે. આની દીવાલોમાં સૂર્ય વગેરેની કેટલીયે મૂર્તિઓ જીર્ણોદ્ધારના સમયે ચણી દીધેલી છે.

આ ગામમાં શ્રાવકોનાં ૪ ઘરો છે. પહેલાં ૮—૧૦ ઘરો હતાં. ઉપાશ્રય કે ધર્મશાળા નથી.

ગામની પ્રાચીનતા :

આ ગામ તેરસો વર્ષથી વધારે પ્રાચીન હોવાનાં પ્રમાણો મળ્યાં છે. આ ગામની આસપાસમાં નજરે પડતાં તૂટેલાં જૈન અને હિંદુઓનાં મંદિરો તથા પુરાણા જીર્ણુશીર્ણુ થઈ ગયેલા કૂવા, વાવો અને મકાનોનાં ખંડિયેરો એ વાતની સંપૂર્ણ રીતે ખાતરી આપે છે કે, આ ગામ પહેલાં ઘણી સમૃદ્ધિવાળો કસ્બો કે શહેર હશે. અત્યારે માત્ર રજપૂત, ખેડૂતો, રખારી વગેરેનાં સો-એક ઘરનું ગામડું છે. આ ગામનું નામ પ્રાચીન શિલાલેખોમાં “બ્રહ્માણ” લખેલું મળે છે, જેનું અપભ્રંશ નામ ‘વર્માણ’ થયું છે.

આખૂ ઉપર દેલવાડામાં આવેલા લૂણવસડી મંદિરની વર્ષગાંઠ નિમિત્તના અઠ્ઠાઈ—મહોત્સવના ત્રીજા દિવસ (ફાગણ વદિ ૫) નો મહોત્સવ કરવાનું કાયમને માટે “વરમાણ” ગામના શ્રીસંઘે માથે લીધું હતું. આખૂ ઉપરના જૈન મંદિરોના પ્રાચીન લેખોમાં શ્રીબ્રહ્માણના શ્રાવકોએ મૂર્તિઓ લરાવ્યા વગેરે સંબંધીના ઉલ્લેખો મળે છે. આ બ્રહ્માણ ગામના નામ ઉપરથી જ શ્રીબ્રહ્માણગચ્છ નીકળેલો છે.

અત્યારે અહીં શ્રીમહાવીર સ્વામી લ૦ નું એક જ જૈન મંદિર વિદ્યમાન છે. જ્યારે વિ૦ સં૦ ૧૭૫૫માં શ્રીમાન જ્ઞાનવિમલસૂરિજીએ રચેલી તીર્થમાલા^૧માં અહીં શ્રીજીરાવલા પાર્શ્વનાથનું મંદિર હોવાનું લખ્યું છે. અત્યારે શ્રીમહાવીર સ્વામીના મંદિરના કોટની દીવાલમાં

૧ “વિચિ બ્રહ્માણિ જીરાઉલો ” પ્રાચીનતીર્થમાલાસંગ્રહ
કડી. ૭૦

પ્રાચીન પડી ગયેલા જૈન મંદિરોના નકશીદાર ઘડેલા મકરાણા(આરણ)ના ઘણા પથ્થરો લાવીને જ્યાં ત્યાં ચણી દીધેલા છે; જેમાં કેટલાકમાં શ્રીતીર્થંકર ભગવાનની, ઇંદ્રોની અને બીજા દેવ, દેવીઓની મૂર્તિઓ પણ કોતરેલી છે. તેમજ આ ગામથી લગભગ અરધા માઈલ દૂર એક પડી ગયેલા મંદિરના ખંડિયેર પાસેથી હાલમાં જ આરણની એક જિનમૂર્તિ નીકળી હતી પણ તે ખંડિત હોવાથી પાછી ત્યાં જ જમીનમાં ભંડારી દેવામાં આવી હતી. આ બધાં કારણોથી સહજ રીતે સમજી શકાય છે કે, આ ગામમાં પહેલાં જૈન મંદિરો વધારે હશે અને શ્રાવકોની વસ્તી પણ ખૂબ હશે.

૨૧. જીરાવલા

વરમાણથી ઉત્તરમાં ૫ માઈલ અને હણાદ્રાથી પશ્ચિમમાં ૧૦ માઈલ દૂર “જીરાવલા” નામનું ગામ આવેલું છે. આ ગામ મહાર તહેસીલનું છે. આનાં જીરાવલ્લી, જીરિકા-પલ્લી વગેરે પ્રાચીન નામો મળે છે.

શ્રીજીરાવલા પાર્શ્વનાથ ભંડ (હાલ શ્રીનેમિનાથ ભંડ) મંદિર :

અહીં એક જૈન મંદિર ગામ બહાર પહાડની ઓથમાં જરા ઊંચાણુ ભાગ પર આવેલું છે. આ શ્રીજીરાવલા પાર્શ્વનાથનું તીર્થ કહેવાય છે. પણ હાલમાં મૂળ ગભારામાં મૂળ નાયકજી શ્રીનેમિનાથ ભગવાન છે. આ ફેરફાર ક્યારે થયો,

મૂળ મંદિર ક્યારે બન્યું અને તેનો જીર્ણોદ્ધાર ક્યારે થયો, તથા મૂળ મૂર્તિનું શું થયું તે કંઈ જાણવામાં આવ્યું નથી. પરંતુ મૂળ ગભારાની બહારની ભીંતમાં જમણા હાથ તરફની ભમતીની છેલ્લી બે દેરીઓમાંની પહેલી દેરીમાં શ્રીપાર્શ્વનાથજીની કણવાળી લેપયુક્ત મૂર્તિ છે, તે જ જરાવલા પાર્શ્વનાથજીની અસલ મૂર્તિ હોવાનું લોકો કહે છે. કોઈ એમ પણ કહે છે કે જ્યારે ગામ લાંચું ત્યારે મૂળ મૂર્તિ ખડિત થતાં તેને લંડારી દીધી હશે, અથવા નાશ થયો હશે પણ પાછળથી આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર થતાં શ્રીનેમિનાથ લગ્નને સ્થાપન કર્યા છે. મૂળ મંદિરના લેખો હશે પણ રંગરોગાનમાં દબાઈ ગયેલા હશે; એમ લાગે છે. ભમતીની દેરીઓની બારશાખો, સ્તંભો વગેરે ઉપર પુષ્કળ લેખો છે પણ તેના ઉપર ચૂનો લગાવી દીધેલો હોવાથી તે દેખાતા નથી. સફાઈ કરાવવાથી વાંચી શકાય એમ લાગે છે. પાછળથી અમે અહીંના તે બધા લેખો સાફ કરાવીને ઊતારી લીધા છે. તેમાં સં ૧૪૨૧ અને ત્યાર પછીના લેખો જણાય છે. લગભગ સો જેટલા લેખો મળ્યા છે, એટલે મૂળ મંદિર તો સં ૧૪૨૧ થી વધારે પ્રાચીન હોવું જોઈએ.

ઉપર્યુક્ત દેરીમાં લેપમય શ્રીપાર્શ્વનાથ લગ્નની બાબતમાં એક બીજી શ્રીપાર્શ્વનાથજીની મૂર્તિ છે. બાબતની દેરીના પશ્ચરમાં દેરીયુક્ત કોતરેલી જિનમૂર્તિ ૧, દેવીની મૂર્તિ ૧ અને તેવો જ આરસનો નંદાવર્ત ૧ છે.

મૂળ ગભારો, ગૂઢમંડપ, નવચોકી, સલામંડપ, શૃંગારચોકી, અને બાવન જિનાલય હોવાથી બાવન દેરીઓ તથા

આબુબાબુમાં છ દેરીઓ છે. શ્રીપાર્શ્વનાથજીની દેરી પાસે એક મંડપ છે. મૂળ ગભારામાં મૂળ નાં ની મૂર્તિ ૧, ધાતુની ચોવીશી ૧ અને ધાતુની એકતીથી ૧ છે. ગૂઢ-મંડપમાં યક્ષ—યક્ષિણીની મૂર્તિઓ ૨ છે.

મંદિરની પાછળ મગરી (ટેકરી) ઉપર એક જૂનો કિલ્લો તૂટેલો છે. બીજાં મકાનોનાં ખંડેરો વગેરે પડ્યાં છે. પહેલાં આ મંદિરની આસપાસમાં ગામ હતું. પાછળથી નીચેની બાબુમાં ગામ વસ્યું છે. મંદિરની પાસે એક વાવ હાલમાં જ બની છે.

આ તીર્થની દેખરેખ ગામવાળા જ રાખે છે. મંદિરની મિલકત વગેરે તેમના જ હાથમાં છે. લગભગ દશથી પંદર હજાર રૂપિયા મંદિરખાતાના તેમની પાસે મોબુદ હોવા છતાં મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવતા નથી. તેમ પૂરતી સંભાળ પણ રાખતા નથી.

ગામમાં ઓમવાલ અને પોરવાડ શ્રાવકનાં ૧૦ ઘરો છે. ૧ ધર્મશાળા અને ૧ પંચાયતી મકાન પણ છે. સાધુ—સાધ્વીઓને ઊતરવા માટે સારું મકાન નથી. પંચાયતી મકાન અને ધર્મશાળાને સમરાવવાની જરૂર છે.

તીર્થની વ્યવસ્થા ન હોવાનું કારણ આ ગામના બે તડોના કુસુપ ને લઈને જ છે. તેથી આ તીર્થ આજુદજી કલ્યાણજીની પેઢીને સોંપી દેવાની જરૂર છે.

અહીં પોષ સુદિ ૧૦ ના દિવસે મોટો મેળો ભરાય છે. તેમજ કાર્તિકી પૂર્ણિમાએ આસપાસના ગામવાળા યાત્રાર્થે

અહીં આવે છે. તેથી સારી ધર્મશાળા અને કારખાનાની વ્યવસ્થા થવાની જરૂરત છે.

પ્રાચીનતા:

વિં સં ૧૫૦૩ માં તપાગચ્છીય સોમધર્મગણિએ રચેલા ઉપદેશસત્તતિ નામના ગ્રંથના બીજા અધિકારના છઠ્ઠા ઉપદેશમાં આ તીર્થની ઉત્પત્તિ સંબંધે જે જણાવ્યું તે હકીકત નીચે મુજબ છે:—

“ શ્રીકાપલ્લી પુરી રૂપી સુંદરીનાં કંઠસ્થળમાં હારની તુલનાને ધારણ કરતા શ્રીપાર્શ્વજિનેશ્વરને પ્રણામ કરીને તેમના તીર્થ સંબંધી કથા જે પ્રમાણે સાંભળી છે તે પ્રમાણે પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે.

પહેલાં વિં સં ૧૧૦૬ (૬૦)ના વર્ષમાં, અનેક જૈન અને શૈવ પ્રસાદોથી સુંદર બ્રહ્માણ (વર્માણ) નામના મહાસ્થાનમાં ધાંધલ નામે ધનાઢ્ય શ્રેષ્ઠ શ્રાવક થઈ ગયો. એ જ નગરમાં સરળ સ્વભાવી એક વૃદ્ધ ડોશી પણ રહેતી હતી. તેની એક ગાય સોહિલી નદી પાસેના દેવીત્રીગિરિની બુક્ષમાં દૂધ ગરતી હતી. સાંજે તે ઘેર આવતી ત્યારે કંઈ પણ દૂધ આપતી નહિ. તેને કેટલાક દિવસો પછી પરં-પરાથી તે સ્થાનની જાણ થઈ. તેણીએ આ વૃત્તાંત (ત્યાંના) ધાંધલ વગેરે મુખ્ય પુરુષોને કહ્યું. તેમણે મનમાં વિચાર્યું કે તે સ્થાન પ્રભાવક હોવું જોઈએ. તે વ્યવહારીઓ પવિત્ર થઈને રાત્રે એકઠા થઈ, પંચ નમસ્કાર મંત્રનું સ્મરણ કરીને એ પુણ્યસ્થાને સૂઈ ગયા, ત્યારે સ્વપ્નમાં નીલવણી

ઘોડા ઉપર સવાર થયેલા કોઈ સુંદર પુરુષે તેમને પવિત્ર વચન કહ્યું કે, ‘જ્યાં તે ગાય દૂધ ઝરાવે છે ત્યાં શ્રીપાર્શ્વનાથ લગ્ની મૂર્તિ રહેલી છે, તેનો હું અધિષ્ઠાયક છું. જે રીતે તેની પૂજા થાય એ રીત તમે આદરો;’ એમ કહીને તે દેવ અન્તર્ધાન (અદૃશ્ય) થઈ ગયો. પ્રભાતે તેઓ ત્યાં ગયા. ભૂમિને ખોદી (નીકળેલી) મૂર્તિને જેવા રથમાં સ્થાપન કરવા લાગ્યા તેવા જ જરાપદ્મીપુરીના મનુષ્યો ત્યાં આવ્યા. તેઓએ કહ્યું કે, ‘આપનું અહીં આવવું અનુચિત છે. અમારા (ગામના) સીમાડામાં રહેલું જિંબ તમે કેમ લઈ શકો?’ આ પ્રકારનો વિવાદ થતાં તેમાંના વૃદ્ધો કહેવા લાગ્યા, ‘એક તમારો અને એક અમારો—એમ બે બળદો (રથને) બેડો. જે તરફ એ બંને બળદો તેમને લઈ જાય તે તરફ ભગવાનને પોતાની ઇચ્છાથી જવા દો. કર્મબંધના કારણભૂત આપના વિવાદથી શું ફળ? એમ કરતાં તે જિંબ જરાપદ્મીમાં આવ્યું. મહાજનોએ તેમનો મોટો પ્રવેશોત્સવ કર્યો. સંઘે બધાની અનુમતિપૂર્વક પહેલાં ત્યાં ચૈત્યમાં શ્રીમહાવીર લગ્નું જિંબ હતું, તેનું ઉત્થાપન કરી, તે જિંબ (પ્રગટ થયેલા પાર્શ્વજિંબ)ને મૂળ નાયક તરીકે સ્થાપન કર્યું. અનેક પ્રકારના અભિગ્રહો લઈને ત્યાં અનેક સંઘો આવે છે અને તેમની અભિલાષાઓ ત્યાંના અધિષ્ઠાયક દેવ પૂરી કરે છે. આ પ્રકારે તે તીર્થ બન્યું. હવે બધા શ્રેષ્ઠીઓમાં ધુરંધર ધાંધલ શેઠ દેવદ્રવ્યની ચિંતા—વહીવટ કરે છે.

એક વખત ત્યાં જાવાલિપુર (જલોર)થી ચવનો—

મુસલમાનોનું સૈન્ય આવ્યું,^૧ તેને દેવે સવાર થઈને નસાડ્યું હતું. સૈન્યમાંથી મુનિનો વેશ ધારણ કરનારા સાત શેખો લોહીના કુંપા ભરીને ત્યાં આવ્યા. દેવની સ્તુતિ કરવાના બહાને તેઓ એ દેવમંદિરમાં રહ્યા. તેમણે રાત્રે લોહીના છાંટા નાખી મૂર્તિનો ભંગ કર્યો. કેમકે શાસ્ત્રવાણી એવી છે કે, ‘લોહીનો સ્પર્શ થતાં યે દેવોની કાંતિ ચાલી જાય છે.’ તે પાપીઓ તરત જ (ત્યાંથી) નાસી ગયા. કેમકે એવાઓને સ્વસ્થતા હોતી નથી. તેઓએ કરેલું એવું અયોગ્ય કાર્ય પ્રભાતે જોવામાં આવ્યું ત્યારે ધાંધલ વગેરેના હૃદયમાં અત્યંત ખેદ થયો. ત્યાંના રાજાએ સૈનિકો મોકલીને તે સાતે દુષ્ટ શેખોને માર્યા અને સેના પોતાના નગરમાં ગઈ.

ઉપવાસ કરતા પોતાનો વહીવટ કરનાર (ધાંધલ)ને દેવે કહ્યું, ‘ખેદ ન કર, કેમકે નિર્દય મનુષ્યો પર હું પણ

૧ આ મુસલમાનોનું સૈન્ય તે અલ્લાઉદ્દીનનું જ સૈન્ય હતું. અલ્લાઉદ્દીને સં. ૧૩૬૮ માં કાન્હડદેવને મારી બલોર સર કર્યું. આ હકીકત કાન્હડદેવવંશ માં વિસ્તારથી છે, તેમાં તે સર કર્યાની સાલ વિશે જણાવ્યું છે કે,

“ખેટી ભણુઈ, ‘અવધારુ તાત, સંવત તેર અકસકિઈ વાત;

ષટ્ટી દિવસ, માસ વૈશાખ, સે ગુરુવાર, ઉજળી પાખ.

કા. પ્ર. ખંડ ૩, કડી ૨૦૯

આ જ સાલમાં છરાપદ્મી ઉપર પણ મુસલમાનોનું સૈન્ય ચડી આવ્યું, એ હકીકત જીરાપલ્લિમંડનપાર્શ્વનાથવિનતિ નામના પ્રાચીન સ્તોત્રની ૯ મી કડીમાં પણ સાબીત કરતાં જણાવ્યું છે કે, તેરહસઈ અડસઠા (સં. ૧૩૬૮) વરસહિં, અસુરહ હલુ જીતિ જિણિ હરસહિં, ભસમગ્રહ વિકરાલે. કડી ૯

શક્તિમાન થતો નથી. આ ૯ ખંડોને એકઠા કરી તું જલદીથી ૯ શેર પ્રમાણુ લાપસીમાં નાખ અને સાત દિવસ સુધી બન્ને કમાડ વાસી દે.' દેવનું આ પ્રકારનું વચન સાંભળીને તે ગોષ્ઠિક-વહીવટ કરનારે તે પ્રમાણુ બધું કર્યું. એવામાં સાતમે દિવસે એક સંઘ (ત્યાં) આવ્યો. તેણે ઉત્સુકતાથી દ્વાર ઉઘાડીને જેવી તે મૂર્તિ જોઈ, તેવી જ કંઈક ન જોડાયેલા અવયવોવાળી તે મૂર્તિ લોકોને જોવાઈ. હજી પણ તે મૂર્તિના અંગ પર ૯ ખંડો સ્પષ્ટરીતે જોવાય છે.

તે શાહીઓ (યવનો) જેવા પોતાના નગરમાં પ્રવેશ્યા કે તરત જ ઘરો સળગવાના અને દ્રવ્યો (વસ્ત્ર, અનાજ વગેરે)નો નાશ થવાના ઉપદ્રવો થયા. આ બધું તે દેવે કરેલું જાણીને લયલીત થયેલા તે રાજાએ પોતાના મંત્રીને ત્યાં મોકલ્યો. દેવે સ્વપ્નમાં તેને આ પ્રકારે કહ્યું: 'જો તે રાજા અહીં આવીને પોતાનું મસ્તક મુંડાવશે, તો જ નગર અને રાજાનું કુશળ-ક્ષેત્ર થશે.' રાજાએ તે પ્રમાણુ કરવાથી, અનેક પ્રકારના ભોગ, યોગ કરાવવાથી તેમજ મોટી પ્રભાવનાઓ કરવાથી તે (રાજા) સુખી થયો.

આ પ્રકારે ચડતી કળાવાળા અને માહાત્મ્યથી દેદીપ્યમાન આ તીર્થમાં એક વખત દેવે પોતાનો વહીવટ કરનારા પુરુષને સ્વપ્નમાં કહ્યું કે, 'મારા જ નામથી દેવની બીજી મૂર્તિ અહીં સ્થાપન કરો; કેમકે વિકલ અંગવાળી આ મૂર્તિ મુખ્ય સ્થાને શોભતી નથી.' તેથી શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની નવી મૂર્તિ ત્યાં સ્થાપન કરવામાં આવી, જે આજે પણ આ લોક

અને પરલોકના કુળની ઈચ્છાવાળા મનુષ્યો વડે પૂજય છે. તેમની જમણી બાજુએ તે પ્રાચીન પ્રતિમા મૂકવામાં આવી, જેને નમસ્કાર, ધ્વજ, પૂજા વગેરે (સૌથી) પ્રથમ કરવામાં આવે છે. જીર્ણ થવાથી આજે આ મૂર્તિ દાદા પાર્શ્વનાથના નામે કહેવાય છે. તેમની આગળ પ્રાયઃ મુંડનાદિ કરવામાં આવે છે. ‘ધાંધલના સંતાનમાં સીહડ નામે વળી ચૌદમો ગોષ્ઠિક થયો;’ એવું ઐતિહાસિક વચન સ્થવિરોએ કહ્યું છે.

આ જીરાપદલીનો પ્રળંધ જેવો મેં સાંભળ્યો તેવો જ રચ્યો છે; તેથી બહુશ્રત પુરુષો હૃદયમાં મધ્યસ્થભાવ ધારણ કરીને સાંભળે.

મહેશ્વર કવિએ રચેલા કાવ્યમનોહર નામના કાવ્યમાં જણાવ્યું છે કે,

“માંડવગઢના રહેવાસી સોનગિરા શ્રીમાલવંશીય ઝંઝશુ-શાહ, જેઓ પંદરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં પાઢશાહ આલમ-શાહના રાજ્યમાં અધિકારી હતા, તેમને ૧ ચાહડ, ૨ બાહડ, ૩ દેહડ, ૪ પદ્મસિંહ, ૫ આદ્દરાજ અને ૬ પાઢૂ નામે છ પુત્રો હતા. તેમાંથી ચાહડે જીરાપદલી અને આબૂની યાત્રા કરતાં ઘણું દ્રવ્ય ખરચ્યું હતું. પાંચમા પુત્ર આદ્દરાજ સંઘવીએ જીરાપદલી મહાતીર્થમાં ઊંચા તોરણોવાળો ને મોટા થાંભલાવાળો ચંદરવાના વસ્ત્રોથી વિભૂષિત મંડપ કરાવ્યો હતો. આ આદ્દરાજ નિરંતર દાન આપવાથી પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો અને છઠ્ઠા પુત્ર સંઘવી પાઢૂએ

જિનભદ્રસૂરિ વગેરે ગુરુઓની સાથે શ્રાવણદલી અને અર્ધુદ તીર્થની યાત્રા કરી હતી.^૨

આ ગામમાં સંઠ પેથડ અને સંઠ ઝાંઝણે સંઠ ૧૩૨૧ મા વર્ષે જૈન મંદિર કરાવ્યાનું ઉપદેશતરજ્જિની માં લખ્યું છે.^૩

આ તીર્થમાં યાત્રાર્થે મોટા સંઘ સહિત સંઠ સંડાક શ્રીલક્ષ્મીઆગરસૂરિ સાથે આવ્યા હતા.^૪ વળી સંઘવી વેલાએ (સમય સંઠ ૧૫૨૧ પહેલાં) શ્રીસુમતિસુંદરસૂરિના ઉપદેશથી

૨. જીરામહ્યમિધાનકે પુગરે શ્રીચાહલ: સંઘપો

યાત્રાં મંવિધે તથાડર્બુદગિરૌ તીર્થે વ્યયં તાદશમ્ ।

સર્વત્રાગતંઘપાલનપરો વંશે પ્રયાતોન્નતિ—

વિનૈર્વાજિમિરંશુકૈર્વહુવિધૈઃ સંપૂરયન્ તં પૃથક્ ॥ ૨૧ ॥

શ્રીમજ્જલાદ્યે નગરે સુયાત્રા સુતીર્થે આલહામિધસંઘપાલઃ ।

દાનં દદાનઃ સતતં જનેભ્યો વિનૌઘપૂર્ણઃ પ્રથિતઃ પૃથિવ્યામ્ ॥ ૨૧ ॥

જીરપક્ષીમહાતીર્થે મળપં તુ ચકાર સઃ ।

ઉત્તરણં મહાસ્તમ્ભં વિતાનાંશુકભૂષિતમ્ ॥ ૨૨ ॥

શ્રીપાદુર્મંગલાવપતિશ્ચકાર યાત્રાં સ્વકીયગુરુમિઃ સમં સઃ ।

દાનાય તુષ્ટો જિનમદ્રમુલ્યૈર્જીરાદિપદ્યલ્લુદનામતીર્થે ॥ ૨૩ ॥

—૧ાવ્યમનોહર સર્ગ ૭ શ્લોક ૨૩, ૩૧ થી ૩૩.

૩. હત્યાદિ તપાં શ્રીધર્મઘોષસૂરિદત્તોપદેશવાસિતચેતસા સંઠ પેથડદેન સંઠ જ્ઞાણગેન ચ સંઠ ૧૩૧૧ વર્ષે મળપદુર્ગકરહેટકજીરા-પક્ષીશ્રીશત્રુજયાદિષુ ૮૪ પ્રાસાદાઃ કાશ્ચનકલશાશ્વિતાઃ કારિતાઃ ।

—ઉપદેશતરજ્જિની પૃઠ ૧૧૮

૪. સ્વં મન્યમાના ગદરાજહુજ્જર શ્રીસંઘકેભ્યાઃ છપ્પનં જનુસ્તતઃ ।

શ્રીજીરપક્ષીપ્રભુપાર્શ્વતીર્થકૃષાત્રામકાર્ણુ. કુળકેન સોત્સવમ્ ।

—ગુ• ૧૦ કાં સર્ગ. ૩. શ્લો• ૩૬

સુલતાનનું ફરમાન લઈ રતલામ, ઇલાહુર્ગ (ઈડર) વગેરે સ્થળોના સંઘ લઈને જીરાપલ્લીપુરની યાત્રાઓ કરી હતી.^૫

સીરોહીમાં લક્ષ (લાખા) રાણાના અમાત્યો, સંઘ લઈ શત્રુજયની યાત્રા કરી સંઘપતિ થયેલા પ્રાં કોઠા (પ્રાગ્વાટ, કોરંટગચ્છીય) ઉજલ અને કાળાએ શ્રીસોમદેવસૂરિ સાથે જીરાપલ્લી પાર્શ્વનાથની સાત દિવસ સુધી યાત્રા કરી.^૬ શ્રીસોમદેવસૂરિનો સત્તા સમય ૧૬મી શતાબ્દનો છે.

આ સિવાય બીજા ઘણાં આ તીર્થની યાત્રા કર્યાના ઉલ્લેખો મળે છે.

આ ગામના સં. ૧૪૨૧ અને તે પછીના સમયના શિલાલેખો મળે છે.

શ્રીમેઘે સં. ૧૪૯૯ની આસપાસ રચેલી તીર્થમાલામાં જીરાવલા પાર્શ્વનાથ પ્રત્યે લોકોની ભક્તિ કેવી હતી અને ત્યાં હંમેશાં કેટલાય સંઘો અને યાત્રાળુઓ આવતા હતા, તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.^૭ વળી સં. ૧૭૪૬ માં

૫. જૂઓ જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

૬. શ્રીસોમદેવૈઃ સહ સૂરિભિઃ પુરા

યૌ જીરપલ્લયાં જિનપાર્શ્વવન્દનમ્ ॥

—ગુ. ૨૦ કા. ૨૦ સર્ગ. ૩. શ્લો. ૬૫.

૭... .. જાસિઉં હિવ જીરાઉલી,
પ્રગટ પાસ કરઉ અતિ ભક્તિ સકલ સામિ શ્રીજીરાઉલઉ;
સદા સંઘ આવઇ અતિ ઘણા પ્રત્યા પૂરઇ સવિહુ તણાં,
ભાજઇ ભીડ રોગ-સવિ ગમઇ, જીરાઉલઉ પાસ ઇચ્છિ સમઇ.
મેઘ-રચિત તીર્થમાલા કડી. ૫૯-૬૦ પૃ. ૫૪.

શીલવિજયજી એ રચેલી તીર્થમાળામાં પણ જરાઉલાનું વર્ણન છે.^૮

૨૨. ભાંમરા

જરાવલાથી ૩ માઈલ અને હણાદ્રાથી વાયવ્ય ખૂણામાં ૮ માઈલ દૂર “ ભાંમરા ” નામનું ગામ આવેલું છે.

ઘર દેરાસર:

અહીં ધર્મશાળાના એક ઓરડામાં ઘર દેરાસર રાખેલું છે. તેમાં ધાતુની ચોત્રીશી ૧, પંચતીર્થી^૯ ૩, સિદ્ધચક્ર ૧, અને અષ્ટમંગલ ૧ છે. મંદિર ખાતાના ઉપકરણોની જરૂરત છે.

ધર્મશાળાની પાસે જ ગામના પ્રમાણમાં એક નવું ઘર-દેરાસર તૈયાર થાય છે. તે પૂરું થયે લગવાનને તેમાં પધરાવવાના છે. દેરાસરની બાજુમાં થોડી જગા ખાલી પડી છે.

અહીં પોરવાડ શ્રાવકનાં ઘર ૭ છે.

૨૩. રેવદર

ભાંમરાથી દક્ષિણમાં ૪૫ માઈલ અને હણાદ્રાથી પશ્ચિમમાં ૮ માઈલ દૂર “ રેવદર ” નામનું ગામ આવેલું છે. આ ગામ મહાર તહેસીલનું છે.

૮. જરાઉલિ દાદો દીપતો તેજિ ત્રિભુવન રવી જપતો,
પ્રાચીન-તીર્થમાળાસંપ્રદાય કડી. ૫૨, પૃ. ૧૦૫

શ્રીઆદીશ્વર ભગ્નું મંદિર :

અહીં એક મૂં નાં શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું મંદિર છે. મંદિર ગામના પ્રમાણમાં ઠીક છે. મંદિરનો પાયો સં ૧૮૬૫માં નાંખાયો હતો. મૂં નાં જીની મૂર્તિ ઉપર સં ૧૯૦૩નો લેખ છે. આ દેરાસરની પ્રતિષ્ઠા સં ૧૯૦૫માં થઈ છે. દેરાસર એ જ વખતે નવું બનેલું છે. મૂળ તો ઘર દેરાસર હતું પરંતુ પાછળથી ઉપર શિખર બંધાવી લીધું છે.

આ મંદિરમાં પાષાણનાં જિનચિંત્ર ૫, ધાતુની ચોવીશી ૨, એકતીર્થી ૧, પંચતીર્થી ૧, ધાતુની નાની એકલમૂર્તિ ૧; એમ કુલે ધાતુ મૂર્તિઓ ૫ છે. અંખાજીની મૂર્તિ ૧ છે.

અહીં શ્રાવકોનાં ૪૫ ઘર છે. તેમાં ઓશવાળનાં ૭ ઘર છે અને ૩૮ ઘરો પોરવાડનાં છે. ઉપાશ્રય ૧ અને ધર્મશાળા ૨ છે. એક બીજો ઉપાશ્રય હતો તે પડી ગયો છે તેને થોડા ખર્ચે સમરાવી શકાય તેમ છે.

આ ગામ સં ૧૮૪૦માં વસ્યું છે.

૨૪. સેલવાડા

રેવદરથી ઈશાન ખૂણામાં ૫ માઈલ અને હણાદ્રાથી પશ્ચિમમાં ૩૫ માઈલ દૂર “સેલવાડા” નામનું ગામ આવેલું છે. આ ગામ પામેરા તહેસીલમાં છે.

શ્રીઋષભદેવ ભાગનું ઘર-દેરાસર:

અહીં મૂં નાં શ્રીઋષભદેવ ભગવાનનું એક ઘર-દેરાસર છે. આ મંદિરમાં પાષાણનાં ૩ જિનજિંબો ઋષભદેવ ભગવાનનાં જ છે. મૂં નાં પર સં ૧૭૪૫નો લેખ છે અને બંને બાબુની બંને મૂર્તિઓ પર સં ૧૬૫૨ના લેખો છે. આ બંને મૂર્તિઓ અહીંના શ્રાવકોએ જ ભરાવેલી છે. આ ઘર-દેરાસરને નવું બનાવી તેમાં મૂં નાં શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની એક મૂર્તિને સં ૧૬૩૫ના જેઠ સુદિ પને બુધવારે સ્થાપિત કરેલી છે. બીજી બે મૂર્તિઓ પાછળથી પધરાવેલી છે.

આ મંદિરમાં ધાતુની ચોવીશી ૧ પંચતીથી ૨ અને પાર્શ્વનાથ ભગવાનની ધાતુની નાની એકલમૂર્તિ ૧ છે. મણિલદ્રજીની મૂર્તિ ૧ છે.

અહીં પોરવાડ શ્રાવકનાં ૧૨ ઘરો છે. દેરાસરની પાસે જ એક અસ્તવ્યસ્ત ઉપાશ્રય છે.

આ ગામના મધ્યભાગમાં એક મોટું જૈન મંદિર હતું પણ અત્યારે ખંડેર માત્ર છે. તેની પાસે નકશીદાર મકરાણાના ઘડેલા અનેક પથ્થરોના ઢગલા પડ્યા છે. પાસે જ લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર નવું બંધાવતાં જૈન મંદિરના પથ્થરો, તેમાં તથા પાસેના ચોરાની ભીંત વગેરેમાં લગાવી દીધેલા નજરે પડે છે. લક્ષ્મીનારાયણના મંદિરની ભીંતમાં ગોઠવાયેલા એ પથ્થરોમાં તો તીર્થંકર પ્રભુની એક એક કોરેલી મૂર્તિઓ પણ વિદ્યમાન છે.

ભાંમરા અને સેલવાડાના રસ્તા વચ્ચે એક પડી ગયેલું જૈનમંદિર છે; જેનો કેટલોક ભાગ અને ભીંતો વગેરે હજી બિલાં છે.

૨૫. લોરલ

સેલવાડાથી નૈર્ઋત્ય ખૂણામાં ૨૫ માઈલ અને હણાદ્રાથી નૈર્ઋત્ય ખૂણામાં ૪૫ માઈલ દૂર “લોરલ” નામનું ગામ આવેલું છે.

શ્રીશાંતિનાથ ભઠું મંદિર :

અહીં મૂં નાં શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું ગામના પ્રખ્યાતમાં ઠીક જેવું નાનું પણ શિખરખંધી એક મંદિર છે. મૂં નાં વગેરે સાથે ત્રણ જિનજિંગો છે. આ ત્રણે મૂર્તિઓ પર સં ૧૯૨૧ના લેખો છે. તે સિવાય ધાતુની ચાવીશી ૧, પંચતીથી ૨, અને નાની એકલમૂર્તિ ૧ છે.

અહીંના મંદિરનો પાયો સં ૧૯૦૫માં નાંખાયો અને પ્રતિષ્ઠા સં ૧૯૨૭ના જેઠ સુદિ ૧૩ના દિને થઈ છે. પ્રતિષ્ઠા કરાવનાર શ્રીઋદ્ધિસાગરજી છે.

મંદિરની પાસે એક જૂનો ઉપાશ્રય હતો પરંતુ તેને મંદિરના ખરચે મંદિરમાં જ મેળવી દીધો છે. તેમાં મૂર્તિ બિરાજમાન કરવા માટે પખાસણ તૈયાર કરી રાખેલું છે. પરંતુ હવે તેમાં મૂર્તિ બેસાડવાની નથી. નવો ધ્વજા-ઢંડ ચઢાવવાના છે.

અહીં પોરવાડ શ્રાવકનાં ૨૨ ઘરો છે. ધર્મશાળા ૧ છે. બે ત્રણ પંચાયતી મકાનો પણ છે.

અહીંથી સેલવાડા જતાં વચ્ચે ૧ માઈલ પર “સાપોલ” નામનું ગામ આવેલું છે. અહીં પોરવાડ શ્રાવકનાં ૨ ઘર છે. મંદિર કે ધર્મશાળા નથી.

૨૬. ડાક

લોરલથી પૂર્વ દિશામાં ૨ માઈલ અને હણાદાથી નૈર્ઋત્ય ખૂણામાં ૩ માઈલ દૂર “ડાક” નામનું ગામ આવેલું છે. તે પામેરા તહેસીલમાં છે.

જૈન મંદિર:

અહીં એક જૈન મંદિર ખાલી પડ્યું છે. મૂળ ગભારો ગૂઢમંડપ, નવચોકી, સલામંડપ, શૃંગાર ચોકી અને ભમતીના કોટ યુક્ત કોરણીભર્યું આ મંદિર મકરાણાનું બનેલું છે. મૂળ ગભારો, ગૂઢમંડપ અને નવચોકી હજી સુધી સાખૂત બિભેલાં છે. બાકી શૃંગાર ચોકી અને કોટ વગેરે પડી ગયાં છે. આ મંદિર ૫૦૦-૭૦૦ વર્ષનું પ્રાચીન જણાય છે. મૂળ ગભારામાં મૂળ નાં જીનું પરિકર હજી લાગેલું છે. કદાચ તેની ગાદીમાં લેખ હશે. ત્યાં લાકડાં ભરેલાં હોવાથી તે તપાસી શકાયું નથી. ભગીરદારના વાંસડા ખાલી કરાવીને તપાસવાની જરૂર છે.

ગામ પ્રાચીન હોય તેમ લાગે છે. અહીં પહેલાં શ્રાવકોનાં ઘરો પણ હશે. અત્યારે તો બીજી વર્ણનાં લગભગ ૫૦-૭૫ ઘર છે. ધર્મશાળા વગેરે કંઈ જ નથી.

૨૭. ડબાણી

ડાકથી વાલ્યવ્ય ખૂણામાં ૧ માઈલ અને હણાદ્રાથી નૈર્ઋત્ય ખૂણામાં ૨૧ માઈલ દૂર “ ડબાણી ” નામનું ગામ આવેલું છે. આ ગામ પામેરા તહેસીલમાં છે.

શ્રીઆદીશ્વર ભગ્નું મંદિર :

અહીં મૂળ નામ શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું મંદિર ૧ છે. તે પર સં ૧૬૨૧ અને બાબુની બે મૂર્તિઓ પર સં ૧૬૫૯ ના લેખો છે. બધી મૂર્તિઓ હજી પરોણા દાખલ ગૂઢમંડપમાં જ છે. પહેલાં આ બધી મૂર્તિઓ ઉપાશ્રયના ઘર-દેરાસરમાં હતી. પછી આ મંદિરના સં ૧૬૬૯ માં પાચો નંખાચો. લગભગ દશેક વર્ષથી મંદિર તૈયાર થયેલું હોવા છતાં શ્રાવકો પ્રતિષ્ઠા કરાવતા નથી, એમ જાણી અમે પ્રતિષ્ઠા કરાવવા માટે ઉપદેશ આપ્યો; એના પરિણામે એકાદ વર્ષમાં જરૂર પ્રતિષ્ઠા કરાવીશું એમ ત્યાંના લોકો કહેતા હતા.

કુલે આરસનાં જિનજિંગ ૩ અને ધાતુની ચોવીશી ૧ છે. મૂળ ગભારો, ગૂઢમંડપ, છ ચોકી, રંગમંડપ અને શૃંગાર-ચોકી વગેરેથી યુક્ત શિખરબધી મંદિર ગામના પ્રમાણમાં નાનું પણ સુંદર તૈયાર થયેલું છે.

આ ગામ નદીની પેલી બાબુ વસતું હતું પણ પાછળથી ત્યાંથી જીડીને અહીં વસ્યું છે. તેથી આ ગામ ઘણું પ્રાચીન હોવા છતાં અહીં પ્રાચીનતાની કંઈ જ

નિશાની નથી. તેમજ જૂની જગ્યામાં પણ મકાનોના પાયા સિવાય બીજું કંઈ જ પ્રાચીનતા નિર્ણાયક સાધન નથી.

અહીં તૂટી ગયેલું પ્રાચીન જૈન મંદિર હોવું જોઈએ પણ તે જાણી શકાતું નથી. ગામના ચારામાં મકરાણાના સફેદ મોટાં મોટા પથ્થરો લગાવેલા જણાય છે તે સંભવતઃ જૈન મંદિરના હશે; એમ લાગે છે.

પ્રાચીનતા:

દેલવાડાના લૂણવસહી મંદિરના સં. ૧૨૮૭ ના વ્યવસ્થા સંબંધી ગદ્ય લેખમાં લખ્યું છે કે: “શ્રીનેમિનાથ ભ. ૦ ની વર્ષગાંઠ નિમિત્તના અઠ્ઠાઈ મહોત્સવના છઠ્ઠા દિવસનો ઉત્સવ હથાદ્રા અને ડબાણી ગામના શ્રીસંઘે કરવો.”

વળી એ જ લેખમાં “ચંદ્રાવતીના રાજ સોમદેવ અને તેમના પાટવીકુંવર કાન્હડદેવે આ ગામ આખૂ ઉપરના શ્રીનેમનાથ ભ. ૦ ની પૂજા આદિ ખરચ માટે લૂણવસહી નામના મંદિરને યાવજ્ઞન્દ્રદિવાકરૌ અર્પણ કર્યું છે;” એવો ઉલ્લેખ છે.

૨૮. હથાદ્રા

ડબાણીથી ઇશાન ખૂણામાં ૨૧ માઈલ, અને આખૂથી પશ્ચિમ દિશામાં આખૂ પહાડથી ૨ માઈલ અને ડાકથી ઇશાન ખૂણામાં ૨ માઈલ દૂર “હથાદ્રા” નામનું ગામ આવે છે. આ ગામ પામેરા તહેસીલમાં છે.

૧. જૂઓ “અબુદગ્રાનીનજૈનદેસદોહ” લેખાંક ૨૫૧.

શ્રીઆદીશ્વર ભગ્નું મંદિર :

અહીં મૂળ નાં શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું પ્રાચીન મંદિર છે. મૂળ નાં જીની મૂર્તિ મનોહર છે. તેના પર લેખ નથી. તેમની પાસે શ્રીપાર્શ્વનાથજીના જે કાઉસગિયા પાછળથી સ્થાપન કરેલા છે; જેના ઉપર સં ૧૫૩૨ નો લેખ છે. ગૂઢમંડપમાં પાષાણનાં જિનગિંખંડ ૩ અને સરસ્વતી-દેવીની પાષાણમૂર્તિ ૧ છે. મૂળ ગલારામાં ધાતુની ચોવીશી ૧, પંચતીર્થી ૮, એકતીર્થી ૩ અને નાની એકલ પ્રતિમા ૧; એમ કુલ ૧૩ મૂર્તિઓ છે. નવચોકીમાં જંમણા હાથ તરફ ચક્રેશ્વરીદેવીની મૂર્તિ ૧ તથા મણિલદ્ર ચક્ષુની મૂર્તિ ૧ છે. જંમણા હાથ તરફના (ભમતીના) ગલારામાં પંચતીર્થીના પરિકર યુક્ત મૂળ નાં શ્રીગોડી નવદ્રણા પાર્શ્વ-નાથજીની મૂર્તિ ૧ છે. ગલારા બહાર વચ્ચે ત્રણ ગઢયુક્ત એક સમવસરણ છે. ડાબા હાથ તરફના ગલારામાં (ભમતીમાં) જિનગિંખંડ ૩ છે.

મૂળગલારો, ગૂઢમંડપ, નવચોકી, સભામંડપ, શૃંગાર-ચોકી, જંને તરફની ૧૬ દેરીઓ તથા જે ગલારા, ભમતીના કોટ સાથે શિખરખંધી આ મંદિર છે. બધી દેરીઓ ખાલી છે. મંદિર પ્રાચીન જણાય છે. પરંતુ અંદરના ભાગમાં બધે કલાઈ (પ્લાસ્ટર) કરેલું હોવાથી મૂળ મંદિર બન્યાનો સંવત્ મળી શક્યો નથી. નવચોકીમાં જંમણા હાથ તરફ વચ્ચે પાષાણમાં કોતરેલો શ્રીસિદ્ધચક્રજીનો ચંત્ર ૧ છે. તેની જંને બાજુ થઈને પાદુકા જોડી ૨ છે. તેમાં એક પાદુકા ખાસ સિદ્ધચક્રજીની છે. તેના પર સં ૧૫૦૧ નો

લેખ છે. તેમાં હજીરા એવો ગામનો ઉલ્લેખ મળે છે. આ ઉપરથી આ મંદિર તે કરતાં યે પ્રાચીન હોવું જોઈ એ. વળી બીજી પાકુકા પર સં. ૧૬૮૮ નો લેખ છે, તે આદીશ્વર ભગવાનની હોય એમ લાગે છે. તેની પાસે શ્રીજિનદત્તસૂરિજી અને શ્રીજિનકુશળસૂરિજીની એક જ પથ્થરમાં કોતરેલી પાકુકા જોડી ર છે. તે નવી હોઈ પાછળથી સ્થાપન થયેલી લાગે છે. તેના પર લેખ છે પણ વંચાતો નથી.

શ્રીગોડી પાર્શ્વનાથજીના ગભારા બહાર વચ્ચે ત્રણ ગઢ યુક્ત મુંદર સમસવરણ છે. તેમાં ઉપર એક જ પથ્થરમાં મંદિર અને શિખરના આકાર યુક્ત ચારે જિન મૂર્તિઓ કોતરેલી છે. તેની ઉપરની પટ્ટીમાં લેખ છે પણ ખંડિત હોવાથી વંચાતો નથી. સંવત્ નથી.

એક ગોખલામાં પરિકરમાંથી છૂટી પડી ગયેલી ઇંદ્રની મૂર્તિ ૧ છે. ડાબા હાથ તરફના ગભારામાં મૂ. ૦ ના ૦ શ્રીશંખેશ્વર પાર્શ્વનાથજી છે. તેમની બંને બાજુએ ત્રણતીર્થી તથા એકતીર્થીના પરિકરવાળી નાની એક એક જિનમૂર્તિ છે.

જિનમાતૃ પટનો એક ટુકડો રખડતો અમને મળી આવેલો; જેને એક દેરીમાં મૂકાવ્યો છે, તે સમસવરણ પાસેની ભીંતમાં લાગેલો પ્રાચીન ટુકડો હતો. જે લાઈનોમાં થઈને ૧૦ ખંડો પાંચ વર્ષ પહેલાં બરાબર હતા. તેને ભીંતમાંથી કાઢતાં બેઠરકારીથી ખંડિત કરી નાખ્યો છે. અત્યારે માત્ર છ ખંડો સાખૂત રહ્યા છે. તેમાં ઉપરની લાઈનમાં વચ્ચે ઋષભ-દેવ ભગવાનની મૂર્તિ કોતરેલી છે અને બાકીના દરેક ખંડમાં

લગવાનના પિતા, લગવાન, પિતાના માથે છત્રધારણ કરનાર, અને માતા એમ ચાર મૂર્તિઓ કેતરેલી છે. હવે માતાજીના કૃક્ત પાંચ જ ખંડો જ સાખૂત રહ્યા છે. દરેક ખંડની નીચે લગવાનના પિતા તથા માતાનાં નામો લખેલાં છે. સૌથી નીચેના ભાગમાં કદાચ સંવત્ આદિ લેખ હશે; પણ તે ભાગ અત્યારે મોજુદ નથી. આ પટ પ્રાચીન લાગે છે. આવા ચાર મૂર્તિવાળા પટ બહુ ઓછા જોવામાં આવે છે.

આ મંદિરના જીર્ણોદ્ધારનું કામ ચાલે છે. ઘણુંખરું કામ થઈ જવાથી હવે મંદિર સારું દેખાય છે.

મંદિરની નજીકમાં અમદાવાદના શેઠ હઠીભાઈએ ખંધાવેલી એક જૈન ધર્મશાળા છે. તેની મરમત થઈ છે. ખીજી નવી ધર્મશાળા (ઉપાશ્રય) નું કામ અધૂરું છે. મંદિરની સામે જ એક ઉપાશ્રય છે.

પ્રાચીનતા :

આખૂ પર દેલવાડા ગામમાં બનેલા વસ્તુપાલના પ્રસિદ્ધ લૂણવગ્રહી દેરાસરના વિં ૨૦ ૧૨૮૭ના શિલાલેખમાં આ ગામનું નામ હંડાઉદ્રા છે; જેમાં તે મંદિરની વર્ષગાંઠના અક્રાઈ મહોત્સવના ૬ઠ્ઠા દિવસ (કાગણ વદ ૮) નો મહોત્સવ કરવાનું આ હંડાઉદ્રા તથા ડળાણી ગામના શ્રાવકોએ માથે લીધેલું; એમ લૂણવગ્રહીના વ્યવસ્થા સંબંધીના શિલાલેખથી જણાય છે.

આ ગામનું પ્રાચીન શિલાલેખોમાં નામ હંડાઉદ્રા

લખેલું મળે છે. આ ગામમાં પહેલાં શ્રાવકોની વસ્તી સારી હતી. સંલવતઃ જૈનમંદિરો પણ તે સમયમાં વધારે હશે. કેમકે સં. ૧૭૪૬ માં શ્રીશીલવિજયજીએ રચેલી તીર્થમાલામાં પાર્શ્વનાથ પ્રભુના મંદિરનું વર્ણન છે.^૧

આખૂરોડ સ્ટેશન અને ત્યાંથી આખૂ ઉપર ચઢવા માટેની ૧૮ માઈલની પાકી સડક નહોતાં બન્યાં ત્યાં સુધી આખૂ ઉપર ચઢવા માટે અહીંથી જ મુખ્ય રસ્તો હતો, તેથી સંઘો, યાત્રાળુઓ, આખૂ કેંપની ફોજ, અને રૈયત વગેરે અહીંથી જ ચઢતાં ઉતરતાં, અને તેઓ માટે બધો સામાન પણ અહીંથી જ ચઢતો. વળી સરકારી ઓફીસરોના તથા રાજપૂતાનાના રાજમહારાજો અને વકીલોના ડેરા (ઉતારા) અહીં બનેલા હતા. તેમાં તેઓના નોકરો અને વાહનો વગેરે રહેતાં, તેથી ત્યાં સુધી આ ગામ ઘણું આબાદ હતું. અત્યારે તેની આબાદી તદ્દન તૂટી ગઈ છે.

અહીંથી અગ્નિપૂણા તરફ ૧૧ માઈલ જતાં સિરોહી સ્ટેટનો ડાક—બંગલો આવે છે. ત્યાંથી ૦૧ માઈલ આગળ જતાં આખૂની તળેટી આવે છે. અહીંથી આખૂ ઉપર ચડવાની નાની પણ સુંદર સડક બાંધી છે. આ તરફના લોકો હજી પણ આ રસ્તે આખૂ ઉપર ચડે છે. અને માલ લાદેલા પોઠિયા, પાડા, ઘોડા વગેરે આ રસ્તે થઈને આખૂ ઉપર જાય છે. બીજું કોઈ પણ વાહન આ રસ્તે ચડી શકતું નથી.

૧ ગિરિ બેટીપાજિ ઉતર્યા ગામ હથાદ્રામાંહિ સંચર્યા;
પુન્ય પેખ્યા પારસનાથ સુરનર જોડી સવિ હાથ.

પ્રાચીનતીર્થમાલઃસંગ્રહ ૫૧, કડી ૫. ૧૧૫

આ ગામમાં અત્યારે શ્રાવકોનાં ૩૦ ઘર છે. તેઓ ધર્મશાળાનો ઉપયોગ જમણવાર માટે કરે છે. આખું ઉપર જનારા યાત્રાળુઓ માટે ધર્મશાળા કામમાં આવતી નથી. જો ધર્મશાળાની સારસંભાળ સારી રીતે લેવામાં નહિ આવે તો થોડા વખતમાં તે હતી નહોતી થઈ જશે. અત્યારે પણ સિરોહી, કાલંદ્રી, જાવાલ, મડાર અને ડીસા વગેરે પરગણાના યાત્રાળુઓ આ રસ્તાથી આખું ઉપર ચડે છે.

કોડીધજનું મંદિર વગેરે :

અહીંથી લગભગ ત્રણ માઈલ ઉપર આખૂની નીચે એક પહાડી પર “કોડીધજ”નું સૂર્યનું મંદિર છે. તેમાં સૂર્યની પ્રાચીન મૂર્તિઓ મળી આવે છે. મંદિરના સભામંડપના સ્તંભ પર વિં ૦ સં ૦ ૧૨૦૪નો ખોદેલો લેખ છે. અહીં ખીજાં પણ નાનાં મોટાં ઘણાં મંદિરો છે.

આ પહાડીની નીચે દૂર દૂર સુધી મકાનોનાં નિશાનો માલમ પડે છે અને જ્યાં ત્યાં દેવીઓ વગેરેની કેટલીક મૂર્તિઓ પડેલી જણાય છે. કેટલાકના કહેવા મુજબ પહેલાં કોડીધજની નીચે “ઝોરાપાટણ” નામનું શહેર હતું; જેનાં આ નિશાન છે. અહીંથી ૧૦ માઈલ ઉપર “લાખાવતી” નામની પુરાણી નગરીનાં ચિહ્ન છે.

૨૯. માલગામ

હણાદ્રાથી ઉત્તરમાં ૨૦ માઈલ પર “માલગામ” નામનું ગામ આવેલું છે. આ ગામ પામેરા તહેસીલમાં છે.

શ્રીસુમતિનાથ ભગવાનું મંદિર :

અહીં મૂં નાં શ્રીસુમતિનાથ ભગવાનનું એક મંદિર છે. તે નવું જ થયેલું છે. તેની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૯૬૭ ના વૈશાખ સુદિ ૧૦ ને બુધવારે થઈ છે. તે પહેલાં ધર્મશાળામાં ઘર-ઘેરાસર હતું. મૂં નાં પર સં. ૧૯૨૫ અને બંને બાબુની બંને મૂર્તિ પર સં. ૧૫૪૫ ના લેખો છે. તથા જમણા ગોખલાની મૂર્તિ પર પણ સં. ૧૫૪૫ નો લેખ છે. મૂં નાં સિવાય ત્રણે લેખો કૃત્રિમ હોય તેમ લાગે છે. કુલ આરસનાં જિનખિંબ ૬ છે અને ધાતુની ચોવીશી ૨, પંચતીર્થી ૧, એકતીર્થી ૨, ધાતુની નાની એકલ-મૂર્તિ ૧, ચક્ષુની મૂર્તિ ૧, ચક્ષુણીની મૂર્તિ ૨, મણિ-ભદ્રની મૂર્તિ ૧ છે.

આ મંદિર મૂળગભારો, ગૂઢમંડપ, છ ચોકી, રંગમંડપ, શૃંગારચોકી અને ભમતીના કેટ સહિત શિખરખંધી છે. આ મંદિરનો પાયો સં. ૧૯૨૬માં નાંખાયો હતો.

અહીં શ્રાવકનાં ઘર ૪૪ છે. તેમાં ૧૫ ઘર પોરવાડનાં છે, બાકીનાં વીશા આશવાળનાં છે. ધર્મશાળા ૧ અને ઉપાશ્રય ૧ છે.

૩૦. પોસીંદ્રા (પોઈંદ્રા)

માલગામથી વાયવ્ય ખૂણામાં ગામ માઈલ અને હણાદ્રાથી વાયવ્ય ખૂણામાં ૩૧ માઈલ દૂર “પોસીંદ્રા” નામનું ગામ છે. આ ગામ પામેરા તહેસીલમાં છે.

શ્રીપાર્શ્વનાથ લગ્ન મંદિર :

અહીં મૂં નાં શ્રીપાર્શ્વનાથ લગ્નવાનનું એક મંદિર છે. તેની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૯૧૬ માં થઈ છે. અહીંના શ્રાવકો કહે છે કે આ ગામમાં પહેલાં ત્રણ મંદિરો હતાં પણ તે બધાં પડી ગયાં હતાં તેથી એ ત્રણેને એકઠાં કરી આ એક મંદિર બંધાવવામાં આવ્યું છે. પરંતુ આ ત્રણે મંદિરોની અત્યારે કંઈ પણ નિશાની દેખાતી નથી. મૂં નાં આદિ ત્રણે મૂર્તિઓ પર લેખો છે. પણ વંચાતા નથી. આ મંદિરમાં કુલ જિનગિજ ૪ છે અને યક્ષિણીની મૂર્તિ ૧ છે.

મૂળગભારો, ગૂઢમંડપ, છ ચોકી, શૃંગારચોકી અને કોટયુક્ત શિખરબાંધી આ મંદિર છે.

અહીં શ્રાવકનાં ઘર ૧૫ છે; તેમાં ૨ ઘર પોરવાડનાં છે. બાકી બધાં વીશા ઓશવાલનાં છે. ઉપાશ્રય ૧ છે પણ તેની મરમત કરાવવા જેવી છે.

આ ગામમાં જ લગ્ન મહાવીર સ્વામીથી ૬૪ મી પાટે થયેલા પં. કર્પૂરવિજયજી ગણિના પટ્ટધર શિષ્ય પં. શ્રીકૃષ્ણાવિજયજી મં. નો જન્મ સં. ૧૭૭૨ માં થયો હતો.^૧

૧. “ આજુ અચ્ચ ને હુંકડો, એક ગામ પોયંદ્રા નામોરે,
તિહાં શ્રીપાસ જિણુંદનો, સોહે દેઉવ અતિ અભિનામોરે ?
શુભ સુપને સુચિત લક્ષણ જાણ્યો લક્ષીત દેહાજી;
કુટુંબ મિલી દિન આરમે, નામ કવીઓ ખેમચંદ સનેહાજી,
જેન રાસમાળા. ભા—૧, પૃ. ૧૨૭

૩૧. પામેરા

પોસીદ્રાથી ઇશાન ખૂણામાં ૧ માઈલ અને હણાદ્રાથી ઉત્તરમાં ૪ માઈલ દૂર “પામેરા” નામનું ગામ આવેલું છે. આ ગામ પામેરા તહેસીલમાં છે.

જૈન મંદિર :

અહીં એક જિન મંદિર છે. જૂનું મંદિર પડી ગયેલું હતું અને અહીંથી મહાજન ઉચાળા ભરીને ચાલ્યા ગયા હતા. પરંતુ પાછળથી શ્રાવકોની વસ્તી થવા લાગી ને પડી ગયેલા મંદિરને નવેસરથી સં. ૧૯૫૬ થી ચણાવવું શરૂ કર્યું. મંદિરનું કામ બે ત્રણ વર્ષમાં જ પૂરું થઈ ગયું છતાં કોઈ કારણસર તેની પ્રતિષ્ઠા લોકો કરતા નથી. સં. ૧૯૬૦ માં ત્યાં ધાતુની પંચતીથી ૧ પધરાવી છે. પ્રતિષ્ઠા કરાવવાની જરૂર છે.

અહીં શ્રાવકનાં ૬ ઘરો છે. તેમાં ૩ પોરવાડ અને ૩ વીશા ઓશવળનાં છે. ઉપાશ્રય નથી પણ એક નાની ધર્મશાળા કરાવવાનું કામ શરૂ થઈ ગયેલું છે.

૩૨. પાલડી

પામેરાથી અગ્નિખૂણામાં ૨૧ માઈલ અને હણાદ્રાથી ઇશાનખૂણામાં ૩૧ માઈલ દૂર “પાલડી” નામનું ગામ આવેલું છે. આ ગામ પામેરા તહેસીલમાં છે.

શ્રીશાંતિનાથ લગનું મંદિર :

અહીં મૂં નાં શ્રીશાંતિનાથ લગવાનું મંદિર છે. મૂં નાં પર લેખ નથી. મૂં નાં ના જમણા હાથ તરફ શ્રીઆદીશ્વર લં ની શ્યામમૂર્તિ છે. તે ખંને પર સં ૦ ૧૫૪૫ ના લેખો છે. લેખના અક્ષરો અસ્પષ્ટ, ખરાબ વળાંક અને બોડિયા હોવાથી કૃત્રિમ લાગે છે. કુલે જિનખિંબ ૩ અને ધાતુની ચોવીશી ૧ છે. નવચોકીના સ્તંભપર સં ૦ ૧૬૫૭ નો લેખ છે. મંદિર તેથી પણ પ્રાચીન હોવું જોઈએ.

મૂળગભારો, ગૂઢમંડપ, છચોકી, સલામંડપ, શૃંગાર-ચોકી, ખંને તરફની ૭ દેરીઓ, શિખર અને ભમતીના કોટયુક્ત આ મંદિર બનેલું છે. આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવવાની ખાસ જરૂર છે.

આ ગામના ચોરા પાસે ચોતરા નીચે જૈન મંદિરનો નકશીદાર મકરાણાનો પથ્થર જમીનમાં ગાડેલો છે. તેમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુનાં કલ્યાણકો તથા વર્ષગાંઠના દિવસો લખેલા છે. લિપિ તથા નકશી ઉપરથી તે પથ્થર ચારસો-પાંચસો વર્ષથી વધારે જૂનો લાગે છે. એ પથ્થર કોઈ દેરીના દરવાજાની બારશાખનો (જે બાજુએ ઊભા પથ્થર (શાખ) હોય છે, તેમાંનો) લાગે છે. તેનો નીચેનો ટુકડો તથા બીજા પણ પથ્થરો ચોરાની પાસે નારાયણ-વિષ્ણુ મંદિરના દરવાજાની બહારની ભીંતમાં ચણેલા છે. વિષ્ણુ-મંદિરના અંદરના ભાગમાં કોરણીદાર મકરાણાના બે થાંભલા અમે તેના ઉપરની ચોકીઓ, તથા ચોરા અને ચોતરામાં લગાવેલા પથ્થરો વગેરે કોઈ જૈન મંદિરનું જ હોવું જોઈએ.

આ પથ્થરો કયા ગામના મંદિરથી લાવ્યા છે તે કોઈ જાણતું નથી પરંતુ ઘણું વર્ષોથી અહીં પડ્યા હતા તેથી તેમાંના કેટલાક વિષ્ણુ મંદિરમાં તથા કેટલાક ચોરામાં લગાડવામાં આવ્યાનું કહેવાય છે. લેખવાળા પથ્થરને સુરહી જાણીને જમીનમાં ગાડેલો છે.

અહીં ગ્રાવકનાં ઘર ૮ અને ધર્મશાળા ૧ છે. ધર્મ-શાળામાં થોડો સુધારો થયો છે. હજુ સુધરાવવાનું બાકી છે.

૩૩. ટોકરા

પાલડીથી ઈશાન ખૂણામાં ૧૧૧૧ માઈલ અને હણુદ્રાથી ઈશાનખૂણામાં ૫ માઈલ દૂર “ટોકરા” નામે ગામ આવેલું છે. આ ગામ પામેરા તહેસીલમાં છે.

જૈન મંદિરનું ખંડિયેર :

ગામથી પૂર્વ દિશામાં પણ ગામની નજીકમાં જ “સોનાધારી મહાદેવ”ના ધામની સામે એક જરા ઊંચાણ-વાળી જમીન ઉપર તૂટી ગયેલા જૈન મંદિરના પથ્થરો અને ઇંટોનો ઢગલો ખંડેરરૂપમાં પડ્યો છે. થાંભલાપાટ વગેરેના ઘણા જ પથ્થરો સેલવાડાના સફેદ પથ્થરો જેવા જ પડ્યા છે. તેમાંના એક પથ્થર ઉપર યાત્રા કરવા આવનારનો સં ૦ ૧૬૫૭ નો લેખ છે. એટલે તે પહેલાંનું આ મંદિર અને

સ્થાન તીર્થરૂપ હોવું જોઈએ; કેમકે યાત્રા કરવા આવનારે પોતાનું નામ તેમાં જોદાવેલું છે. લેખવાળો આ પથ્થર ઉપર જ પડ્યો છે. તેથી તે દેખવામાં આવી શકે છે. આ તો ક્રૂર યાત્રા કરનારનો જ લેખ છે પણ દેરીઓ તથા મૂર્તિઓ કરાવનારના લેખો એ ઢગલામાં દબાઈ ગયા હશે. એ ઢગલાઓ શોધવાથી લેખ સામગ્રી મળી શકે એમ લાગે છે.

મંદિરના લોચતળિયા-ખુરશી સુધીનો કેટલોક ભાગ, દરવાજાના ઉંખરા અને કોટની ભીંતોનો થોડોક ભાગ હજીયે જોસો છે. દરવાજા ઉપરના એક મોટા પથ્થરમાં મંગળમૂર્તિ તરીકે શ્રીતીર્થંકર ભગવાનની મૂર્તિ કોતરેલી છે. છયોડીનાં પગથિયાં અને ઉપરની જમીન હજી વિદ્યમાન છે. મંદિર નાનું પણ સુંદર હશે એમ જણાય છે.

તેની પાસે આવેલા “સોનાધારી મહાદેવ”ના મંદિરના કોટનો મુખ્ય દરવાજો છે તે ઉપર્યુક્ત જૈન મંદિરમાંથી લાવીને લગાવેલો છે. દરવાજા માથેના ભારણ (ઉત્તરંગા)માં મંગલ-મૂર્તિ તરીકે શ્રીતીર્થંકર દેવની મૂર્તિ કોતરાયેલી દૃષ્ટિગોચર થાય છે. બે દરવાજાના પથ્થરો લઈને એક આખો દરવાજો બનાવેલો જણાય છે. આ મંદિરના કોટના ગોખલામાં ગર્દભના ચિહ્નવાળી સરઈ છે. તેના પર સં૦ ૧૧૦૪ નો લેખ છે. તેમાં વડલો, વાવ કે આ મંદિર સંબંધી ઉલ્લેખ હોવાનું માલમ પડે છે. અક્ષરો ઘણા ખરા ઘસાઈ ગયા છે. આ મંદિરની અંદરની સામેની એક દેરીના સ્તંભ પર સં૦ ૧૨૩૨ નો લેખ છે. મંદિરની બહાર પડી ગયેલી એક વાવ તથા ઘણા જૂનો એક વડલો છે.

“આ સોનાધારી મંદિરના એક સ્તંભ પર સં ૧૩૩૩ કાગણુ વદિ ૬ નો એક લેખ છે; જેમાં ઉક્ત મંદિરની પ્રતિષ્ઠા રાવ વીજડે કરી હતી. સીરોડીના દેવડા (ચૌહાણો)ના લેખોમાં આ લેખ સહુથી પહેલો છે. તેથી અનુમાન થાય છે કે ઉક્ત સંવતની પૂર્વે દેવડાઓ આખૂથી પશ્ચિમ તરફના મુલકને આધીન કરતા આખૂની તળેટી સુધી પહોંચી ગયા હતા.”^૧

આ ગામ ઘણું આબાદીવાળું અને પ્રાચીન હોવાનાં ઘણાં નિશાનો નજરે પડે છે. અત્યારે અહીં શ્રાવકોનાં ઘર, દેરાસર કે ઉપાશ્રય વગેરે કંઈ નથી.

૩૪. સીરોડી

ટોકરાથી વાયવ્ય ખૂણામાં ૧૩૩ માઈલ, હણાદ્રાથી ઈશાન ખૂણામાં ૫ માઈલ અને પાલડીથી ઉત્તરમાં ૨ માઈલ દૂર “સીરોડી” નામનું ગામ આવેલું છે. આ ગામ પામેરા તહેસીલમાં છે.

શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગ્નું મંદિર :

અહીં મૂં નાં શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુનું એક મંદિર છે. મૂં નાં જીની મૂર્તિ પંચતીર્થીના પરિકરવાળી મનોહર

અને પ્રાચીન છે પણ તેના પર લેખ ન હોવાથી તેનો ભરાવ્યા કે પ્રતિષ્ઠા સંવત નક્કી થઈ શકતો નથી.

આ મંદિરમાં કુલે જિનગિંબ ૨૦, ધાતુની ચોવીશી ૧, ચાંદીની પંચતીર્થી ૧ છે, તથા ગૂઢમંડપમાં પાર્શ્વનાથ ભગવાનનાં પગલાં જોડી ૧ સં ૦ ૧૬૭૩માં સ્થાપન થયેલાં છે. આ મંદિરમાં દેવીની મૂર્તિઓ ૨ છે. અહીં હમીરગઢ (હમીરપુર)થી મૂર્તિઓ આવ્યાની લોકો વાતો કરે છે.

મૂળભારો, ગૂઢમંડપ, નવચોકી અને શિખર તથા ભમતીના કોટવાળું આ મંદિર બસો-અઢીસો વર્ષમાં બનેલું હોય તેમ જણાય છે. આ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા થયાની કોઈને ખબર નથી.

બામણવાડેનું મંદિર :

ગામથી બહાર પૂર્વદિશામાં સીરોહીના રસ્તા ઉપર બામણવાડેનું એક મંદિર છે. તેમાં મૂળનાયકજીના સ્થાને એક ભાઠો (પથ્થર) સ્થાપન કરેલો છે, તે બામણવાડેની સ્થાપના તરીકે પૂજાય છે. મૂળભારો, તેની બહાર ચોકી અને નાના શિખર યુક્ત નાનું દેરું બનેલું છે.

કંપાઉંડનો કોટ અને દરવાજા ઉપર શાળ (દલાણ) ધર્મશાળા તરીકે વપરાય છે. આ ધર્મશાળા તો થોડા વર્ષોથી જ બની છે. તે સિવાયનો બધો ભાગ જૂનો છે. આ મંદિરના કંપાઉંડમાં જમણા હાથ તરફ થોડાં વર્ષો

પહેલાં એક શ્રાવકે મૂં નાં જીના સ્થાને લાઠો પધરાવી મહાદેવજીની એક દેરી નવી બનાવી છે.

આ લાઠો કંપાઉંડમાં કેરડાનું ઝાડ છે, ત્યાંથી નીકળ્યો હતો. તેને ઘડવા માંડ્યો પરંતુ ઘડાયો નહીં. ઘડતાં ટાંકણાં પણ તૂટી ગયાં. એ લાઠો એમ ને એમ જ પૂજવાનું કોઈને સ્વપ્નમાં આવ્યાથી તે જેમનો તેમ જ પથ્થરરૂપે મૂળનાયકજીના સ્થાને સ્થાપન કરેલો છે, એટલે આ લાઠો બહુ જ અમત્કારિક બનાય છે. વાણિયા અને ગામના બીજી જાતિના મનુષ્યો પણ તેને માને છે અને પૂજે છે. પૂજારી આખા ગામ તરફથી પૂજા કરે છે. ખેડૂતો વગેરે તેને લાગો આપે છે.

આમ જૈનોનું મંદિર હોવા છતાં તેમાં ગામનો પણ હક ધૂસ્યો છે, તે ઠીક નથી. શાળા અને મહાદેવની દેરી પણ જૈનોએ જ બંધાવેલી છે.

આ ગામમાં પોરવાડ શ્રાવકનાં ઘર ૬૫ છે. ઉપાશ્રય તથા ધર્મશાળા વગેરે ૩ છે. એ સિવાય તપગચ્છ ઉપાશ્રય ૧ છે. તે ઉપરથી ઉઘાડો છે.

પ્રાચીનતા :

સીરોડી ગામમાં પાર્શ્વનાથ પ્રભુનું ઉપર્યુક્ત મંદિર હોવાનું સં ૧૭૪૬માં શ્રીશીલવિજયજીએ રચેલી તીર્થમાલામાં પણ વર્ણન છે.^૧

૧ સ્યાકરે સીરોધી (સીરોડી) વામાનંદ, હસી હસી પુરિ પ્રભુમું
આનંદ. -પ્રાચીનતીર્થમાલાસંગ્રહ-કડી ૫૪, પૃ. ૧૦૫ -

૩૫. સણુવાડા.

સીરોડીથી ઉત્તરમાં ૧૥ માઈલ અને હણાદ્રાથી ઉત્તરમાં ૬૥ માઈલ દૂર “સણુવાડા” નામનું ગામ આવેલું છે. આ ગામ પામેરા તહેસીલમાં છે.

શ્રીશાંતિનાથ ભઠ્ઠા મંદિર :

અહીં મૂળનાયક શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું એક મંદિર છે. ગામના ઝાંપામાં એક નાની લાખરીની એથમાં ઊંચાણ પર આ મંદિર આવેલું છે. મૂં નાં પર સં ૧૬૧૭નો લેખ છે.

મૂળગભારો અને ગૂઢમંડપ છે. જૂનો ખેલા(રંગ)-મંડપ હતો, તેને તોડીને હવે નવચોકી, સભામંડપ અને શૃંગાર ચોકી વગેરે પથ્થરથી બનાવવાનું કામ ચાલે છે. મંદિર શિખરણધી છે. મંદિરમાં કુલ જિનર્ણિય ૩ છે. ધાતુની ચોવીશી ૧ અને પંચતીર્થી ૧ છે. દેવીની મૂર્તિ ૧ છે.

મંદિરની પાછળ એક દેરીમાં ચતિજીનાં પગલાંની છત્રી ૧ છે, તેમાં એક પટમાં પગલાં જોડી ૪ છે. તેના પર સં ૧૬૨૨નો લેખ છે.

આ ગામમાં પેરવાડ શ્રાવકનાં ૩ ઘર છે. અને ઉપાશ્રય ૧ છે.

હનુમાનનું મંદિર :

“ અ । ગામ પ્રાચીન છે. આ નાના ગામની ચારે તરફ

પ્રાચીન સમયનો મોટા મોટા પથ્થરોનો બનેલો કોટ હતો; જેનો કેટલોક ભાગ આજ સુધી મોજુદ છે.

“અહીં હનુમાનના મંદિરની પાસે પડેલો વિં સં ૧૩૩૩ નો લેખ મળ્યો છે, જે જલોરના ચૌહાણ રાજા આચિગદેવના સમયનો છે. આ લેખના ઉપરના ભાગમાં ઘોડા ઉપર બેઠેલા એક પુરુષની મૂર્તિ છત્રસહિત કોરેલી છે; જેને કોઈએ તોડી નાખી છે અને લેખનો એક તરફનો નીચેનો ભાગ પણ તૂટેલો છે. આ લેખથી જણાય છે કે ઉક્ત સંવતમાં અહીં સુધી જલોરના ચૌહાણોનું રાજ્ય હતું.”

૧ સિરોહી રાજ્યકા ઇતિહાસ પૃ ૫૫ ઉપરથી.

૩૬. મેડા

મણવાડાથી ઈશાન ખૂણામાં ૪ માઈલ અને હણાદ્રાથી ઈશાન ખૂણામાં ૧૦૧ માઈલ દૂર “મેડા” નામનું ગામ આવે છે. આ ગામ પામેરા તહેસીલમાં છે.

શ્રીસુમતિનાથ ભંડુ મંદિર :

અહીં શ્રીસુમતિનાથ પ્રભુનું એક મંદિર છે. મૂં નાં ની મૂર્તિ મનોહર છે. તેના પર લેખ નથી. મૂં નાં ના જમણા હાથ તરફ શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુની ધાતુની મનોહર મોટી મૂર્તિ આશરે બે ફૂટ પહોળી છે. આ મૂર્તિની નીચે પરિકરની ગાદી છે, તેમાં વચ્ચે ધર્મચક્ર, બંને બાજુએ બે હરણ અને તેની બંને બાજુએ બે સિંહો છે. ભગવાનની

બંને બાબુએ બે ઇંદ્રો અને મસ્તક પર ગાત ફણા છે. લેખ જણાતો નથી, કદાચ ચૂનામાં દબાઈ ગયો હશે અથવા પાછળ હશે.

કુલ પાષાણનાં જિનજિંબ, ઉપર્યુકત ધાતુની પ્રતિમાઓ સાથે ૧૦ છે. ધાતુની નાની ત્રિતીર્થી ૧ અને પંચતીર્થી ૪, એમ કુલે ૫ છે.

આમાંની ધાતુની ત્રિતીર્થી મૂર્તિ ઉપર સં. ૧૦૭૪ નો લેખ છે. આ મૂર્તિ ૧૦૧ ઈંચ ઊંચી અને ૮૧ ઈંચ પહોળી છે. આ મૂર્તિની બંને બાબુમાં બે કાઉસગિયા, લગવાન માથે સાત ફણા અને પ્રાચીન પરિકરયુક્ત સુંદર આકૃતિવાળી પાર્શ્વનાથ પ્રભુની મૂર્તિ છે; જે પ્રાચીન હોવાથી મનોહર લાગે છે.

મૂળગભારો, ગૂઢમંડપ, નવ ચોકી, સલામંડપ, શૃંગાર-ચોકી, શિખર અને લમતીના કોટવાળું આ મંદિર છે. મંદિરની બહાર ત્રણે તરફ શાળ (દલાણ) અને બે ઓરડીઓ બનેલી છે. આ મંદિર પ્રાચીન જણાય છે પરંતુ તે સંબંધી એકે લેખ મળ્યો નથી.

શૃંગાર ચોકીની પછીની ત્રણે તરફની શાળ તથા ઓરડીઓ ધર્મશાળા તરીકે વપરાય છે. અત્યારે અહીં વિદ્યાર્થીઓની નિશાળ બેસે છે અને પંચનો સામાન રહે છે.

મંદિરની બાબુમાં એક ઉપાશ્રય નવો જ થાય છે.

ગામથી પૂર્વ દિશામાં ગામના આપામાં જ એક છત્રી છે.

તેની પાસે એક વાવ છે. તેનું બાંધકામ હાલમાં જ થયું છે. તેનાં પગથિયાં તથા ભીંતમાં કોરણીવાળા થોડા સફેદ પથ્થરો ચણી દીધેલા છે અને તે વાવડીની આસપાસ ચાર-પાંચ પથ્થરો પડ્યા છે, તે માઈલોગોડ નામના ગામમાં તૂટી ગયેલા જૈન મંદિરમાંથી આ વર્ષે જ લઈ આવેલા છે.

અહીં પોરવાડ શ્રાવકનાં ૨૭ ઘરો અને ૧ ઉપાશ્રય છે. ખીજો ઉપાશ્રય દેરાસરની પાસે તૈયાર થાય છે.

૩૭. માઈલોગોડ

મેડાથી અગ્નિખૂણામાં ૨ માઈલ અને હણાદ્રાથી ઈશાન ખૂણામાં ૧૦ માઈલ દૂર “માઈલોગોડ” નામનું ગામ આવે છે. આ ગામ પામેરા તહેસીલમાં છે. અહીં પહેલાં “ખારાડા રા ખેડા” નામનું ગામ હતું. અત્યારે ગામ નથી.

ખંડિયેર જનમંદિર :

અહીં એક જૈન મંદિર તૂટીને ખંડિયેર અવસ્થામાં પડેલું છે. મંદિર નાનું હશે એમ લાગે છે. કોટ અને મૂળ-ગભારાની ભીંતો ત્રણ ત્રણ અને ચાર ચાર ફૂટ જાલી છે. ભોંય-તળિયું છે. આ મંદિરના બધા પથ્થરો મેડા તથા આસપાસના ખીજા ગામવાળા લઈ ગયા છે. ઈંટોના ઢગલા ફક્ત પડ્યા છે. આ મંદિર થોડા વખતમાં જ તૂટી ગયું હોય એમ જણાય છે. લગભગ ૫૦-૬૦ વર્ષ પહેલાં શ્રીઋદ્ધિસાગરજી અહીંથી ભગવાનની મૂર્તિ અજારી લઈ ગયાનું સંભળાય છે.

અહીં શ્રાવકનું ઘર એકે નથી.

શામળાશ્રુતું મંદિર :

આ મંદિરની સામે જ “શામળાશ્રુ”નું વૈષ્ણવ મંદિર પડી ગયેલું છે. તેનું શિખર તૂટેલી અવસ્થામાં હજી એ વિદ્યમાન છે.

અહીંથી બે ફાર્લાંગ દૂર એક અરટ અને રાજ્યનું થાણું આવે છે.

૩૮. ઇસરા (ઇસરી)

માઈ લોગોડથી પૂર્વમાં ૪ માઈલ અને હણાદ્રાથી ઇશાન ખૂણામાં ૧૨૧ માઈલ દૂર “ઇસરા” નામનું ગામ આવે છે. આ ગામ પામેરા તહેસીલમાં છે.

ખાલી પરલું જૈન મંદિર :

ગામથી પશ્ચિમ તરફ ઝાંપામાં નાની મગરીની ઓથમાં જરા ઊંચાણમાં જૈન મંદિર આવેલું છે. મંદિર ખાલી છે. તેનો ઘણો ભાગ પડી ગયો છે. મૂળગભારો, છયોકી તથા શિખર હજી ઊભાં છે. મંદિર સફેદ પથ્થરનું પ્રાચીન જણાય છે. આસપાસના થોડાં ખીન્નાં મકાનો પણ પડી ગયાં છે. સંભળાય છે કે આ મંદિર ૫૦-૬૦ વર્ષ પહેલાં તૂટ્યું હતું.

ગામ નીચેના ભાગમાં વસે છે. અહીં પહેલાં વાણિયાનાં ઘરો હોવાં જોઈએ. અત્યારે એક પણ શ્રાવકનું ઘર નથી.

બાકી ખીજી વર્ણના ૪૦ ઘરો છે.

વાસ્થાનજી મંદિર :

અહીંથી લગભગ ૧ માઈલ દૂર આખૂની તળેટી આવે છે. ત્યાંથી એકાદ—બે માઈલ ઉપર ચડતાં “વાસ્થાનજી” નામનું વૈષ્ણવોનું ધામ આવે છે. તેમાં ચતુર્ભુજ અને મહા-દેવ વગેરે દેવી-દેવતાની મૂર્તિઓ છે.

ઈસરાથી માઈલોગોડ થઈને અમે મેડા પાછા આવ્યા. ઈસરાથી પૂર્વમાં ૩ માઈલ દૂર કેર ગામ છે અને ત્યાંથી ૧૥ માઈલ દીયાણાજી તીર્થ છે. વળી ઈસરાથી અગ્નિખૂણામાં ૬ માઈલ નીતોડા ગામ છે.

૩૯. હમીરગંઢ

મેડાથી ઈશાનખૂણામાં ૨૥ માઈલ અને સિરોહીથી નૈઋત્યખૂણામાં ૯ માઈલ દૂર, સિરોહીથી હણાદ્રા તરફ જતાં રસ્તાથી લગભગ ૦૥ માઈલ દૂર “મીરપુર” નામનું એક ગામ વસેલું છે. ત્યાંથી પૂર્વ દિશામાં લગભગ ૧ માઈલ દૂર આખૂ પર્વતની તળેટીમાં પહેલાં તીર્થ ગણાતું “હમીરગઢ” નામનું સ્થળ આવેલું છે.^૧ આ સ્થળ ઘણું પ્રાચીન હોવાનું જણાય છે.

૧ આ ગામના વિશેષ વર્ણન માટે જૂઓ મારી “હમીરગઢ” નામની પુસ્તિકા.

હાલમાં આ ગામ તદ્દન ઉજ્જડ પડેલું છે. ભીલનું એક છાપરું સરખું પણ નથી. પહાડની ટેકરી ઉપર એક જૂનો તૂટ્યોફૂટ્યો કિલ્લો જોવામાં આવે છે. જૈનોનાં ચાર મંદિરો, એક જૈન ધર્મશાળા, એક મોટી અને સુંદર જૂની વાવ, એક નાનું શિવાલય, થોડાંક મકાનોનાં ખંડેરો સિવાય બાકી બધું નષ્ટ થઈ ગયું છે.

અહીંના ચાર મંદિરો પૈકી ત્રણ મંદિરો પર્વતની ખીણમાં આવેલાં છે અને ચોથું મંદિર આગળના ભાગમાં એટલે સપાટી ઉપર રસ્તામાં આવેલું છે.

(૧) આરસનું મુખ્ય મંદિર :

જૈન ધર્મશાળાથી પહાડ તરફ થોડું આગળ ચાલતાં એક નીચા પણ વિસ્તારવાળા નિર્જન વનમાં એકલું અટ્ટલું દેવવિમાન જેવું શોભતું આ મંદિર આવેલું છે. આ મંદિર સ્વચ્છ અને ફૂલગુલાબી રંગના મકરાણા (આરસ)નું બનેલું, બહુ સુંદર કારીગરીવાળું લવ્ય અને મનોહર છે. મૂળભારો, ગૂઢમંડપ, નવચોકી, ભમતીનો વિશાળ કોટ, તેના મુખ્ય દરવાજાની બંને બાજુએ મકરાણાથી બનેલી ૬ સુંદર દેરીઓ અને ઊંચા શિખરથી યુક્ત છે.

આ મંદિર નકશીમાં આબૂ પરના દેલવાડાનાં મંદિરો જેવું જ છે; બંદે આબૂનાં જૈન મંદિરોનાં શિખરો સાદાં અને ખેઠા ઘાટનાં છે, જ્યારે આ મંદિરનું શિખર ઘણું ઊંચું અને ઠેઠ અમલસાર તથા કલશ સુધી સુંદર કોરણીથી ભરપૂર છે.

આ મંદિરના મૂળગભારાની બહારની બાબુની દીવાલોમાંની કોરણીમાં લગવાનની બેઠી મૂર્તિઓ, કાઉસગિયા, આચાર્યો, મુનિરાજો, શેઠ-શેઠાણીઓ અને દેવ-દેવીઓ વગેરેની સુંદર મોટી મોટી ઘણી મૂર્તિઓ કોતરેલી છે.

આ મંદિરની બહારની બાબુમાં ચારે તરફની દીવાલોમાં ખુરશી (ખર્દીય)થી નીચેના ભાગમાં ગજમાળ થરની ઉપરની પંક્તિમાં ચારે બાબુએ જાતજાતની નકશી અને સુંદર ભાવો (દૃશ્યો) કોતરેલા છે; જે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પણ બહુ નોંધવા યોગ્ય છે.

તેમાં એક જગ્યાએ શ્રીશાંતિનાથ લગવાનું મેઘરથ રાજના ભવમાં, કબૂતરને બચાવવા માટે સિંચાણની શરત પ્રમાણે, કબૂતરના બદલામાં પોતાની જાતને આપવા તૈયાર થઈ ગયા હતા. તે દૃશ્યમાં સિંચાણો, ત્રાજવું, ત્રાજવાના એક પટ્ટામાં કબૂતર અને કબૂતરની સામેના પટ્ટામાં મેઘરથ રાજનું બેસી જવું વગેરે દૃશ્ય અતિ સુંદર અને સ્પષ્ટરીતે કોતરેલ છે. એક જગ્યાએ ચૌદ સ્વપ્નો કોતર્યાં છે. એક સ્થળે મુનિરાજ બેઠા બેઠા નવકારવાળી (માળા) ગણી રહ્યા છે. એક ઠેકાણે આચાર્ય મહારાજ આખ્યાન વાંચી રહ્યા છે—ઉપદેશ આપે છે. તેમની પાસે ઠવાણી ઉપર સ્થાપનાચાર્ય છે, મુહુર્ત્તિ હાથમાં છે, તેમની પાસે એક મુનિ બિલા છે, તેમના હાથમાં દોરો નાખેલી તરપણી છે અને કેટલાક શ્રાવકો પાસે બિલા છે; આવું દૃશ્ય કોતરેલું છે. એક સ્થળે પાંચ પાંડવો કાઉસગગ ધ્યાનમાં બિલા છે, તેમની પાસે (શત્રુજય ઉપર રાયણ પગલાંની પાસે છે તેમ) સર્પ અને ગરુડ શાંત

ચિત્તથી; પાસે બેઠેલા કોતરેલા છે. એક સ્થાને એક મુનિરાજ મુહપત્તિ હાથમાં રાખીને બેઠેલા છે. વગેરે વગેરે ઘણા ભાવો કોતરેલા છે.

આ બધા ભાવોને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તપાસાય તો ઘણું જાણવાનું અને શીખવાનું મળે ઘણી આંટી-ધુટીનો પણ ઉકેલ લાવી શકાય. દાખલા તરીકે ઉપર જણાવેલા મુનિરાજોના ભાવ(દૃશ્ય) ઉપરથી એ સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે વિં સં ૧૦૦૦ થી ૧૫૦૦ સુધીમાં, આ મંદિર બન્યું તે સમયમાં, સાધુઓ મુહપત્તિ હાથમાં જ રાખતા હતા, તેમજ તેઓ દોરો નાખેલી તરપણી, સ્થાપનાચાર્ય અને ઠંવણી પણ રાખતા હતા.

આ મંદિર કોણે અને ક્યારે બંધાવ્યું :

આ મંદિર કયા પુણ્યશાળી મનુષ્યે ક્યારે બંધાવ્યું તે સંબંધી કંઈ પણ જાણવામાં આવ્યું નથી, કારણ કે આ મંદિરમાંની બધી જિનમૂર્તિઓ ઉત્થાપન કરીને બીજે ઠેકાણે લઈ ગયા છે, તેમજ પબાસણ (પદ્માસન) પણ સુંદર હોવાથી અહીંથી બીજે ગામ લઈ ગયેલ છે. તેના ઉપર કદાચ આ મંદિર કરાવનાર, પ્રતિષ્ઠા કરનાર આચાર્યાદિ અને પ્રતિષ્ઠાની તિથિ વગેરેના લેખો કોતરેલા હોય પણ તે બધી ચીજો તો અહીં નથી. તેથી આ મૂળ મંદિર સંબંધી કંઈ પણ હકીકત જાણવામાં આવી નથી. છતાં આ મંદિરમાંના ગોખલા, દીવાલો, સ્તંભો અને દેરીઓની બારશાખો ઉપર; દેરીઓ તથા ગોખલા કરાવનારાના તેમજ યાત્રા કરવા આવનારાના વિં સં

૧૫૫૦ થી ૧૫૫૬ સુધીના લેખો કોતરાયેલા છે. આ લેખોમાં આ મૂળ મંદિરના કરાવનાર કે પ્રતિષ્ઠા કરનાર સંબંધીનો કશો ઉલ્લેખ નથી, છતાં ઉપરના લેખોથી આ મંદિર ઉક્ત સંવત્ પહેલાં જ બનેલું છે, એમ ખાત્રીથી માની શકાય તેમ છે.

જો કે જૈનસાહિત્યસંશોધક ખંડ ૧, અંક ૩ માં પ્રગટ થયેલ શ્રીવીરવંશાવલી (પૃ. ૮) માં લખ્યું છે કે “ સંપ્રતિ રાજ્યે હુમીરગઢમાં શ્રીપાર્શ્વજિંબ પ્રાસાદ નિપજાવ્યો.” તથા ઉક્ત “ વીરવંશાવલી ” (પૃષ્ઠ ૨૩ માં) લખ્યું છે કે—

“ શ્રીવીર પ્રભુજીથી રહમી પાટે થયેલ શ્રીજ્ઞાનંદ-સૂરિજી મહારાજના ઉપદેશથી પ્રાગ્વાટ મંત્રી સામંતે, મહારાજ સંપ્રતિએ કરાવેલ આ મંદિરનો વિં સં ૮૨૧માં જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો.” ગુજરાતનાં ऐतिहासिक साधनो નામના પુસ્તકના પૃ. ૧૧૩ પરની હકીકત મુજબ, જ્યારે આ ગામ (હુમીરપુર) દેવડા હુમીરે વિં સં ૮૦૮ માં જ વસાવ્યું છે, તો પછી મહારાજ સંપ્રતિએ અહીં મંદિર બંધાવ્યાની અને મંત્રી સામંતે વિં સં ૮૨૧ માં તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યાની વાત બંધબેસતી થતી નથી. છતાં વીરવંશાવલીમાં આમ શા કારણથી લખાયું હશે ? તે સમજાતું નથી. કદાચ ‘ વીરવંશાવળી ’ માં જણાવેલ વાત આ ‘ હુમીરગઢ ’ માટે ન હોય, પરંતુ બીજા જ કોઈ ‘ હુમીરગઢ ’ માટે હોય અથવા કદાચ ‘ વીરવંશાવલી ’ માં લખેલી હકીકત આ હુમીરગઢના આ મંદિર માટે જ હોય તોપણ આ મંદિર સંપ્રતિ મહારાજ્યે કરાવેલું હોય એટલું (આશરે ૨૨૫૦ વર્ષ જેટલું) પ્રાચીન તો જણાતું નથી જ.

માટે એમ સમજવું જોઈએ કે આ સ્થળે હમ્મીરપુર વસ્યા પહેલાં ખીબું કોઈ ગામ હશે અને ત્યાં મહારાજ સંપ્રતિએ મંદિર બંધાવ્યું હશે, ત્યાં કિલ્લો થવાથી તેનું નામ હમ્મીરગઢ પડ્યું તેથી ત્યારપછી થયેલા ‘વીરવંશાવળી’ના લેખકે “હમ્મીરગઢમાં સંપ્રતિ મહારાજાએ મંદિર બંધાવ્યું” એમ લખ્યું હોય અને ત્યારપછી મંત્રી સામંતે વિં સં ૦ ૮૨૧માં આ મંદિરનો આમૂલચૂલ-નવેસરથી જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હોય, તે વખતનું આ મંદિર હોય અથવા ત્યારપછી ખીબા કોઈ પુણ્ય-શાલી ગૃહસ્થે જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હોય તે વખતનું આ મંદિર હોય, એમ જણાય છે. ^૧ આ મંદિરમાં અત્યારે એક ખણ મૂર્તિ નથી, તદ્દન ખાલી છે.

આ મંદિરના શિલાલેખોથી એ પણ જાણી શકાય છે કે—આ મંદિરમાં મૂળનાયકજીના સ્થાને તે વખતે શ્રી-જીરાવલા પાર્શ્વનાથ પ્રભુજી ઝરાજમાન હતા. એટલે કે આ મંદિર જીરાવલા પાર્શ્વનાથજીના સ્થાપનાતીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતું. ^૨ અને એ જ કારણથી અહીં દૂરદૂરના દેશોથી પણ લોકો યાત્રા કરવા માટે આવતા હતા. ખંભાત, મણુદ

૧. આ મંદિરની બાંધણી અને ગજમાળ થર વગેરે જોતાં, આ મંદિર કોઈ સમૃદ્ધ મહામંત્રીએ બંધાવ્યું હોવું જોઈએ, તેમજ આ ભવ્ય મંદિરની બાંધણી, ઘાટ, નકશી—કારણી, તેમાં કોતરેલાં દૃશ્યો અને ગ્રંથોના ઉલ્લેખો વગેરે જોતાં, આ મંદિર વિ. સં. એક હજારની આસપાસમાં બનેલું અર્થાત્ લગભગ એક હજાર વર્ષનું પ્રાચીન હોય એમ લાગે છે.

૨ શ્રીશાંતિકુશલજીએ વિં સં ૦ ૧૬૬૭માં રચેલ ‘ગોડી-પાર્શ્વનાથ સ્તવન’ ની ૧૨મી કડીમાં, આ ગામનું નામ ‘હમ્મીરપુર’

અને પાટણના શ્રાવકો અહીં યાત્રા કરવા આવ્યાના ઉલ્લેખો, ઉપર જણાવેલા સં ૧૫૫૦ ની આસપાસના શિલાલેખોમાં કોતરેલા છે. એટલે લગભગ સાઠચારસો વર્ષો પહેલાં જેમ આ સ્થાન તીર્થ ગણાતું હતું, તેમ અત્યારે પણ આ સ્થાન તીર્થસ્વરૂપ મનાય છે. ખાસ યાત્રા કરવા લાયક છે. એકાંત શાંતિનું સ્થાન હોવા સાથે કુદરતી દ્રશ્યોદી રમણીય લાગે છે.

આ મંદિરમાંથી ગોખલાઓ, સ્તંભો અને દીવાલોમાં ખોદાયેલા કુલ પાંચ શિલાલેખો મળ્યા છે. તે બધા વિ ૦ સં ૦ ૧૫૫૦ થી વિ ૦ સં ૦ ૧૫૫૬ સુધીના છે. તેમાં ગોખલા અને દેરીઓ કરાવ્યાના તેમજ અહીં યાત્રા કરવા આવેલાઓના ઉલ્લેખો છે. તે ઉપરાંત આ મંદિરમાં એક છૂટા પથ્થરમાં

અને અહીંના જિનમંદિરના મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાન હોવાનું લખ્યું છે.

(જૂઓ પ્રાચીનતીર્થમાલાસંગ્રહ. ભા. ૧, પૃ. ૧૯૯, ૫. વિ ૦ ગ્રંથમાલા)

તથા શ્રીખુશાલવિજયજીના શિષ્ય શ્રીઉત્તમવિજયજીએ સં ૦ ૧૮૮૧ના ફાગણ વદિ ૨ ને દિવસે રચેલ ૨૧ કડીનો ‘ શ્રી પાર્શ્વનાથજીનાં ૧૦૮ નામનો છંદ ’ કે જે ‘ જૈનધર્મપ્રકાશ ’ પુ. ૫૬, અંક ૧૦, પૃ. ૩૩૦ માં છપાયેલ છે, અને એ જ છંદ ‘ શ્રી સ્તુતિચતુર્વિંશિકા ’ માં પણ ‘ પુરુષાદાનીય શ્રીપાર્શ્વજિનનામમાલા ’ એ નામથી પ્રગટ થયેલ છે, તેમાં પણ આ ગામનું નામ ‘ હમીરપુર ’ અને અહીં મૂળનાયકજી શ્રીપાર્શ્વનાથપ્રભુજી હોવાનું લખ્યું છે.

“ હમીરપુરા પાસ પ્રભુમું વળી નવલખા, બીડભંજનપ્રભુ બીડ ભાંગે; દુઃખભંજન અને ડોકરીયા નમું, પાસ જરાવલા જગતા જાગે ” ॥ ૯ ॥

એ પંક્તિઓ કાતરેલી હતી, પણ તેમાં સંવત નહોતો તેમજ લેખ અધૂરો અને અસ્તવ્યસ્ત મળ્યો હતો. મૂળ મંદિર સંબંધી એકે લેખ મળ્યો નથી.

ઉપર્યુક્ત પાંચ શિલાલેખોમાંથી એ શિલાલેખોમાં આ મંદિર શ્રીજીરાવલા પાર્શ્વનાથજીનું હોવાનું લખ્યું છે અને એકમાં ‘જગન્નાથ-પ્રાસાદે’ એમ લખેલ છે. તેમાં ‘જગન્નાથ’ શબ્દથી પણ શ્રીજીરાવલા પાર્શ્વનાથજીનું જ સૂચન કર્યું હોય, એમ લાગે છે. એટલે અત્યારે વિદ્યમાન આ મંદિર, તેના બંધાવનાર ભાગ્યશાળીએ શ્રીજીરાવલાજીની સ્થાપના તરીકે જ બંધાવ્યું હશે અને એ વખતથી જ તેમાં મૂળ નાયકજી તરીકે શ્રીજીરાવલા પાર્શ્વનાથજીની મૂર્તિ બિરાજમાન કરી હશે, એમ લાગે છે. વિ. સં. ૧૫૫૬ પછી કાળક્રમે કોઈક વખત મૂળ નાયકજીની મૂર્તિ બદલવાની જરૂર પડી હશે, ત્યારે શ્રીજીરાવલા પાર્શ્વનાથજીના સ્થાને શ્રીગોડી પાર્શ્વનાથજીની મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠિત (સ્થાપિત) કરી હશે. અથવા તો જીરાવલાજીની મૂર્તિ, પાછળથી કાળક્રમે ગોડીજીના નામથી પ્રસિદ્ધિ પામી હોય. ગમે તેમ હોય, પરંતુ આ પ્રદેશના લોકો અત્યારે આ મંદિરને શ્રીગોડી પાર્શ્વનાથજીનું મંદિર કહે છે, અને આ જમીનના પટ્ટા (દસ્તાવેજ)માં પણ આ મંદિરને ‘ગોડીજીનું મંદિર’ લખેલું છે. મતલબ કે આ મંદિર અત્યારે ગોડીજીના મંદિર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

સિરોહીના વૃદ્ધ શ્રાવકો કહે છે કે-આ મંદિરના મૂળ નાયકજી શ્રીગોડી પાર્શ્વનાથજીની મનોહર મૂર્તિ, મુંબઈમાં ખાચરુની ઉપર આવેલા શ્રીગોડી પાર્શ્વનાથજીના દેરાસરજીમાં

મૂળ નાયકજી તરીકે સ્થાપન કરવા માટે આપવામાં આવી છે; તે અત્યારે પણ ત્યાં મૂળનાયકજી તરીકે બિરાજમાન છે.

(૨-૩) ટેકરી ઉપરનાં બીજાં બે મંદિરો :

આરસના મુખ્ય મંદિરથી થોડે થોડે દૂર, પર્વતની નાની નાની પણ જુદી જુદી બે ટેકરીઓ ઉપર, બીજાં બે મંદિરો આવેલાં છે. આ બંને મંદિરો નાનાં અને સાદાં છે, પણ અખંડ ઊભેલાં છે. આ બંને મંદિરોમાંથી પણ ભગવાનની બધી મૂર્તિઓ અને પળાસણ વગેરે ઉત્થાપન કરીને બહાર ગામ આપી દેવામાં આવેલ છે. અત્યારે આ બંને મંદિરો સાવ ખાલી છે. “આ બંને મંદિરો અર્વાચીન છે અને સો એક વર્ષ ઉપર જોધપુરના ઓસવાળ જૈન દીવાન વગેરેએ બંધાવ્યાં છે” એવી દંતકથા પ્રચલિત છે. પરંતુ પ્રાચીનતીર્થમાલાસંગ્રહમાં, શ્રીમાન જ્ઞાનવિમલસૂરિજી મહારાજે વિ. સં. ૧૭૭૫ માં રચેલી તીર્થમાલા ની ઢાળ ૬, કડી પર (પૃ. ૧૩૮) માં આ ગામનું નામ ‘હમીરપુર’ આપ્યું છે અને અહીં ચાર મંદિર વિદ્યમાન હોવાનું લખ્યું છે. એટલે આજથી લગભગ અઢીસો વર્ષ પહેલાં પણ અહીં ચાર મંદિરો વિદ્યમાન હતાં અને અત્યારે પણ એ ચારે ચાર વિદ્યમાન છે, એટલે આ બંને મંદિરો, સો એક વર્ષ લગભગમાં નવાં બન્યાં હોય તેમ લાગતું નથી, પણ તે વખતે આ બંને મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર થયો હશે, એમ જણાય છે.

આ બંને મંદિરોની દીવાલો વગેરેમાં. એકેય લેખ કોતરેલો નથી, કદાચ હશે તો જીર્ણોદ્ધાર કરાવતી વખતે

ચૂનાના પ્લાસ્ટરમાં દાબી દીધા હશે. તેમજ અહીં મૂર્તિઓ, ગાદીઓ અને પદ્માસન (પળાસણ) પણ નથી, કે જેમાં લેખો હોવાની સંભાવના હોય છે. એટલે આ બન્ને મંદિરો કોણે અને ક્યારે બંધાવ્યાં છે, તે કંઈ જાણવામાં આવ્યું નથી. પરંતુ ઉપર્યુક્ત તીર્થમાલાથી તે અઢીસો વર્ષથી વધારે જૂનાં છે, એટલું તો ચોક્કસ સાબિત થાય છે.

આ ત્રણે મંદિરોમાંની બધી મૂર્તિઓ અને પદ્માસનો (પળાસણો) વગેરે આસપાસનાં ઘણાં ગામોમાં, જ્યાં જ્યાં આવશ્યકતા હતી ત્યાં, આપી દેવામાં આવેલ છે. તેમાંથી કેટલીક મૂર્તિઓ અહીંથી દક્ષિણ દિશામાં દસ માઈલની દૂરી પર આવેલ સીરોડી ગામના મંદિરમાં લઈ જવામાં આવી છે. પરંતુ અહીંની કઈ કઈ મૂર્તિઓ ત્યાં લઈ ગયા? તેનો નિર્ણય કરવો અશક્ય છે. તેમજ અહીંની બીજી મૂર્તિઓ તથા પળાસણો કયે કયે ગામ લઈ ગયા છે? તેનો પત્તો લાગવો પણ મુશ્કેલ છે. એટલે આ બન્ને દેરાસરો ક્યારે અને કોણે બંધાવ્યાં તે જાણી શકાયું નથી.

(૪) રસ્તા ઉપરનું મંદિર :

આ મંદિર, જૈન ધર્મશાલાએ પહોંચતાં પહેલાં જ, મેદાનમાં અને રસ્તા ઉપર આવેલું છે. આ મંદિર પણ નાનું અને આવ આદું હોવા છતાં બીજા, ત્રીજા નંબરના મંદિરોથી કાંઈક મોટું અને પ્રાચીન હોય તેમ લાગે છે. આ મંદિરમાં પણ મંદિર બંધાવનાર સંબંધીનો એકકે લેખ નથી. તેથી આ મંદિર કોણે અને કયા સંવત્માં બંધાવ્યું? તે

ચોક્કસ રીતે જાણી શકાયું નથી. યદ્યપિ આ મંદિરમાં અત્યારે જિનચોવીશીનો આરસનો મોટો પટ્ટ અને આરસના બે મોટા કાઉસગિયા વિદ્યમાન છે, તેના ઉપર અનુક્રમે વિં ૨૦ ૧૨૧૬, ૧૩૪૬ અને ૧૩૪૬ના લેખો ખોદેલા છે, એટલે આ ત્રણે ચીજો પ્રાચીન છે. પણ તેમાં આ ગામનું કે આ મંદિરનું નામ નથી તેથી બીજે ગામથી કે અહીંના આરસના મંદિરમાંથી પાછળથી લાવીને અહીં પધરાવી હોય એવી કલ્પના પણ થઈ શકે. આ ત્રણે લેખોમાં બીજા કોઈ ગામનું નામ પણ નથી, એટલે કદાચ આ ત્રણે વસ્તુઓ અહીંના આરસના મંદિરમાં પધરાવવા માટે કરાવી હોય, અને તેમાં પધરાવી હોય, એમ પણ માની શકાય. આરસના મંદિરમાંથી જ્યારે ગંધી મૂર્તિઓ લઈ લેવામાં આવી હશે ત્યારે આ ત્રણે ચીજોને ત્યાંથી લાવીને આ મંદિરમાં પધરાવી હશે, એમ લાગે છે.

આ મંદિરનો ઘાટ, એની બાંધણી વગેરે જોતાં આ મંદિર ત્રણસો-ચારસો વરસથી વધારે જૂનું જણાતું નથી. કદાચ આ ઠેકાણે પહેલાં પ્રાચીન અને સુંદર મંદિર હોય અને પાછળથી જીર્ણોદ્ધારના વખતે સમયાનુસાર કોઈએ આવું સાદું મંદિર બાંધાવ્યું હોય તો એ પણ સંભવિત છે.

આ મંદિરમાં મૂળ નાયકજીના સ્થાન પર લગવાનની જે મૂર્તિ બિરાજમાન છે, તેના પર લાંછન સ્પષ્ટ નથી, સાવ ઘસાઈ ગયેલ છે, એટલે તે કયા લગવાનની મૂર્તિ છે ? તેની ખાત્રી થતી નથી. પણ આ પ્રદેશના લોકો આ મંદિરન

મૂળ નાયકજી શ્રીગોડી પાર્શ્વનાથજી હોવાનું કહે છે અને માને છે. તીર્થમાલાઓ અને ગ્રંથોમાંથી આ શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુજીનું તીર્થ હોવાના ઉલ્લેખો મળે છે, તેમજ આરસના મુખ્ય મંદિરમાં પહેલાં શ્રીજીરાવલા પાર્શ્વનાથજી મૂળ નાયક હતા, પછી તેમાં કદાચ મૂળ નાયકજીના સ્થાન પર ગોડીપાર્શ્વનાથજી બિરાજિત થયા હશે. તેને લીધે આ મંદિરના મૂળ નાયકજીની પણ શ્રીગોડી પાર્શ્વનાથજી તરીકેની પ્રસિદ્ધિ ચાલુ રહી ગઈ હશે, એમ લાગે છે. મૂળ ગલારામાં બિરાજમાન મૂળ નાયકજી અને તેમની બન્ને બાજુની એક એક મૂર્તિની બેઠકોમાં તેરમા સૈકાના લેખો ખોદેલા છે, તે બનાવટી છે.^૩ અરાજકતાના સમયમાં પ્રાચીન મૂર્તિઓ પર, તે પ્રાચીન હોવાની પાકી ખાતરી કરાવવા માટે, કોઈએ પાછળથી ખોદા કે ખોદાવ્યા હોય તેમ તે લેખોની લિપિ અને ભાષા પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. આ મૂર્તિઓની પ્રાચીનતા સિદ્ધ કરે તેવા તેના પર સાચા લેખો નહીં હોવા છતાં, એ મૂર્તિઓ લબ્ય, આકર્ષક અને દર્શનીય છે.

આ મંદિરના મૂળ ગલારામાં ઉપર જણાવેલી આરસની ત્રણ જ મૂર્તિઓ છે. મૂળ ગલારા બહાર એટલે ગૂઢ-મંડપમાં આરસની મોટી મૂર્તિ ૧ છે, તથા આરસના મોટા કાઉન્સિલિંગયા (બેલી મૂર્તિઓ) ૨ છે, આરસનો બિન—

૩ ઇતિહાસતત્ત્વવેત્તા શ્રીમાન પંન્યાસજી શ્રીકલ્યાણવિજયજી મહારાજ પણ આ ત્રણે લેખોને બનાવટી જ માને છે. આ ત્રણે લેખોને બનાવટી હોવાથી મેં બિતાર્યા નથી.

ચોવીશીનો પટ્ટ ૧ દીવાલ સાથે લગાવેલો છે. (ઉપર કહેવામાં આવ્યું તેમ આ ત્રણે વસ્તુઓ ઉપર અનુક્રમે વિ. સં. ૧૩૪૬, ૧૩૪૬ અને ૧૨૧૬ના લેખો ખોદેલા છે.) ધાતુની પંચતીથી ૧ અને અંબિકાદેવીની આરસની મૂર્તિ ૧ છે. આ દેરાસરનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાની ખાસ જરૂર છે.

ગામની પ્રાચીનતા :

ગુજરાતનાં પૈત્રીક સાધનો નામના પુસ્તકમાં ‘ગઢ અને પ્રાચીન શહેરોની વિગત’ નામના પ્રકરણમાં લખ્યું છે કે—“વિ. સં. ૮૦૮માં દેવડા હમીરે હમીરપુર વસાવ્યું. અને હમીરને ઘેર દેવી આવી તેથી તે અને તેના વંશજો દેવડા કહેવાણા.” જો આ વાત સાચી ઈ ઠરે તો આ ગામ, લગભગ બારસો વર્ષનું પ્રાચીન હોવા સાથે આ ગામનું મૂળ નામ ‘હમીરપુર’ હતું, એમ સાબિત થાય છે, અને અહીં મજબૂત લઠાયક કિલ્લો બનેલો હોવાથી લોકોમાં તે ‘હમીરગઢ’ નામથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યું જણાય છે. પ્રાચીન

૪. આ પ્રદેશમાં દેવડા રજપૂતોની વસ્તી પહેલાં હતી અને અત્યારે પણ છે. સિરોહીના ચૌહાણ મહારાવના રાજવંશીઓ અને તેમના કુટુંબીઓ દેવડા રજપૂતો છે. સિરોહીના મહારાવ દેવડા લુંદાજીએ વિ. સં. ૧૩૬૮ લગભગમાં ચંદ્રાવતી અને આબૂના પરમારોને જીતીને રાજ્ય પડાવી લીધું હતું. એટલે તે પહેલાં પણ આ તરફમાં દેવડા રજપૂતોની વસ્તી હતી. તેથી દેવડા ઠાકોર હમીરે હમીરપુર વસાવ્યું હોય, એ વાત માની શકાય તેવી લાગે છે.

તીર્થમાલાઓ અને પટ્ટાવલીઓમાં પણ આ ગામનું નામ હમીરપુર અને હમીરગઢ આપેલું જોવામાં આવે છે. તેથી આ ગામનાં ઉપર્યુક્ત નામો તથા તેની પ્રાચીનતા પુરવાર થાય છે.

ઉપર્યુક્ત એક પ્રમાણ સિવાય આ નગરની ઉત્પત્તિ માટે બીજા ઉદ્ભવો મળ્યા નથી, તેમજ આ રાજ્યના અને તેના રાજાઓના ઇતિહાસ કે જાહોજલાલી સંબંધી તથા તેના નાશ સંબંધી પણ કંઈ વિશેષ જાણવામાં આવ્યું નથી.^૫ ઇતિહાસતત્ત્વનિષ્ણાત મ. મ. રાવળહાદ્દર ગૌરી-શંકર હીરાચંદ ઓઝા જેવાએ પણ પોતે લખેલા સિરોહી

૫ શ્રીજ્ઞાનવિમલસૂરિજીએ વિ. સં. ૧૭૫૫માં રચેલી તીર્થમાલામાં હમીરગઢમાં ચાર જિનમંદિરો વિદ્યમાન હોવાનું લખ્યું છે. તેઓએ હમીરગઢની યાત્રા કરી હશે જ એટલે ત્યાં સુધી અહીં જૈનોની વસ્તી સારી હશે, અને શહેર પણ આખાદ હશે, એમ લાગે છે. ત્યારપછીના નજીકના સમયમાં જ એટલે અઢારમી શતાબ્દના ઉત્તરાર્ધમાં ઔરંગઝેબ અથવા તેમના સુબા-ઓની ફેજોનાં આક્રમણથી—તેમની સાથે થયેલ લડાઈમાં; અથવા તો તે વખતના સિરોહીના મહારાવ સાથે કંઈક અથડામણ થઈ હોય અને તેને અંગે થયેલા યુદ્ધમાં અહીંના રાજવંશનો અને તેની સાથે આ નગર તથા કિલ્લાનો પણ નાશ થયો હોય અને આ પ્રદેશ સિરોહી રાજ્યે પોતાના રાજ્યમાં ભેળવી દીધો હોય—ખાલસા કરી દીધો હોય, તો તે પણ બનવાયોગ્ય છે. ગમે તેમ હોય પણ આ શહેરનો અઢારમી શતાબ્દના ઉત્તરાર્ધમાં નાશ થયો હોય, એમ જણાય છે.

રાજ્યકા રૂઢિદાસ માં ‘હમીરપુર’નું નામ આપવા સિવાય કશુંય લખ્યું નથી.

આગળ કહેવામાં આવ્યું છે તેમ જો આ ‘હમીરપુર’ શહેર દેવડા હમીરે વિં સં ૮૦૮માં વસાવ્યાની વાત સાચી હોય, તો આ શહેરની પ્રાચીનતામાં જરાયે શંકા રહેતી નથી. તેમ જ અહીંના રસ્તા ઉપરના જૈન મંદિર-માંના, આરમ્ભનો પ્રાચીન ચોવિશીનો પટ્ટ તથા બે કાઉસ-ગિયા (ઊભી મૂર્તિઓ) પરના વિક્રમની તેરમી અને ચૌદમી શતાબ્દિના ત્રણ લેખો પણ આ શહેરની પ્રાચીનતાને સિદ્ધ કરે છે. પરંતુ આ ત્રણે શિલાલેખોમાં હમીરપુરનું નામ નહિ હોવાથી કદાચ તે ત્રણે મૂર્તિઓ પાછળથી બહારગામથી લાવ્યાની પણ સંભાવના થઈ શકે. તેમ છતાં આ શહેરની પ્રાચીનતા નષ્ટ થતી નથી. જૈનપુસ્તકપ્રશસ્તિ-સંગ્રહ પ્રથમ ભાગ (સિંધીજૈનગ્રંથમાલા) પૃષ્ઠ ૯૮ માં ‘શતપદિકા’ નામની વિં સં ૧૩૨૮ માં લખાયેલી હસ્તલિખિત પ્રતિની એક પ્રશસ્તિ આપી છે. તેમાં લખ્યું છે કે — હમીરપત્તન વાસ્તવ્ય, પદલીવાલજ્ઞાતીય, શેઠ સાલ્હડના પુત્ર શેઠ કડુઆએ પોતાના ભાઈ ઉદા શ્રાવકના કલ્યાણ માટે શ્રીબાહડમેરુ (બાઢમેર)ના શ્રીમહાવીર ચૈત્યમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ બિંબ વિં સં ૧૩૨૭ માં સ્થાપન કર્યું. (આ પ્રશસ્તિમાં, આ કડુઆ શ્રાવકના પૂર્વજો તથા વંશજોનું સંક્ષિપ્ત પણ ઠીક ઠીક વર્ણન આપ્યું છે.) આ શાસ્ત્રીય પ્રમાણ આ હમીરપુરની પ્રાચીનતાને સિદ્ધ કરે છે. તેમજ આ વાતને અહીંના આરસના મંદિરની

દીવાલોમાં કોતરાયેલા લેખો અને તીર્થમાલાઓ વગેરેમાંથી મળી આવતા ઉલ્લેખો પણ પુષ્ટિ આપે છે. ઉક્ત આરસના મંદિરની દીવાલોમાં વિં સં ૧૫૫૦ થી ૧૫૫૬ સુધીના પાંચ લેખો, ગોખલા અને દેરીઓ કરાવ્યાના તથા યાત્રા કર્યાના ખોદાયેલા છે. મૂળ મંદિર ગળ્યાનો લેખ નથી. એટલે મૂળ મંદિર તો તેથીયે પહેલાં બનેલ હોવું જ જોઈએ. એટલે આ નગર વિં સં. ૧૫૫૦ માં અને તેથી પહેલાં પણ વિદ્યમાન હોવાનું નિઃસંદેહ માની શકાય તેમ છે. એટલે આ શહેરની પ્રાચીનતામાં હવે કંઈ પણ શક જેવું રહેતું નથી.

જૈન સાહિત્ય સંશોધક ખંડ ૧, પૃ. ૫૨ માં જણાવ્યું છે કે પાર્શ્વચંદ્રગચ્છના શ્રીપાર્શ્વચંદ્રસૂરિજી મ. આ 'હમીરપુર'ના રહેવાસી હતા. હમીરપુરનિવાસી પોરવાડ જ્ઞાતિના વેલોશ્યાહ અને તેમની ધર્મપત્ની વિમલા દેવીના પુત્રે સાધુરત્ન નામના મુનિ પાસે દીક્ષા લીધી હતી, જેનું નામ પાર્શ્વચંદ્ર પાડ્યું હતું. એમના નામથી પાછળથી "પાર્શ્વચંદ્રગચ્છ" કહેવાયો. તેમનો જન્મ વિં સં ૧૫૩૭ ચૈત્ર સુદિ ૯ શુક્રવારે થયો હતો. વિં સં ૧૫૪૬ માં દીક્ષા, સં ૧૫૫૪ માં ઉપાધ્યાયપદ, સં ૧૫૬૪ માં ક્રિયોદ્ધાર, સં ૧૫૬૫માં સૂરિપદ, સં ૧૫૬૯ વૈશાખ સુદિ ૩ યુગપ્રધાનપદ અને સં ૧૬૧૨ના માગસર સુદિ ૩ ને દિવસે તેમનો દેહોત્સર્ગ (સ્વર્ગવાસ) થયો હતો.^૬

૬. સને ૧૮૯૪ ના જુલાઈ માસના 'ઈન્ડિયન એન્ટીકવેરી'ના પૃ. ૧૮૧માં આપેલી 'પાર્શ્વચંદ્ર ગચ્છની પટ્ટાવલી'માં સં ૧૫૬૪ માં ક્રિયોદ્ધાર કર્યાનું અને એ જ સાલમાં યુગપ્રધાન થયાનું લખ્યું છે.

જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ. પૃ. ૫૧૯ માં લખ્યું છે. કે-કુતુબપુરા તપાગચ્છીય શ્રીધંદ્રનંદિસૂરિજીના પદ્મધર શ્રીસૌભાગ્યનંદિસૂરિજીએ હમીરપુરમાં રહીને વિં સં ૧૫૭૬ માં શ્રીમૌન-પ્રકાશીની કથા રચી.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે એક ગરુડસંસ્થાપક આચાર્યનો અહીં જન્મ થયો છે, અને બીજા આચાર્યે અહીં સ્થિરતા કરીને ગ્રંથની રચના કરી છે, તેથી જણાય છે કે—અહીં ઘણા સૂરિવર્યો અને મુનિપુંગવો વિચરતા જ હશે, અને અહીં કડુઆ જેવા અનેક શ્રાવક કુટુંબો વસતાં હશે. તેના પ્રમાણમાં બીજી કોમોની વસ્તી પણ હશે જ. તેથી આ નગરની તે સમયમાં કેટલી જાહોજલાલી હશે ? તે સહજે સમજી શકાય તેમ છે.

જીર્ણોદ્ધાર વ્યવસ્થા ને દેખરેખ :

લગભગ ૪૫ વર્ષ પહેલાં સિરોહીના કેટલાક પુણ્ય-શાળી શ્રાવકોએ આ તીર્થનો ઉદ્ધાર કરવાની કોશીષ કરતાં સિરોહીના મુખ્ય નજીકના ભાયાત નાંદીયાના ઠાકોર સાહેબ પાસેથી આ ચારે મંદિરો, ધર્મશાળા અને બગીચાની જમીન તથા તેની આસપાસની બધી જમીન ફરીવાર કિંમત આપી ખરીદી લઈને તેનો પાકો પટ્ટો (દસ્તાવેજ) વિં સં ૧૯૫૯ માં કરાવી લીધો. પછી તે શ્રાવકોએ આ તીર્થ-સ્થાનનું સમારકામ કરાવ્યું અને કંઈક વ્યવસ્થા કરી. તે પછી સિરોહીના “ શ્રીમહાવીર જૈન મિત્રમંડળ ”ના ઉત્સાહી સુવકોએ આ કામ હાથમાં લીધું. ધર્મશાળાનું જરૂર પૂરતું સમારકામ કરાવી કેટલીક ઓરડીઓને કમાડ કરાવ્યાં, પૂજારી

તથા ચોકીદારો કાયમ ખાતે ત્યાં રહી શકે એવી વ્યવસ્થા કરી. એ પછી સિરોહીના શ્રીસંઘની “ શેઠ કલ્યાણજી પરમાનંદજી ” નામની પેઢીએ આ તીર્થનો વહીવટ હાથમાં લીધો. અને મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવવાનું નક્કી કર્યું. સં. ૧૯૯૫ના મહા સુદિ ૧૦ થી આરસના મુખ્ય મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવવાનું કામ ચાલુ થયું. લગભગ ચારેક વર્ષ સુધી કામ ચાલ્યું. આરસના મંદિરમાંનું જરૂરી બધુંય કામ કરાવી લીધું, ધર્મશાળાથી આરસના મંદિર સુધીનો બધો રસ્તો સાફ કરાવ્યો; ધર્મશાળા, અરટ અને બગીચાનું સમારકામ કરાવીને તેને ચાલુ વપરાશવાળી સ્થિતિમાં મૂકી દીધેલ છે.

અહીંની ધર્મશાળા, આશરે એક હજાર માણસ બિતરી શકે, એટલી વિશાળ છે. અહીં યાત્રાળુ રાત ગાળી શકે એવી વ્યવસ્થા છે. પૂજારી, નોકર, માળી અને બે ચોકીદાર; એમ પાંચ માણસો કાયમ ખાતે રહે છે. યાત્રાળુઓ માટે વાસણ, ગાદલાં-ગોદડાની વ્યવસ્થા પણ રાખેલી છે.

મીરપુર :

હમીરગઢનો નાશ થયા પછી અહીંના ખેડૂતો, મજૂરો વગેરે અહીંથી એક માઈલ દૂર મેદાનમાં જઈને વસ્તી હશે અને તેથી આ ગામનું નામ ‘ હમીરપુર ’ના અપભ્રંશથી, મુસલમાનોએ પાડવાથી અથવા અહીં વિશેષે કરીને મીંચાણા લોકોની વસ્તી હોઈ, તેઓ કદાચ ‘ મીર ’ જાતિના હોય તેથી, આ ગામનું નામ “ મીરપુર ” પડ્યું હશે; એમ જણાય છે. મીરપુરમાં ક્રિષ્ણ મીંચાણા અને ભીલો વગેરેની જ વસ્તી છે.

૪૦. સિંદરથ

હમીરગઢથી ઉત્તરમાં ૩ માઈલ અને સિરોહીથી નૈર્ઋત્ય ખૂણામાં ૬ માઈલ દૂર “સિંદરથ” નામનું ગામ આવેલું છે. તે સિરોહી તહેસીલમાં છે.

શ્રીઆદીશ્વર ભગ્નું મંદિર :

અહીં પહાડની ઓથમાં પાછળથી જરા ઊંચાણુ લાગ અને આગળથી જરા નીચાણુ લાગ પર મૂં નાં શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું એક પ્રાચીન જૈન મંદિર આવેલું છે.

મૂળભારો, ગૂઢમંડપ, છયોકી, સભામંડપ, અને ભમતીના કોટયુક્ત આ મંદિર બનેલું છે. કોટના મુખ્ય દરવાજા પછી થોડી જગ્યા ખાલી છે; તે પછી મંદિરના કંપાઉન્ડનો મુખ્ય દરવાજો આવે છે.

મૂળનાયકજીની પંચતીર્થીના પરિકરયુક્ત મનોહર મૂર્તિ છે. તે સિવાય બીજી બે મૂર્તિઓ છે. કુલ આરસનાં જિનજિન ૩ છે અને ધાતુની આવ નાની મૂર્તિ ૧ છે. મૂળનાયકજી પર લેખ જોવામાં આવતો નથી.

હાલ મંદિરમાં લાદી અને પ્લાસ્ટરનું કામ ચાલે છે.

અહીં શ્રાવકનાં ઘર ૨૨ છે. ઉપાશ્રય ૧ અને ધર્મશાળા ૧ છે.

૪૧. ખાંબલ

સિંદરથથી ઉત્તરમાં ૨૫ માઈલ અને સિરોહીથી નૈર્ઋત્યમાં ૪ માઈલ દૂર “ખાંબલ” નામનું ગામ આવેલું છે. આ ગામ સિરોહી તહેસીલમાં છે. સજ્જનરોડ સ્ટેશનથી કાચે રસ્તે જવાય છે.

શ્રીઆદીશ્વર લગ્ન મંદિર :

અહીં મૂળ નામ શ્રીઆદીશ્વર લગ્ન એક મંદિર છે. મૂળગભારો, ગૂઢમંડપ, સલામંડપ, શૃંગારચોકી અને કોટ યુક્ત આ મંદિર બનેલું છે. મૂળ નામ સહિત આરસની મૂર્તિઓ ૩ અને ધાતુની ચોવીશી ૧ છે. પહેલાં આ ઘર-દેરાસર હતું પણ સં. ૧૯૬૦ માં તે શિખરબાધી તૈયાર થયું અને સં. ૧૯૬૩ માં તેની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી, પણ મૂળ નામ ની મૂર્તિ બદલવાના કારણે ફરીને સં. ૧૯૮૨ ના જેઠ સુદ ૧૩ ને દિવસે પ્રતિષ્ઠા થઈ છે. ગામના પ્રમાણમાં મંદિર સુંદર ગણાય.

મંદિરની પાસે જ શા. નાથાજી મનરૂપજીએ એક મોટી ધર્મશાળા (ઉપાશ્રય) બંધાવેલ છે. ધર્મશાળાની બહાર એક કૂવાની સગવડ પણ ઉક્ત દાનવીરે જ કરી છે. આ સિવાય જમણવાર વગેરે માટે એક બીજી પંચાયતી ધર્મશાળા છે. તેમાં સાધુ-સાધ્વીઓ પણ ભિતરી શકે છે.

આ ગામમાં ઓશવાલનાં ૧૩ ઘર અને પોરવાડનાં ૪ ઘરો છે. આમમાં કુસંપના કારણે બે તડ છે. ઓશવાલો

કોઈ પણ કામમાં ભાગ લેતા નથી. પોરવાડો જ વહીવટ અને અન્યાન્ય કામ કરે છે.

૪૨. ગોહલી

ખાંબલથી ઇશાનખૂણામાં ૩ માઈલ અને સિરોહીથી વાયવ્યખૂણામાં ૨ માઈલ દૂર “ગોહલી” નામનું ગામ આવેલું છે. આ ગામ સિરોહી રાજ્યનું છે.

શ્રીગોડીપાર્શ્વનાથ ભઠ્ઠું મંદિર :

અહીં મૂઠ નાઠ શ્રીગોડીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ખાવન જનાલયવાળું ભવ્ય મંદિર છે. મંદિર મકરાણાના પથ્થરનું શિખરખંધી છે. મૂઠ નાઠની મૂર્તિ નવીન છતાં દર્શનીય છે. મંદિરની પ્રાચીન ભીંતમાં વિઠ સંઠ ૧૨૧૩ અને ૧૨૪૫ ના લેખો છે. તેમાં સંઠ ૧૨૪૫ ના લેખમાં “ગોહલિ” એવું ગામનું નામ આપેલું છે; એ ઉપરથી આ મંદિર અને ગામ એ પહેલાંનું હશે; એ નક્કી થાય છે. અત્યારે મંદિરનો છત્તોદ્ધાર ચાલે છે.

અહીં એક ઉપાશ્રય અને એક ધર્મશાળા છે. સ્વેતાંબર જૈનોનાં ૨૫ ઘરો છે.

૪૩. કોલર

ગોહલીથી ઇશાનખૂણામાં ૫૫ માઈલ દૂર “કોલર” નામનું ગામ આવે છે.

શ્રીઆદીશ્વર ભગ્નું મંદિર :

અહીં પહાડની તળેટીમાં મૂં નાં શ્રીઆદીનાથ ભગવાનનું એક જૈન મંદિર છે. મૂં નાં ઉપર સં ૧૭૨૧નો લેખ છે. આ મંદિરના મૂળભૂતારમાં આરસની મૂર્તિઓ ૩, પંચતીર્થી ૧, સિદ્ધચક્ર ૧, નવચોકીમાં મણિભદ્ર ૧ અને દેવીની મૂર્તિ ૧ છે. બે દેરીઓ મૂર્તિવાળી છે; જેમાં ૪ જિનજિઓ છે. ખાડીની દેરીઓ ખાલી છે. દરવાજામાં પેસતાં ડાબા હાથની પાંચમી દેરી ઉપર સં ૧૭૨૨નો લેખ છે. પણ ઘસાઈ જવાથી વાંચી શકાતો નથી. બહારના ચોતરા નીચે લોચરું છે. આ મંદિરમાં ૨૮ પ્રતિમાનો ઉલ્લેખ સં ૧૭૨૨માં રચાયેલી શ્રીમહિમાકૃત ચૈત્યપરિપાટીમાં આવે છે.

આ મંદિરનો શ્રીજીવાનમલજીએ જીર્ણોદ્ધાર કરાવી પ્રતિષ્ઠા સં ૧૬૫૮ માં કરાવી છે. મંદિર પહેલાં તૂટેલી અવસ્થામાં હતું.

મંદિરના દરવાજામાં પેસતાં જ એક મકરાણાના પથ્થરના દાસા ઉપર ચ્યવન કલ્યાણકનો લાવ કોતરેલો છે. માતા પદ્મગમાં સૂતાં છે. તેની પછી અનુક્રમે ૧૪ સ્વપ્નો કોતરેલાં છે. આ પથ્થર સુંદર નકશીવાળો છે અને બીજે ઠેકાણેથી લાવીને અહીં લગાવેલો હોય; એમ જણાય છે.

૧.....કાલર ગામિ રે પેખિ.

પ્રતિમા અડાવીશ તે પ્રણમીઈ.....

પ્રાચીનતીર્થમાલાસંગ્રહ કડી ૯-૧૦. પૃ. ૫૯-૬૦.

કેટલાંક સ્થાનો :

આ મંદિરની પાસે લક્ષ્મીનારાયણનું એક મંદિર છે. તૂંધોડૂંધો એક કિલ્લો છે. એના ધુરજ અને દરવાજા, મુખ્ય પોળ વગેરે દેખાય છે. આ કિલ્લાથી જ આ ગામને “કોલર-ગઢ” એવા નામથી લોકો ઓળખતા હતા. કિલ્લાની બહાર એક વાવનું ખંડેર છે. મંદિરથી દૂર એક બીજી વાવ પણ છે અને મંદિરથી લગભગ ૧ માઈલ દૂર આંબેશ્વર મહાદેવનું ધામ છે. સોમવારે ઘણા લોકો ત્યાં દર્શનાર્થે જાય છે. અહીં ઘણા પાણિયાઓ પણ છે. તેમાંના કેટલાંક ઉપર સં. ૧૭૦૦ અને ૧૮૦૦ ના લેખો છે.

ચૈત્ર વદિ ૨ (ગુ. કાગણ વદિ ૮) નો કોલરમાં મોટો મેળો ભરાય છે.

અહીં રળારીઓ તેમજ મીંચાણાંનાં થોડાં ઝુંપડાં છે. શ્રાવકનું એકે ઘર નથી. અહીં કારખાનું (કાર્યાલય) છે. યાત્રાળુઓને સર્વ પ્રકારની સગવડ મળે છે.

૪૪. સિરોહી

કોલરથી નૈર્ઋત્ય ખૂણામાં ૫ માઈલ અને પીંડવાડા સ્ટેશનથી વાયવ્ય ખૂણામાં ૧૪ માઈલ દૂર પશ્ચિમમાં સિર-ણુવા નામના પર્વતની શ્રેણિનીચે “ સિરોહી ” શહેર આવેલું છે અને તે રાજધાનીનું મુખ્ય શહેર છે. પીંડવાડાથી સિરોહી સુધી પાકી સડક બનેલી છે.

મહારાવ રણમલના પુત્ર મહારાવ શિવલાણે (શિલાએ) સિરણવા નામની પહાડી નીચે વિં સં ૧૪૬૨માં પોતાના નામથી “શિવપુરી” નામનું નગર વસાવ્યું અને પહાડી ઉપર એક કિલ્લો બંધાવ્યો. એ શિવપુરી વર્તમાન સિરોહીથી અનુમાનતઃ ૨ માઈલ પૂર્વમાં ખંડેરરૂપે હજી પણ વિદ્યમાન છે. તેને લોકો આજે પણ “જૂનું સિરોહી” કહે છે.

મહારાવ શિવલાણ પછી તેમનો પુત્ર અને અત્યારના મહારાવના પૂર્વજ મહારાવ સૈંસમલજી (સહસ્રમલજી) ચૌહાણે ચંદ્રાવતી ઉપર મુસલમાનોનાં વારંવાર થતાં આક્રમણોથી વિં સં ૧૪૮૨માં “સિરોહી” નગર વસાવ્યું. પહાડની ટેકરી ઉપર વિશાળ રાજમહેલ બનેલો છે. તેનાથી થોડે જ દૂર નીચાણુ ભાગમાં (શહેરની અંદર) દેરાશેરીમાં જોનાનાં ૧૩ મંદિરો આવેલાં છે. અહીંનાં ૧૫ મંદિરો પૈકી એક શ્રીજીરાવલા પાર્શ્વનાથ લગ્નું મંદિર ખીજી શેરીમાં અને એક શ્રીમહાવીર સ્વામી લગ્નું મંદિર શહેર બહાર આવેલું છે. આને “થૂલનું મંદિર” કહે છે. દેરાશેરીમાં એક સાથે આવેલાં આટલાં મંદિરોથી કેટલાક તેને “અરધો શત્રુંજય” પણ કહે છે. આ બધાંય મંદિરો સિરોહી વસ્યા પછી જ બન્યાં છે.

(૧) શ્રીશાંતિનાથ લગ્નું મંદિર :

આ મંદિરમાં મૂં નાં શ્રીશાંતિનાથ લગ્નની પંચ-તીર્થીના પરિકરવાળી લગ્ન મૂર્તિ છે. તેના ઉપર સં ૧૬૫૭ નો લેખ છે અને તેની પ્રતિષ્ઠા શ્રીજિનચંદ્રસૂરિજીએ

કરી છે. ગૂઢમંડપમાં જમણા હાથ તરફ દાદા શ્રીજિનદત્ત-
સૂરિજીની મુનોહર મૂર્તિ છે. શ્રીઆદીશ્વર ભંના મંદિરમાં
જેવી શ્રીહીરવિજયસૂરિજીની મૂર્તિ છે તેવી જ છે. તેની
ભંચાઈ ૩૦ ઈંચ અને પહોળાઈ ૨૦ ઈંચ છે. તેના ઉપર
॥ શ્રી દ જિનદત્તસૂરિ ॥ એટલા અક્ષરો કેતરેલા છે. વળી
આ જ ગૂઢમંડપમાં ડાબા હાથ તરફ શ્રીજિનકુશલસૂરિજીની
સુંદર મૂર્તિ, શ્રીજિનદત્તસૂરિજી જેવી જ લગભગ છે. તેની
ભંચાઈ ૩૬ ઈંચ અને પહોળાઈ ૧૭ ઈંચ છે. તેના ઉપર
નીચે સં ૧૬૬૧ નો મહારાવ મુરતાણુજીના સમયનો લેખ
છે. જમણા હાથ તરફની ચાર દેરીઓ અને ડાબા હાથ
તરફની બે દેરીઓ ઉપર સં ૧૫૫૮ ના લેખો છે પણ
તેમાં ખૂબ ચૂનો ભરી દીધો છે તેથી સાફ કરાવીને મહેનતથી
વાંચી શકાય તેમ છે.

(૨) ચૌમુખજીનું મંદિર :

આ મંદિર બધાં મંદિરો કરતાં ખૂબ વિશાળ અને
બહુ ભંચું છે. આમાં ત્રણ માળ છે અને હરેક માળમાં
ચૌમુખજી છે. નીચેના માળના ચૌમુખજીમાં મૂં નાં
શ્રીઆદીશ્વર ભં છે. આગળ અને પાછળ મોટા મોટા રંગ-
મંડપો બનેલા છે અને બંને બાજુએ રંગમંડપો, ચોકીઓ
અને દેરીઓ વગેરે બનાવવાનું શરૂ થઈ ગયેલું પણ અધૂરું
રહી ગયું લાગે છે.^૧ પ્રવેશદ્વારની બંને બાજુમાં કેટલીક દેરીઓ

૧ સાંભળવા પ્રમાણે ચૌમુખજીના મંદિરનો સં ૧૯૮૭
પછી જીર્ણોદ્ધાર થઈ ગયો છે. સમામંડપ, ચોકીઓ અને દેરીઓ પણ
બનેલી છે. દેરીઓ માટે પાંચો ખોદતાં મોટું ભોંયરું મળી આવ્યું હતું.

છે, તેમાંની એક દેરીમાં પગલાંની જોડી ઘણી જ છે. ત્રીજે માળે ચૌમુખજની બહાર ચારે ખૂણે ચાર દેરીઓમાં લગવાનની મૂર્તિઓ છે. ત્રણ માળ ઉપર પણ ચોથો માળ છે. પરંતુ ત્યાં જવા માટે દાદરો મૂકેલો નથી. પથરા ઉપર પગ મૂકીને જઈ શકાય છે. તેમાં મૂર્તિઓ નથી. ચાર માળ ગયા પછી પણ શિખર ખૂબ ઊંચું છે. મંદિરમાં ભાંગ્યાતૂટ્યા કામની મરમત કરાવવાની ખાસ જરૂરત છે. જો મરમત નહિ થાય તો અણુધાર્યું કોઈક વખત મંદિર તૂટી પડવાનો સંભવ છે.

નીચેના માળમાં મૂં નાં શ્રીઆદીશ્વર ભગ્ની પલાંડી ઉપર લેખ છે પણ ઘસાઈ ગયો છે, તેથી વંચાતો નથી. બીજી અને ત્રીજી બાજુના શ્રીઆદિનાથ ભગ ઉપર સં ૧૬૪૪ના લેખો છે. આ બિંબો સિરોહીના શ્રાવકોએ જ કરાવ્યાં છે અને તેની પ્રતિષ્ઠા શ્રીહીરવિજયસૂરિજીએ કરી છે. ચોથી બાજુના શ્રીવાસુપૂજ્ય ભગ ઉપર સં ૧૭૨૧ નો લેખ છે અને તેની શ્રીવિજયનાંદસૂરિજીના શિષ્ય શ્રીવિજય-રાજસૂરિજીએ પ્રતિષ્ઠા કરી છે. ચારે બાજુની મૂર્તિઓ પંચતીર્થીના પરિકરવાળી છે.

મૂળગભારાની સન્મુખ બહારની ચોકીની ભીંતમાં સં ૧૬૩૪ નો મહારાવ સુરતાણજીના પુત્ર રાજસિંઘજીના

તેમાંથી સં ૧૭૨૧માં પ્રતિષ્ઠિત થયેલી આરસની ઘણી મૂર્તિઓ નીકળી છે; વગેરે સાંભળ્યું છે. પરંતુ પૂરી જાતમાહિતી નહીં હોવાથી તે હકીકત અમે આમાં લોધી નથી.

સમયનો લેખ છે.^૨ અને તેમાં શ્રીવિજયસેનસૂરિજીએ ચતુર્મુખપ્રાસાદની પ્રતિષ્ઠા કર્યાનું લખ્યું છે. મૂળગભારાની બીજી ૫ મૂર્તિઓ ઉપર સંં ૧૭૨૧ ના અને ૧ મૂર્તિ ઉપર સંં ૧૬૭૬ ના લેખો છે. સલામંડપમાં ડાબા હાથની દેરીમાં બન્ને મૂર્તિઓ ઉપર સંં ૧૭૨૧ ના લેખો છે.

નીચેના માળની ભમતીમાં ડાબા હાથ તરફની પહેલી દેરીમાં શ્રીશ્રેયાંસનાથ લંની મૂર્તિ ઉપર સંં ૧૭૨૧ નો લેખ છે. આ દેરીમાં મહાલક્ષ્મીદેવીની એક આરસની મૂર્તિ છે. ભમતીની જમણા હાથ તરફની દેરીમાં ૪ મૂર્તિઓ ઉપર સંં ૧૭૨૧ ના લેખો છે. એક મૂર્તિ ઉપર બીજા સંવતનો લેખ જણાય છે પણ તે ઘસાયેલો હોવાથી સ્પષ્ટ દેખાતો નથી.

ભમતીની ડાબા હાથ તરફની બીજી દેરીમાં પાદુકા જોડી ૨૧ અને પાંચ પાદુકાનો ૧ પદ છે. તમામ ઉપર લેખો છે.

પહેલી પાદુકા શ્રીઆદીશ્વર લંની છે, તેના પર સંં ૧૭૨૬ નો લેખ છે. બીજી પાદુકા શ્રીહીરવિજયસૂરિજીની છે, તેના પર સંં ૧૬૫૩ નો લેખ છે, તેની શ્રીવિજયસેન-સૂરિજીએ પ્રતિષ્ઠા કરાવી છે. ત્રીજી પાદુકા ઉપાધ્યાય શ્રીદેવવિજય ગણિની છે, તેના પર સંં ૧૭૨૬ નો લેખ છે. તેમાં “શ્રીવિજય-રાજસૂરિના વિજયી રાજ્યમાં ભટ્ટારક શ્રીદાનસૂરિ, તેમના શિષ્ય ઉપાધ્યાય શ્રીરાજવિમલગણિ, તેમના શિષ્ય ઉં શ્રીમુનિ-વિજય ગણિ, તેમના શિષ્ય ઉ. શ્રીદેવવિજય ગણિની આ

૨ આ મંદિરના લેખમાં સંં ૧૬૩૪ વર્ષે થાકે ૧૫૦૧ લખ્યું છે. સંવત્ કે થકના અંકમાં બે વર્ષની ભૂલ છે. કેમકે સંં ૧૬૩૪ માં શક સંવત્ ૧૪૯૯ થાય છે.

પાદુકા છે અને તેની તેમના શિષ્ય ઉં શ્રીધર્મવિજય ગણિ વગેરેએ પ્રતિષ્ઠા કરી છે. ” એવો ઉલ્લેખ છે. ચોથી પાદુકા શ્રીવિજયસેનસૂરિના શિષ્ય શ્રીવિજયદેવસૂરિની છે, તેના ઉપર સંં ૧૭૩૦ નો લેખ છે. પાંચમી અને છઠ્ઠી પાદુકા એક જ પથ્થરમાં છે. તેના ઉપર સંં ૧૭૧૦ નો લેખ છે. પાંચમી પાદુકા તપાગચ્છીય કમલકલશસૂરિ શાખાના લક્ષ્મી-રત્નસૂરિના શિષ્ય શ્રીહંસરત્નસૂરિની છે. છઠ્ઠી પાદુકા—તે જ શાખાના હંસરત્નસૂરિના શિષ્ય શ્રીકલ્યાણરત્નસૂરિની છે. આ બંને પાદુકાની પ્રતિષ્ઠા શ્રીધર્મરત્નસૂરિએ કરી છે.

નીચેની હારમાં પહેલી પાદુકા શ્રીપદ્મરત્નસૂરિની છે. તેના પર સંં ૧૮૧૦ નો લેખ છે અને તેની શ્રીહર્ષરત્ને પ્રતિષ્ઠા કરી છે. બીજી પાદુકામાં પાંચ પાદુકાઓ એક સાથે છે. તેના ઉપરનો લેખ બરાબર વંચાતો નથી, તેમાં વચ્ચે શ્રીગોડીપાર્શ્વનાથ લંની પાદુકા છે અને આસપાસની ચારે પાદુકાઓ સાધુઓની હોય તેમ લાગે છે. ત્રીજી પાદુકા શ્રીઅલયચંદ્ર ગણિના શિષ્ય મહોપાધ્યાય શ્રીધર્મચંદ્રગણિની છે, તેના પર સંં ૧૭૨૧ નો લેખ છે. ચોથી, પાંચમી ને છઠ્ઠી પાદુકા એક જ પથ્થરમાં છે, તેના પર સંં ૧૭૪૬ નો લેખ છે, અને સાધુઓનાં પગલાં લાગે છે. સાતમી પાદુકા શ્રીહર્ષરત્નસૂરિની છે, તેના પર સંં ૧૮૩૨ નો લેખ છે. આઠમી પાદુકા શ્રીકમલકલશ શાખાના શ્રીદેવરત્નસૂરિની છે, તેના પર સંં ૧૭૭૬ નો લેખ છે. નવમી પાદુકા શ્રીકમલકલશ શાખાના શ્રીકલ્યાણરત્નસૂરિના શિષ્ય શ્રીકનકરત્નગણિની છે, તેના પર સંં ૧૭૬૧ નો લેખ છે. દશમી પાદુકા શ્રીકમલકલશ શાખાના શ્રીકલ્યાણરત્નસૂરિના શિષ્ય શ્રીકનકરત્ન-

ગણિની છે, તેના પર સં ૧૭૪૭ નો લેખ છે, તેની શ્રીદેવત્તનસૂરિજીએ પ્રતિષ્ઠા કરી છે. અગિયારમી પાદુકા શ્રીહીરવિજયસૂરિના શિષ્ય ઉં શ્રીકલ્યાણવિજયગણિ, તેમના શિષ્ય ઉં શ્રીધર્મવિજયગણિની છે, તેના પર સં ૧૭૧૩ નો લેખ છે. બારમી પાદુકા પરનો લેખ સ્પષ્ટ વંચાતો નથી. તેરમી પાદુકા શ્રીહીરવિજયસૂરિના શિષ્ય મહોપાધ્યાય શ્રીકલ્યાણવિજયજીની છે, તેના પર સં ૧૬૬૬ નો લેખ છે. ચૌદમી પાદુકા ઉપર સં ૧૭૭૨ નો લેખ છે. પંદરમી, સોળમી પાદુકા ઉપર લેખો છે પણ સ્પષ્ટ વંચાતા નથી. આમ કુલ પગલાં બેડી ૨૬ છે.

મંદિરમાં પ્રવેશ કરતાં જમણા હાથ તરફની દેરીઓની પછી એક તરફ ખૂણામાં, રાયણના ઝાડ નીચે એક દેરીમાં પગલાં છે. તેના ઉપર લેખ કે નામ નથી, પરંતુ તે ‘શત્રુજય અવતાર’ તીર્થના ભાવ તરીકે શ્રીઆદીશ્વર સંનાં પગલાં હશે; એમ લાગે છે.

બીજા માળના ચૌમુખજીની ચારે મૂર્તિઓ ઉપર સં ૧૭૨૧નો લેખ છે. મંદિર કરાવનારના પુત્ર-પૌત્રાદિએ જ મૂર્તિઓ ભરાવી છે અને તેમની શ્રીવિજયાણંદસૂરિના શિષ્ય શ્રીવિજયરાજસૂરિજીએ પ્રતિષ્ઠા કરેલી છે. મૂં નાં ઉપર પંચતીર્થીનું પરિકર છે.

ત્રીજા માળના મૂં નાં ઉપર બે બાજુએ સં ૧૭૩૬, ત્રીજી બાજુએ સં ૧૭૨૧ ના લેખો છે અને ચોથી બાજુએ સંવત નથી. મૂં નાં ઉપર પંચતીર્થીનું પરિકર છે. બહારની દેરીઓની મૂર્તિ ઉપર સં ૧૭૨૧ના લેખો છે.

(૩) શ્રીશીતલનાથ લગ્ન મંદિર :

આ મંદિર નવું છે. આ મંદિર વિ. સં. ૧૯૮૪-વીર સં. ૨૪૫૩ ના જેઠ સુદિ ૨ ને બુધવારે સિરોહીવાળા વીશા પોરવાડ શા. ભીખચંદ માણચંદે બંધાવ્યું છે. મૂળનાયક શ્રીશીતલનાથ ભગવાન ઉપર સં. ૧૯૬૮ નો લેખ છે. આ મૂર્તિ પણ સિરોહીવાળા શ્રાવકે જ કરાવી છે. મૂ. ના. ના. જમણા હાથ તરફ શ્રીગૌતમસ્વામીની તથા ડાબા હાથ તરફ અંબિકા દેવીની મૂર્તિ છે. આ બંને મૂર્તિઓ સં. ૧૯૮૪ માં જ આ મંદિર બંધાવનાર શ્રેષ્ઠીએ જ ભરાવી છે.

આ મંદિરની બાજુમાં શ્રીઆદીશ્વર લ. ના મોટા મંદિરના હસ્તકનો મોટો બગીચો છે, તેમાં પૂજા કરનારાઓ માટે સ્નાન કરવાની સગવડ છે. બગીચામાં જે ફૂલો થાય છે, તે તમામ મંદિરોને ગ્રહે છે.

(૪) શ્રીગોડીપાર્શ્વનાથ લગ્ન મંદિર :

આ મંદિરમાં મૂ. ના. શ્રીગોડીપાર્શ્વનાથ લગ્ન પંચતીર્થના પરિકરવાળી મૂર્તિ છે. તેના ઉપર સં. ૧૮૮૮ નો લેખ છે. આ મૂર્તિ સિરોહીના શ્રાવકે ભરાવેલી છે, બાજુમાં કાઉસગિયા છે અને ગૂઢમંડપમાં બીજી બે નાની મૂર્તિઓ છે.

(૫) શ્રીશંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ લગ્ન મંદિર :

આ મંદિરમાં શ્રીશંખેશ્વર પાર્શ્વનાથની મનોહર મૂર્તિ છે. તેના ઉપર સં. ૧૭૩૬ નો લેખ છે. શ્રીવિજયદેવસૂરિના શિષ્ય શ્રીવિજયપ્રભસૂરિજીએ તેની પ્રતિષ્ઠા કરી છે. આ

મંદિર તેમજ મૂર્તિઓ સિરોહીના શ્રાવકે જ કરાવેલ છે. આ મૂર્તિનું મહોપાધ્યાય શ્રીમેઘવિજય ગણિએ રચેલા દિગ્વિજય મહાકાવ્ય ના સમગ્ર ૮ મા સર્ગમાં કવિત્વમય વર્ણન આપ્યું છે. ગૂઢમંડપની ચાર મૂર્તિઓ ઉપર સં ૧૬૯૧, ૧૭૨૧ ના બે અને ૧૭૩૬ ના લેખો છે.

(૬) શ્રીકુંથુનાથ લગ્ન મંદિર :

આ મંદિરમાં મૂં નાં શ્રીકુંથુનાથ લગ્નની પંચ-તીર્થીના પરિકરવાળી લગ્ન મૂર્તિ છે. તેના ઉપર સં ૧૬૫૩નો લેખ છે. તેની શ્રીવિજયસેનસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરાવી છે. આ મંદિર અને મૂં નાંની મૂર્તિ સિરોહીના શ્રાવકે જ કરાવેલ છે. આ મંદિરમાં આરતની બીજી એકે મૂર્તિ નથી. ધાતુની નાની ૫ મૂર્તિઓ છે.

(૭) શ્રીમહાવીરસ્વામી લગ્ન મંદિર :

આ મંદિરમાં મૂં નાં શ્રીમહાવીરસ્વામી લગ્નની પંચતીર્થીના પરિકરવાળી લગ્ન મૂર્તિ છે. તેના ઉપર સં ૧૭૩૬ નો લેખ છે. બીજી એક નાની મૂર્તિ છે અને ધાતુની એક પંચતીર્થી છે. આ મંદિર નાનું છે.

(૮) શ્રીશીતળનાથ લગ્ન મંદિર :

આ મંદિરમાં મૂં નાં શ્રીશીતળનાથ લગ્નની મૂર્તિ છે, તેના પર સં ૧૭૨૧ નો લેખ છે. બીજી એક ભગવાનની તથા એક પદ્માવતી દેવીની મૂર્તિ છે. દેવીમૂર્તિ પર પણ સં ૧૭૨૧ નો લેખ છે. આ મૂં નાં અને દેવીની મૂર્તિ સિરોહીના શ્રાવકે જ ભરાવી છે. આ મંદિર નાનું છે.

(૯) શ્રીઆદીશ્વર લઠંગ મંદિર :

આ મંદિર મોટું છે. આના મૂળગભારામાં શ્રીઆદીશ્વર લઠંગી પંચતીર્થીના પરિકરવાળી લઘ્ય મૂર્તિ છે. ગૂઢમંડપમાં એક બાબુએ શ્રીઆદીશ્વર લઠંગી મૂર્તિ ઉપર સં ૧૬૪૪ નો લેખ છે. શ્રીહીરવિજયસૂરિજીએ પ્રતિષ્ઠા કરાવી છે. તેની બાબુમાં શ્રીહીરવિજયસૂરિજીની મનોહર મૂર્તિ છે. બંને પડખે બે સાધુઓ બેસ્યા છે. નીચે બે સાધુઓ બેઠેલા છે. માથે લગવાનની ત્રણ મૂર્તિઓ છે. શ્રીહીરવિજયસૂરિજીની મૂર્તિની બાજુમાં ૨૮ ઈંચ અને પહોળાઈ ૧૬ ઈંચની છે. તેના ઉપર સં ૧૬૭૧ નો ઘસાયેલો લેખ છે. છતાં મહેનતથી વાંચી શકાય છે. આ મૂર્તિ પોરવાડજાતીય શા. પૂંજની ભાર્યા બાઈ ઉછરંગદેએ પોતાના પુત્ર શા. તેજપાલના પુત્ર વસ્તુપાલ અને વર્ધમાન વગેરેના કલ્યાણ માટે ભરાવી છે અને તેની શ્રીવિજય-સેનસૂરિના શિષ્ય શ્રીવિજયતિલકસૂરિજીએ પ્રતિષ્ઠા કરી છે.

છ ચોકીમાં જમણા હાથ તરફ લગવાન સહિત ૭૨ માતાઓનો મોટો પટ છે. બીજી તરફ શત્રુજયનો મોટો પટ આરસમાં કેતરેલો છે. તેની બાબુમાં અષ્ટમંગલિકનો પટ આરસમાં ખોદેલો છે. ભમતીમાં શ્રીપદ્મપ્રભુના ગભારામાં મૂળનાં શ્રીપદ્મપ્રભસ્વામીની ધાતુની પંચતીર્થી બહુ મનોહર છે. તેની બાજુમાં ૨૩ ઈંચ અને પહોળાઈ ૧૩ ઈંચની છે. તેની બાબુમાં ધાતુની એક મોટી ચાવિશી છે. તેની બાજુમાં ૧૮ ઈંચ અને પહોળાઈ ૧૨ ઈંચની છે. તેની બાબુમાં શ્રીસુમતિનાથ લઠંગી ધાતુની એકલમૂર્તિ એક છે. તેની બાજુમાં ૧૪ ઈંચ અને પહોળાઈ ૧૦૧ ઈંચની છે. ભમતીમાં શ્રીસુમતિનાથ

લ૦ના ગલારામાં મૂ૦ના૦ શ્રીસુમતિનાથ લ૦નું ધાતુનું એકલ-
ખિંબ મનોહર છે. તેની ઊંચાઈ ૧૪ ઇંચ અને પહોળાઈ
૧૦૧ ઇંચની છે. ત્યાં ધાતુની એક ચાવિશી છે, તેની ઊંચાઈ
૧૮ ઇંચ અને પહોળાઈ ૧૨ ઇંચની છે, તેની પાસે બીજી
એક ચાવિશી છે. તેની ઊંચાઈ ૧૪ અને પહોળાઈ ૬ ઇંચની
છે. તેની પાસે એક જૂની ત્રિતીર્થી છે. તેની ઊંચાઈ ૧૫
ઇંચ અને પહોળાઈ ૬ ઇંચની છે. તેની નીચેના ગોખલામાં
એક સુંદર ત્રિતીર્થી છે. તેની ઊંચાઈ ૧૩ ઇંચ અને પહો-
ળાઈ ૧૧ ઇંચની છે.

શ્રીસુમતિનાથ લ૦ના ગલારામાં એક મોટું ભોંયરું છે.
તેમાં ધાતુની પંચતીર્થીઓ આશરે ૧૦૦૦ હશે અને થોડી-
ઘણી આરસની મૂર્તિઓ પણ છે. આરસની મૂર્તિઓ તો
વિશેષ કરીને ખંડિત છે પણ ધાતુની મૂર્તિઓ તો સારી
અને પ્રાચીન છે. તેમાં કેટલીક ઉપર હજાર કે આઠસો વર્ષના
જૂના લેખો છે. આ બધી મૂર્તિઓને ભોંયરામાંથી કાઢીને
સારી જગાએ રાખવાની જરૂર છે.

શ્રીઆદિનાથ લ૦ (ભમતી)ના ગલારાના રંગમંડપમાં
શ્રીસિદ્ધચક્ર ચંત્રની સ્થાપનાવાળી એક દેરી છે, તેની બાજુમાં
નંદીશ્વરદ્વીપનો પટ છે. દરવાજાના માથે ભગવાનની સન્મુખ
એક ચૌમુખજ્યુક્ત સમવસરણ છે, તેની પાછળ હાથી ઉપર
બેઠેલાં મરુદેવા માતા છે.

(૧૦) શ્રીઅજિતનાથ લ૦નું મંદિર :

આ મંદિરમાં મૂ૦ ના૦ શ્રીઅજિતનાથ લ૦ની પંચ-
તીર્થીના પરિકરવાળી ગલારામાં એક જ મૂર્તિ છે. તેના ઉપર

સં ૧૬૪૪ નો લેખ છે. ગૂઢમંડપમાં બીજી મૂર્તિઓ છે. તેમજ ચારે તરફ દેરીઓમાં જિનજિંબો છે.

ગૂઢમંડપમાં મોટા અને ગોળ આસન ઉપર બેઠેલ શ્રીહીરવિજયસૂરિજીની સુંદર મૂર્તિ છે. એક હાથમાં માળા અને બીજા હાથમાં મુહુપત્તિ છે. ઓઘો (રજોહરણ) ગરદનની પાછળ છે. માથે લગવાનની ૩ મૂર્તિઓ છે. બાબુમાં બે સાધુઓ બિલા છે. નીચે બે શ્રાવકો બેઠેલા છે. આ મૂર્તિની ઊંચાઈ ૩૬ ઇંચ અને પહોળાઈ ૧૮ ઇંચની છે. તેની ઉપર સં ૧૬૫૬ નો લેખ છે. આ મૂર્તિ સિરોહીના ઓશવાળ સંઘવી મેહાજલની પુત્રી બાઈ અમૂલી, શા. તેજસીની પુત્રી બાઈ અપી અને સંઘવી સિધાની પુત્રી—એમ ત્રણ બાઈઓએ મળીને ભરાવી છે. ગૂઢમંડપમાં બીજી એક શ્રીચંદ્રસૂરિ આચાર્યની નાની મૂર્તિ છે. માથે લગવાનની નાની મૂર્તિ છે. આ મૂર્તિની ઊંચાઈ ૧૬ ઇંચ અને પહોળાઈ ૮ ઇંચ છે. લેખ ઘસાઈ ગયો છે. માત્ર આટલા અક્ષરો વંચાય છે. સં.....અષાઢ સુદિ ૧ સોમે શ્રી..... શ્રીચંદ્રસૂરિમૂર્તિઃ ॥.....

નવચોકીના મુખ્ય દરવાજાની બંને બાબુએ બે મોટા અને સરખા કાઉસગિયા મનોહર અને નવીન આકૃતિવાળા છે. પાષાણમાં જ મસ્તકે મસ્તક ઉપર મુગટ, ગળામાં હાર, બાબુબંધ, કડાં વગેરે આભૂષણો બનાવેલાં છે. નીચે બે ઈંદ્રો છે. કાઉસગિયાની ઊંચાઈ ૪ ફૂટ ૮ ઇંચ અને પહોળાઈ ૧૮ ઇંચની છે.

શામળિયા પાર્શ્વનાથ લગ્ના ગભારામાં શ્રીસિદ્ધચક્રને

પધરાવવા માટે નવી દેરી થઈ છે. તેની સાથે એક નવો હાથી પણ બનાવવામાં આવ્યો છે. આ ગભારામાં જ પિત્તલનો એક તીર્થપટ છે. તેના ઉપર સં ૧૬૬૦નો લેખ છે. તેમાં “આ પટ શિવપુરી (સિરોહી)ના શ્રીગંધે ભરાવ્યો છે અને શ્રીવિજયસેનસૂરિજીએ તેની પ્રતિષ્ઠા કરી છે.” એવો ઉલ્લેખ છે. એની ઊંચાઈ ૧૩ ઈંચ અને પહોળાઈ ૧૩ ઈંચની છે.

શ્રીચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ ભઠના ગભારામાં મૂં નાં શ્રીચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ ભઠની ધાતુના પંચતીર્થીના પરિકરવાળી બહુ ભવ્ય મૂર્તિ છે. તેના ઉપર સં ૧૫૨૦ નો લેખ છે. તેની ઊંચાઈ ૨૬ ઈંચ અને પહોળાઈ ૧૭ ઈંચની છે. આ ગભારામાં ધાતુની નાની મૂર્તિઓ ઘણી છે.

ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથના ગભારાથી ડાબા હાથ તરફની પહેલી દેરીમાં મૂં નાં શ્રીસુવિધિનાથ ભઠના જમણા હાથ તરફ શ્રીરત્નપ્રભસૂરીશ્વર આચાર્યની એક નાની મૂર્તિ છે. પાટ ઉપર આચાર્ય બેઠેલા છે. ગરદનની પાછળ ઓઘો છે. માથે એક નાની જિનમૂર્તિ કેતરેલી છે, તેના ઉપર સં ૧૪૯૧ નો લેખ છે. એ દેરીના બારશાખ ઉપર સં ૧૫૨૭ નો લેખ છે.

(૧૧) શ્રીસંભવનાથ ભઠનું મંદિર :

આ મંદિરના મૂળ ગભારામાં મૂં નાં શ્રીસંભવનાથ ભઠની પંચતીર્થીના પરિકરવાળી એક જ મૂર્તિ છે. આના ઉપર લેખ નથી પણ આ મંદિરમાં સં ૧૫૩૪નો લેખ છે.

(૧૨) શ્રીનેમિનાથ ભઠનું મંદિર :

આ મંદિરમાં મૂં નાંની માત્ર એક જ મૂર્તિ છે,

તેના ઉપર સં ૧૬૮૩નો લેખ છે. આ મૂર્તિ સિરોહીના રહેવાસી દોશી બેઠાકે ભરાવી છે ને તેની ધ્રીવિજયદેવસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરાવી છે.

(૧૩) આંચલિયા આદીશ્વર ભઠ્ઠું મંદિર :

આ મંદિરમાં મૂં નાં શ્રીઆદીશ્વર ભઠ્ઠું ની પંચતીર્થીના પરિકરવાળી મૂર્તિ મૂળ ગભારામાં માત્ર આ એક જ છે. મૂર્તિ ઉપર લેખ નથી. બીજી મૂર્તિઓ ગૂઢમંડપમાં છે. ત્રિદ્વચક ભઠ્ઠું માટે નવી દેરીઓ બની છે. હાથી તથા સમવસરણુ ખાલી બનેલાં છે. તે માટે ચૌમુખજી તથા મરુદેવા માતાની નવી મૂર્તિઓ મુકવાની છે. દેરીઓ ખાલી છે, તેને માટે પણ નવી મૂર્તિઓ આવેલી છે. મંદિરમાં પ્રવેશ કરતાં ભમતીની દેરીઓની પાસે જ જમણા હાથ તરફ એક બાજુમાં મહાદેવજીની આરસની નવી દેરી બનેલી છે.

અંદર શિવલિંગ, પાર્વતીજી અને પોઠિયો વગેરે હિંદુ-ધર્મના દેવ-દેવીઓની મૂર્તિઓ, આ મંદિર બંધાવનાર અથવા તેમના વારસદાર શ્રાવકે સ્થાપન કરેલ છે.

આ આંચલિયા આઠ ભઠ્ઠું મંદિર મોટું અને જૂનું છે. આ મંદિરમાં વિં સં ૧૪૬૩, ૧૪૮૩ અને ૧૪૮૭ વગેરેના લેખો છે. આની અંચલગચ્છીય શ્રાવકો દેખરેખ રાખે છે.

(૧૪) શ્રીજીરાઉલા પાર્શ્વનાથ ભઠ્ઠું મંદિર :

આ મંદિર દેરાશેરીમાં નહિ પરંતુ બીજી શેરીમાં જૈનધર્મશાળાની પાસે છે. આ મંદિરમાં મૂં નાં શ્રીજીરાઉલા પાર્શ્વનાથ ભઠ્ઠું પંચતીર્થીના પરિકરવાળી સુંદર મૂર્તિ છે.

સંવત ચૂનામાં દળાયેલો છે. ગૂઢમંડપમાં શંખેશ્વરા પાર્શ્વ-
નાથજીની મૂર્તિ છે.

મંદિરની બાબુની એક દેરીમાં મૂં નાં શ્રીચિંતામણિ
પાર્શ્વનાથ લાં છે. તેના ઉપર લેખ નથી. મૂં નાંની સન્મુખ
એક પાષાણમાં શ્રીજિનદત્તસૂરિજી અને શ્રીજિનકુશળસૂરિજીનાં
બે પગલાં જોડી છે. તે સં ૧૬૧૬માં સ્થાપન કરેલાં છે.
તેની સામેની બાબુમાં સંઘની જૈન ધર્મશાળા છે, તેમાં જૈન
યાત્રાળુઓને ઊતરવા વગેરેની સગવડ છે. ચિંતામણિના
દેરાસરની પછવાડે તપાગચ્છનો ખૂબ મોટો ઉપાશ્રય છે. તેમાં
એક છત્રીમાં એક પશ્ચરમાં ૧૦ પગલાં જોડી છે. તેમાં સૌથી
પ્રથમ શ્રીમહાવીરસ્વામીનાં પગલાં જોડી છે ને બાકીની નવ
જોડી શ્રીપૂજ્યો અને યતિઓનાં પગલાંની છે. સં ૧૬૪૫ ના
જેઠ સુદિ ૧૩ ને ભોમવારે આ પાડુકાપટની સ્થાપના
કરેલી છે.

(૧૫) થૂલનું મંદિર :

ગામથી લગભગ ૦૧ માઈલ દૂર થૂલનું મંદિર છે.
મંદિરમાં ચાર દેરીઓ એક હારમાં છે. વચલી દેરીમાં મૂં
નાં શ્રીમહાવીર સ્વામી લાંની મૂર્તિ છે. લેખ નથી. બંને
બાબુમાં બે નાની નાની મૂર્તિઓ છે. ધાતુની પંચતીર્થી ૧ છે.
સન્મુખ બ્રાહ્મણવાડજી (મહાવીરસ્વામી)નાં પગલાં છે. તે
સં ૧૮૬૩ માં સ્થાપન કર્યાં છે.

ડાબા હાથ તરફની દેરીમાં પાડુકા જોડ ૫ છે. પહેલી
પાડુકા પંડિત શ્રીદર્શનવિજયજી ગણિની છે. તેના પર સં
૧૭૪૪ નો લેખ છે. તેમના શિષ્ય શ્રીદીપ્તિવિજયજીએ તેની

પ્રતિષ્ઠા કરી છે. બીજી પાદુકા મહોપાધ્યાય શ્રીલાનુચંદ્ર ગણિના શિષ્ય શ્રીહીરચંદ્રગણિની છે. તેના ઉપર સંં ૧૭૪૧ નો લેખ છે. ત્રીજી પાદુકા સંં ૧૭૦૨ ના લેખવાળી છે પણ લેખ વંચાતો નથી. ચોથી પાદુકા સંં ૧૭૫૭ ના લેખવાળી છે પણ લેખ વંચાતો નથી. પાંચમી પાદુકા પરનો લેખ વંચાતો નથી. જમણા હાથ તરફની પહેલી દેરીમાં પાદુકા જોડી ૧૧ છે. પહેલી પાદુકા શ્રીવિજયતિલકસૂરિના શિષ્ય શ્રીવિજયાણુંદસૂરિજીની છે. તેના પર સંં ૧૭૧૩નો લેખ છે. બીજી પાદુકા શ્રીવિજયતિલકસૂરિજીની છે. તેના ઉપરનો સંવત્ ઘસાર્ધ ગયો છે. (સંભવતઃ સંં ૧૭૪૬ લાગે છે) તેની શ્રીવિજયમાનસૂરિજીએ પ્રતિષ્ઠા કરી છે. ચોથી, પાંચમી અને છઠ્ઠી પાદુકા એક પથ્થરમાં ત્રણ જોડી સાથે છે. તેના ઉપર સંં ૧૮૬૩ નો લેખ છે. પણ નામ ખરાખર વંચાતાં નથી. સાતમી આઠમી ને નવમી પાદુકા એક પથ્થરમાં ત્રણ જોડી સાથે છે. તે ક્રમશઃ ભટ્ટારક શ્રીઉદયસૂરિ, ભં શ્રીલક્ષ્મીસૂરિ અને ભં શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિની પાદુકાઓ છે ને તેના ઉપર સંં ૧૮૬૩ નો લેખ છે. દશમી પાદુકા મહોપાધ્યાય શ્રીહીરચંદ્રગણિના શિષ્ય પં. માનચંદ્રગણિની છે. તેના પર સંં ૧૭૬૮ નો લેખ છે. તેની શ્રીજિનવિજયગણિએ પ્રતિષ્ઠા કરી છે. અગિયારમી પાદુકા ઉપરનો લેખ વંચાતો નથી.

જમણા હાથ તરફની બીજી દેરીમાં પાદુકા જોડી ૬ છે. પહેલી પાદુકા શ્રીવિજયપ્રતાપસૂરિજીની છે. તેની ઉપર સંં ૧૮૫૧ નો લેખ છે. તેની શ્રીવિજયલક્ષ્મીસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી છે. બીજી પાદુકા ભં શ્રીવિજયઋદ્ધિસૂરિજીની

છે. તેના ઉપર સંં ૧૮૫૧ નો લેખ છે ને તેની ભં શ્રીવિજયલક્ષ્મીસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી છે. ત્રીજી પાદુકા ભં શ્રીહીરવિજયસૂરિના શિષ્ય ભં શ્રીવિજયસેનસૂરિ, તેમના શિષ્ય ભં શ્રીવિજયતિલકસૂરિ, તેમના શિષ્ય ભં શ્રીવિજયા-ણંદસૂરિ, તેમના શિષ્ય ભં શ્રીવિજયરાજસૂરિ, તેમના શિષ્ય ભં શ્રીવિજયમાનસૂરિની છે, તેમના ઉપર સંં ૧૭૬૫ નો લેખ છે અને તેની શ્રીવિજયઋદ્ધિસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી છે. ચોથી પાદુકા શ્રીવિજયસૌભાગ્યસૂરિની છે. તેના ઉપર સંં ૧૮૫૧ નો લેખ છે અને તેની શ્રીવિજયલક્ષ્મીસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી છે. પાંચમી પાદુકા ભં શ્રીવિજયઉદયસૂરિની છે. તેના ઉપર સંં ૧૮૫૧ નો લેખ છે, ને તેની શ્રીવિજય-લક્ષ્મીસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી છે. છઠ્ઠી પાદુકા ઉપાધ્યાય શ્રીપુશ્પવિજયગણિની છે, તેના પર સંં ૧૮૫૧ નો લેખ છે ને તેની શ્રીવિજયલક્ષ્મીસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી છે.

(૧૬-૧૭) નવાં મંદિરો:

ઉપર્યુક્ત હકીકત અમે સંં ૧૯૮૭માં સિરોહી ગયા તે વખતની છે. તે સમયે સિરોહીમાં કુલે ૧૫ મંદિરો હતાં. ત્યાર પછી દેરાશેરીમાં જ બે નવાં મંદિરો થયાં છે. આ બંને મંદિરો નાનાં છે. તેમાંથી એક કોઈ પણ (નામ યાદ નથી) તીર્થંકર ભગવાનનું મંદિર છે.

બીજું શ્રીગૌતમસ્વામીનું મંદિર છે. શ્રીગૌતમસ્વામીના મંદિરમાં મૂં નાં ના મુખ્ય સ્થાને ગૌતમસ્વામીની મૂર્તિ સ્થાપન કરેલી છે અને તેમની બંને બાજુમાં એક એક

ત્રિગડા તરીકે જરા નીચે આસને તીર્થંકર લગવાનની બે મૂર્તિઓ ગિરાજમાન કરેલી છે. આ મંદિરમાં કુલ મૂર્તિઓ ૩ છે.

આ હિરાબે દેરાશેરીમાં કુલ ૧૫ મંદિરો છે અને બીજાં બે બે દેરાશેરીથી બહારનાં છે, તે મળીને સરોહીમાં અત્યારે કુલ ૧૭ મંદિરો છે.

નગરની પ્રાચીનતા :

સિરોહીના સંગ્રામમાં સં. ૧૪૯૯ની આસપાસ પં. મેઘે રચેલી તીર્થમાલામાં લખ્યું છે કે:-સિરોહીના શ્રાવકો હમેશાં વિવેકીએ અને અહીં આદિનાથ લગવાન ગિરાજે છે.^૩ બીજી સં. ૧૭૨૨માં પં. મહિમાએ રચેલી તીર્થમાલામાં આ ગામનું નામ શિવપુરી નગરી લખ્યું છે ને તેમાં ૧૧ જૈન મંદિરોમાં મળીને કુલ જિનગિઓ ૪૦૭૧ હોવાનું લખ્યું છે.^૪ ત્રીજી સં. ૧૭૫૦ માં પં. સૌભાગ્યવિજયજીએ રચેલી તીર્થમાલામાં સિરોહીમાં ઋષભદેવને વંદના કરી; એમ જણાવ્યું છે.^૫ ચોથી સં. ૧૭૪૬માં પં. શીલવિજયજીએ રચેલી તીર્થમાલામાં લખ્યું છે કે સિરોહીમાં આદિનાથ અને અજિતનાથ લગવાનનાં મોટાં મંદિરો તથા શ્રાવકો પાર્શ્વનાથનું, શંખેશ્વર

૩ આદિનાથ અવદાન અનેક, સિરોહી નિતુ નવી વિવેકા.

પ્રાચીનતીર્થમાલાસંગ્રહ પૃ. ૫૪, કડી. ૬૭

૪.....શિવપુરી નગરિં રે નિવાસ;

મંદિર ઇગ્યારિ સદિસ ચ્યારસું એકાત્તરિ સુવિલાસ.

પ્રા. તી. સં. પૃ. ૬૦ ઢાલ ૩. કડી ૧૦

૫ સુષકારી સીરોહિયે પડિબોહિયેરે, વંદુ ઋષભજિજીંદ

પ્રા. તી. સં. પૃ. ૬૭ ઢાલ. ૧૩. કડી ૨૧.

પાર્શ્વનાથનું મંદિર છે, અને ઋષભદેવજી ચૌમુખજી વગેરેનાં મોટાં મંદિરો છે. અહીં પોરવાડ જ્ઞાતિમાં સંઘવી સીપાના વંશમાં મહોજલ નામનો મહાપુરુષ થયો; તેણે અહીંનું તીર્થ સ્થાપ્યું. તેણે વિ. સં. ૧૬૯૦ માં શત્રુંજયનો સંઘ કાઢ્યો.^૬ પાંચમી સં. ૧૭૫૫ માં શ્રીજ્ઞાનવિમલસૂરિજીએ રચેલી તીર્થમાલામાં લખ્યું છે કે—સિરોહીદેશમાં જૈન મંદિરોનો પાર નથી. બધાંનું વર્ણન કરતાં ચે અન્ત ન આવે. પણ સિરોહીમાં ચૌમુખજીનું ત્રણ માળવાળું મંદિર, શ્રીઅન્જિતનાથ ભં, છરાઉલા પાર્શ્વનાથ ભં વગેરે ૧૧ જિન મંદિરોની તીર્થમાળાકારે યાત્રા કરી છે.^૭

૬ નગર સિરોહી ઉત્તમ ઠામ, દેહિત દીપિ મહિમા ધામ;
આદિ અન્જિત પ્રાસાદ ઉત્તંગ, છરાઉત્ર સંખેસરો મનિ રંગ.
ઋષભદેવ ચૌમુખિ ચૌસાત્ર, દીપે દરિસણુ અમીઅ રસાત્ર;
પ્રગટમંદ્ર પોરવાડહમાંહિ, સંઘવી સીપાસુ કહિવાય.
મહાપુરુષ મેહાજલ નામ, તીરથ થાપ્યું અવિચલ ઠામ;
સંવત નેઉઈ સોલિ વલી, સત્રુંજ યાત્રા કર મનિ રૂલી.

પ્રા. તી. સં. પૃ. ૧૦૫-૧૦૬. કડી. ૫૭-૫૮

૭ સીરોહી દેસેં જૈન વિહાર, તે કહતાં નહિ આવેં પાર;
ગામ ગામ ગિરિ વિષમેં ઠામ, દેહરા દીસેં અતિ ઉદામ.
ભાવ થકી તે સવિ વંદિયા, પણ દ્રવ્યેં કેતા એક થયા;
ઈમ સિરોહી નગરેં આવીયા, જનમ કૃતારથપણું ભાવિયા.
આદિચૈત્ય દીહું ઉદામ, જેહનો સ્વર્ગ સમોવાડિ કામ;
ચૌમુખ ચૈત્યભુમિક ભલો, અન્જિત શાંતિ કુંયુ જિનહરગુણનિલો.
શ્રીછરાઉલિ પાસ પ્રસિદ્ધ, વિવિધ ચૈત્ય યાત્રા તિહાં કીધ;
દેહરાં તિહાં ઉત્તંગ ઇચાર ભેટી કીધ સફળ અવતાર.

પ્રા. તી. સં. પૃ. ૧૩૭ દાલ ૬. કડી. ૪૮-૫૧.

આ શહેરમાં મારવાડ અને મેવાડ તરફ વિચરનાર અનેક સાધુ સાધ્વીઓએ ચાતુર્માસો કર્યા છે એટલું જ નહિ પણ આ ગામમાં મોટા મોટા મહોત્સવો ઉજવાયા છે. તીર્થ-યાત્રાના સંઘો નીકળ્યા છે અને અનેક સાધુઓને આચાર્ય, વાચક અને પંન્યાસ વગેરે પદવીઓ પણ અપાઈ છે.

અહીં આચાર્ય શ્રીમુનિસુંદરસૂરિજી પધાર્યા હતા. તેમજ આચાર્ય શ્રીવિજયલક્ષ્મીસાગરસૂરિજી અને આચાર્ય શ્રીવિજય-દાનસૂરિજી પણ આવ્યા હતા.

આ નગરમાં શ્રીવિજયદાનસૂરીશ્વરજીએ સં. ૧૬૧૦ ના માગશર સુદિ ૧૦ના દિવસે શ્રીહીરહર્ષ વાચકને શ્રીહીર-વિજયસૂરિ એવું નામ સ્થાપી મહોત્સવપૂર્વક આચાર્ય પદવી આપી હતી.^૮

વળી આ નગરમાં જ શ્રીવિજયતિલકસૂરિજીએ શ્રીસોમ-વિજયજીના શિષ્ય શ્રીકમલવિજયજીને સં. ૧૬૭૬માં આચાર્ય-પદ આપી તેમનું વિજયાણુંદસૂરિ નામ સ્થાપ્યું હતું.

૮. અબ્ધેડથ શુદ્ધ ધિણ્યાધ્વધિણ્યેશતુધરામિતે ।

દશમ્યાં સદસો માસો વિશદ્યુતિર્મપદિ ॥ ૧૩૩ ॥

પુરે શિવપુરાનામ્નિ મહોત્સવમનોહરે ।

સજ્જતે સજ્જસજ્જાતેડનથે મજ્જમનોથે ॥ ૧૩૬ ॥

દર્ષેણ હીરદર્ષાણાં વાચકાનાં ગણાધિપાઃ ।

ગન્તૈશ્વર્યં તરોર્વીજમિવાચાર્યગદં દદુઃ ॥ ૧૩૭ ॥

વશ્ક્રિયાયા જગતાં મૂલમન્ત્રમિવાનઘમ્ ।

નામાપિ હીરવિજય ઇત્યેષાં ગુરવો વ્યધુઃ ॥ ૧૩૮ ॥

વિજયપ્રશસ્તિમહાકાવ્ય, સર્ગ ૧૨.

સં ૧૬૩૨માં શ્રીહીરવિજયસૂરીશ્વરજી અહીં પધાર્યા હતા. વળી સં ૧૬૩૪ માં તેમણે આવીને અંજનશલાકા પ્રતિષ્ઠા અહીં કરાવી હતી. વળી સં ૧૬૩૬ માં સમ્રાટ અકબરને પ્રતિબોધવા જતાં અહીં પધાર્યા હતા, એ સમયે તેમના પટ્ટધર આચાર્ય શ્રીવિજયસેનસૂરીશ્વરજી પણ સાથે હતા; તેમણે રાવ સુરત્રાણુને ઉપદેશ આપ્યો હતો.

શ્રીહિમવિજય ગણિએ રચેલા વિજયપ્રશસ્તિમહાકાવ્ય ઉપરની વિજયપ્રદીપિકા નામની ટીકા અને આ જ ગ્રંથના ૧૭ મા સર્ગથી ૨૧ સુધીની ટીકા સાથેની મૂળ કાવ્યરચના શ્રીગુણવિજયજીગણિએ આ સિરોહી નગરમાં પૂરી કરી હતી.^૯

આ અને બીજી અનેક ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓનું ધામ આ નગર બન્યું હતું. અહીં શ્રાવકોનાં લગભગ ૫૦૦ ઘરો છે. અહીં ઘણી પોષાળો છે. મોટા ત્રણ ઉપાશ્રય છે. સાધુ-સાધ્વીઓના પઠન-પાઠન માટે એક સંસ્કૃત પાઠશાળા પણ છે. યાત્રાળુઓ માટે મોટી સગવડવાળી જૈન ધર્મશાળા ૨ છે, તેમજ ભોજનશાળા છે. જૈન યાત્રાળુઓને દરેક જાતની સગવડ અપાય છે. દેરાશેરીમાં જ એક કંપાઉડમાં કૂવો અને બગીચો છે; જ્યાં પૂજા કરનારાઓ માટે નહાવાની સગવડ છે.

શેઠ કલ્યાણજી પરમાનંદજીના નામની શ્રીસંઘની પેઢી છે, તે અહીંના સંઘના વહીવટ ઉપરાંત આબૂ-દેલવાડા તીર્થ,

૧ પ્રારબ્ધેલાદુર્ગે વહ્ની વિદધે ચ યોષપુરદુર્ગે ।

શ્રીમાદેડપિ ચ કિયતી શ્રીરોહિણ્યાં ચ પૂર્ણેયમ્ ।

વિજયપ્રશસ્તિમહાકાવ્ય-ટીકાપ્રાન્તપ્રશસ્તિ શ્લો. ૬૪

હમીરગઢ તીર્થ તેમજ ખાલદા, ઉંદરા વગેરે ગામોનાં જૈન મંદિરોનો વહીવટ કરે છે.

અહીં શ્રીમહાવીર જૈન મિત્ર મંડળ હતું. તેણે દેશ-શેરીમાં સંઘના એક મકાનમાં જૈન મ્યુઝિયમ પણ ખોલ્યું હતું; જેમાં જૈનમૂર્તિઓ તેમજ મંદિરોના ખંડિત અવશેષો લાવીને ગોઠવવાનું શરૂ કર્યું હતું. આ સિવાય જૈન લાયબ્રેરી, પુસ્તકાલય તેમજ પ્રાચીનજ્ઞાનભંડારો પણ છે.

૪૫. ખાલદા

સિરોહીથી પીંડવાડાની સડકે ૨ માઈલ ચાલ્યા ખાદ કાચા રસ્તે ત્યાંથી ઉત્તર દિશામાં ૧ માઈલ દૂર “ખાલદા” નામનું ગામ આવેલું છે, આ ગામ સિરોહી તહેસીલમાં છે.

શ્રીમહાવીરસ્વામી લઠનું મંદિર :

આ ગામમાં મૂળ નામ શ્રીમહાવીરસ્વામી લઠનું જૈનમંદિર છે. મૂળગભારો, ચૂદમંડપ, છચોકી, સલામંડપ, શૃંગારચોકી, લમતી વગેરે છે, દરવાજાની ખંને બાબુએ થોડી થોડી દેરીઓ ખાલી છે.

આ મંદિરમાં મૂળ નામ ની ડાળી બાબુએ ગણુધર ભગવાનની કે કોઈ આચાર્યની પદ્માસનવાળી મૂર્તિ ૧ છે. તેમાં તેમની ગરદનની પાછળ ઓઘો અને શરીર પર કપડાની

નિશાની છે. બેઠકમાં પાટલાની આકૃતિ કોતરેલી છે, આ મૂર્તિ ઉપર લેખ નથી.

ગૃહમંડપમાં અંબિકા દેવીની મૂર્તિ ૧ છે. તેની પાસે ચક્ષુની મૂર્તિ છે, તેને લોકો બાલાજીની મૂર્તિ કહે છે. મૂર્તિ બે હાથવાળી અને હસ્તિવાહનવાળી છે. ગંને હાથમાં ચક્ર વગેરે છે. આ મૂર્તિ મણિભદ્ર વીરની અથવા સિદ્ધાર્થ ચક્ષુની હોવી જોઈએ.

આ મંદિરમાં પાષાણની કુલ જિનમૂર્તિઓ ૩, ગણધર ભૃંગે આચાર્યની મૂર્તિ ૧, અંબિકાદેવીની મૂર્તિ ૧, બાલાજી અથવા ચક્ષુની મૂર્તિ ૧, ધાતુની પંચતીર્થી ૧ અને સિદ્ધચક્રનો ગદ્દો ૧ છે.

આ મંદિરનો હમણાં થોડો જીર્ણોદ્ધાર કરાવવામાં આવ્યો છે. ધ્વજા-દંડ ચઢાવવાનો બાકી છે. મંદિરના આગળના ભાગમાં બે ઓરડીઓ છે તેનો ધર્મશાળા તરીકે ઉપયોગ કરાય છે. અહીં ગુજરાતી કારતક વદિ ૧૦ ને દિવસે મેળો ભરાય છે.

અહીં ઉપાશ્રય ૧ છે. શ્રાવકનું એકે ઘર નથી.

૪૬. સાણવાડા (નવું)

બાલદાથી અગ્નિખૂણામાં ૩ માઈલ અને સરોહીથી અગ્નિખૂણામાં પાંચ માઈલ દૂર “સાણવાડા (નવું)” નામનું ગામ છે. આ ગામ પીંડવાડા તહેસીલમાં આવેલું છે.

શ્રીશાંતિનાથ ભઠ્ઠા મંદિર :

અહીં મૂં નાં શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનનું એક મંદિર છે. આ મંદિરનો પાયો સં ૧૬૦૫માં નંખાયો હતો અને સં ૧૬૧૨ના વૈશાખ સુદિ ૫ ના દિવસે પ્રતિષ્ઠા થઈ હતી; પરંતુ મૂં નાં પર સં ૧૬૩૫નો લેખ છે. એટલે મૂળનાયકજીને પછીથી બદલ્યા હશે; એમ જણાય છે. મૂં નાંજીની બંને બાજુની મૂર્તિઓ ઉપર સં ૧૬૦૪ના દંકા લેખો છે.

મૂળ ગભારો, ગૂઢમંડપ, આગળ એક ચોકી, દરવાજા પાસે એક નાની ચોકી અને ભમતીના કોટયુક્ત શિખર બધી આ મંદિર છે. મંદિરના દરવાજા બહાર ધર્મશાળા માટે એક લાંબી શાળા—અગાસીવાળી ઓસરી બનેલી છે. આ મંદિરમાં કુલે જિનર્ણિય ૩ અને ધાતુની પંચ-તીર્થિઓ ૨ છે.

અહીં મૂળનાયકજીની ગાદીમાં ફરક હોવાથી તેમજ મંદિરની બાંધણીમાં બીજો કોઈ દોષ હોવાથી પ્રતિમાજીને ઉત્થાપન કરીને ગૂઢમંડપની એક બાજુમાં સ્થાપન કર્યા છે. પબાસણ નવું બનાવવાનું કામ ચાલે છે ને છ ચોકીઓ બનાવવાનો પણ વિચાર ચાલે છે. જૂના સાણવાડાના પથ્થરનો આખો મજબૂત રંગમંડપ ઊતરાવ્યો છે; ને ત્યાંથી જરૂર પૂરતા પથ્થરો અહીં લાવવા ધારે છે. જૂનું સાણવાડા ભાંગીને નવું સાણવાડા વસ્યું છે.

અહીં શ્રાવકોનાં બે-ત્રણ ઘરે । છે, તે પણ થોડા સમયમાં બીજા ગામ ચાલ્ય । જાય; એમ લાગે છે.

અહીં સાધુ-સાધ્વીને ઉતરવા માટે એકાદ નાની પથુ ધર્મશાળાની આવશ્યકતા છે.

૪૭. સાણુવાડા (જૂનું)

નવા સાણુવાડાથી ઉત્તરમાં ૧૧ માઈલ અને સિરોહીથી પૂર્વમાં ૬ માઈલ દૂર “સાણુવાડા (જૂનું)” નામનું ગામ છે. આ ગામ પીંડવાડા તહેસીલમાં છે.

ખાલી પડલું જૈન મંદિર:

અહીં એક જૈન મંદિર ખાલી પડ્યું છે. મૂળ ગભારો, ગૂઢમંડપ, છ ચોકી, સભામંડપ, શૃંગારચોકી અને ભમતીના કોટ યુક્ત શિખરખંધી આ મંદિર બનેલું છે. તેમાં મૂળ-ગભારો, ગૂઢમંડપ અને છચોકીની ભીંતો મજબૂત કોરણી-વાળા પથ્થરની બનેલી છે. અત્યારે પણ આ મંદિરનો મૂળ ગભારો, શિખર, ગૂઢમંડપ અને તેના ઉપરનો ઘુમ્મટ સાવ સાખૂત છે. મૂળગભારામાંથી પળાસણ કાઢીને કોઈ લઈ ગયું છે. છચોકી પડી ગઈ છે. તેના ઘણા ખરા પથ્થરો પણ કોઈ લઈ ગયું છે. હાલમાં નવા સાણુવાડાના મંદિરમાં છચોકી વગેરે બનાવવા માટે બધો સભામંડપ કિતરાવી લીધો છે. કોટ, શૃંગારચોકી અને દરવાજો પડી ગયાં છે ને દરવાજા વગેરે અહીંથી નવા સાણુવાડાની ધર્મશાળાના દરવાજામાં લગાડ્યા છે. કેટલાક પથ્થરોનો ગામના ઠાકોરની છત્રીમાં પણ ઉપયોગ લેવામાં આવ્યાનું સાંભળ્યું છે.

આ મંદિરના મૂળ નાળ શ્રીમહાવીરસ્વામીની મૂર્તિ અહીંથી લગભગ ૫૦-૬૦ વર્ષથી પ્રાક્ષણવાડામાં લઈ જઈ પધરાવી હતી. ત્યાર પછીથી આ મંદિર ધીમે ધીમે પડવા લાગ્યું. પછી પ્રાક્ષણવાડાથી તે મૂર્તિ ઉદરા ગામમાં લાવવામાં આવી છે ને ત્યાંના મંદિરમાં મૂળ નાળ તરીકે સ્થાપન કરેલી છે. તે મૂર્તિ ઉપર સં. ૧૪૯૯નો લેખ છે. તેમાં શ્રાવકે પોતે ઉદ્ધાર કરેલા આ મંદિરમાં શ્રીમહાવીરસ્વામીની આ મૂર્તિને સ્થાપન કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. એટલે જૂનું સાણવાડા ઘણું પ્રાચીન હોવાની સંભાવના છે. તેમજ સં. ૧૪૯૯માં મંદિરનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો છે, તેથી તે પહેલાંનું એ મંદિર અવશ્ય હોવું જોઈએ.

આ ગામ તૂટ્યાને સોથી વધારે વર્ષનો સમય થયાનું લોકો કહે છે. એટલે સં. ૧૮૬૯માં ભાંગ્યું હશે. ત્યારથી ગામ ઉજ્જડ હતું. સં. ૧૯૫૬ પછી ત્યાં ફરીને લોકો રહેવા લાગ્યા પણ પછી અહીંની બધી વસ્તી નવા સાણવાડામાં જઈને વસી હોય તેમ લાગે છે. અહીં શ્રાવકનું ઘર એકે નથી.

અહીંથી અમે નવા સાણવાડા પાછા આવ્યા.

૪૮. લોદરી

નવા સાણવાડાથી પશ્ચિમ દિશામાં લગભગ ૧૧ માઈલ દૂર “લોદરી” નામનું ગામ આવેલું છે.

ખંડિત જૈનમંદિર :

અહીં એક નાનું મંદિર જીર્ણોદ્ધાર અવસ્થામાં ઊભું

છે. આ મંદિરનો મૂળ ગભારો, તેની બહારની નાની ચોકી અને તેની પછી ખુલ્લા ચોતરા યુક્ત નાનું પણ શિખરબાંધી મંદિર બનેલું છે. અત્યારે પણ મૂળગભારો, શિખર, ચોકી અને ચોતરો સાખૂત છે. પથ્થરનો દરવાજો અને ચોકીના સ્તંભો, પાટ વગેરે હજી બિભાં છે. મંદિરને ફરતો કોટ હતો પરંતુ તે નષ્ટ પ્રાયઃ થયેલો છે. બધું કામ ઈંટો અને ચૂનાથી થયેલું જણાય છે.

આ ગામ લગભગ સો વર્ષ પહેલાં ભાંગ્યું હશે. આ મંદિરની મૂર્તિ ક્યારે અને ક્યાં લઈ જવામાં આવી તે જાણવામાં આવ્યું નથી. આ મંદિર ત્રણસો-ચારસો વર્ષનું પ્રાચીન હોય તેમ જણાય છે.

આ ગામમાં અત્યારે એક પણ શ્રાવકનું ઘર નથી. અહીંથી બેઠેલા શ્રાવકો નવા રાણવાડા વગેરે આસપાસના ગામોમાં રહેવા ચાલ્યા ગયાનું સંભળાય છે.

૪૯. તેલપુર

લોદરીથી દક્ષિણમાં ૧૫ માઈલ અને સિરોહીથી અગ્નિખૂણામાં ૬ માઈલ દૂર “ તેલપુર ” નામનું ગામ આવેલું છે. આ ગામ પીંડવાડા તહેસીલમાં છે.

શ્રીઆદીશ્વર ભગ્નું મંદિર :

અહીં મૂં નાં શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું એક મંદિર છે. મૂં નાંની મૂર્તિ પંચતીર્થીના પરિકર યુક્ત છે. મૂર્તિ

પર લેખ નથી. પરિકરની ગાદી પર લેખ હતો પણ સાવ ઘસાઈ ગયો છે. જાને કાઉસગિયા નીચે સંં ૧૫૨૧ નો લેખ છે, પણ થોડા જ અક્ષરો છે, તે સિવાય મંદિર બન્યા સંબંધીનો કે બીજો હકીકતનો એક પણ લેખ નથી મળ્યો. કદાચ લેખો તો હશે પણ મૂળગભારામાં ગૂઢમંડપ અને સ્તંભો ઉપર પણ કલાઈ કરાવેલી હોવાથી તેમાં દબાઈ ગયા હશે; એમ લાગે છે.

આ મંદિર પહાડની જરા ઊંચાણવાળી જગ્યામાં એક નાની મગરીની ઓથમાં આવેલું છે. વળી મૂળગભારો, ગૂઢમંડપ અને ભમતીના કોટયુક્ત શિખરબંધી બનેલું છે. ગૂઢમંડપમાં ભોંયતળિયું, અને ભમતીમાં ભોંયતળિયા ઉપર ફરશ લગાવી, કોટ અને મંદિરના બહારના ભાગમાં ચૂનાની કલાઈ વગેરે કરાવવાની જરૂર છે. આશરે બે હજાર રૂપિયા લગાવવામાં આવે તો મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર સારી રીતે થઈ જાય. મંદિરખાતાની કંઈ જ રકમ જમા નથી.

કાઉસગિયા ઉપરના લેખમાં “તેલપુર” નું નામ છે; તેથી આ મંદિર અને ગામ સંં ૧૫૨૧ કરતાં વધારે પ્રાચીન હોવું જોઈએ.

અહીં પહેલાં શ્રાવકોની વસ્તી સારા પ્રમાણમાં હતી, પણ હાલમાં શ્રાવકનું એકે ઘર નથી. કહેવાય છે કે સંં ૧૮૬૯ માં આસપાસનાં ઘણાં ગામ ભાગ્યાં હતાં તેની સાથે જ આ ગામ ભાગ્યું હશે. વીરવાડા, સાણવાડા અને નાંદિયા વગેરે ગામોમાં તેલપુરના શ્રાવકોનાં ઘરો છે અને કેટલાક

શ્રાવકો ગુજરાત તરફ વસવાટ કરવા ગયાનું સંભળાય છે. બાકી રજપૂત, રબારી, લીલ વગેરેનાં આસરે ૬૦ જેટલાં ઘરો છે. ધર્મશાળા કે ઉપાશ્રય કંઈ જ નથી. ઉપાશ્રય હતો પણ પડી ગયો છે.

દેખરેખ ને વ્યવસ્થા :

ઉપર્યુક્ત મંદિરનો વહીવટ વીરવાડામાં રહેતા તેલપુરના શ્રાવકોનાં સાત ઘરના હાથમાં છે. પહેલાં શા. કેશાજી ગુલાબચંદના હસ્તક વહીવટ હતો પણ હાલમાં પૂનમચંદ રાજજી તેનો વહીવટ કરે છે. ચાપડા વગેરે પણ તેમના ત્યાં જ છે. તેઓ જરા પણ મંદિરની સંભાળ રાખતા નથી. મોટે ભાગે તેઓ ગુજરાતમાં રહે છે, તેથી તેમનાથી સંભાળ રખાવવી મુશ્કેલ છે. આશાતના ખૂબ થાય છે. તેથી આ મંદિરનો વહીવટ-દેખરેખ શ્રીબ્રહ્મણવાડજીના કારખાનાને અથવા અન્ય કોઈને સોંપી દેવાની કે બીજાએ સંભાળી લેવાની જરૂર છે.

અહીંથી સીધા પૂર્વમાં બ્રહ્મણવાડા ૪ માઈલ થાય છે.

૫૦. વીરવાડા

તેલપુરથી ઈશાનખૂણામાં ૨૧૧ માઈલ અને પીંડવાડા સ્ટેશનથી વાયવ્ય ખૂણામાં ૬ માઈલ દૂર “વીરવાડા” નામનું ગામ આવે છે. આ ગામ પીંડવાડા તહેસીલમાં છે.

શ્રીઆદીશ્વર ભઠ્ઠાનું મંદિર :

અહીં બે મંદિરો છે. તેમાં એક મૂં નાં શ્રીઆદીશ્વર

લગવાનનું મંદિર ગામમાં છે. તેમાં મૂળનાયકજીની મનોહર મૂર્તિ પંચતીર્થીના પરિકરયુક્ત છે. મૂળનાયકજીની પલાંડીના સન્મુખ ભાગમાં બાબુએ કે પાછળ પણ લેખ જણાતો નથી. પરિકરની ગાદીની નીચે કદાચ લેખ હશે પણ જે ઠેકાણે લેખો લખાય છે તે પટ્ટીને આરસની લાદીઓ જડતાં દબાવી દીધેલી છે. મૂળનાયકજીના પરિકરની ગાદીમાં વચ્ચે દેવી, તેની નીચે બે હરણ, બંને બાબુએ એકેક હાથી અને સિંહ છે. વળી એક તરફ યક્ષ અને બીજી તરફ યક્ષિણી અંગિકાદેવી છે.

મૂળગભારામાં મૂળનાયકજીની એક જ મૂર્તિ છે. ગૂદમંડપમાં જિનમૂર્તિઓ ૧૩, એક પથ્થરમાં ચોડી દીધેલી બેડી નાની શ્યામમૂર્તિ ૧, અને મંગળમૂર્તિયુક્ત બારશાખનો ટુકડો એક છે. તેને પણ મૂર્તિ તરીકે સ્થાપન કરી દીધેલો છે. પરિકરમાંથી છૂટા પડી ગયેલા કાઉચગિયા ૧, અંગાજીદેવીની મૂર્તિ ૧, યક્ષની મૂર્તિ ૧, આરસપાષાણ પર કોતરેલો યંત્ર ૧ છે. નવચોકીમાં જિનમૂર્તિ ૨ છે. ભમતીની દેરીઓમાં પંચતીર્થીના પરિકરવાળી મૂર્તિ ૧ અને પરિકર વિનાની મૂર્તિઓ ૪૩ છે.

આ મંદિર મૂળગભારો, ગૂદમંડપ, નવચોકીઓ સભા-મંડપ, શૃંગારચોકી, અને ચારે તરફ ફરતી શિખરબાંધી દેરીઓ ૪૬ થી યુક્ત બનેલું છે. બાબુમાં એક દરવાજો છે. દેરીઓ ઉપર ૪૭ શિખરો છે. આમ તો દેરીઓ ૪૦ છે, અને બંને બાબુએ એક એક ગભારો ત્રણ ત્રણ ખંડવાળો છે, તે ગણતાં કુલે ૪૬ થાય. શૃંગારચોકીની બહાર એક નાનું કંપાઉન્ડ છે, તે કંપાઉન્ડમાં જમણા હાથ તરફ એક ભોંયડું છે. તેની

અંદર પખાસણ વગેરે ગોઠવેલ છે. ભોંયરામાં અંશિત મૂર્તિઓ મૂકીને પાછું બંધ કરી દીધું છે. તેના ઉપર પાકી છત કરી લીધી છે. જોલવા માટે છત ખોદાવવી પડે.

આ મંદિરની લમતીમાં જમણા હાથ તરફ વચ્ચે એક દેરીને બહલે ચોરડી ખાલી રાખીને બહાર જવાનો મોટો દરવાજો મૂકેલો છે. તે દરવાજાની બારશાખમાં મંગળમૂર્તિ તરીકે તીર્થંકરની મૂર્તિ છે ને દરવાજા આગળ શૃંગારચોકી બનેલી છે. આ મંદિર બાવન જિનાલયનું શિખરબંધી દેરીઓ-વાળું કહેવાય છે. ધ્વજ-દંડ તૂટી ગયેલો છે.

આ મંદિર વિશાળ છે અને પહાડની મગરીની ઓથમાં જરા ઊંચાણવાળી જગ્યા પર આવેલું છે. આ મંદિર ૧૦૧૭૫માં નવું બનેલું છે અને તેની શ્રીવીરપ્રભસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરાવી છે. “આ મંદિરનો મંડપ શ્રીવીરપ્રભસૂરિએ પોતે જ કરાવ્યો છે.”—એવી મતલબનો લેખ, ગૂઢમંડપમાં આરમ્ભના પાટિયાંના ભંડારની પેઠી નવી લગાડવા માટે જમણા હાથ તરફના સ્તંભ નીચેના ભાગમાંથી ચૂનાનું પ્રાચીન પલાસ્તર ઉખેડતાં, મળી આવ્યો છે ને તે આ વર્ષે જ મળ્યો છે. પાછો તે લેખને દાખીને તેના ઉપર જ ભંડારની પેઠી લગાડી દીધી છે. આ મંદિરમાં ગૂઢમંડપ, નવચોકી કે દેરીઓના માથે બીજા લેખો હશે પણ ત્યાં ચૂનાનું પલાસ્તર ધૂયેલું હોવાથી બીજા એકે લેખ મળી આવ્યો નથી.

શામળાણનું મંદિર:

આ મંદિરના કંપાઉન્ડમાં બહાર બાજુમાં જ શામ-

જાણતું એક વૈષ્ણવ મંદિર છે. વિષ્ણુની મુખ્ય મૂર્તિના પરિકરમાં વિષ્ણુના દશ અવતારની મૂર્તિઓ કેાતરેલી છે. આ બંને મંદિરોનો રસ્તો એક કંપાઉન્ડમાં થઈને જ છે.

(૨) શ્રીમહાવીરસ્વામી ભઠ્ઠાનું મંદિર:

બીજું મંદિર મૂળ નામ શ્રીમહાવીરસ્વામી ભઠ્ઠાનું છે. આ મંદિર વીરવાડા ગામથી ૧ ફાર્લાંગ દૂર દક્ષિણ તરફ મગરીની ઓથમાં જરા ઊંચાણવાળી જગ્યા ઉપર આવેલું છે.

મૂળ ગભારામાં મૂળનાયકજીની ભવ્ય અને મનોહર મૂર્તિ છે. મૂર્તિ ઉપર લેખ નથી. પરિકરની ગાદીમાં વચ્ચે ધર્મચક્ર, તેની નીચે બે હરણ, ધર્મચક્રની બંને બાજુએ એકેક હાથી અને સિંહ છે, તથા ડાબા હાથ તરફ ચક્ષુની મૂર્તિ છે. જમણા હાથ તરફ અંબિકાદેવીની મૂર્તિ બેઠેલી પણ તે નથી. કદાચ નીકળી ગઈ હશે.

ગૂઢમંડપમાં મંગળમૂર્તિ તરિકેની જિનમૂર્તિ ૧ છૂટી છે. પરિકરમાંથી છૂટા પડી ગયેલા કાઉસગિયા ૧, તેમના ઉપર તેમને વચ્ચે રાખીને પરિકરનો ઉપરનો ભાગ લગાવી દીધો છે; જેમાં તીર્થંકર ભગવાનની બેઠેલી બે મૂર્તિઓ વગેરે કેાતરેલું છે. તેની પાસે પરિકરની ગાદીનો ટુકડો એક અને તેના ઉપર પરિકરના ઉપરના ભાગનો એક બાજુનો ટુકડો લગાવી રાખેલો છે, જેમાં બેઠેલી જિનમૂર્તિ ૧ કેાતરેલી છે. તેની પાસે એક ખૂણામાં પળાસણની ઉપર પરિકરની મોટી ગાદી લગાવેલી છે. તેમાં વચ્ચે દેવી, તેની નીચે ધર્મચક્ર, તેની બંને બાજુએ એક એક હરણ, દેવીની બંને

ખાનુએ એકેક હાથી તથા એકેક સિંહ તેમજ એક ખાનુએ યક્ષ અને ખીજી ખાનુએ ચક્ષિણી કોતરેલાં છે. તેના ઉપર આશરે એક ફૂટ ઊંચી શ્રીઅંબિકાદેવીની મૂર્તિ સ્થાપન કરેલી છે. તેની બંને ખાનુએ પરિકરના ઉપરના ભાગના બે દુકડા લગાવેલા છે. તે બંને દુકડામાં એકેક બેઠેલ જિન-મૂર્તિ વગેરે કોતરેલાં છે.

આ મંદિર મૂળગભારો, ગૂઢમંડપ, છયોડી, સભામંડપ, શૃંગારચોકી, દરવાજાની બંને ખાનુની ૧૪ દેરીઓ અને ભમતીના કોટયુક્ત શિખરબાંધી બનેલું છે. ડાબા હાથ તરફની દેરીઓમાં એક દેરીનો દરવાજો, સુંદર મકરાણાનો કોરણી યુક્ત, બનેલો છે. કદાચ આ દરવાજો ચંદ્રાવતીના મંદિરો-માંથી લાવેલા હોય. આ બધી દેરીઓ અને સભામંડપ તથા કોટ જીર્ણ થઈ જવાથી લગભગ ૧૫-૨૦ હજાર રૂપિયા ખર્ચીને સભામંડપને ઉતારાવી લઈ બધી દેરીઓ, સભા-મંડપ, શૃંગારચોકી અને કોટ નવેસરથી સં ૧૯૫૦થી ૫૭ સુધીમાં કરાવેલાં છે, અને સં ૧૯૬૪માં ધ્વજ-દંડ-કલશની પ્રતિષ્ઠા કરી ફરી ચઢાવવામાં આવેલ છે. આ મંદિર ક્યારે અને કોણે બંધાવ્યું તે કંઈ જાણવામાં આવ્યું નથી. ગૂઢમંડપ, છયોડી વગેરેમાં કલઈ કરાવેલી હોવાથી તે સંબંધી લેખ હોય તોપણ દટાઈ ગયો હશે. ફક્ત એક લેખ, છયોડીના સ્તંભ પર વિં સં ૧૪૧૦માં આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યા સંબંધીનો મળ્યો છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે આ મંદિર તેનાથી બે ચાર સૈકા પહેલાં તો અવશ્ય બનેલું હોવું જોઈએ. એ જ લેખમાં “વીરવાડા” ગામનો ઉલ્લેખ પણ છે તેથી ગામ પણ તેથી બે પ્રાચીન હોવું

જોઈએ. “કોટરા” ગામના મંદિરના સંં ૧૨૦૮ના લેખમાં “વીરપલીના પ્રાગ્વાટજ્ઞાતીય શ્રેષ્ઠી શા. સહદેવે કરાવેલા પ્રાસાદમાં સંં ૧૪૬૫માં શ્રીવીરપ્રભસૂરિએ શ્રીવીર લગવાનની સ્થાપના કરી.” આ ઉલ્લેખથી લગલગ બારમા સૈકામાં વીરવાડાનું નામ “વીરપલી” સંભવતઃ હશે. જો આ અનુમાન સાચું હોય તો આ ગામ તેથી યે પ્રાચીન હોવું જોઈએ. આ મંદિરની ભમતીમાં ડાબા હાથ તરફ રાયણનું એક મોટું ઝાડ છે.

વીસલનગર અથવા વાસિયું ગામ :

આ મંદિરની આસપાસ ચોતરફ ઘણાં રોડાં પડ્યાં છે. તેથી પહેલાં મંદિરની નજીકમાં જ વસ્તી હશે; એમ જણાય છે. મંદિરની આમે એક કૂવો છે ત્યાં, બગીચો હતો. લોકો કહે છે કે, અહીં પહેલાં ગામ હતું. તેનું નામ “વીસનગર” હતું. સંં ૧૪૯૯ ની આસપાસ શ્રીમેઘ રચિત તીર્થમાલામાં પણ વીસલનગરનું સ્મરણ કર્યું છે,^૧ પણ તેને લોકો “વાસીયું” કહેતા હશે. અત્યારે પણ આ મંદિર લોકોમાં “વાસીયાનું મંદિર” એ નામથી ઓળખાય છે. વાસીયાના ઊઠેલા શ્રાવકો ગુજરાતમાં છે; તે પણ હજી “વાસીયા” કહેવાય છે.

પરંતુ આ મંદિરના સંં ૧૪૧૦ ના લેખમાં આ મંદિરને ‘શ્રીવીરવાડા આમે’ એમ બતાવ્યું છે. તેથી તે વખતે આ મંદિરની આસપાસની વસ્તી અને અત્યારની વસ્તી—બંધું એક જ ગામ હશે; અને તે બધું વીરવાડાના નામથી ઓળ-

૧ “વિસલપુરિ વાલ્હી ઊંદરિ.”

ખાતું હશે, ગામ આખું સળંગ હશે. પાછળથી વીરવાડા ગામ અને આ મંદિર પાસેની વસ્તી વચ્ચે કાંઈક અંતર પડવાથી આ એક જુદો વાસ થઈ ગયો હશે, તેથી જ તે વાસીયાના નામે ઓળખાતો હશે. પણ ગામ તો વીરવાડા જ સમજવું જોઈએ; કારણ કે શ્રીબ્રાહ્મણવાડજીના મંદિરમાં પગલાં જોડી ઉપરના વિં સં ૧૭૧૬ના લેખમાં વીરવાડા ગામની નજીકમાં શ્રીમહાવીર સ્વામી ભગવાનની સન્મુખ આવેલા યૂલમાં રહેવાવાળા મંત્રી વણુવીરનાર વંશજોએ પાડુકા કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે તે વખતે આ ગામનું (મહાવીર સ્વામીના મંદિર પાસેની વસ્તીવાળા ભાગનું) પણ નામ તો વીરવાડા જ હતું અને ઉક્ત સંવત્માં મહાવીરસ્વામીના મંદિર પાસે વસ્તી હતી, તેમાં યૂલ શબ્દ લખેલો છે તેનો અત્યારે કોઈને પત્તો નથી. કદાચ મંદિર સામેના બગીચામાં તે વખતે યૂલ જેવું કંઈક હોય, અથવા આ મંદિરની આસપાસની જગ્યાને “યૂલ” કહેતા હોય.

મંદિરની આશાતના દૂર કરાવવાની તથા સારી રીતે સંભાળ લેવાની જરૂર છે. ગામના બાવન જિનાલય મંદિરની તથા ઉક્ત મંદિરની એક જ પૂજારી પૂજા કરે છે, તેથી આ

૨ મંત્રી વણુવીર સિરોહીનિવાસી વીશા પોરવાડ-જ્ઞાતીય શાહ ગાગા અને તેમની ભાર્યા મનરંગદેના પુત્ર હતા. મંત્રી વણુવીરની ભાર્યા પસાદે નામે હતી. તેમને ચાર પુત્રો-૧ શા. રાહિત, ૨ શા. લખમણ, ૩ શા. કર્મચંદ અને ૪ શા. દ્વિચંદ—હતા. આજુ ઉપરના અચલગઢના ચૌમુખજીના મંદિરમાંના સં ૧૬૯૮ના પાંચ લેખોમાં આ કુટુંબની વંશાવલીનાં નામો આપેલાં છે.

ખંને મંદિરોની સફાઈ રહી શકતી નથી. બહારના મંદિરમાંથી તો કાળે પણ ઘણા દિવસે લેવાતો હશે.

વીરવાડામાં પોરવાડ શ્રાવકનાં ઘર ૪૮, ઉપાશ્રય ૩ અને એક ઉપાશ્રય બાઈઓ માટે નવો બને છે—એમ ૪, અને ધર્મશાળા ૧, તથા બીજી એક નવી ધર્મશાળા બંધાય છે.

પ્રાચીનતા :

સં ૧૪૯૯ની આસપાસમાં તીર્થમાલની રચના કરનાર મેઘ કવિએ પણ વીરવાડામાં ધર્મનાથ લાંબું મંદિર હોવાનું વર્ણન કર્યું છે.^૩

સં ૧૭૪૫ માં તીર્થમાલની રચના કરનાર શ્રીશીલ-વિજયજીએ અહીં ધર્મનાથ પ્રભુનું મંદિર હોવાનું વર્ણન કર્યું છે.^૪

સં ૧૭૫૫ માં તીર્થમાલની રચના કરનાર શ્રીજ્ઞાન-વિમલસૂરિએ અહીં મહાવીર પ્રભુ હોવાનું વર્ણન કર્યું છે.^૫

ઉપર્યુક્ત વર્ણનો ઉપરથી જણાય છે કે, મંદિરોના મૂળ-નાયકજીનો જીર્ણોદ્ધાર વખતે ફેરફાર થયો હશે.

૫૧. કોટરા

વીરવાડાથી ઉત્તર દિશામાં ૧૧ માઈલ પર “કોટરા” નામનું ગામ આવેલું છે. આ ગામ પીંડવાડા તહેસીલમાં છે.

૩ વીરવાડાઈ ઈક ધર્મ વિચાર. પ્રાચીનતીર્થમાલસંગ્રહ પૃ ૫૪

૪ વીરવાડિ શ્રીધર્મ જિજ્ઞાસુ, પ્રા. તી. સં. પૃ. ૧૦૬

૫ અઝહરી વીરવાડિમાં એ બંબજીવાડિ વીર. પ્રા. તી. સં. પૃ. ૧૩૭

અડિત જૈનમંદિર :

અહીં એક જિનમંદિર તૂટી ગયેલું પડ્યું છે. મૂળ-ગભારો, ગૂઢમંડપ, તેની આગળ મંડપ અથવા ચોતરો, તેની આગળ ભમતીનો કોટ બનેલો હતો પણ અત્યારે તેનો મૂળગભારો, શિખર, ગૂઢમંડપનો ઘુમ્મટ, દરવાજો અને ભમતીનો કોટ વગેરે બધું પડી ગયું છે; માત્ર મૂળગભારાના તથા ગૂઢમંડપના દરવાજા બિલા છે. તે બંનેની બારશાખમાં મંગળમૂર્તિ તરીકે તીર્થંકર ભગવાનની મૂર્તિ કોતરેલી છે. પથ્થરનો ગૂઢમંડપ અને તેના ઉપરના ઘુમ્મટનો થોડો ભાગ, મૂળગભારામાં પબાસણુ સુધીની ભીંતો, કોટની ભીંત કોઈ કોઈ ઠેકાણે બેથી છ છ ફૂટ ઊંચી હજી સુધી બિલી છે. બીજો બધો ભાગ પડી ગયો છે. ઇંટોનું બધું કામ પડી ગયું છે. અહીંની ઇંટો ૧૨ ઇંચ લાંબી ૮ ઇંચ પહોળી અને જાડી ૨ થી ૨ા ઇંચની છે. આ મંદિર જમીનથી જરા ઊંચાણવાળી પથ્થરની (મગરીની) જમીન ઉપર આવેલું છે. તેની આસપાસ ઇંટોનાં રોડાં જ્યાં ત્યાં પડેલાં જણાય છે. તેથી પહેલાં મંદિરની આસપાસ વસ્તીવાળું ગામ હશે; એમ લાગે છે.

પહેલાં અહીં શ્રાવકોની વસ્તી હશે, પણ હાલમાં એકે શ્રાવકનું ઘર નથી. ઉપાશ્રય કે ધર્મશાળા પણ નથી, માત્ર રબારીનાં ૧૦-૧૫ ઘરો છે. કેટલા વર્ષોથી આ ગામ ઉજ્જડ થઈ ગયું છે, તે નક્કી જણાયું નથી. અહીંના શ્રાવકો ગુજરાતમાં રહે છે. આ સ્થાનથી ૧ ફાર્સંગ દૂર જરા નીચાણમાં નવું ગામ વસ્યું છે.

૫૨. વીરોલી

કોટરાથી ઉત્તર દિશામાં ૧૧ માઈલ અને પીંડવાડા સ્ટેશનથી વાયવ્ય ખૂણામાં ૬૧ માઈલ દૂર “વીરોલી” નામનું ગામ આવેલું છે. આ ગામ પીંડવાડા તહેસીલમાં છે.

ખાલી પડેલું જૈન મંદિર :

અહીં નજીકમાં જ જરા ઊંચાણવાળી જમીનમાં એક જૈન મંદિર સાબૂત ઊભું છે, તેમાં મૂર્તિ વિરાજમાન નથી. કોટ, ગૂઢમંડપ અને મૂળગભારાના દરવાજાની બારશાખોમાં મંગળમૂર્તિ તરીકે તીર્થંકર ભગવાનની એકેક મૂર્તિ કોતરેલી છે. આ મંદિર મૂળગભારો, ગૂઢમંડપ, તેની આગળ એક ચોતરો અને કોટયુક્ત બનેલું છે. ચોતરાની કિનારીઓ અને ફરશ પથ્થરની બાંધેલી છે, કદાચ આના ઉપર પહેલાં છચોકી પણુ હોય. અત્યારે છચોકીના સ્તંભ, પાટ કે ધુમ્મટનો એક પણ પથ્થર અહીં પડેલો દેખાતો નથી. કદાચ કોઈ ગામના શ્રાવકો છચોકીનો બધો સામાન ઉતારીને પોતાના ગામના મંદિર માટે લઈ ગયા હોય. ત્યારપછી ભમતીનો કોટ છે. તેના દરવાજા બહાર, નીચે ઊતરવાનાં પગથિયાં છે. આવી રચનાવાળું શિખરબાંધી આ મંદિર ગામના પ્રમાણમાં ઠીક ઠીક બનેલું હતું.

અત્યારે આ મંદિરનો મૂળગભારો, કળશ વિનાનું શિખર, ગુમ્મજ સાથેનો ગૂઢમંડપ, ગૂઢમંડપની બહારનો ચોતરો, કોટનો મુખ્ય દરવાજો, અને કોટનો કેટલોક ભાગ

હજી સુધી સાબૂત ઊભો છે. મૂળગભારામાં પખાસણું પણ હજી એમનું એમ ખાલી લાગેલું છે. કોટનો ઘણો ખરો ભાગ પૂરેપૂરો ઊભો છે. કેટલીક જગ્યાએથી થોડો થોડો ભાગ પડી ગયો છે. આ મંદિરમાં ઘણું ખરું કામ ઇંટો અને ગારાથી, કેટલુંક ઇંટો અને ચૂનાથી થયેલું છે, તેમજ તેના ઉપર ચૂનાનું પ્લાસ્ટર થયું છે. અહીંની ઇંટો લાંબી ૧૨ ઇંચ, પહોળી ૬ ઇંચ, અને જાડી ૨-૨.૫ ઇંચની છે. આ મંદિર થોડાંક વર્ષોથી પડવા લાગ્યું હોય એમ જણાય છે.

અહીંની વસ્તી ક્યારે ઉજ્જડ થઈ અને મંદિરમાંથી મૂર્તિઓ ક્યારે અને ક્યાં લઈ ગયા તે જણાયું નથી. મંદિરની આસપાસ મગરીની ઊંચાણવાળી જમીનમાં ઘણાં રોડાં પડ્યાં છે, તેથી પહેલાં ગામ અહીં જ વસતું હોવું જોઈએ. અહીં પહેલાં શ્રાવકોની વસ્તી હતી તેથી જ મંદિર બનેલું છે. અહીંથી કેટલાક શ્રાવકો સાણવાડામાં રહેવા ગયા હતા અને પછી ગુજરાતમાં કડોદ વગેરે ગામમાં આડ્યા ગયાનું સાંભળવામાં આવ્યું છે. હાલમાં ૪૦-૪૫ વર્ષથી આ ગામ ફરીને મંદિરથી લગભગ ૨ ફર્લાંગ દૂર નીચાણવાળી જગ્યામાં વસ્યું છે. હાલમાં અહીં રખારી તથા રજપૂત વગેરેનાં ૪૦ ઘરો છે. શ્રાવકોનું એક પણ ઘર ઉપાશ્રય કે ધર્મશાળા નથી.

ગામની પ્રાચીનતા :

આ ગામનું અસલ નામ “વિરૂલી” હતું અને ગામ જૂનું હોવાની સંભાવના પણ છે. કેમકે કોટરા ગામના

ઝાંખામાં એક સરઈ પડી છે, તેમાં સં ૧૫૫૭ નો મહારાવ જગમલજીના સમયનો લેખ છે. તેમાં આ ગામનું નામ “વિઝલી” વંચાય છે. તેથી તે સરઈ કદાચ આ ગામને માટે જ હશે. ઉક્ત લેખ પૂરો વાંચી શકાતો નથી.

કોટરા અને વીરોલી—આ બંને ગામનાં મંદિરો સાધારણ રીતે ગામના પ્રમાણમાં ઠીક ઠીક હતાં; બહુ મોટાં નથી. એ ઉપરથી જણાય છે કે અહીં બંને ગામોમાં શ્રાવકોનાં ઘરો થોડાં હશે.

, નીલકંઠ મહાદેવનું મંદિર અને વાવ :

કોટરાથી બે ફાર્લાંગ પૂર્વ દિશામાં સં ૧૬૮૩ માં બનેલું નીલકંઠ મહાદેવનું શિવાલય અને તેની પાસે એક વાવડી છે. આ વાવડીનો હાલમાં, કોટડાના ગુજરાતમાં રહેતા એક વાણિયાએ એક હજાર રૂપિયા ખરચી જીર્ણોદ્ધાર ગયા વર્ષમાં જ કરાવ્યો છે. આ વાવડી વહેતી થવાથી લોકોને તથા ઢોરોને પાણીનું સુખ થયું છે. વીરવાડાના લોકો કેટલીક વખત આ શિવાલય પાસેની વાવડીએ ગોઠ કરવા જાય છે. શિવાલયની દર સોમવારે પૂજા થાય છે.

૫૩. બ્રાહ્મણવાડા (બામણવાડજી)

વીરોલીથી દક્ષિણમાં ૩૫ માઈલ, પીંડવાડા (સન્નજનરોડ) સ્ટેશનથી વાયવ્ય ખૂણામાં ૩૫ માઈલ અને વીરવાડાથી અગ્નિખૂણામાં ૧૫ માઈલ દૂર “બ્રાહ્મણવાડા” નામનું
૧ વિશેષ વિસ્તાર માટે જૂઓ મારું ‘બ્રાહ્મણવાડા’ નામનું પુસ્તક.

તીર્થ ધામ આવેલું છે. સીરોહી સ્ટેટના રવાઈ પરગણાની પીંડવાડા તહેસીલમાં આ ધામ આવેલું છે.

આ ધામ અત્યારે જંગલમાં છે. ગામ કે વસ્તી નથી. પરંતુ આ ધામ એક વિશાળ કંપાઉંડમાં આવેલું છે અને તેમાં ધર્મશાળા વગેરે ઘણાં મકાનો હોવાથી અને તેમાં કારખાના (કાર્યાલય) ના મુનિઓ, પૂજારીઓ, નોકરો, ચોકીદારો વગેરે માણસો રહેતાં હોવાથી આ ધામ એક નાના ગામ જેવું લાગે છે.

શ્રીમહાવીરસ્વામી ભઠ્ઠું મંદિર :

શ્રીગામભુવાડજી (શ્રીમહાવીરસ્વામી ભઠ્ઠું) નું મંદિર, શિખરખંધી પથ્થુ નીચા ઘાટનું વિશાલ અને મનોહર છે. મૂળગભારો, ગૂઢમંડપ, છચોકીઓ, સલામંડપ, શૃંગાર-ચોકી, દરવાજાની ઉપર બલ્કનક (મંડપ) અને ભમતીમાં ચારે તરફ ફરતી (ત્રણ બાજુના ગભારા સહિત, પાંત્રીશ) દેરીઓ યુક્ત આ મંદિર બનેલું છે.

મૂળ મંદિર ઉપર અને ભમતીની દેરીઓ ઉપર ૩૪ શિખરો છે. મૂળ મંદિરની પાછળના એક ગભારા ઉપર તથા ચોકીઓ અને બીજા બધા મંડપો ઉપર ધુમ્મટો છે. બધી દેરીઓ અને દરવાજા નીચા ઘાટના છે. નીચા નમ્યા વિના દેરીઓની અંદરની મૂર્તિઓનાં દર્શન થઈ શકતાં નથી. હાલ થોડાં વર્ષો થયાં આખા મંદિરમાં આરસની લાદીઓ, ટાઈલો અને કાચ લગાવ્યા છે. તેમજ રંગ તથા ચિત્રકામ પથ્થુ હાલમાં તાજું જ થયેલું હોવાથી આખું મંદિર દેવમંદિર અથવા વિમાન જેવું રળિયામણું લાગે છે.

મૂળ ગભારામાં મૂળ નાની ઉપર, પરિકરની ઉપરનો પુષ્પમાલધર અને છત્રવાળા ભાગનો દુકડો દીવાલમાં લાગેલો છે, તે વધારે પ્રાચીન હોય એમ જણાય છે. બાકીનું પરિકર ખંડિત થવાથી કોઈ પણ કારણથી જીર્ણોદ્ધાર વખતે કાઢી નાખ્યું લાગે છે. મૂળગભારામાં મૂળ નાનું સહિત આરસની જિનમૂર્તિઓ ૨, ધાતુની નાની એકલ મૂર્તિ ૧, ચાંદીની એકલ મૂર્તિ-૧, અને ચાંદીના પતરાની મૂર્તિઓ ૨ છે. ગૂઢ-મંડપમાં આરસની જિનમૂર્તિઓ ૨ છે. છ ચોકીઓમાં આરસની જિનમૂર્તિઓ ૨ અને ધાતુની પંચતીર્થી ૧ છે. ભમતીમાં જમણા હાથ તરફના ગભારામાં ધાતુની પંચતીર્થી ૨ અને એકતીર્થી ૧ છે. તથા ભમતીની બધી દેરીઓ અને ત્રણે ગભારામાં થઈને આરસનાં કુલ જિનગિંબ ૯૭ છે. તે ઉપરાંત જમણા હાથ તરફના ગભારાના બહારના મંડપમાં આરસના પરિકરનો એક દુકડો સ્થાપન કરેલો છે, તેમાં ભગવાનની બેઠેલી ૨ મૂર્તિઓ વગેરે કોતરેલું છે. તેની પાસે અંબાજીની એક નાની મૂર્તિ છે અને એક બાબુમાં પરિકરની એક ખાલી ગાદી લગાવેલી છે.

શૃંગારચોકીની પછીના કંપાઉંડમાં બંને બાબુએ પાકી શાળ (ઓસરી) બનેલી છે, તેમાંની જમણા હાથ તરફની શાળમાં એક દેરી બનેલી છે, તેમાં ચાર જોડી પગલાં છે અને તેની પાસે દેરીની બહાર ચાર પગલાં છૂટાં રાખેલાં છે. તે બાબાજીની છત્રી પાસેની ઓરડીમાંથી લાવીને અહીં રાખેલાં છે; તથા હાથીખાનાની પાસે બે નાની દેરીઓ છે, તેમાં બે જોડી પગલાં છે. આ બધાં પગલાં ચતિઓનાં છે. તેના ઉપર વિં ૦ સં ૦ ૧૭૦૦ પછીના લેખો છે. પગલાંની

મોટી દેરીની પાસે એક ચોરડી છે, તેમાં કેસર ઘસવાનું તથા પૂજનાં ઉપકરણો રહે છે.

આ કંપાઉંડની બહાર એક બીજું કંપાઉંડ આવેલું છે. તેમાં જમણા હાથ તરફ વાંકલી (મારવાડ) નિવાસી શેઠ હન્ટરીમલજીએ એક પાકી મોટી છત્રી કરાવીને તેમાં શ્રીશત્રુંજય ગિરિરાજનો આરસનો મોટો પટ સ્થાપન કર્યો છે.

આહીના મૂળ મંદિર ઉપર છેલ્લો કળશ અને ધ્વજ-દંડ વિં સં ૧૬૫૮માં ચડાવવામાં આવ્યો હતો.

જીર્ણોદ્ધાર અને શિલાલેખો :

શ્રીવીરપ્રભુજીથી ૨૯ મી પાટે થયેલા શ્રીમાન્ જ્યા-નંદસૂરિજી મં ના ઉપદેશથી વિં સં ૮૨૧ ની આસ-પાસમાં પોરવાડજ્ઞાતિના સામંત મંત્રીએ આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો, એમ તપાગચ્છની એક પટ્ટાવલીમાં લખ્યું છે. ત્યારપછી આ મંદિરના જીર્ણોદ્ધારે કોણે કોણે અને ક્યારે ક્યારે કરાવ્યા તે સંબંધી કંઈ પણ મારા જાણવામાં આવ્યું નથી; અને તે સંબંધીના શિલાલેખો પણ મળ્યા નથી. કદાચ આ મંદિરમાં જીર્ણોદ્ધાર સંબંધીના લેખો ખોદાયેલા હશે તો તે કેટલાંક વર્ષો પહેલાં આખા મંદિરમાં ચૂનાનું પ્લાસ્ટર થયું છે તે વખતે તેમાં દબાઈ ગયા હશે.

આ મંદિરમાંથી ભમતીની દેરીઓ તથા આરસની અને ધાતુની મૂર્તિઓ પરના કુલ ૧૭ શિલાલેખોનાં મળ્યા છે; તેમાંના

નવ લેખો વિં સં ૧૫૧૬ના અને બે લેખો વિં સં ૧૫૨૧ના, આ મંદિરની ભમતીની જુદી જુદી ૧૧ દેરીઓની ખાશાખોના ઉત્તરંગાઓ ઉપર તે તે દેરીઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવ્યા સંબંધીના ખોદેલા છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે, આ મૂળ મંદિરનો આમૂલ-ચૂલ (નવેસરથી) છેલ્લો જીર્ણોદ્ધાર વિં સં ૧૫૧૬ પહેલાં થયો હશે. ત્યાર પછી કેઈ કેઈ સમયે જરૂરિયાત મુજબ સૂક્ષ્મ ઉદ્ધારો જરૂર થયા હશે. છેલ્લાં હાલની સિરોહીના સંઘની કાર્યવાહક કમિટી મારફતે થોડાં વર્ષો પહેલાં ખ્વાસ્તર, કલઈ, આરસ તથા ટાઈલો લગાડવાનું, રંગ તથા ચિત્રામણ કામ વગેરે રીપેરીંગ કામ થયું છે.

કર્ણકીલક ઉપસર્ગની સ્થાપના:

મંદિરના મુખ્ય દરવાજાથી વીરવાડાના દરવાજા તરફ જતાં જમણા હાથ તરફ પહાડની એક નાની ટેકરીની ઓથમાં બનેલી એક મોટી, દેરી આવે છે. તેમાં પહાડના પથ્થરમાં જ શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનની ચરણ પાદુકા કેતરેલી છે.

૨ અહીંના કાર્યવાહકોએ થોડાં વર્ષ પહેલાં જ આ દેરીનો નવેસરથી જીર્ણોદ્ધાર કરાવીને સુંદર બનાવી છે. ચરણ-પાદુકા તે પ્રાચીન હતી, તે એની એ જ સ્થિતિમાં રાખેલ છે.

આ દેરીની પાસેની ટેકરી ઉપર, સિરોહી નિવાસી શાહ નેનમલજી નયમલજી તથા ગોહલી (સિરોહી) નિવાસી શાહ ખુશાલચંદજી ચેના-જીની આર્થિક સહાયતાથી એક સુંદર અને મોટી દેરી બનતી હતી, તે હવે બની ગઈ છે. તેમાં ઉક્ત બન્ને ગૃહસ્થો તરફથી શ્રીમહાવીર પ્રભુને થયેલા કેટલાક ઉપસર્ગો, જેવા કે-બન્ને કાનમાં ખીલા નાખ્યા, ચંડકૌશિક સર્પનો ડાંખ, આખા શરીરે વીંછીઓના ડાંખ,

લોકોની માન્યતા છે કે ભગવાન મહાવીરસ્વામી અહીં કાઉસગ્ગ (કાયોત્સર્ગ) ધ્યાનમાં રહ્યા હતા, તે વખતે ગોવા-જિયાએ ભગવાનના બંને કાનમાં ખીલા નાખ્યા હતા, રાજકોટનિવાસી એક વયોવૃદ્ધ શ્રાવકના મુખથી મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે—“ ઉપર્યુક્ત દેરી હાલ જમીન ઉપર છે, પણ તેને બદલે લગભગ ૪૦-૪૬ વર્ષ પહેલાં એ જ ઠેકાણે પહાડના દશેક ફૂટ જેટલા ઊંચાણવાળા ભાગ ઉપર દેરી હતી અને તેમાં ભગવાન મહાવીરસ્વામીના કાનમાં ખીલા નાખ્યાની સ્પષ્ટ આકૃતિ પહાડના પથ્થરમાં કોતરેલી હતી. ” પણ અત્યારે ફક્ત પહાડમાં કોતરેલી પાટુકા સિવાય તેમાંનું કંઈ નથી. આ ફેરફાર ક્યારે થઈ ગયો એ સંબંધી કંઈ પણ (જૂના કાર્યવાહકોનો અભાવ અને નવા કાર્યવાહકોને આ સંબંધી કંઈ પણ માહિતી નહીં હોવાથી) મારા જાણવામાં આવ્યું નથી.

શ્રીવીર ભગવાનને ‘ કાનમાં ખીલા નાખ્યા’નો ઉપ-વગેરે ઉપસર્ગોને પ્રભુજી કાઉસગ્ગ ધ્યાનમાં ઊભા રહીને સહન કરે છે, જરા પણ ચલાયમાન થતા નથી. આવી આવી કૃતિઓની આરસની મૂર્તિઓ કરાવીને તે દેરીમાં પધરાવવાના હતા અને બાકીના કેટલાક ઉપસર્ગોનાં ચિત્રામણો કરાવવાના હતા. કદાચ હવે તે બધું થઈ ગયું હશે.

ઉક્ત બંને ગૃહસ્થોની આર્થિક સહાયથી, આ દેરીની પાછળ અને બાજુમાં, યાત્રાળુઓને ઉતરવા માટે ચાર બંગલાઓ પંદરેક વર્ષ પહેલાં બંધાવવામાં આવ્યા છે અને બીજાં પણ કેટલાંક મકાનો બંધાવવાનું શરૂ થઈ ગયું હતું. આવી રીતે આ ધામની અત્યારે દિનપ્રતિદિન ઉન્નતિ વધતી જાય છે.

સર્ગ “ ષષ્ઠમાની ” ગામ પાસે થયાનું વર્ણન (ત્રિષ્ટીય) મહાવીરચરિત્ર અને કલ્પસૂત્રસુબોધિકાટીકા વગેરે ગ્રંથોમાં આવે છે તેથી ઘણા વિદ્વાનો અહીં તો તેની માત્ર સ્થાપના જ હોવાનું માને છે, અને એ જ વાત સાચી લાગે છે. આ ઠેકાણે એક વાત વિચારવાની રહે છે તે એ કે, જે જે સ્થાપનાઓ, દંતકથાઓ અને કિંવદન્તિઓ હોય છે, તે બધી સાવ નિર્મૂળ તો નથી જ હોતી, તેમાં કાંઈક તો સત્યાંશ જરૂર રહેલો હોવો જોઈએ, પણ આવી જૂની પ્રવૃત્તિઓના મૂળમાંથી સત્યાંશ કે તેનો ઉદ્દેશ શોધી કાઢવો એ જેવી તેવી વાત નથી, તે માટે ઘણા પ્રયત્નો કરવાની જરૂર પડે છે. જેમ બ્રાહ્મણવાડણમાં શ્રીવીર લગવાનના કાનમાં ખીલા નાખવાના ઉપસર્ગની સ્થાપના છે તેમ બ્રાહ્મણવાડણથી ચાર માઈલ દૂર આવેલા નાંદિયા ગામની બહારના શ્રીમહાવીરસ્વામીના પ્રાચીન અને વિશાળ મંદિરની પાસેની, પહાડના જરા ઊંચાણુ લાગમાં આવેલી એક દેરીમાં લગવાનને ‘ ચંડ-કૌશિક સર્પ’ના થયેલા ઉપસર્ગની સ્થાપના છે. સિરોહીની નજીકના એક ગામમાં ‘ ગોવાળિયાની ખીરનું હાંડડું લાંગ્યા’ના વૃત્તાંતની સ્થાપના હોવાનું સાંભળ્યું છે અને વઢવાણ શહેરની બહાર ‘શૂલપાણિ યક્ષ’ના ઉપસર્ગની સ્થાપના છે.

શ્રીવીર લગવાન છદ્મસ્થકાળમાં મારવાડ કે ગુજરાતમાં નથી પધાર્યા, એવી વિદ્વાનોની અત્યાર સુધીની માન્યતા હતી. પરંતુ મૂંગથલા (મુંડસ્થલા) ગામના પડી ગયેલા શ્રીમહાવીર પ્રભુના મંદિરના મૂળ ગભારાના દરવાજા ઉપર ખોદેલો એક લેખ મળી આવ્યો છે. આ લેખ, શ્રીમાન્ કકકસૂરિના શિષ્ય શ્રીમાન્ સાવદેવસૂરિજીએ વિ० સં० ૧૪૨૬ માં આ

મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવરાવ્યો, અને કેટલીક પ્રતિમાઓ, ધ્વજદંડ, કલશ વગેરેની પ્રતિષ્ઠા કરી તે વખતે ખોદાયેલો છે. આ લેખમાં લખ્યું છે કે, “ શ્રીમહાવીર લગવાન છદ્મસ્થ અવસ્થામાં અર્બુદ (આબુ) ભૂમિમાં વિચર્યા હતા, તે વખતે એટલે લગવાનના જન્મથી ૩૭ મા વર્ષે દેવા નામના શ્રાવકે અહીં (મુંડસ્થલ મહાતીર્થમાં) મંદિર બંધાવ્યું. પૂર્ણપાલ રાજાએ શ્રીમહાવીર પ્રભુની મૂર્તિ લરાવી અને શ્રીકેશી ગણધરે તેની પ્રતિષ્ઠા કરી. ” આ શિલાલેખથી વિશ્વાસપૂર્વક માની શકાય કે, લગવાન મગધદેશમાંથી મારવાડના રસ્તે નાણા, બામળવાડા, નાંદિયા અને દીયાણા થઈને જ આબુની ભૂમિમાં વિચર્યા હશે. અત્યારે પણ પગ રસ્તે જનાર માટે સીધો રસ્તો એ જ છે. ઉપર્યુક્ત ચારે સ્થાનોમાં લગવાને સ્થિરતા કરી હશે, કાયોત્સર્ગ (કાઉસગ) ધ્યાનમાં રહ્યા હશે, તેથી મુંડસ્થલ મહાતીર્થની જેમ ભક્ત શ્રાવકોએ એ જ સમયમાં ત્યાં પણ લગવાનનાં મંદિરો બંધાવ્યાં હશે અને તેથી જ ઉપર્યુક્ત ચારે તીર્થો પરંપરાથી ‘ નાણા દીયાણા નાંદિયા, જીવિતસ્વામી^૩ વાંદિયા ’ આવા પ્રકારની ઉક્તિથી શ્રીમહાવીરસ્વામીનાં પ્રાચીન તીર્થો તરીકે ઓળખાય છે. આ ચાર તીર્થોમાં નાણા અને નાંદિયાની વચ્ચે આવતું હોવાથી આ બામળવાડા તીર્થનો પણ સમાવેશ થાય

૩ નાણા, દીયાણા અને નાંદિયાના શ્રીવીર પ્રભુના પ્રાચીન મંદિરોમાં મૂં નાં શ્રીમહાવીર પ્રભુની મનોહર મૂર્તિઓ પ્રાચીન અને ભગ્ય પરિકરોથી યુક્ત છે. બામળવાડાના મૂં નાં ઉપર પણ પ્રાચીન પરિકર હતું, પણ તે જીર્ણોદ્ધાર વખતે કાઢી નાખ્યું હોય તેમ લાગે છે.

છે. એટલે આ ધામ શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનના ચરણ-
કમળોથી પવિત્ર થયેલું છે,^૪ એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે.

જો કે જ્ઞાનગામી ગામ તો પૂર્વ દિશામાં જ આવ્યું છે, એમ વિદ્વાનોની માન્યતા છે અને તે સાચી હોય તેમ લાગે છે. એટલે અહીં જે ‘કર્ણકીલક ઉપસર્ગની સ્થાપના’ છે એ તો સ્થાપના જ હોય તેમ લાગે છે. પરંતુ છદ્મસ્થકાળમાં શ્રીવીર પ્રભુ આ ભૂમિમાં પધાર્યા હતા, એમ માનવામાં તો મને કેઈ પ્રકારની આપત્તિ જેવું લાગતું નથી. વળી પહેલાં આપવામાં આવ્યાં છે તે પ્રમાણે આ વાતને પુષ્ટિ આપે છે. એટલે ‘કર્ણકીલક ઉપસર્ગની સ્થાપના’ એ સ્થાપના જ હોય, એ ઘટના અહીં ન જ બની હોય (નથી બની)

૪ (૧) આશુથી પશ્ચિમ દિશામાં આવેલા બીનમાલ (જોધપુર રોડ) નામના ગામના મહાવીરસ્વામીના પ્રાચીન મંદિરમાંના વિં સં ૧૩૩૪ના લેખમાં લખ્યું છે કે—“ભગવાન મહાવીરસ્વામી બીનમાલમાં પધાર્યા હતા.”

(૨) અંચલગચ્છીય ‘શ્રી મહેન્દ્રસૂરિજી’એ વિં સં ૧૩૦૦ ભગભગમાં રચેલ “શ્રીઅષ્ટોત્તરી તીર્થમાલા” ગાથામાં લખ્યું છે કે—“શ્રીમહાવીર પ્રભુ અર્ચુદભૂમિમાં વિચર્યા હતા.” તેમજ શ્રીપ્રાણજીવાડજીમાં શ્રીવીર ભગવાનનાં પગલાંવાળા યૂભે કરીને યુક્ત શ્રીમહાવીર સ્વામીનું મંદિર હોવાનું પણ તેમાં લખ્યું છે.

(૩) તપાગચ્છ નાયક શ્રીમાન્ ‘સોમસુંદરસૂરિજી’ના પ્રશિષ્ય ‘શ્રીજિનહર્ષગણિ’એ વિં સં ૧૪૯૭માં રચેલા “મહામાત્ય વસ્તુપાલચરિત્ર”ના આઠમા પ્રસ્તાવના પ્રારંભના શ્લોકમાં લખ્યું છે કે—“શ્રીમહાવીર ભગવાન અર્ચુદભૂમિમાં વિચર્યા હતા.”

તો પણ ઉપર આપેલાં પ્રમાણોથી શ્રીવીર પ્રભુ આ ભૂમિ-
માં વિચર્યા છે એમ ચોક્કસ માની શકાય એમ છે. એટલે
તીર્થનાયક શ્રીમહાવીર ભગવાનનાં ચરણક્રમલોચી સ્પર્શ-
યેલી આ ભૂમિ મહાપવિત્ર હોઈ આ ધામ મહાતીર્થ
તરીકે ગણાય તો તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી અને તેથી જ
કેટલાક શિલાલેખોમાં આ તીર્થને ‘મહાતીર્થ’ લખેલું છે.

ટેકરી પરની દેરી :

વીરવાડાના દરવાજા બહાર ડાબા હાથ તરફ જતાં પહાડ
પર ચડવાનો રસ્તો આવે છે. આશરે બે ફર્લાંગ ચડતાં
ઉપરનાં ભાગમાં એક ઊંચા ચોતરા ઉપર ચારે તરફથી
ખુદ્દી (છત્રી જેવી) એક દેરી બનેલી છે, તેમાં વચ્ચે
શ્રીભામણવાડજી (મહાવીરસ્વામી ભગવાન)નાં પગલાં છે,
તેની હમેશાં પૂજા થાય છે. પહાડી પ્રદેશમાં નીચાણમાં
આવેલા શ્રીભામણવાડજીના આ સ્થાનની નિશાની માટે ટેકરી
ઉપર આ દેરી કરાવી હોય એમ લાગે છે.

ધર્મશાળા અને બીજાં મકાનો :

અગાઉ જણાવેલા બીજા કંપાઉંડની પછી એક ત્રીજું
કંપાઉંડ આવે છે, તેમાં પૂજારીઓ, નોકરો, સિપાહીઓ
વગેરેને રહેવા માટે ઓરડીઓ વગેરે મકાનો છે. ડાબા હાથ
તરફના એક હોલમાં પૂજા કરનારાઓને નહાવાનું તથા પૂજનાં
કપડાં પહેરવાનું રાખેલ છે. તે હોલની પાછળ એક બારણું છે,
ત્યાંથી બહાર જતાં એક મોટી અને ઊંડી વાવ આવે છે,
તેના ઉપર મોટા અરટ (પાણી કાઢવા માટે મારવાડના રેંટ)નું
મંડાણ છે. આ વાવમાં જમીનમાંથી પાણીની આવક નથી,

પણ ટાંકાની જેમ તેમાં અગાશીઓ અને મેદાન વગેરેમાંથી વરસાદનું પાણી લાવવામાં આવે છે, તેનાથી આખું વર્ષ પાણી બરાબર પહોંચી રહે છે.

ઉપર્યુક્ત ત્રીજા કંપાઉંડના મુખ્ય દરવાજા માથે ત્રણ ખંડવાળી મોટી છત્રી (બારાદરી) બનેલી છે. શ્રીબામણ-વાડજીના મંદિરમાં પ્રવેશ કરવા માટે આ મુખ્ય દરવાજો છે. અહીં કારખાનાના ચોકીદારો (સિપાહીઓ) બેસે છે. તેઓ કલાકે કલાકે ઘડિયાળના ડંકા વગાડે છે. રાતદિવસ પહેરો રહે છે. આ ત્રીજા કંપાઉંડ પછી ધર્મશાળા વગેરે મકાનોનું એક મોટું કંપાઉંડ આવે છે. તેમાં, મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાના દરવાજા પાસે ચારે તરફ કારખાનું (પેટી), રસોડું અને ધર્મ-શાળા વગેરે માટે જુદાં જુદાં નાનાં મોટાં ઘણાં મકાનો બનેલાં છે. આવતા જતા મુસાફરો અને મેળા વખતે આવેલા લોકોને બેસવા તથા દુકાનો માંડવા માટે મોટી મોટી શાળો (ઓશરીઓ) અને મેદાનમાં મોટા મોટા ચોતરાઓ બનેલા છે. આ આખા કંપાઉંડની ફરતો ચારે તરફ પાકો મોટો કેટ બનેલો છે, તેમાં એક વીરવાડા તરફનો, બીજો પીંડવાડા તરફનો, ત્રીજો નાંદિયા તરફનો—એમ ત્રણ મોટા દરવાજા અને ઉંદરાના રસ્તા તરફ એક મોટી બારી બનેલી છે.

મુખ્ય દરવાજાની સામે હાથીખાનામાં અંબાડી અને સવારી સહિત એક જબરજસ્ત હાથી અને તેની બન્ને બાજુએ બે ચાપદાર (રક્ષકો) બનેલા છે. હાથીખાનાની પાસેની એક છત્રીમાં નાની નાની બે દેરીઓ બનેલી છે, તે બંનેમાં યતિઓનાં પગલાં જોડી ર છે.

પીંડવાડા-દરવાજા તરફનાં સ્થાનો :

મંદિરના મુખ્ય દરવાજાથી પીંડવાડાના દરવાજા તરફ જતાં જમણા હાથ તરફ મોટા વડલાની નીચેના મકાનમાં પાણીની પરબ બેસે છે, અને ડાબા હાથ તરફના ચોકમાં એક છત્રીમાં રાવળ સાધુ (વાનપ્રસ્થાશ્રમી) અમરાળની ઊભી મૂર્તિ છે. તેને લોકો બાબાળની મૂર્તિ કહે છે. લોકો કહે છે કે, રાવળ અમરાળ શ્રીબામણવાડાળને પૂજારી હતો. તેણે શ્રીબામણવાડાળની ઘણાં વર્ષો સુધી ભક્તિ-પૂર્વક સેવા-પૂજા કરી હતી. વીરવાડાના રાવળ પૂજારીઓ, તેને પોતાના દાદા તરીકે માને છે. અર્થાત્ તેઓ તેના વંશજો છે. આ છત્રી તથા મૂર્તિ શ્રીબામણવાડાળના કારખાના (કાર્યાલય) તરફથી વિ. સં. ૧૯૨૧માં બનેલી છે.

પીંડવાડાના દરવાજા પાસે જમણા હાથ તરફના આ કંપાઉંડમાં શિવજીનું એક શિખરબંધી મંદિર આવેલું છે. તેમાં પરમાર રાજા ધારાવર્ષના સમયનો વિં સં ૧૨૪૬ (ઈં સં ૧૧૬૨)નો લેખ છે. આ લેખ બીજેથી લાવીને અહીં લગાડ્યો હોય એમ લાગે છે. આ મંદિર લગભગ ૨૦૦ વર્ષ પહેલાં બનેલું હોય તેમ જણાય છે.

શિવાલયની પાસે બાબુના એક કંપાઉંડમાં શ્રીબામણવાડાળની ધર્મશાળાનાં મકાનો આવેલાં છે. સિરોહીના નામદાર મહારાવ અને રાજ્યના ઓફિસરો—અમલદારો શ્રીબામણવાડાળ આવે છે, ત્યારે તેઓ આ મકાનમાં ઊતરે છે અને મેળાઓ વખતે રાજ્યનું સાચર (કસ્ટમ) નું થાણું આવે છે, તે પણ એ જ મકાનોમાં મુકામ રાખે છે.

પીંડવાડાના દરવાજા બહાર, થોડે છેટે એક મોટી વાવ છે, તે પણ આમણવાડાના કારખાનાના તાબાની છે. આખા કંપાઉંડના કોટના ત્રણે દરવાજાઓ ઉપર શ્રીઆમણવાડાના કારખાના (કાર્યાલય)નાં મકાનો બનેલાં છે.^૫ તેમજ અહીં ખાસ નગારખાનું પણ બનલું છે, જ્યાં હુમેશાં ચોઘડિયાં (નોખત) વાગે છે.

વીરજીની દેરી :

વીરવાડાના દરવાજાની બહાર સિરોહી-સબ્જનરોડની નવી પાકી સડક નીકળી છે, તેની પાસે જ એક નાનું તળાવ છે, તેના કાંઠા ઉપર એક સ્થાન (દેરી) બનેલ છે, તે “વીરજીની દેરી” એ નામથી લોકોમાં પ્રસિદ્ધ છે. દેરીમાં વીરજીની મૂર્તિ નથી પણ પિંડરૂપ સ્થાપના છે. તે સિવાય બીજી ઘોડેસવારવાળી ઘણી આકૃતિઓ ત્યાં રાખેલી છે. અઢારે વર્ષના લોકો આ “વીરજી”ની માનતા માને છે, ફળ-પુષ્પો ચડાવે છે. આ ‘વીરજી’ તે ‘શ્રીમણિલદ્ર વીર’ હશે એમ જણાય છે, અને તેથી જ આ સ્થાન “વીરજીની દેરી” તરીકે પ્રસિદ્ધ થયું હશે. આ સ્થાન શ્રીઆમણવાડાના કારખાનાને તાબે છે. દેખરેખ અને પૂજા પણ શ્રીઆમણવાડા કારખાના તરફથી જ થાય છે.

શ્રીમહાવીર જૈન ગુરુકુળ :

આખવાળા શ્રીમાન વિજયશાંતિસૂરજીએ સં. ૧૯૮૯

૫ ત્રણે દરવાજા અને તેની ઉપરનાં મકાનો સહિત શ્રીઆમણવાડાના આખા કંપાઉંડનો કોટ લગભગ એકસો વર્ષ ઉપર સિરોહીના નામદાર મહુમ મહારાવ શ્રીશિવસિંહજીએ બંધાવેલ છે.

વૈશાખ સુદિ ૩ ના દિવસે અહીં “શ્રીમહાવીર જૈન ગુરુકુલ” ની રોહિડા, પીંડવાડા અને નાણા વગેરે ગામોના પંચો (સંઘો) તરફથી સ્થાપના કરી છે. આ ગુરુકુલને પોતાનું સ્વતંત્ર મકાન ન હોવાથી આમણવાડાના કાર્યાલયના મકાનો અર્થાત મંદિરની જમણી બાજુએ આવેલી અમદાવાદવાળા શેઠ હેમાભાઈ હડીભાઈ એ બંધાવેલી ધર્મશાળા ગુરુકુલને રહેવા માટે આપેલ છે. અહીં ધાર્મિક, સંસ્કૃત, હિંદી, અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવે છે. સાથોસાથ મહાજની હિસાબ અને નામા વગેરેનું પણ શિક્ષણ અપાય છે. આની દેખરેખ આસપાસના ગામોના ગૃહસ્થોની બનેલી પ્રબંધકારિણી સમિતિ રાખે છે. આમણવાડાના કંપાઉડમાં જ ગુરુકુળ માટે સ્વતંત્ર મકાનો બંધાવવાની વાતો ચાલી રહી છે.^૬

ગૌશાળા :

નાંદિયાના દરવાજા પાસે એક ખૂણામાં શ્રીઆમણવાડાની ગૌશાળાનાં મકાનો છે. તેમાં આમણવાડાના કારખાના

૬ લગભગ ૫-૭ વર્ષ સુધી આ ગુરુકુલ ચાલ્યા પછી સાંભળવા પ્રમાણે કાર્યવાહકોમાં મતભેદ પડવાથી આ ગુરુકુળ બંધ પડી ગયું છે. કેટલાંક વર્ષો સુધી આ ગુરુકુળ બંધ રહ્યા પછી, જળત્રપ્રસિદ્ધ શાસ્ત્રવિશારદ જૈનાચાર્ય શ્રીમાન વિજયધર્મસૂરિજી મહારાજના ભૂતકાલીન પ્રશિષ્ય અને હાલમાં ધનારીના, તપાગચ્છની એક શાખાના પ્રસિદ્ધ શ્રીપૂજ્ય શ્રીવિજયમહેન્દ્રસૂરિજી મં ની ગાદી પર આવેલ પણ સાધુના જેવા આચાર પાળનાર શ્રીપૂજ્ય શ્રીવિજય-જિનેન્દ્રસૂરિજીના સદ્ગુપદેશ અને સતત પ્રેરણાથી લગભગ ૨-૩ વર્ષથી અહીં પુનઃ નવેસરથી ગુરુકુળ સ્થાપન થયું છે, તે સારી રીતે ચાલે છે અને દિન-પ્રતિદિન પ્રગતિ કરી રહ્યું છે.

(કાર્યાલય)ની ગાયો, બળદો, વાછરડાં, ત્રણ-ચાર ઘોડા વગેરે મળીને આશરે ૬૦-૭૦ પશુઓનું કાયમખાતે કાર્યાલય તરફથી પાલન થાય છે.

દેખરેખ અને વ્યવસ્થા :

આ તીર્થની દેખરેખ પહેલાં “વીરવાડા” ગામનો સંઘ રાખતો હતો. હાલમાં ઘણાં વર્ષોથી સિરોહીના સંઘ દેખરેખ રાખે છે. સિરોહીના સંઘમાંથી નિમાયેલી કમિટી આ તીર્થનો વહીવટ કરે છે. અહીં એક મુનિમ (કામદાર) કાયમખાતે રહે છે. તેના હાથ નીચે એક ભંડારી રહે છે. તે સિવાય નોકરો, પૂજારીઓ, સિપાહીઓ વગેરે રહે છે. યાત્રાળુઓને માટે સીધુ-સામાન, વાસણ, ગોદડાં વગેરેની બધી સગવડ કારખાના તરફથી અપાય છે. જૈન કે અજૈન આ તીર્થના યાત્રાળુઓને બની શકે તેટલી સર્વ પ્રકારની સગવડ કારખાના તરફથી અપાય છે. તેમજ અજૈન મુસાફરોને પણ અહીં વિશ્રાંતિ લેવાની, કે રાત્રિ નિવાસ કરવા વગેરેની પણ સગવડ કારખાના તરફથી કરી આપવામાં આવે છે.

વળી ગામ ‘ઉંદરા’ અને ‘સોવેરા’નાં બે જિનમંદિરો તથા સિરોહીમાંના થૂભની વાડીના શ્રીમહાવીરસ્વામીના મંદિરની દેખરેખ અને ગોડીઓના પગાર તથા પૂજારી વગેરેનો કુલ ખર્ચ શ્રીભામણવાડણ તરફથી થાય છે.

ગામ માંડવાડા, મીરપુર (હમીરગઢ) અને બાલગના જિનાલયોના પૂજારીઓનો પગાર અને પૂજારી વગેરેનો કુલ ખર્ચ આબુ-દેલવાડાના કારખાના વતી સિરોહીની પેઢી તરફથી અપાય છે પણ દેખરેખ તો ભામણવાડણના મુનિમની છે.

વીરવાડામાં શામળાળ (શ્રીકૃષ્ણ)નું એક મોટું મંદિર છે, અને શ્રીઆમણવાડાળના કંપાઉંડની અંદર એક મોટું શિવાલય છે, તે બંનેની કુલ વ્યવસ્થા અને પૂજા વગેરેનો કુલ ખર્ચ, તેમજ વીરવાડા ગામનાં શિવાલય, ઠાકોર મંદિર, હનુમાનળ, બીજાં દેવ-દેવીઓ અને મસ્જિદ વગેરે જેટલાં હિંદુ-મુસ્લિમ દેવળો કે સ્થાનો છે તે બધાંનો પૂજાપો અને ધ્વજની વ્યવસ્થા શ્રીઆમણવાડાળ કાર્યાલય તરફથી વીરવાડા ગામના જાગીરદાર તરીકે થાય છે.

સાધુ, સંતો, ફકીરો અને ગરીબો માટે હમેશાં સદાત્રતા આપવાની સગવડ અહીં રાખેલી છે.

આમણવાડાળ સંબંધી કોઈએ કંઈપણ સૂચના કરવી હોય અથવા સહાયતા મોકલવી હોય તો નીચેના સરનામે મોકલવી:

શેઠ કલ્યાણળ પરમાનંદળની પેઠી.

ઠે. દેરાશેરીમાં મુ. સિરોહી (રાજપુતાના)

મેળા :

અહીં આમણવાડાળના નિમિત્તે આમણવાડાળના કંપાઉંડમાં, વર્ષમાં બે વખત મોટા મેળાં ભરાય છે. પહેલો ફાગણ સુદિ ૧૧ થી ૧૫ સુધીનો અને બીજો ભાદરવા સુદિ ૧૩-૧૪ ના દિવસે ભરાય છે. આ મેળામાં દૂરદૂરના વેપારીઓ અને લોકો માલ વેચવા અને ખરીદવા માટે આવે છે. સિરોહી રાજ્ય તરફથી સાચર (કસ્ટમ)નું થાણું ફાગણ સુદિ પાંચમે અહીં આવે છે અને ત્યારથી માલ વેચવાનું

શરૂ થાય છે. બંને મેળા વખતે રાજ્ય અને બામણવાડી કારખાના તરફથી ચોકી-પહેરાનો સારો બંદોબસ્ત રહે છે.

સિરોહીથી સબ્જનરોડ (પીંડવાડા) સુધી આવતા જતા મનુષ્યો પાસેથી માથા દીઠ બે આના ચોકીના સિરોહી રાજ્ય લે છે. મેળા નિમિત્તે પંદર દિવસ સુધી આ કર માફ કરવામાં આવે છે.

બગીર :

શ્રીબામણવાડીથી ૧૫ માઈલ દૂર ‘વીરવાડા’ નામના ગામની હદમાં જ આ બામણવાડીનું ધામ આવેલું છે. તે (વીરવાડા) ગામની જમીનની ઉપજમાંથી અર્ધો ભાગ અને રોકડ રકમની ઉપજમાંથી પોણા ભાગ કે જે સિરોહી રાજ્યના તાબાનો હતો, તે સિરોહીના નામદાર મરહુમ શિવસિંહજીએ સંવત ૧૮૭૬ના જેઠ સુદિ ૫ ને ગુરુવારે શ્રીબામણવાડી તીર્થને ચડાવ્યો-અર્પણ કર્યો છે. તે શ્રીબામણવાડીને તાબે છે. તેનો તામ્રપત્રનો લેખ શ્રીબામણવાડીના કાર્યાલયમાં મોજૂદ છે. વીરવાડા ગામની બામણવાડીના કારખાનાના ભાગની આશરે બે હજાર રૂપિયાની વાર્ષિક ઉપજ આવે છે. બાકીના ભાગની ઉપજ વીરવાડાના બગીરદાર ઠાકોરને જાય છે.

વીરવાડામાં “ધાંધલાવો” અને “પીપરીઓ” એ નામના બે અરટો. (મોટા કૂવા [રિંટ]. સાથેનાં ખેતરો) છે, તેની ઉપજનો પોતાનો અરધો ભાગ વીરવાડાના બગીરદાર ઠાકોરે બામણવાડીને અર્પણ કરેલો છે. એટલે એ બંને અરટો શ્રીબામણવાડીના કારખાનાના સ્વતંત્ર છે.

શ્રીભામણવાડાના કિલ્લાના પીંડવાડા અને નાંદિયાના દરવાજાને લગતું આશરે ત્રણસો વીધાનું એક મોટું જોડ (ખીડ) શ્રીભામણવાડાની ગૌશાળાના ઢોરો વાસ્તે ઘાસ માટે શ્રીભામણવાડાના ભાગમાં આવેલું છે, તેમાં ખીજા કોઈનો હક્ક કે ભાગ નથી.

સિરોહી રાજ્યના સાયર ખાતા (મહેકમે સાયર) તરફથી દાણ બદલ વીરવાડા ગામના બગીરદાર તરીકે પોણા ભાગના દર વર્ષે રૂપિયા ૪૧) શ્રીભામણવાડા કાર્યાલયને કાયમ ખાતે મળે છે.

શ્રીવીરવાડામાં ગામની વચ્ચે શ્રીભામણવાડાનું એક પાકું મકાન છે, તે ‘કોઠાર’ નામથી ઓળખાય છે.

અહીંથી એક માર્ગલ દૂર “ઉંદરા” નામનું ગામ છે, ત્યાં જતાં વચ્ચે નદી આવે છે; તેની સામે કાંઠે ‘સરેં રી વાવ’ નામનો એક અરટ છે, તેની ઉપજનો અરધો ભાગ સિરોહી રાજ્ય તરફથી શ્રીભામણવાડાને ભેટ મળેલો છે. તેમાંની લગભગ બે વીધા જમીનમાં શ્રીભામણવાડા માટે બગીચો છે. તેમાં કૂવો, કૂલના રોપા અને ફળનાં મોટાં ઝાડો પણ છે. શ્રીભામણવાડામાં હમેશાં ત્યાંથી કૂલો આવે છે. આ બગીચો ભામણવાડાના કારખાનાનો સ્વતંત્ર છે, તેમાં ખીજા કોઈનો ભાગ નથી. બગીચા સિવાયની બાકીની જમીન ખેડૂતને ખેડવા અપાય છે. તેની ઉપજમાંથી ત્રણ ભાગ ખેડૂતને અને ચોથો ભાગ રાજ્યને મળે છે. રાજ્યના એ ચોથા ભાગમાંથી અરધો ભાગ ઉંદરાના ઠાકોરને જાય છે અને બાકીનો સિરોહી રાજ્યના હિસ્સાનો ભાગ શ્રીભામણ-

વાડછને અર્પણ કરેલો હોવાથી કારખાનાને મળે છે. આ અરધા ભાગથી વાર્ષિક લગભગ પચાસ રૂપિયાની ઉપજ કારખાનાને કાયમ મળે છે.

ગામ જનાપરામાં “હીરાજીવાળો” એક અરટ છે અને પોંડવાડામાં “પાટલાવો” નામનો એક અરટ છે. આ બંને અરટો નામદાર મહારાવ શિવસિંહજીએ શ્રીભામણવાડછને અર્પણ કરેલા છે, તે બંનેની વાર્ષિક સરેરાશ આવક રૂ. ૧૮૦ ને આશરે કાયમખાતે કારખાનાને થાય છે.

ઉપર પ્રમાણેની વાર્ષિક કાયમી આવક છે. તે ઉપરાંત મેળાના પ્રસંગે લોકો તથા યાત્રાળુઓ હમેશાં ભેટ ચડાવે છે અને ભંડારમાં લખાવે તે વગેરે આવકનાં સાધનો છે. છતાં રાજશાહી દરબાર હોવાથી આવક કરતાં ખરચ વધારે થાય છે. માટે દાનવીરોએ અહીંના દરેક ખાતાઓમાં ઉદ્ધાર ભેટ ધરવી જોઈએ.

નાણા, ભામણવાડા, નાંદિયા, લોટાણા અને દીયાણા; આ પાંચ તીર્થો આણુની પંચતીર્થો અથવા મારવાડની નાની પંચતીર્થો તરીકે ગણાય છે.

ખી. ખી. સી. આઈ. (મીટર ગેજ) રેલ્વેના પોંડવાડા (સબ્જન રોડ) સ્ટેશને ઊતરીને ત્યાંથી સિરોહીની મોટર સર્વિસ ચાલે છે, તે દ્વારા ભામણવાડછ આવી શકાય છે, અને એ જ રેલ્વે લાઈનમાં સબ્જન રોડ સ્ટેશન પછી નાણા સ્ટેશન આવે છે, ત્યાં ઊતરીને ત્યાંથી નાણા ગામમાં જઈને ત્યાંના લવ્ય જિનાલયની યાત્રા કરી શકાય છે, તથા શ્રીભામણ

વાડજથી બેલ (બળદ) ગાડી અથવા ઉંટદ્વારા નાંદીયા (મા. ૪), ત્યાંથી લોટાણા (મા. ૩૧)ની યાત્રા કરીને, ત્યાંથી લાજ અન્ને માંડવાડાના જિનાલયોનાં દર્શન કરીને, ત્યાંથી કેર (મા. ૭) ગામમાં મુકામ કરીને, ત્યાંથી એક માઈલ દૂર જંગલમાં આવેલ શ્રીદીયાણાજીની યાત્રા કરીને, પછી કેર થઈને એજ રસ્તે બામણવાડજ પાછા આવવું; અથવા કેરથી નીતોડા (મા. ૪૧)ના બાવન જિનાલયવાળા ભવ્ય મંદિરનાં દર્શન કરીને, ત્યાંથી રોહિડા રોડ(સરૂપગંજ) સ્ટેશન (મા. ૩) જઈ શકાય છે. આ રીતે આ પંચતીર્થાની યાત્રા થઈ શકે છે.

૫૪. ઉંદરા

બામણવાડાથી પૂર્વમાં ૧ માઈલ કાચે રસ્તે અને પીંડવાડા સ્ટેશનથી વાયવ્ય ખૂણામાં ૪ માઈલ દૂર “ઉંદરા” નામનું ગામ આવેલું છે. આ ગામ પીંડવાડા તહેસીલમાં છે.

શ્રીમહાવીરસ્વામી ભઠંગ મંદિર :

ગામથી લગભગ ૨ ફાર્લાંગ દૂર ઉત્તર તરફ જંગલમાં એક નાની મગરીની ઓથમાં મૂં નાં શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનનું મંદિર આવેલું છે.

મૂં નાં શ્રીમહાવીર પ્રભુની મૂર્તિ મનોહર છે. પલાંડીના પાછળના ભાગમાં સં ૧૪૬૬ નો લેખ છે. આ મૂર્તિ શ્રીબામણવાડજથી લગભગ ૧૫-૨૦ વર્ષમાં અહીં

લાવીને પધરાવવામાં આવી છે. આ મંદિર સં ૧૪૮૬ માં ઉદ્ધિરાશ્રામમાં શ્રીમહાવીરસ્વામીની પ્રતિષ્ઠાયુક્ત પોરવાડજાતીય શા. પૂજા શ્રાવકે ખંધાળ્યું છે. એ સંખંધી અહીંના ગૂઢ-મંડપના પાટપર લેખ ખોદેલો છે.

આ મંદિર મૂળગભારો, ગૂઢમંડપ, નવચોકી, સભામંડપ અને ભમતીના કોટયુક્ત શિખરખંધી બનેલું છે. અહીંની દેખરેખ ખામણુવાડળના કારખાના તરફથી રખાય છે. પૂજારીનો પગાર અને પૂજાપો ત્યાંથી જ આવે છે. અહીં મૂળનાયકજી સહિત કુલ ૭ જિનજિંબો છે. મૂં નાં સિવાયની બીજી મૂર્તિઓને સાફ કરાવવાની તથા ચક્ષુ વગેરે ઠીક કરાવવાની જરૂર છે.

શામળાળનું મંદિર :

જેન મંદિરથી થોડે દૂર એક “શામળાળ”નું વૈષ્ણવ મંદિર આવેલું છે. આ બે મંદિર સિવાય અત્યારે અહીં બીજું એક મણુ મકાન નથી. પાણીની એક જૂની વાવડી હંતી; તે અવાવર થઈ ગઈ છે; તેમાં ખાણી નથી. કૂવો હતો તે ખુરાઈ ગયો છે.

આ બંને મંદિરોની આસપાસ ઈંટોનાં ઘણાં રોડાં પડ્યાં છે; તેથી અહીં વસ્તી હશે, પણ પાછળથી કોઈ કારણસર ગામ જરા નીચાણના ભાગમાં બે ફર્લાંગ દૂર વસ્યું છે. અહીં પહેલાં શ્રાવકની વસ્તી હશે. અત્યારે એક પણ ઘર નથી. અન્યત્ર રહેવા ચાલ્યા ગયા હશે.

૫૫. ઝાડોલી

ઉંદરાથી અગ્નિપ્રણામાં ૨ માઈલ અને પીંડવાડા સ્ટેશનથી વાયવ્ય પ્રણામાં ૨ માઈલ દૂર “ઝાડોલી” નામનું ગામ આવે છે. આ ગામ રાજ્યના હાથખરચના તાબાનું છે.

શ્રીશાંતિનાથ ભઠ્ઠા મંદિર :

અહીં મૂં નાં શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું એક મંદિર છે. મંદિરની અંદરનો ભાગ અત્યંત સુંદર છે. મૂળનાયકજીની મૂર્તિ મનોહર છે. મૂર્તિની પલાંડી પર સં. ૧૬૩૨ નો લેખ છે. મૂં નાંની બંને બાજુએ પ્રાચીન કોરણીવાળા બે ઇંદ્રો, કોઈ બીજા મોટા પરિકરના અહીં લગાવેલા છે. અથવા તે અસલના પરિકરના હશે; અને મૂં નાં ના ઉપરના ભાગમાં પરિકરનો ઉપરનો ભાગ લગાવેલો છે; જેમાં ભગવાનની બેઠેલી બે મૂર્તિઓ વગેરે કોતરેલું છે તે બીજા કોઈ પરિકરનો ભાગ લાવીને અહીં લગાવેલો જણાય છે. છ ચોકીમાં બંને ગોખલામાં બે કાઉસગિયા છે, તે આ પરિકરના હશે, તેના ઉપરનો આ ટુકડો હશે એમ લાગે છે. આ મંદિરની છ ચોકીના ડાબા હાથ તરફના ગોખલા ઉપરના પાટમાં વિ. સં. ૧૨૫૫ નો લેખ છે. તેમાં “આ મહાવીર સ્વામીનું મંદિર છે” એમ જણાવેલું છે. કદાચ પાછળથી જીર્ણોદ્ધાર વખતે શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનને સ્થાપન કર્યા હશે અને આ પરિકરના જુદા જુદા ટુકડા પણ ત્યારે જ લગાવ્યા હશે. હાલમાં પચાસેક વર્ષમાં તો કંઈ જ ફેરફાર થયો નથી. આ લેખમાં આ ગામનું નામ ઝાડવલી અને ઝાવવલી

આપેલું છે. આ ઉપરથી એ સમયમાં આ ગામનું નામ ઝાડવલી હશે અને ગામ પણ તેથી યે પ્રાચીન હશે; એમ નિશ્ચિત રૂપે જણાય છે. સં. ૧૨૫૫ ના લેખમાં આને “દુંદુલીનગર” એવું પણ નામ આપેલું છે. એટલે સંભવતઃ આ ગામનું ખીણું નામ “દુંદુલીનગર” હોય અથવા આ ગામના એક વિભાગ-મહોદલાનું નામ પણ હોય એમ લાગે છે.

સં. ૧૪૯૬ની આસપાસ રચાયેલી તીર્થમાલાના કર્તા કવિ મેઘે પણ આ ગામમાં શ્રીશાંતિનાથ પ્રભુનું મંદિર હોવાનું વર્ણન કર્યું છે.^૧

ઉપર્યુક્ત સં. ૧૨૫૫ના લેખમાં પરમાર રાજા ધારાવર્ષની રાણી શૃંગારદેવી, કે જે નાડોલના ચૌહાણ રાજા કેદહણદેવી પુત્રી હતી, તેણે આ મંદિરને એક સુંદરવાડી (અરટ) ભેટ કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. તે વાડી અત્યાર સુધી અહીંના પંચોને તાબે છે. વચ્ચે ૧૦-૧૫ વર્ષ પહેલાં રાજ્યે આ અરટ જપ્ત કરી લીધો હતો પરંતુ ઉપરનો લેખ બતાવવાથી ત્રણ વર્ષમાં તે અરટ શ્રીસંઘને પાછો સોંપાયો છે. તેની વાર્ષિક ઉપજ રૂ. ૭૫) લગભગ છે, તે મંદિર ખાતે પંચ જમા કરે છે.

મૂળનાયકજીની નીચે પરિકરની ગાદી પ્રાચીન છે. તેના પર લેખ નથી. પાછળથી જીર્ણોદ્ધાર વખતે તેને જાંચી કરવા માટે તેના ઉપર ચાર ઈંચ જેટલો એક થર લગાવ્યો જણાય છે. પરિકરનો તથા ગાદીનો આ ફેરફાર જીર્ણોદ્ધાર વખતે થયો હશે. ગૂઢમંડપમાં પળાસણો બનેલાં છે પણ તે

૧ ઝાઝડલી સિરિ સંતિ જિણુંદ, પાપતણા ઉન્મૂલર્ષ કંદ.

—પ્રાચીનતીર્થમાલાસંગ્રહ કડી. ૬૮. પૃ. ૫૪.

બધાં ખાલી છે. અત્યારે આ મંદિરમાં ફક્ત મૂં નાં ની એક જ મૂર્તિ છે; તથા ધાતુની પંચતીર્થી ૧ છે; અને છયોકીના બંને ગોખલામાં પરિકરમાંથી છૂટા પડેલા કાઉ-સગિયા એક એક છે.

આ મંદિરમાં મૂળગભારો, ગૂઢમંડપ, છયોકી, સલામંડપ, શૃંગારચોકી, શિખર અને મંદિરની ચારે તરફ દેરીઓ માટે પોળ બનેલી છે. તેમાં દેરીઓને બદલે ગોખલા ૪૩+૩=૪૬ છે. તે બધા ખાલી છે. તેનો મૂળગભારો, ગૂઢમંડપની ભીંતો, પાકા કાળા પથ્થરથી બનેલી છે. ગૂઢમંડપનો મૂળ દરવાજો નકશીદાર પથ્થરનો છે. સલામંડપમાં મકરાણાના સુંદર નકશીદાર તોરણ લાગેલાં છે. તેમાં બે તોરણો અરધાં અરધાં છે. તે નવ તોરણમાં બંને બાજુએ થઈને ભગવાનની ૭૩ બેઠી મૂર્તિઓ કોતરેલી છે.

આ મંદિરના મુખ્ય દરવાજા બહાર શૃંગારચોકીના સ્થાને આજુના દેલવાડાંના મંદિરના જેવા જ સુંદર કારીગરીવાળા મકરાણાના ૧૪ મોટા મોટા સ્તંભો અને એવાં જ કોરણીવાળાં તોરણો લગાવીને સાત ચોકી ૩+૩+૧=૭ બનાવી છે, આમાંના ત્રણે તોરણોમાં બંને બાજુએ થઈને ૧૪+૧૪+૧૦=૩૮ બેઠી જિનમૂર્તિઓ કોતરેલી છે. આ બધા સ્તંભો અને તોરણો ચંદ્રાવતીથી અથવા બીજા કોઈ પ્રાચીન જૈન મંદિરના ખંડેરમાંથી લાવીને પાછળથી અહીં લગાવ્યા હોય તેમ લાગે છે. આમાંનાં ભીંતમાંના ચાર સ્તંભો, દરવાજાની બારશાખ, અને સલામંડપના સ્તંભો તથા તોરણો વગેરેમાં શ્રાવકોએ અજ્ઞાનતા વા બેદરકારીના કારણે ચૂનો લગાવી

દેવરાઓ છે. આ શૃંગારચોકી (સાતમી ચોકી)ની ઉપર પણ મકરાણાના કોરણીદાર પથ્થરોથી એક મંડપ (ખલાનક) બનાવેલો છે. આ સાત ચોકીની આગળ ત્રણે તરફ ચોતરો બનેલો છે. ત્યાર પછી મંદિરના કંપાઉડની નીચી અને પહોળી ભીંત છે. શૃંગારદેવી રાણીએ મંદિરને જે વાડી ભેટ આપી છે, તેનું નામ “દેવકીવાવ” લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે.

અહીં મંદિરની ભમતીમાં જમણા હાથ તરફ વચ્ચેના ભાગમાં એક ભોંયડું નીકળ્યું છે, તેમાં ત્રણ મૂર્તિઓ ખંડિત છે. તેમાંથી બે પર સં ૧૪૭૫ અને ૧૬૭૨ના લેખો છે. તેમાં જ પરિકરની પ્રાચીન ગાદીઓ ૮ છે. તેમાંથી પાંચ પર સં ૧૧૪૫ અને ત્યાર પછીના લેખો છે. એટલે એ વખતે આ મંદિર વિદ્યમાન હોવું જોઈએ; એમ સંભવે છે. કેમકે સં ૧૨૫૫માં છચોકીઓનો જીર્ણોદ્ધાર થયાનું આ પાટ પરના લેખમાં છે. વળી સં ૧૨૩૬ અને ૧૨૩૪માં મૂર્તિઓ ભરાવ્યાના લેખો પણ મળ્યા છે.

આ મંદિરમાં પહેલાં મૂળનાયક મહાવીરસ્વામી અને પછી શાંતિનાથ પ્રભુ હતા. હાલમાં આદીશ્વર પ્રભુ છે પણ અહીંના શ્રાવકોનું માનવું છે કે મૂં નાં શ્રીશાંતિનાથજી ભગવાન છે પણ લાંછન અને મૂર્તિ પરના લેખ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, તે મૂર્તિ શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનની છે. પાછળની શેરીમાંથી મંદિરમાં આવવા દરવાજો મૂકેલો. પછી તેને બંધ કરીને બારી મૂકેલી, તે પણ હાલમાં ભીંત ચણીને બંધ કરી દીધી છે. મંદિરની ભમતીમાં જમણા હાથ તરફ વચ્ચે એક ગભારો રાખેલો છે, તે પણ ખાલી

છે. ખાલી હાવાથી તેમાં પૂજનાં કપડાં રાખેલાં છે.

મંદિરની બાજુમાં જ જમણા હાથ તરફ એક મોટા કંપાઉંડવાળી ધર્મશાળા છે. ત્યાં બે બાજુએ મકાનો બનેલાં છે, તેમાં એક બાજુનાં મકાનો અધૂરાં છે—ઉપરથી હજી બિઘાડાં છે. વચ્ચે ચોકમાં ફૂવા અને નાનો બગીચો છે. પૂજ કરનારાઓ માટે અહીં નહાવાની સગવડ છે.

પ્રાચીન વાવ :

ગામની વચ્ચમાં એક સુંદર જૂની વાવડી છે; જેમાં વિ. સં. ૧૨૪૨ (ઈ. સ. ૧૧૮૫)નો એક તૂટેલો લેખ છે. તેમાં પરમાર રાજા ધારાવર્ષની પટશાણી ગીગાદેવીનું નામ છે. આ ગીગાદેવી નાડોલના ચૌહાણ રાજા કેલ્હણદેવની પુત્રી અને શૃંગારદેવીની બેન હતી, તેણે જ આ વાવડી બંધાવી હોય; એમ જણાય છે.

ગામમાં ઉપાશ્રય ૧ છે અને સ્વેતાંબર જૈનોનાં લગભગ ૪૫ ઘર છે.

૫૬. સીવેરા

ઝાડોલીથી અગ્નિખૂણામાં ૩ માઈલ અને પીંડવાડા સ્ટેશનથી ઉત્તરમાં ૫ માઈલ દૂર “સીવેરા” નામનું ગામ આવેલું છે. આ ગામ પીંડવાડા તહેસીલમાં છે.

શ્રીશાંતિનાથ ભઠંગુ મંદિર :

અહીં મૂ. ના. શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું પ્રાચીન એક

મંદિર છે. મૂળનાયકજીની મૂર્તિ મનોહર છે. મૂર્તિ પર તથા પરિકરની ગાદી નીચે વિં સં ૧૧૦૬ તથા ૧૫૬૮ના લેખો છે. ગૂઢમંડપમાં પણ પરિકરની ગાદીઓ નીચે વિં સં ૧૧૬૮-૧૨૨૪ ના લેખો છે. ગૂઢમંડપ વગેરેમાં ઘણે ઠેકાણે કલઈ કરાવેલી હોવાથી મંદિર બન્યા સંબંધીનો લેખ દટાઈ પણ ગયો હોય; એટલે મંદિર બન્યા સંબંધી કંઈ જ ઇતિહાસ જાણવા મળી શક્યો નથી.

મૂળનાયકજીના પરિકરની ગાદી જરા ઊંચી આકૃતિની છે. વચ્ચે દેવીને સ્થાને જ મોટું ધર્મચક્ર અને તેની નીચે બે હરણ છે. ધર્મચક્રની બંને બાજુએ એકેક હાથી અને એકેક સિંહ છે. વચ્ચે દેવીની મૂર્તિ નથી. ઉપરનું પરિકર વિચિત્ર લાગે છે. તેની એક બાજુમાં ભગવાનની ત્રણ મૂર્તિઓ બેઠેલી અને બીજી બાજુએ બેઠેલી બે ત્રિનમૂર્તિઓ તથા એક દેવીની મૂર્તિ કેતરેલી છે. ઉપરના ભાગમાં પુષ્પમાલ-ધર તથા હાથી વગેરે છે. આ પરિકર જુદા જુદા ટુકડા બેડીને ઊભું કર્યું હોય, એમ લાગે છે.

આ મંદિર મૂળગભારો, ગૂઢમંડપ, છચોકી, સલામંડપ, શિખર, ભમતીનો કોટ, દરવાજાની બંને બાજુએ દેરીઓ બનાવવા માટે દશ દશ ખંડો (તેમાં જમણા હાથ તરફના સાત ખંડો ડબ્બલ અને બીજા બધા એક એક) છે. મૂળ ગભારો અને ગૂઢમંડપની ભીંતો કાળા મજબૂત પથ્થરની બનેલી છે. બાકી છ ચોકી, સલામંડપ, દરવાજા, સ્તંભો, પાટ વગેરે પથ્થરના બનેલા છે. મંદિરના મુખ્ય દરવાજા આગળ શૃંગારચોકીનો હક છોડેલો છે. એટલે ચોતરો બનેલો

છે પણ મંડપ અને ઘુમ્મટ બનેલો નથી. તેની પછી થોડી જમીનયુક્ત એક કંપાઉન્ડ છે. તેમાં જમણા હાથ તરફ બે ચોરડા અને એક રસોડું, ધર્મશાળા તરીકે છે. ધર્મ-શાળામાં સાધુ-સાધ્વી તથા યાત્રાળુઓ ઊતરી શકે છે.

વિ. સં. ૧૧૦૬ના લેખમાં શ્રીશાંતિનાથ લ૦નું નામ તથા સં. ૧૧૬૮, ૧૨૨૪ના લેખોમાં આ ગામનું નામ તથા શ્રીશાંતિનાથ ચૈત્યમાં મૂર્તિઓ કરાવી, વગેરે લખેલું હોવાથી આ મંદિર સં. ૧૧૬૮ પહેલાં અર્થાત્ સં. ૧૧૦૬ માં બનેલું હોવું જોઈ એ.

સં. ૧૧૦૬ના લેખમાં આ ગામનું નામ “ સીપેરક ” જણાવ્યું છે, તેથી આ ગામ તેથી થે પ્રાચીન લાગે છે. સીપેરકનું અપભ્રંશ “સીવેરા” બન્યું હોય, એમ લાગે છે.

ગૂઠમંડપની અંદર શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના સાત કુણા-વાળા મોટા મનોહર કાઉસગિયા છે, તેની ઊંચાઈ ઇંચ ૫૪ અને પહોળાઈ ઇંચ ૨૦ ની છે. તેના ઉપર લેખો નથી. ચરણો પાસે એક એક ઇન્દ્ર, એક શ્રાવક અને બીજી તરફ એક શ્રાવિકા હાથ જોડીને બેઠેલ છે. તેની પાસે ઇન્દ્રો છે, તે ચામર ઢાળતા બેલા છે. તેનાથી ઉપર બંને તરફ ત્રણ ત્રણ અર્ધ સર્પ-અર્ધ મનુષ્યાકાર કુણા યુક્ત-ધરણેન્દ્રો અથવા તેઓની ઇન્દ્રાણીઓ હાથ જોડીને બેલાં છે. તેના ઉપર એક એક પુષ્પમાળધર છે.

તેની પાસેના ગોખલાઓમાં મૂર્તિઓ નીચે પરિકરની પ્રાચીન કોરણી અને લેખોવાળી બે ગાદીઓ છે. તેના પર સં. ૧૧૬૮ અને ૧૨૨૪ના લેખો છે. તેની બંને બાજુએ

ગોખલાના અથવા બારશાખના મકરાણાના બે સ્તંભોના પ્રાચીન કોરણીવાળા દુકડા લગાવેલા છે; જેમાં દેવીઓ વગેરેની મૂર્તિઓ કોતરેલી છે.

આ મંદિરમાં આરસનાં કુલ જિનજિંબો ૧૪ છે. તેમાં મૂળનાયકજી પર પરિકરના દુકડા જોડેલા છે. મોટા કાઉસગિયા ૧ તથા ધાતુની એકતીર્થી ૧ છે.

દેખરેખ ને વ્યવસ્થા :

આ મંદિર વીરવાડના પંચને હસ્તક છે, એટલે સર્વ પ્રકારની દેખરેખ તેઓની જ છે. પૂજારીનો પગાર તેઓ આપે છે અને કેશર, ધૂપ વગેરે પૂજનો સામાન બામણ-વાડજીના મંદિર તરફથી આવે છે.

અહીં પીંડવાડના શ્રાવક ચંદ્રભાણ જેતાજીની દુકાન છે. તેઓ મંદિરની આરી દેખરેખ રાખે છે. તેમણે ઘણી મહેનત કરીને કેટલોય સુધારો કરાવ્યો છે. વળી તેઓએ પોતાની જગ્યામાં બગીચા બનાવ્યો છે. તે બગીચા અને બગીચાની જગ્યા શ્રીશાંતિનાથ લગવાનના મંદિરને અર્પણ કરેલ છે.

તળાવ :

આ મંદિરની પાછળ નજીકમાં એક મોટું તળાવ આવેલું છે; જે પ્રાયઃ સિરોહી રાજ્યમાં મોટામાં મોટું હશે, જેના કિનારા ઉપર પાકું મજબૂત બાંધકામ કરેલું છે. નદી તળાવમાં વાળેલી છે. આમાં લગભગ ૧૨ હાથ ઊંડું પાણી હમેશાં ભર્યું રહે છે, ને વરસાદના સમયે

૨૦ હાથ ઊંડું પાણી ભરાઈ જાય છે. તળાવનું પાણી ખેતરોમાં પહોંચાડવામાં આવે છે. તેનાથી રાજ્યને ઘણી પેદાશ થાય છે.

અહીં પીંડવાડાવાળા બે ધ્રાવકોની દુકાનો સિવાય ધ્રાવકનું એકે ઘર નથી.

૫૭ માલણું

ત્રીવેરાથી ઈશાન ખૂણામાં ૩૫ માઈલ અને નાણાથી ૩ માઈલ દૂર “માલણું” નામનું ગામ આવે છે; તે જોધપુર સ્ટેટના નાણા પટમાં આવેલું છે.

શ્રીમહાવીરસ્વામી ભઠું મંદિર:

અહીં મૂળ નામ શ્રીમહાવીરસ્વામી ભઠું એક પ્રાચીન મંદિર છે. મૂળ નામની મૂર્તિ પંચતીર્થીના પરિકરચુક્ત મનોહર છે. મૂર્તિ પર લેખ નથી પરંતુ પરિકરની ગાદી નીચે (આશરે) વિ. સં. ૧૫૦૦ નો લેખ છે. કુલ આરતનાં જિનજિંબ ૧૩ છે. ચક્ષુની મૂર્તિ ૧ અને ચક્ષિણીની મૂર્તિ ૧ છે. આરતનાં બધાં જિનજિંબ પ્રાચીન છે અને માતંગ ચક્ષુ અને સિદ્ધાચિકા ચક્ષિણીની મૂર્તિઓ નવી કરાવીને આમુંડેરીના મંદિરની પ્રતિષ્ઠા વખતે સં. ૧૯૮૫ના જેઠ વદિ ૫ ના દિવસે પ્રતિષ્ઠા કરાવીને બેસાડેલી છે. પ્રતિષ્ઠા કરનાર ધનારીના શ્રીપૂજ્ય મહેન્દ્રસૂરિ છે. ભમતીની દેરીઓ ઉપર વિ. સં. ૧૫૩૧ ના લેખો છે. એટલે મૂળ મંદિર

તેના કરતાં પહેલાં બન્યું હોવું જોઈએ. ગૂઢમંડપ વગેરેમાં કલર્મ કરાવેલી હોવાથી મૂળ મંદિર સંબંધી બીજો ઉદ્દેશ્ય મળી શક્યો નથી, તેથી મંદિર ક્યારે અને કોણે બનાવ્યું તે જાણવામાં આવતું નથી.

મૂળગભારો, ગૂઢમંડપ, નવચોકી, સલામંડપ, શિખર, મુખ્ય દરવાજાની બંને બાજુએ થઈને શિખરબાંધી ૨૨ દેરીઓ, શૃંગારચોકી અને ભમતીના કોટચુકત આ મંદિર બનેલું છે.

આ મંદિરની દેખરેખ આમુંડેરીવાળા રાખે છે. દેખરેખની ખામીને લીધે પૂજારી મંદિરમાં બરાબર સફાઈ વગેરે રાખતો નથી.

પહેલાં અહીં શ્રાવકોનાં કેટલાંયે ઘરો આબાદ હતાં પરંતુ અત્યારે અહીં એકે ઘર નથી. માત્ર રબારી, કુંભાર અને ખેડૂતનાં લગભગ ૩૦ ઘરો છે.

૫૮. વેલાર

માલજુંથી ઉત્તરમાં પાા માર્છલ અને નાણા સ્ટેશનથી ઉત્તર દિશામાં ૩૫ માર્છલ દૂર “વેલાર” નામનું ગામ આવે છે. આ ગામ જોધપુર રાજ્યના નાણાપટમાં છે.

શ્રીઆદીશ્વર ભ૦ નું મંદિર :

અહીં મૂળ નાં શ્રીઆદીશ્વર લગવાનનું પ્રાચીન મંદિર છે, આ મંદિર મૂળગભારો, ગૂઢમંડપ, નવચોકી, સલામંડપ,

શૃંગારચોકી, શિખર અને લમતીના કોટયુક્ત બનેલું છે. મૂં નાંની મૂર્તિ તથા તેમના જમણા હાથ તરફની પાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ દીગમ્બરીય લાગે છે. મૂં નાં પર સં ૧૫૪૫ નો લેખ છે અને જમણા હાથ તરફની મૂર્તિના લેખમાં સં ૦ નથી; પણ અક્ષરો અને લખાણ ઉપરથી ઉક્ત સંવત્ જ આ મૂર્તિનો હશે એમ જણાય છે. મૂં નાં ના ડાબા હાથ તરફની શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુની મૂર્તિ શ્વેતામ્બરીય છે. તેના પર લેખ નથી. ગૂઢમંડપમાં પણ બંને બાબુએ વચ્ચે એક એક મોટી મૂર્તિ છે; તે બંને દીગમ્બરીય લાગે છે. તે બંને પર સં ૧૫૪૮ અને ૧૫૪૫ ના લેખો છે. એ લેખો અશુદ્ધ-ખોડિયા હોઈ કૃત્રિમ હોવાની સંભાવના થાય છે.

આ મંદિરમાં મૂળનાયકજી સહિત દીગમ્બરીય ૪ મૂર્તિઓ છે તે સં ૧૯૧૮ માં થયેલી પ્રતિષ્ઠા વખતે શ્રાવકોએ ક્યાંઈથી લાવીને અહીં પધરાવી હશે એમ લાગે છે, પરંતુ આ મંદિર તો ખાસ શ્વેતામ્બરીય જ છે, એમ તેમાંના પ્રાચીન લેખોથી સિદ્ધ થાય છે, આ ગામના શ્રાવકો પણ શ્વેતામ્બર છે. દિગંબર તો નથી.

આ મંદિરમાં કુલ પાષાણનાં જિનજિંબ ૧૧ છે. ધાતુની એકે મૂર્તિ નથી. આ મંદિરનો સભામંડપ બન્યાનો તથા સ્તંભો વગેરે કરાવ્યાના સંવત્ ૧૨૬૫ ના ૭ લેખો મળ્યા છે. તેથી આ મંદિર તે વખતે અથવા તેથી પણ પહેલાં બનેલું હોવું જોઈએ. સં. ૧૨૬૫ ના એક લેખમાં “ગોસ્થાક અને રામે રંગમંડપ કરાવ્યા”નો ઉલ્લેખ છે. આ મંદિરના બન્યા

સંબંધીનો લેખ મંદિરના અંદરના લાગંમાં હોવો જોઈએ. એક શ્રાવકના કહેવા પ્રમાણે ગૂઢમંડપમાં સંં ૧૨૩૨ નો લેખ હતો, જે તેમણે જોયો હતો. પણ આખા ગૂઢમંડપમાં કલઈ થઈ ગયેલી હોવાથી તે લેખનો પત્તો લાગી શક્યો નથી.

નવચોકીમાં ડાખા હાથ તરફના એક સ્તંભ પર સંં ૧૨૬૫ નો લેખ છે. તેમાં આ ગામનું નામ “વધિલાટ” લખ્યું છે. આથી આ ગામ જેને તે સમયે ‘વધિલાટ’ કહેતા, તે સંં ૧૨૬૫ થીયે પ્રાચીન હોવા વિશે શંકા નથી. નવચોકીના એક ગોખલામાં ચક્રેશ્વરીદેવીની મૂર્તિ છે. નવચોકીના એક સ્તંભ પર—

સંં ૧૯૧૮ માહા શુદ્ધ ૧૩ વાર બુધરી પ્રતિષ્ઠા બુધ ગામ વેલારમેં શા. ફતોજી વગતાજી ઉત્તર શા. ગલોજી મોતીજી લણોજી ગોઢાજી ઉતર શા. ધૂલજી નશાગજી ઉતર અને સામીવસલ કીધો સલવટ મશારમ ગમા મુઢારાવાલા.

નવચોકીના બીજા સ્તંભ પર—

॥ સમત ૧૯૧૮ રા માહ શુદ્ધ ૧૩ વાર બુધરી પ્રતિષ્ઠા બુધ ગામ વેલારમેં શા. દેવાજી ઉમોજી મગોજી મોટાજી ઉતર અને ઘજા ચઢાય ર. ૧૮૧ દીધા છે.

આ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા સંં ૧૬૧૮ માં થઈ જણાય છે. તે વખતે બધી મૂર્તિઓ નવી બેસાડી અને ધ્વજદંડ ચડાવ્યો છે. તે પહેલાંની મૂર્તિઓ ખંડિત થઈ ગયેલી હતી તે પ્રતિષ્ઠા સમયે મંદિરની બહાર નજીકની જમીનમાં ભંડારી દીધી છે. હાલમાં મંદિરના ગૂઢમંડપ, નવચોકી અને સલામંડપની જમીન પર આરસની લાક્ષીઓ જડાવી છે.

ચામુડેરી (ચામુડેરી) વાળા શા. વના ખુમાજીએ હાલમાં બે ત્રણ વર્ષમાં લગલગ ચાર હજાર રૂપિયાનો ખરચ કરીને આ મંદિરમાં કોટ, જાળી, શંગારચોકી, અંદર એક ઓરડી વગરે હાલમાં નવું કરાવેલું છે. કોટનો ઉપરનો ભાગ નવો કરાવ્યો છે. જૂનો કોટ નીચો હતો.

દેખરેખ અને વ્યવસ્થા :

આ મંદિરની દેખરેખ ચામુડેરીવાળા રાખે છે. ખરચ માટે બે ત્રણ હજાર રૂપિયા જમા છે. તેના વ્યાજમાંથી પૂજારીનો પગાર અને ઘીનો ખરચ થાય છે. કેસર, ધૂમ વગેરે સામાન ચામુડેરીવાળા જ આપે છે.

સંવત ૧૯૬૨ સુધી અહીં ઓશવાળ શ્રાવકોનાં ૧૫-૧૬ ઘરો હતાં. હાલમાં આ ગામમાં ઓશવાળ શ્રાવકનું માત્ર એક ઘર છે, ઉપાશ્રય કે ધર્મશાળા નથી. એક નાની પણ ધર્મશાળાની જરૂર છે. આ ગામના કેટલાક શ્રાવકો શિવ-ગંજ પાસે જોધપુર રાજ્યના પાલડી ગામમાં રહેવા ગયા છે. ત્યાં હજુ પણ વેલારનો એક વાસ છે. જ્યાં વેલારથી ગયેલા લોકો વસતા હતા.

૫૯. ચામુડેરી

વેલારથી અગ્નિપૂણામાં ૨ માઈલ અને નાણા સ્ટેશનથી ઉત્તરમાં ૧૧ માઈલ દૂર “ચામુડેરી” નામનું ગામ આવે છે. આ ગામ જોધપુર રાજ્યના નાણાપટમાં છે.

શ્રીઆદીશ્વર ભઠ્ઠા મંદિર:

અહીં મૂઠ નાઠ શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું મંદિર હાલમાં જ નવું બનેલું છે. મૂઠ નાઠ ની મૂર્તિ મનોહર છે. તેના ઉપર લેખ નથી. લોકો તેને ઋષભદેવ ભગવાનની મૂર્તિ કહે છે. બાબુની બંને મૂર્તિઓ ઉપર પણ લેખ નથી. બંને મૂર્તિઓ મહિનાથ ભગવાનની કહેવાય છે, પણ લાંછનો બીજા ભગવાનનાં જણાય છે.

આ મંદિર મૂળગભારો, ગૂઢમંડપ, છયોડી, સભામંડપ, શિખર, શૃંગારચોડી અને ભમતીના કોટયુક્ત બનેલું છે. આ મંદિરમાં કુલ આરસનાં જિનબિંબ ૧૦ છે. ધાતુની ચાવીશી ૧, પંચતીર્થ ૧ અને એકલમૂર્તિ ૨ છે.

આ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા સં ૧૯૮૫ ના જેઠ વદિ ૫ (ગુજરાતી વૈશાખ વદિ ૫)ની થઈ છે. ધનારીના શ્રીપૂજ્ય મહેન્દ્રસૂરિજીએ આની પ્રતિષ્ઠા કરી છે.

પહેલાં જૂના ઉપાશ્રયમાં ઘર-દેરાસર હતું. તેમાં શ્રીપાર્શ્વનાથની ધાતુની નાની એકલમૂર્તિઓ બે હતી. મૂઠ નાઠ વગેરે ૬ બિંબ માલણથી લાવ્યા છે. આરસની સાવ નાની શ્યામમૂર્તિ અહીંના ઉપાશ્રયમાં જ હતી.

ગૂઢમંડપમાં કેટલીક મૂર્તિઓ છે, તેમાંની કેટલીક મૂર્તિઓ પર પલાંડીની બંને બાબુમાં તથા પાછળના ભાગમાં લેખો છે પણ સ્થળની વિષમતા ને લીધે તે વાંચી શકાતા નથી. છતાં સં ૧૪૯૭ ના લેખો હોય તેમ જણાય છે. ગૂઢમંડપમાં શ્રીગૌતમસ્વામીની મૂર્તિ ૨ અને નવચોડીમાં

યક્ષ-યક્ષિણીની મૂર્તિઓ ૨, પ્રતિષ્ઠા વખતે નવી જ સ્થાપન કરેલી છે. આ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા વખતે પોણા બે લાખ રૂપિયાની ઉપજ થયાનું સંભળાય છે.

આ ગામમાં ચામુંડા દેવીનું મંદિર હોવાથી તેના નામ ઉપરથી ગામનું નામ “ચામુંડેરી” પડ્યું છે; એમ કહેવાય છે. આ ગામનું બીજું નામ “સાંવલેરી” પણ કહે છે.

અહીં પોરવાડ શ્રાવકનાં પપ ઘરો છે. વીશા ઓશ-વાળનું ૧ ઘર છે. એક ઉપાશ્રય અને એક નવી ધર્મશાળા થઈ છે. હાલમાં લગભગ ૧૫-૨૦ વર્ષથી શા. વનેચંદ્ર ખુમાર તરફથી જૈનસ્કૂલ ચાલે છે. સ્કૂલ માટે નવું મકાન બંધાય છે. આ ગામમાં બે તડ છે—કુસંપ છે.

૬૦. નાણા

ચામુંડેરીથી અગ્નિખૂણામાં ૨ માર્મલ, પીંડવાડા, ઝાલોડી-થી ૧૦ માર્મલ અને ગામણવાડાથી ૧૧ માર્મલ દૂર “નાણા” નામનું ગામ આવેલું છે, અહીંથી નાણા સ્ટેશન પશ્ચિમમાં ૧૫ માર્મલ છે. જોધપુર રાજ્યમાં નાણા તાલુકો છે.

શ્રીમહાવીરસ્વામી ભઠનું મંદિર:

અહીં ગામના મધ્ય ભાગમાં મૂળ નાં શ્રીમહાવીર-સ્વામીનું ઘણું જ વિશાળ, ભવ્ય અને પ્રાચીન મંદિર આવેલું છે. મૂળ નાં શ્રીમહાવીરસ્વામીની ઘણી મોટી પાંચતીર્થના સુંદર અને વિશાળ પરિકરયુક્ત ભવ્ય મૂર્તિ છે. મૂર્તિ અને

પરિકર ઉપર વિં સં ૧૫૦૫ અને ૧૫૦૬ ના લેખો છે, એટલે તે વખતે જીર્ણોદ્ધાર કરાવીને આ મૂર્તિ ગિરાજમાન કરી હોય તેમ લાગે છે, કારણ કે આ મંદિર પ્રાચીન છે. કાઉન્સિલિંગ, બીજી મૂર્તિઓના પરિકરની ગાદી, નંદીશ્વરનો પદ્મ વગેરેમાં સં ૧૨૦૦ અને ત્યાર પછીના લેખો મળ્યા છે. એટલે તે વખતે પણ કદાચ જીર્ણોદ્ધાર થયો હશે. મંદિર તો તે પહેલાંનું બનેલું હશે કેમકે આ મંદિર “જીવિતસ્વામી”નું કહેવાય છે. કહેવત પણ છે કે:—

“ નાણા દીયાણા નાંદિયા, જીવિતસ્વામી વાંદિયા. ”

આ મંદિરના ગૃહમંડપમાં જમણા હાથ તરફ ત્રીનંદીશ્વરદ્વીપનો એક પટ બહુ સુંદર અને મોટો છે, તેની ઊંચાઈ ૩૫૫ ફીટ અને લાંબાઈ ૩૫ ફીટની છે. તેના ઉપર સં ૧૨૭૪ નો શ્લોકબદ્ધ મોટો લેખ છે. પણ તે લેખનો ઘણાખરો ભાગ ઘસાઈ ગયો છે. માત્ર થોડો જ ભાગ વંચાય છે. પટના મધ્યભાગમાં પ્રથમના સાત દ્વીપનો બહુ થોડો જગ્યામાં દેખાવ આપ્યો છે. પછી ચારે તરફ નંદીશ્વર દ્વીપનાં તેર તેર જિનમૂર્તિયુક્ત શિખરબાંધી મંદિરો છે. તેની ચારે તરફ ફરતો સમુદ્રનો દેખાવ આપ્યો છે. વચ્ચે વચ્ચે ખાલી પડતા ખૂણાઓમાં શ્રાવકો કૂલમાળા, વાજિંત્ર, ચામરયુક્ત હાથ બેડી ને ચૈત્યવંદન કરતા હોય તેમ બેઠા તથા બેલા છે. સૌથી ઉપર વચ્ચે કલશ તથા તેની બંને બાજુએ એકેક પુષ્પમાળા-ધર મનુષ્યો છે. નીચેના બંને ખૂણામાં એકેક તરફ પટ

કરાવનાર શ્રાવક અને બીજી તરફ શ્રાવિકા હાથ બેડીને ચેત્યવંદન કરતાં બેઠાં છે.

આ મંદિર મૂળગભારો, ગૂઢમંડપ, ગૂઢમંડપમાં મૂળ ગભારાને ફરતી ભમતી, નવચોકીઓ, વિશાળ સભામંડપ, શૃંગારચોકી, ભમતીની અંદર દેરીઓ અને ગોખલા વગેરે યુક્ત છે. બધી દેરીઓ અને ગોખલાઓમાં જિનમૂર્તિઓ બિરાજમાન છે. ભમતીમાં જમણા હાથ તરફ વચ્ચે ચાર દ્વારવાળી એક દેરીમાં ચૌમુખજી બિરાજમાન છે. તેની પાસે મકરાણાની એક દેરી નવી થઈ છે, તે હજીય ખાલી છે. શિખર, ગુમ્મજો, છત વગેરે યુક્ત આ મંદિર ઘણું જ વિશાળ અને ઊંચું છે. મંદિરની એક બાજુમાં વધારે જગ્યા છે અને બીજી બાજુમાં ઓછી છે; તેથી તે તરફની દેરીઓ સાંકડી થઈ છે. તેના અરધા ભાગમાં તે કોટની દીવાલમાં માત્ર ગોખલા જ કરીને કામ ચલાવી લેવું પડ્યું છે.

આ મંદિરની ભમતીમાં પાછળના ભાગમાં એક દરવાજો છે. ત્યાંથી બહાર જવાય છે. ત્યાં એક ઓરડી છે, જેમાં કેશર-સુખડ ઘસાય છે અને પૂજનો સામાન તથા પૂજનાં કપડાં વગેરે રાખવામાં આવે છે. ત્યાં જ મંદિરની બાજુમાં એક વિશાળ કંપાઉન્ડવાળી ખુદલી જગ્યા પંચની છે. તેમાં ફૂવો છે અને ધર્મશાળા માટે નવું મકાન હાલમાં બનેલું છે. પંચોનું જમણું વગેરે અહીં જ થાય છે. આમાં થોડુંક જૂનું મકાન તથા ફૂલના છોડ પણ છે.

આ મંદિરની ભમતીની દેરીઓમાં મૂર્તિઓ સંખ્યા ૧૯૩૬ માં પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવી છે. તે પહેલાં ત્યાં

મૂર્તિઓ ન હતી. લમતીમાં બે મોટા કાઉસગિયા છે. તે ગૂઢમંડપમાં પેરાતાં દરવાજા પાસે જ ડાબા હાથ તરફ એક બિંચું ભંડકિયું છે; ત્યાં ઉક્ત કાઉસગિયા હતા; ત્યાંથી લગભગ ૮-૧૦ વર્ષોથી ઉત્થાપન કરીને લમતીમાં પધરાવેલા છે. પણ એમનો ચહેરો વધારે ઘસાર્ધ ગયેલો હોવાથી તેમનું ભોંયરામાં કે જમીનમાં ભંડારવા જોઈએ. આ બંને કાઉસગિયા લગભગ સમાન આકૃતિના છે. બંનેમાં ભગવાનના હાથ નીચે બંને બાજુએ એકેક ઈન્દ્ર ચામર લઈને ઊભા છે; તથા એક શ્રાવક અને એક શ્રાવિષ્ઠ બેઠેલાં જણાય છે. વળી ભગવાનના ચરણોની બંને બાજુએ એક એક નાના કાઉસગિયા કોતરેલા છે. ઉપરના ભાગમાં ગોખલાના સ્તંભની આકૃતિ તથા તેના ઉપર પરિકરનો ઉપરનો ભાગ કોતરેલો છે. બંને ઉપર વિં ૦ સં ૦ ૧૨૦૩ના લેખો છે.

આ મંદિરના મૂળ ગભારામાં પંચતીર્થી યુક્ત મૂં નાંની આરસની મનોહર મોટી મૂર્તિ ૧, ગૂઢમંડપમાં મૂર્તિઓ ૧૩, પરિકરમાંથી અલગ થયેલ મૂર્તિ ૨, નંદીશ્વર દ્વીપનો પટ ૧, પગલાં જોડી ૨, ધાતુની ચાવીશી ૧, ધાતુની પંચતીર્થી ૨, ધાતુની એકતીર્થી ૪, અને નવચોટીના ગોખલામાં પદ્માવતી દેવીની મૂર્તિ ૨ વગેરે છે. લમતીની દેરીઓ ઉપરનાં શિખર ૨૬, દેરીઓ ઉપરના ધુમ્મટ ૧૦, દેરીઓ ૪૧, ગોખલા ૧૨, લમતીની વચમાં ચોમુખજીની દેરી ૧, લમતીમાં કુલ મૂર્તિઓ ૭૦, અને પ્રાચીન ખંડિત કાઉસગિયા ૨ છે.

આ મંદિરમાં લમતીના દલાણમાં એક મોટું ભોયડું

છે, તે સાવ ખાલી છે. તેથી થોડાં વર્ષોથી તેમાં જવાના રસ્તા ઉપરનો પથ્થર ચૂનાથી બંધ કરી દીધેલો છે. આ ભોંયરામાં પણ પબાસણ અને થાંભલા વગેરે ગોઠવેલા છે. લોકોના કહેવા પ્રમાણે બીજું એક ભોંયરું મંદિરની બાજુની ધર્મશાળા (કોટ)માં છે.

આ મંદિરની નવચોકીના વચલા પાટડા પરના લેખમાં એક અરટ આખ્યાનું જણાવ્યું છે, તે અરટ હજુ સુધી પાંચને તાબે છે. એ અરટના ખેતરોને ખેડવા માટે એક માણસે વાર્ષિક રૂ. ૭૦ લેખે ૧૦ વર્ષના પટ્ટે લીધો છે.

આ ગામના નામ ઉપરથી “ નાણકીયગચ્છ ” નીકળ્યો હતો.

અહીં પોરવાડ શ્રાવકોનાં ઘર ૧૧૫ અને ઓશવાળ શ્રાવકોનાં ૮ ઘરો છે. પોરવાડોમાં એ તડ છે. ૨ ઉપાશ્રય અને ૨ જૈન ધર્મશાળાઓ છે. એક ઉપાશ્રયની પાસે છે અને બીજી મંદિરની પાસે છે, તે ‘કોટ’ના નામથી ઓળખાય છે.

અહીં સંઘ તરફથી શ્રીદોલતવિજયજી જૈન લાયબ્રેરી સ્થાપન થયેલી છે. વળી વર્ધમાન તપનું કાયમીખાતું સ્થાપન થયેલ છે.

શા. દેવીચંદ તારાચંદજી તરફથી એક જૈન સ્કૂલ ચાલે છે; જેમાં ધાર્મિક અને વ્યવહારિક શિક્ષણ અપાય છે.

ગામથી નાણા સ્ટેશન ૧૧ માઈલ દૂર છે. ત્યાં શા.

દેવીચંદ્રજી તારાચંદ્રજીએ બંધાવેલી જૈન ધર્મશાળા તથા પાણીની પરબ છે. દેખરેખ અને ખરચ વગેરેની વ્યવસ્થા તેમના તરફથી જ ચાલે છે.

શામળાજીનું મંદિર:

ઉક્ત મંદિરની દીવાલની પાછળ “શામળાજી”નું વૈષ્ણવેશનું મંદિર આવેલું છે. જે વખતમાં બ્રાહ્મણોનું જોર વધારે હતું તે સમયે તેમણે તે જગ્યા દબાવી—પચાવી લઈને શામળાજીના મંદિરની ભમતીની છૂટી જગ્યામાં મેળવી દીધી. એ જ તકરારને કારણે તે વખતે અહીં જે ઓશવાળ શ્રાવકોની વસ્તી હતી તે બધી ગામમાં ગઈયો (ગાયેતરો) ઘાલીને ઉચાળા ભરી ગામ છોડી ચાલી ગઈ હતી. પોરવારો અહીં પાછળથી આવીને વસ્યા લાગે છે.

નીલકંઠ મહાદેવનું મંદિર:

અહીં ગામ બહાર “નીલકંઠ મહાદેવ”નું જૂનું મંદિર છે. તેમાં પણ સં. ૧૨૩૦ અને ત્યાર પછીના લેખો મળે છે. મંદિર તે પહેલાંનું હોવું જોઈએ. આ નાણા ગામ પહેલાં બ્રાહ્મણોનું હતું; એમ કેટલાક બ્રાહ્મણોનું માનવું છે.

૬૧. પીંડવાડા

નાણાથી ૧૦ માઈલ પર “પીંડવાડા” નામનું મોટું ગામ છે. અહીંથી પીંડવાડા પશ્ચિમમાં ૦૧૧ માઈલ છે. આ ગામ સિરોહી રાજ્યનું છે અને અહીં તહેસીલ છે.

(૧) શ્રીમહાવીરસ્વામી ભઠ્ઠા મંદિર :

અહીં બે જૈન મંદિરો છે, તેમાંથી એક મૂળનાં શ્રીમહાવીરસ્વામી પ્રભુનું મોટું મંદિર છે. તેમાં મૂળનાની પંચતીર્થીના પરિકર ચુકત મનોહર મૂર્તિ છે. આ પરિકર કદાચ નવું પાછળથી લગાવેલું હોય એમ લાગે છે. પણ પરિકરની ગાદી પ્રાચીન લાગે છે, તેના પર લેખ છે પણ સંવત ઘસાઈ ગયેલો છે. પ્રાય: ૧૨મી ૧૩મી શતાબ્દિના લેખ હોવાનું અનુમાન થાય છે. તેમાં નીચે આડું ધર્મચક્ર, તેની બે બાજુએ બે હરણ, તેના ઉપર વચ્ચે દેવી, તેની બંને બાજુએ બે હાથી અને બે સિંહ છે; વળી તેની બંને બાજુએ ચક્ષુ અને અંબિકાદેવી છે. મૂળગભારામાં આરસની કુલ ૩ મૂર્તિઓ છે અને ધાતુની ચોવિંશી ૧ છે.

ગૃહમંડપમાં વસંતગઢથી આવેલા ધાતુના બે મોટા કાઉસગિયા સન્મુખ ભાગમાં સ્થાપન કરેલા છે. તે બંને અતિમનોહર અને પ્રાચીન આકૃતિના જણાય છે. મસ્તકના વાળ, કચ્છ—લંગોટની આકૃતિ ભિન્ન પ્રકારની પ્રાચીન છે. તેમાં ડાબા હાથ તરફના કાઉસગિયાના ચરણ નીચે પિત્તળની ગાદી છે, તે પણ ઘણી જ સુંદર અને મોટા હાંશિયાવાળી છે. તેના ઉપર કમળ બનાવેલું છે અને તેના પર કાઉસગિયા છે. તે ગાદી ઊંચી ઈંચ ૧૪, લાંબી ઈંચ ૧૫, અને પહોળી ઈંચ ૧૨ છે. તેના પર કાઉસગિયાની જ માત્ર ઊંચાઈ ઈંચ ૪૦ અને પહોળાઈ ઈંચ ૧૪ છે. જમણા હાથ તરફના કાઉસગિયાના ચરણ નીચે ધાતુની ગાદી ઊંચી ઈંચ ૧૦, લાંબી ઈંચ ૧૪ અને પહોળી ઈંચ ૧૦.૫ છે અને

કાઉસિગ્યાની ઊંચાઈ ધંચ ૪૨ અને પહોળાઈ ધંચ ૧૪ છે. યંને કાઉસિગ્યા સરખા અને એકજ નમૂના છે, માત્ર જમણા હાથ તરફના કાઉસિગ્યાના યંને ખલે ચોટલીના વાળ લટકતા હોય તેવી સુંદર આકૃતિ બનાવેલી છે. તેથી તે આદીશ્વર ભગવાનના કાઉસિગ્યા હોય તેમ જણાય છે. તેમના ઉપર લેખ નથી, જ્યારે ડાબી બાજુ ઉપરના કાઉસિગ્યા પર વિં સં ૭૪૪ નો લેખ છે પણ તે બહુ જ પ્રાચીન લિપિમાં હોવાથી સ્પષ્ટ વંચાતો નથી, છતાં તેનો જેટલો ભાગ વાંચી શક્યો તેટલો “આખૂ ભાગ-પના શિલાલેખ સંગ્રહ”માં મેં આપ્યો છે, જે થોડા સમયમાં પ્રકાશિત થનાર છે.

ગૂઢમંડપમાં એક આરસના જિનળિંબ પર વૃક્ષનું પરિકર છે. અર્થાત્ વૃક્ષની નીચે ભગવાન બેઠેલા હોય તેમ જણાય છે, તેમાં ભગવાનની યંને બાજુએ એક શ્રાવક અને શ્રાવિકા હાથ બેડીને બેઠેલાં છે. ગૂઢમંડપમાં સરસ્વતીદેવીની એક મૂર્તિ છે.

ગૂઢમંડપમાંની મૂર્તિઓ :

પરિકર વિનાની પાષાણની મૂર્તિઓ	૨૨
વૃક્ષના પરિકરવાળી	૧
સરસ્વતીદેવીની	૧
ધાતુના મોટા સુંદર કાઉસિગ્યા (ગઢથી આવેલા)	૨
પંચતીર્થ	૧
એકતીર્થ	૫

શ્રીપદ્મપ્રભુનો ગભારો :

શ્રીપદ્મ પ્રભુના ગભારામાં મૂળગભારાથી બહારના બંને બાજુના ગોખલામાં સરસ્વતીદેવીની બે મૂર્તિઓ છે. આ ગભારાને બધા પદ્મપ્રભુજીનો ગભારો કહે છે પણ મૂંનાં શ્રીવિમલનાથ ભગવાન છે.

શ્રીસંભવનાથ ભંનો ગભારો :

શ્રીસંભવનાથજીના ગભારા પાસેની એક દેરીમાં ઉપાધ્યક્ષમાંથી લાવીને શ્રીચિતામણિ પાર્શ્વનાથજીની મૂર્તિ સ્થાપન કરેલી છે, આ મૂર્તિ ત્રણતીર્થના પ્રાચીન અને મનોહર પરિકર યુક્ત છે. પરિકરની ગાદી નીચે સં ૧૨૨૬નો લેખ છે, તેની પાસે પાષાણમાં કોતરેલું શ્રીસોમસુંદરસૂરિજીના સમયનું એક સિદ્ધચક્રનું ચંત્ર છે, તેના પર લેખ છે પણ સંવત નષ્ઠ થઈ ગયો છે. છતાં શ્રીસોમસુંદરસૂરિનો સત્તાસમય ૧૫મી શતાબ્દિ હોવાથી તે પણ તે જ સમયનો ગણાય.

મૂંનાં વગેરે પાષાણનાં જિનચિંબ ૩ છે. મૂંનાં પર સં ૧૬૫૩ નો લેખ છે અને તેની બંને બાજુની મૂર્તિઓ પર સં ૧૯૩૬ના લેખો છે, એટલે તે નવી જ છે. આમાં મૂળગભારાની બહારના મંડપમાં વસંતગઢથી આવેલી ધાતુની કુલ જિનમૂર્તિઓ ૨૩ છે, ધાતુના કાઉસ-ગિયા ૧, શ્રાવિકાની મૂર્તિ ૧ અને ધાતુના ચૌમુખજી ૧ સ્થાપન કરેલા છે. આ ૨૩ મૂર્તિઓમાંથી ચાર મૂર્તિઓ મોટી અને એક ચૌમુખજીને સ્થાપન (સ્થિર) કર્યા છે. આ સ્થાપન કરેલી ચારે મૂર્તિઓ બહુ રમણીય અને મોટી

છે. તેના પર લેખો હોવાની સંભાવના છે. પણ મૂર્તિઓ સ્થિર કરેલી હોવાથી લેખો પાછળના ભાગમાં દબાઈ ગયા હોય છે. ચૌમુખી પર લેખ નથી, તે પાંચેની ઊંચાઈનું પ્રમાણ આ છે:—

મૂર્તિઓ	ઊંચાઈ ઇંચ	પહોળાઈ—જડાઈ
૧ ચૌમુખી—ચતુર્મુખ	૧૦ — ૮ — ૮	
૨ ત્રિતીર્થી પાર્શ્વનાથ	૧૩ — ૧૩ — —	
૩ ત્રિતીર્થી પાર્શ્વનાથ સુંદર પરિકર	૧૮ — ૧૮ — —	
૪ " "	૧૭ — ૧૫ — —	
૫ " "	૧૮ — ૧૮ — —	

આ પરિકરવાળી ચારે મૂર્તિઓમાં પરિકરની ગાદીમાં નવગ્રહને બદલે આઠ ગ્રહો આપેલા છે. ધર્મચક્ર, બે હરણ, બે ત્રિહ, અને બે ચક્ષુ-ચક્ષિણી આપેલાં છે, પણ ગાદીમાં વચ્ચે દેવી આપેલી નથી. ત્રણ મૂર્તિઓમાં બે દેવીઓ બંને બાજુએ વધારે આપેલી છે. ત્રણ મૂર્તિઓના ઉપરના ભાગમાં બંને બાજુએ અર્ધ મનુષ્ય અને અર્ધ સર્પાકારની એક એક મૂર્તિ હાથ જોડીને બેસી છે. એકમાં ધર્મચક્ર બેસે આપેલું છે.

ઉપરની ૫ જિનમૂર્તિઓ સિવાયની બીજી ધાતુની ૨૦ જિનમૂર્તિઓમાંથી ૧૦ ઉપર જ લેખ છે. આ બધી મૂર્તિઓ ગઢ (વસંતગઢ) થી આવેલી છે. તે બધી ચે સુંદર પ્રાચીન શૈલીના જાતજાતના પરિકરવાળી છે. તેમાં કેટલીક મૂર્તિઓ તો મંદિરના દેખાવયુક્ત સુંદર કોરણીવાળી છે.

લેખ વિનાની કેટલીક મૂર્તિઓનું માપ :

મૂર્તિઓ	ઊંચાઈ-ઈંચ	પહોળાઈ-ઈંચ
૧ એકતીર્થી	૬	૭
૨ એકતીર્થી પાર્શ્વનાથ સુંદર પરિકર	૧૩	૧૦
૩ ત્રણતીર્થી સુંદર પરિકર	૧૫	૧૦
૪ કાઉસગિયા.	૧૬૥	૭૥
૫ ત્રણતીર્થી	૧૦૥	૭૥

છટ્ટી એકલમૂર્તિ છે, જેના પાછળના ભાગમાં મંદિરની આકૃતિ કરેલી છે, તેમાં પરિકર નથી. ઊંચાઈ ઈંચ-૧૬-લાંબાઈ ઈંચ-૬૥ છે.

લેખોવાળી મૂર્તિઓમાંથી મોટી મોટીની ઊંચાઈ—પહોળાઈ તે તો લેખો સાથે પણ લખેલી છે, જે નીચે મુજબ છે:—

લેખવાળી મૂર્તિઓનું માપ :

સંવત	મૂર્તિઓ	ઊંચાઈ-ઈંચ	પહોળાઈ-ઈંચ
૧૧૦૨	ધાતુની ત્રિતીર્થી	૧૦૧	૭
૧૧૪૧	” ”	૧૧૥	૮
૧૧૫૧	ચોવિંશીનો પટ	૨૦	૧૫

શ્રાવિકાની જે મૂર્તિ છે, તેના બંને હાથમાં ચૂડલો છે. પણ સુધી કપડાનો દેખાવ તથા ઉપર ઓઢવાના વસ્ત્રનો દેખાવ છે પણ માથે મુગટ લાગે છે. હાથ તો એ જ છે, એક હાથમાં કમલ અને બીજા હાથમાં પુસ્તક જેવી કંઈક જાડી વસ્તુ છે. આ મૂર્તિ ઉપર લેખ નથી.

લેખોવાળી મૂર્તિઓના કેટલાક લેખોમાં સંવત નથી,

આ બધા લેખો પ્રાચીન લિપિમાં છે અને મૂર્તિઓ પણ પ્રાચીન આકૃતિની છે. એટલે શિલ્પવિધાનની દૃષ્ટિએ સંં ૧૦૦૦—૧૧૦૦ની આસપાસ અથવા તે પહેલાંની હોય તેમ લાગે છે. સંં ૧૨૦૦ પછીની તો તે મૂર્તિઓ નહીં જ હોય.

આ મંદિર મૂળગભારો, ગૂઢમંડપ, નવચોકી, સભામંડપ, શિખર, ભમતીની દેરીઓ, બે ગભારા, મુખ્ય દરવાજા પર બલાનક (મોટો મંડપ) દરવાજા બહાર શૃંગારચોકી અને તેની આગળ નાના કંપાઉંડથી યુક્ત છે.

આ મંદિર નંદીશ્વર ચૈત્યના આકારનું બનેલું છે. પણ દેરીઓ ઉપર શિખરો નથી.

શ્રીસંભવનાથ ભઠ્ઠા ગભારાની કુલ મૂર્તિઓ :

પાષાણની મૂર્તિઓ મૂળનાં સહિત	૩
ધાતુની પ્રાચીન એવિશી	૨
” ” ત્રિતીર્થી	૧૩
” ” પંચતીર્થી	૧
” પરિકરવાળી એકલમૂર્તિઓ	૨
” પરિકર વિનાની એકલમૂર્તિ	૧
” પરિકરથી ખંડિત એકમૂર્તિ	૧
” ચૌમુખજી (ચારે મૂર્તિઓ સંયુક્ત)	૧
” શ્રાવિકાની મૂર્તિ	૧

ભમતીમાં ચારસની મૂર્તિઓ :

ત્રણતીર્થી પાર્શ્વનાથની પરિકરવાળી મૂર્તિ	૧
સિદ્ધચક્ર યંત્ર	૧
પરિકર વિનાની મૂર્તિઓ	૬

આ મંદિરમાં સં ૧૯૬૨માં ધ્વજ—દંડ, કેટલીક મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા અને ગઢ (વંસતગઢ)ની મૂર્તિઓની સ્થાપના વગેરે થયું છે, ગઢથી આવેલી મૂર્તિઓમાંથી કેટલીક ખંડિત હતી. તેને ભોંયરામાં મૂકેલી છે. કેટલીકને જરા જરા નુકસાન થયું હતું, તેને સમરાવી છે.

(૨) શ્રીપાર્શ્વનાથ ભઠંગુ મંદિર :

ઉપર્યુકત મંદિરની પાસેજ મૂંનાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભઠંગુ બીભું એક નાનું મંદિર આવેલું છે. આ મંદિર મૂળગભારો, તેની આગળ એક ચોકી અને ભમતીના કોટ—દરવાજા યુકત તથા શિખરવાળું છે. મૂં નાંજીની સાથે કુલ ત્રિન-મૂર્તિઓ ૩ છે.

આ મંદિર પાછળથી બન્યું હશે. તેના દરવાજાના કોટની ભીંતમાં સં ૧૮—નો લેખ છે. તે વખતે કમાડ કરાવ્યાં છે; એટલે મંદિર પહેલાંનું બનેલું હશે. દરવાજા માથે મંગળમૂર્તિમાં ગણેશમૂર્તિ કોતરેલી છે, તેથી એમ જણાય છે કે તે પહેલાં ઉપાશ્રય હશે. ચતિજી ન રહેવાથી અથવા બીજો ઉપાશ્રય બનવાથી ત્યાં અંદરના ભાગમાં પાછળથી મંદિર બંધાવ્યું હશે.

શ્રીમહાવીર સ્વામીના મંદિરની નવચોકીની ભીંતમાં સં ૧૪૬૫ (ઇસ ૧૪૮૮) નો લેખ છે. તેમાં આ ગામનું નામ “પીંડરવાટક” લખેલું છે. આ ઉપરથી આ ગામ આ સમય પહેલાંનું હોય એમ નક્કી જણાય છે. રાણકપુરનો ચતુર્મુખપ્રાસાદ બંધાવનાર શ્રેષ્ઠી ધરણાશાહે પણ અહીંના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો એવો ઉલ્લેખ મળે છે, બ્યારે

આ લેખમાં ધરણાશાહના પિતા કુરંપાલ અને શ્રેષ્ઠી લીંબાએ જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો એવો ઉલ્લેખ છે. સંભવતઃ શ્રેષ્ઠી કુરંપાલના અધૂરા કાર્યને ધરણાશાહે પૂરું કરાવ્યું હશે અને તે ઉપરથી તેની પ્રશસ્તિ કરનારાઓએ એ જીર્ણોદ્ધાર તેમના નામ પર ચડાવી દીધો હશે, એમ લાગે છે. વળી આ મંદિરમાં સં. ૧૪૬૬ના ત્રુટિત લેખવાળી મૂર્તિ ધરણાશાહ અને તેમના ભાઈ રત્નાએ ભરાવી, એવો તેમાં ઉલ્લેખ છે.

અહીં પોરવાડોનાં લગભગ ૧૭૫ ઘરો અને ૩ ઉપાશ્રયો છે. તેમાંથી જૂનો ઉપાશ્રય તોડીને નવો કરાવવા માંડ્યો છે. ગામમાં ૧ ધર્મશાળા છે અને બીજી ગામ બહાર છે, એમ કુલ ૩ ધર્મશાળા-ઉપાશ્રયો છે. શા. ભગવાનજી તેજમલજી તરફથી એક જૈન કન્યાશાળા ચાલે છે. તેમણે કન્યાશાળા માટે હાલમાં જ ૧૦-૧૨ હજાર રૂપિયા આપ્યા છે. કન્યાશાળાના મકાનમાં જ સાધ્વીઓ ઊતરી શકે તેવી જુદી સગવડ કરેલી છે.

લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર:*

“અહીં લક્ષ્મીનારાયણનું એક પ્રાચીન મંદિર છે; જે પહેલાં સૂર્યનું મંદિર હતું. તેમાં સૂર્યની સુંદર મૂર્તિ હતી, તેને ઉપાડીને એક બાજુએ મૂકી દીધી છે અને તેના સ્થાનમાં લક્ષ્મીનારાયણની નવી મૂર્તિ સ્થાપન કરી છે. આ સૂર્યની મૂર્તિ પહેલાં બે સ્તંભવાળા તોરણના આકારની ચોખટની મધ્યમાં સ્થાપિત હતી, આ ચોખટ હજુ યે વિદ્યમાન છે. તેમાં જેટલી નાની નાની મૂર્તિઓ ખોદેલી છે તે બધી સૂર્યની જ છે. તેની મધ્યમાં અત્યારે લક્ષ્મીનારાયણની મૂર્તિ છે.

*સિરોહી રાજ્યકા ઇતિહાસ પૃ. ૨૫ ઉપરથી.

“આ મંદિરને સૂર્યનું મંદિર માનવાનું ખીલું કારણ એ છે કે, મૂર્તિની સન્મુખ ચોકમાં બનેલા પથ્થરના એક સ્તંભમાં કમલાકૃતિ ચક્ર બનેલું છે. જેમ વિષ્ણુના મંદિરમાં મૂર્તિની સામે ગરુડ, શિવની સામે નન્દી, દેવીની સામે સિંહ વગેરે બનેલાં રહે છે તેમ સૂર્યના મંદિરોમાં સ્તંભના ઉપર કમલાકૃતિ ચક્ર બનેલું રહે છે. ક્યાંઈ આ ચક્ર સ્તંભમાં ચોંટાડેલું પણ હોય છે અને ક્યાંઈ એક ખીલા ઉપર ફરતું પણ મળે છે.

“રાજ્યમાં સેંકડો સૂર્યની મૂર્તિઓ આજે પણ મળી આવે છે અને છઠી શતાબ્દથી ૧૪મી શતાબ્દ સુધી વિદ્યમાન રહેલાં ગામોમાં થોડાંક જ એવાં ગામો હશે જેમાં સૂર્યનું મંદિર અથવા તેની તૂટી કૂટી મૂર્તિ ન મળે. ક્યાંઈ ક્યાંઈ તો એક જ જગ્યા ઉપર સૂર્યની પાંચથી અધિક મૂર્તિઓ જોવામાં આવે છે. જેમ આ સમયમાં આ રાજ્યમાં લક્ષ્મીનારાયણનાં મંદિરો બનાવવાનો અધિક પ્રચાર છે, તેવી જ રીતે પહેલાં સૂર્યનાં મંદિરો બનાવવાનો હતો. જેટલી મૂર્તિઓ આ રાજ્યમાં જોવામાં આવે છે તે બધી બે ભુજવાળી છે. તેમના મસ્તકે મુકુટ, છાતી ઉપર કવચ (બખતર) બને હાથમાં કમલ અને પગમાં લાંબા ખૂટ^૧ હોય છે.

“આ મંદિરમાં પરમાર રાજા ધારાવર્ષના સમયના બે

૧ સિરોહી રાજ્યમાં જ નહીં પણ સમસ્ત રાજપૂતાના, ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, મધ્ય હિંદ તથા ગંગાલ આદિમાં જેટલી સૂર્યની મૂર્તિઓ જોવામાં આવી તે બધી આ રીતે ખૂટવાળી છે. કેવળ નેપાલથી મળેલી એક સૂર્યની મૂર્તિનો ફોટો જોવા મળે છે તેમાં ખૂટ નથી પણ મૂર્તિના પગની આંગળીઓ જોવામાં આવે છે.

લેખો છે; જેમાંથી એક વિં સં ૧૨૩૩ (ઈં સં ૧૧૭૬) અને બીજો વિં સં ૧૨૫૬ (ઈં સં ૧૧૯૯) નો છે.”

૬૨. જનાપર

પીંડવાડાથી નૈર્ઋત્યખૂણામાં ૩ માઈલ દૂર “જનાપર” નામનું ગામ આવેલું છે, તે પીંડવાડા તહેસીલમાં છે.

શ્રીઆદીશ્વર ભઠ્ઠનું મંદિર :

અહીં મૂંનાં શ્રીઆદીશ્વર પ્રભુનું મંદિર છે, આ મૂર્તિ પ્રાચીન પંચતીર્થીના પરિકરચુક્ત મનોહર છે. તેના પર લેખ નથી. મૂર્તિ નીચે વૃષભનું લાંછન હોવા છતાં તેને અહીંના લોકો મહાવીરસ્વામી ભગવાન માને છે. મૂળ-ગભારામાં જિનગિળ ૩ છે. ગૂઢમંડપમાં એક મૂર્તિ આદી-શ્વર ભગવાનની છૂટી રાખેલી છે, આ મૂર્તિ સિરોહીથી જનાપરમાં રહેવા આવેલ ગાંધી માસિંગ હુકમાજીના ઘેરથી ગઈ સાલમાં જ અહીં લાવવામાં આવી છે.

મૂળગભારો, ગૂઢમંડપ, નવચોકી, સભામંડપ, શૃંગાર-ચોકી, શિખર અને ભમતીના કોટવાળું આ મંદિર બનેલું છે. મંદિર પ્રાચીન હોય એમ લાગે છે પણ લેખાદિ સામ-ગ્રીના અભાવે બંધાવનાર કે બન્યાનો સમય વગેરે જાણી શકાયું નથી.

અહીં પોરવાડ શ્રાવકનું ૧ અને ઓશવાળનાં ૨; એમ કુલ ૩ ઘરો છે. ઉપાશ્રય કે ધર્મશાળા નથી.

૬૩. અબ્જરી

જનાપરથી અગ્નિખૂણામાં ૨૫૫ માઈલ અને પીંડવાડાથી દક્ષિણમાં ૨૧ માઈલ દૂર “અબ્જરી” નામનું ગામ આવેલું છે. આ ગામ પીંડવાડા તહેસીલમાં છે.

શ્રીમહાવીર સ્વામી ભઠનું મંદિર :

અહીં મૂં નાં શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનનું પ્રાચીન મંદિર છે અને ભમતીના પાછળના ગભારામાં સરસ્વતીદેવીની એક મુંદર મૂર્તિ છે. શ્રીમહાવીરસ્વામી તથા સરસ્વતીદેવીની મૂર્તિઓ ચમત્કારિક મનાય છે, તેથી આ સ્થાન પ્રાચીન અને તીર્થભૂત ગણાય છે. આ મંદિર આવન જિનાલયવાળું છે; એટલે તે નદીશ્વર ચૈત્ય કહેવાય છે.

પહેલાં અહીં શ્રાવકોની વસ્તી ઘણી હતી પણ સો વર્ષ પહેલાં લગભગ એક સો વર્ષ સુધી આ ગામ ઉબ્બડ થઈ પડી રહ્યું હતું. પણ ફરીને અહીં ઠીક પ્રમાણમાં ગામ વસી ગયું છે. સં ૧૯૩૨માં આ મંદિરની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા થઈ તે વખતે બધી મૂર્તિઓ નવી લાવ્યા કે અહીં હતી કે ભોંયરામાંથી નીકળી તેની કોઈને ખબર નથી. આખૂ ઉપર રહેનાર યતિ શ્રીઋદ્ધિસાગરજીએ અહીંની પ્રતિષ્ઠા કરી છે.

મૂં નાંની મૂર્તિ મનોહર છે. તેના પર લેખ નથી. મૂં નાંની નીચે પરિકરની ગાદી (પખાસણ ઉપરની ગાદી) અને પખાસણ પણ પ્રાચીન કારીગરીવાળું જણાય છે. પખાસણમાં વચ્ચે દેવીના સ્થાને બંને તરફ હાથીઓના અભિષેક યુક્ત દાઢીવાળા એક શ્રાવકની મૂર્તિ કોતરેલી છે. પખાસણ

ઉપરની ગાદીમાં પ્રાચીન પદ્ધતિ પ્રમાણે વચ્ચે આડું ધર્મચક્ર, બે હરણ, તેના પર દેવી, તેની બંને બાજુએ બે હાથી, અને બે સિંહ છે.

દરવાજામાં પેસતાં જ ગૂઢમંડપમાં સન્મુખ લાગમાં જ બંને તરફ બે મુંદર જિનબિંબો છે. તેમની નીચે પરિકરની પ્રાચીન કોતરણીવાળી ગાદીઓ છે અને બંને બાજુએ તેમજ માથે પરિકરચુકત લગવાનની બેઠી જિનમૂર્તિઓ ૧૭ અને ૬ કાઉસગિયા ગોઠવેલા છે, એટલે આને ચોવિંશીના પટ કહી શકાય; કારણ કે ગાદી, પરિકર અને મૂં નાં બધું જ એક જ પથ્થરમાં ઘડેલું છે. બંને મૂર્તિઓ એક જ નમૂનાની છે, તેથી કદાચ બંનેને એક જ માણસે કરાવી હશે. બંને પર લેખ છે પણ જમણા હાથ તરફનો લેખ ખરાબર સ્પષ્ટ રીતે વાંચી શકાયો નથી. જમણી તરફની મૂર્તિ પર સં ૧૨૪૩ નો લેખ છે અને ડાબી તરફની મૂર્તિ પર લેખનો સંવત વાંચાયો નથી. પણ એક જ સંવતના બંને લેખો હશે એમ લાગે છે. બંને મૂર્તિની નીચેની પરિકરની ગાદીની કોતરણીમાં અને ઉપરના લાગની કોતરણીમાં થોડો થોડો ફરક જણાય છે. જમણા હાથ તરફની મૂર્તિની ગાદીમાં નીચે આડું ધર્મચક્ર, બે હરણ, ઉપર દેવી, તેની બંને બાજુએ બે હાથી, બે સિંહ, અને યક્ષ - યક્ષિણી કોતરેલા છે. ડાબી તરફની મૂર્તિની ગાદીમાં વચ્ચે જિભું ધર્મચક્ર, અથવા કલ્પવૃક્ષ નીચેના લાગમાં ધર્મચક્રની બંને બાજુએ બે હરણ, ઉપરના લાગમાં બે સિંહ અને યક્ષ - યક્ષિણી કોતરેલાં છે.

ગૂઢમંડપમાં ડાબા હાથ તરફ ચોવિંશીના પટની પાસે

પિષ્પલગચ્છીયાચાર્ય શ્રીસુમતિપ્રભસૂરિજીની મૂર્તિ છે. તેમના પર સં૦ ૧૪૫૪નો લેખ છે. મૂર્તિ નાની પણ સુંદર છે. આચાર્ય મહારાજ પાટ ઉપર બેઠેલા છે. એક હાથમાં પુસ્તક અને બીજા હાથમાં માળા હોય એમ જણાય છે. જમણા ખલા ઉપર મુહુપત્તિ અને ઓઘો ગરદનની પાછળ છે. માથે નાની જિનમૂર્તિ અને બાજુમાં હાથ બેડીને ઊભેલ એક સાધુની કોતરેલી મૂર્તિ છે. આ મૂર્તિ ઊંચી ૧૦ ઇંચ અને પહોળી ૮ ઇંચની છે.

છ ચોકીમાં ડાબા હાથ તરફના ગોખલામાં વૃક્ષના પરિ-કરચુકત જિનમૂર્તિનો એક સુંદર પટ છે. નીચે કમલાકૃતિ છે તેના ઉપર ભગવાન બેઠેલા છે. બંને તરફ એક શ્રાવક અને શ્રાવિકા હાથ બેડીને ઊભેલાં છે. માથા ઉપર વૃક્ષનું સુંદર છત્ર બનાવેલું છે. આ મૂર્તિની ઊંચાઈ ૧૮ ઇંચ અને પહોળાઈ ૧૨ ઇંચની છે.

છ ચોકીમાં જમણા હાથ તરફના ગોખલામાં શ્રીમહેન્દ્ર-સૂરીશ્વરજીની સુંદર મૂર્તિ છે. તેમની તેમના શિષ્ય શ્રીશાંતિ-સૂરીશ્વરજીએ પ્રતિષ્ઠા કરેલી છે. તેમના પર લેખ સં૦ ૧૨—નો છે. કેટલોક ભાગ ઘસાઈ ગયો છે. થોડો ભાગ વંચાય છે. મૂર્તિ મનોહર છે. આચાર્ય મહારાજ પાટ ઉપર બેઠેલા છે. એક પગ પાટ ઉપર અને બીજો પગ પાટ નીચે જમીન પર છે. ઢીંચણ પર રાખેલા એક હાથમાં પુસ્તક છે. પેટ ઉપર રાખેલો જમણો હાથ ખાલી છે. મુહુપત્તિ જમણા ખલા ઉપર છે. શરીર પર કપડાંની નિશાની છે. બંને ખલાની પાછળ ઓઘો છે. મસ્તકે લોચની નિશાની અને મસ્તક પાછળ

મુંદર લામંડળ કેતરેલું છે. બંને બાબુએ બે સાધુઓ હાથ જોડીને ઊભા છે, નીચેના લાગમાં પાટની બંને બાબુએ એક શ્રાવક અને શ્રાવિકા હાથ જોડીને બેઠેલાં છે અને એક સાધુ જમીન પર રાખેલ જમણા પગની પાસે હાથ જોડીને બેઠેલા છે. તેમની પાસે ઠવણી કેતરેલી છે. મૂર્તિ આબેહૂબ મુંદર છે. તેની ઊંચાઈ ૨૩ ઈંચ અને પહોળાઈ ૧૪ ઈંચની છે.

છયોડીમાં જમણા હાથ તરફ કોરાણીવાળા પરિકરના ગાદીયુક્ત આરસમાં કેતરેલ મસ્તક પરની છત્રી સહિત ચૌમુખી ભગવાન ગિરાજમાન કરેલા છે, તેમની નીચેની ચોડીમાં ચારે બાબુએ ચાર જિનમૂર્તિઓ કેતરેલી છે. આ ત્રણ ગઢવાળા સમવસરણનો ઉપરનો ભાગ કેઈ પણ અંડિતાવશેષ મંદિરમાંથી લાવી લગાવી દીધો હોય તેમ જણાય છે.

છયોડીમાં ડાબા હાથ તરફ એક નવી બનાવેલી નાની દેરી છે. તેમાં સં ૧૯૩૨માં શ્રીજિનકુશળસૂરિજીની પાહુકા ચતિ શ્રીઋદ્ધિસાગરજીએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી છે. ભમતીની દેરી નં. ૬ માં બંને તરફના પરિકર અને છત્રવાળી એક જિનમૂર્તિ છે. રાણકપુરનો ચતુર્મુખપ્રાસાદ બંધાવનાર શ્રષ્ઠી ધરણા શાહે આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો તેવો ઉલ્લેખ મળે છે પણ તે સંબંધી એક પણ લેખ આ મંદિરમાં જોવાતો નથી. સંભવતઃ તે લેખ નષ્ટ થઈ ગયો હશે.

સરસ્વતીદેવીની મૂર્તિ :

સરસ્વતી દેવીના ગભારા (દેરી નં. ૨૧)માં સરસ્વતી દેવીની પ્રાચીન મૂર્તિ છે, આ મૂર્તિ શ્યામ આરસમાં ઊભી કેતરેલી છે. વાહનની નિશાની પણ નથી. જમણા બે હાથમાં

પુસ્તક તથા માળા અને ડાળા બે હાથમાં મોઢું તથા નાનું પુષ્પ કોતરેલું છે. તેમને માથે મુગટ કોતરેલો છે. આ મૂર્તિની ઊંચાઈ ૨૭ ઇંચ અને પહોળાઈ ૧૮ ઇંચની છે.

સરસ્વતી દેવીની મૂર્તિ પર સં. ૧૨૬૯નો લેખ છે, દન્તકથા એવી છે કે—શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યજીએ માર્કન્ડેશ્વર પાસે સરસ્વતીના સ્થાનમાં બેઝીને તેમની આરાધના કરી પણ દેવી પ્રસન્ન થયાં નહીં, પછી આચાર્યશ્રી ત્યાંથી ઊઠીને અબ્જરી ગામના શ્રીમહાવીર સ્વામીના મંદિરમાં દર્શન કરી ભગવાનને પ્રદક્ષિણા દેતા હતા; તે જ વખતે સરસ્વતી દેવી પ્રસન્ન થઈને પ્રત્યક્ષ થયાં, ત્યારે આચાર્યશ્રીએ અહીંના મંદિરના મૂળગભારાની પાછળ ભમતીના ગભારામાં સરસ્વતી દેવીની મૂર્તિ સ્થાપન કરાવી. પણ આ મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરનાર શ્રીશાંતિસૂરિજી છે. માટે આ દન્તકથા કદાચ શ્રીશાંતિસૂરિજી માટે અથવા તેમના ગુરુ મહેન્દ્રસૂરિજી માટેની હોય અથવા તો હેમચન્દ્રસૂરિજીએ અહીં પહેલાં સરસ્વતી દેવીની મૂર્તિ સ્થાપન કરાવીને તેની પ્રતિષ્ઠા કરી હોય અને ત્યાર પછી થોડાં જ વર્ષોમાં કોઈ અનિવાર્ય કારણવશાત્ નવી મૂર્તિ કરાવવાની જરૂર પડી હોય અને તેની પ્રતિષ્ઠા શાંતિ-સૂરિજીએ કરી હોય તો એ પણ બનવા યોગ્ય છે.

આ સરસ્વતી દેવી ચમત્કારિક મનાય છે અને તેથી જ લોકો વિદ્યા પ્રાપ્તિ માટે, બોળડા તોતડા અને બરાબર કે કે બિલકુલ ન બોલતાં છોકરાં માટે આ દેવીની માનતા માને છે.

આ ગભારાની બહાર નંદીશ્વર દ્રીપના પટનો ટુકડો છે. તેનો અરધો ભાગ ખંડિત થઈ ગયો છે. આ પટ્ટ સુંદર

કારીગરીવાળો છે. તેની પાસે સફેદ મકરાણાના તોરણનો એક ટુકડો પણ પડેલો છે.

દેરી નં. ૨૬માં મૂં નાં ની બંને બાજુએ જુદી જુદી જાતના સુંદર વૃક્ષોના પરિકરચુક્ત બે જિનમૂર્તિઓ છે. બંને મૂર્તિઓમાં એક એક શ્રાવક અને શ્રાવિકા એકમાં હાથ જોડીને અને બીજામાં પૂજનની સામગ્રી લઈને બેસેલાં ક્રોતરાયેલાં છે.

ભમતીની દેરીઓનાં બારણાં સરસ્વતી દેવીના ગભારા સાથે ગણુતાં ૪૨ છે. ભમતીમાં કુલ ભોંયરાં ત્રણ છે.

અહીંના મંદિરમાં લગભગ ૫૦ ધાતુની જિનમૂર્તિઓ છે. તેમાંથી માત્ર એક બે સિવાય બધી પ્રાચીન આકૃતિની છે. લગભગ ૧૦-૧૨ મૂર્તિઓ પર લેખ નથી; બાકી બધી પર લેખ છે. કેટલીક મૂર્તિઓના લેખોમાં સંવત નથી પણ તે બધી પ્રાચીન લિપિની છે, સંવત્વાળી મૂર્તિઓમાં ૧૧, ૧૨, અને ૧૩ મી શતાબ્દના લેખો વધારે પ્રમાણમાં છે.

આ મંદિરમાં કુલ જિનગિંબ નીચે પ્રમાણે છે:—

મૃગજલારામાં કુલ આરસનાં જિનગિંબ ૩, અને ધાતુની મૂર્તિઓ ૬ છે. ગૃહમંડપમાં પરિકરવાળા જિનગિંબ ૨, અને પરિકર વિનાનાં ૬ તથા ચોવિશીના પટ ૨ છે. આચાર્ય મહારાજની મૂર્તિ ૧ છે.

છયોડીમાં વૃક્ષના પરિકરવાળી જિનમૂર્તિ ૧, મહેન્દ્ર-સૂરિજીની મૂર્તિ ૧, ચૌમુખજી ૧, તથા દાદાજીનાં પગલાં ચુક્ત દેરી ૧ છે.

ભમતીની દેરીઓમાં પરિકર વિનાની મૂર્તિઓ ૭૮,

એકતીથીના પરિકરવાળી મૂર્તિઓ ૮, વૃક્ષના પરિકરવાળી મૂર્તિઓ ૩, ત્રિતીથીના પરિકરવાળી ૨, પંચતીથીના પરિકરવાળી ૭ અને સરસ્વતી દેવીની મૂર્તિ ૧ છે. દેરીઓ ઉપર કુલ શિખર ૪૩ છે. મૂળ મંદિર ઉપર પણ શિખર છે.

સરસ્વતી દેવીના ગભારામાં એક દરવાજા ઉપર છયોડી તથા મંડપો ઉપર ધુમ્મટો છે. સરસ્વતીના ગભારામાં ધાતુની પંચતીથી ૩, ત્રિતીથી ૧૬, એકતીથી ૨૮, કાઉસગિયા ૧, અને અંબાજીની મૂર્તિ ૧ છે.

અહીંના મંદિરની ભમતીમાં જેટલી મૂર્તિઓ ખિરાબ-માન છે તે બધી આ જ મંદિરના ભોંયરામાંથી સં ૧૬૩૨માં શ્રીઋદ્ધિસાગર ચતિની વિદ્યમાનતામાં નીકળી હતી અને તે જ વખતે તેમની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી હતી; એમ પીંડવાડાના શ્રાવકોથી ચોક્કસ અને ખાતરી ભરી હકીકત જાણવામાં આવી છે. સં ૧૬૩૬ માં પણ ખીજા ભોંયરામાંથી ખીજા ધાતુની મૂર્તિઓ નીકળી હતી. આ મૂર્તિઓને અપૂર્ણ સ્થિતિમાં જ બહાર મૂકવામાં આવી હતી. પણ સં ૧૬૭૭ થી તેની પૂજા કરવાનું શરૂ થયું છે. મંદિરમાં જીર્ણોદ્ધારની જરૂર છે. મૂર્તિઓ, પળાસણ, પરિકર વગેરેની સફાઈ તથા ચક્ષુ-ટીલાં નવાં નંખવવાની ખાસ અગત્ય છે.

અહીં ૧ જૂની ધર્મશાળા છે પણ તે પડી ગયેલી હોવાથી ત્યાં જ નવી ધર્મશાળા બંધાવવાનું કામ શરૂ થયેલું છે. લગભગ પંદર ઓરડીઓ બંધાવવાનું કામ ચાલુ છે. પણ પૈસા વિના કામ અધૂરું મૂક્યું છે.

અહીં પોરવાડ શ્રાવકોનાં ઘર ૫ અને ઓશવાળ શ્રાવકોનાં ૩ ઘર છે.

ગોપાળજીનું મંદિર. x

“ અહીં ગોપાળજીનું મંદિર પુરાણું છે. તેની મરમ્મત પાછળથી થયેલી છે. આ મંદિરની ફરશમાં બધેલ (સોલંકી) રાજા અર્જુનદેવના સમય વિં સં ૧૩૨૦ (ઈ. સ. ૧૨૬૩)નો શિલાલેખ લાગેલો છે.

“ આ મંદિરની બહાર એક વાવડીની પાસે પરમાર રાજા યશોધવલના સમય વિં સં ૧૨૦૨ (ઈ. સ. ૧૧૪૫)નો તથા પરમાર રાજા ધારાવર્ષના સમય વિં સં ૧૨૪૭ (ઈ. સ. ૧૧૯૦)નો લેખ પડેલો મળ્યો છે. આ બધા લેખો ઉપર સેંકડો વર્ષ સુધી વરસાદ પડવાના કારણે ખરાબ થઈ ગયા છે, તોપણ તેમાં લેખેલા સંવત્ અને રાજાઓના નામો પ્રાચીન ઇતિહાસ માટે ખૂબ ઉપયોગી છે. અહીં બીજાં પણ કેટલાંક મંદિરો તૂટેલી હાલતમાં પડેલાં છે.

“ ગામની નજીક ખેતરોમાં પણ સૂર્ય વગેરેની મૂર્તિઓ પડેલી મળી છે, જે વસંતગઢથી લાવેલી હોય એવું અનુમાન થાય છે. ”

માર્ક'ડેશ્વર મહાદેવ અને સરસ્વતી દેવી:

અજારી ગામથી લગભગ ૧ માઈલ દૂર લાખરી પાસે શ્રીમાર્ક'ડેશ્વર મહાદેવનું પ્રાચીન મંદિર છે. હિંદુઓમાં આ

xસિરોહી રાજ્યકા ઇતિહાસ પૃ. ૨૭ ઉપરથી.

તીર્થ પવિત્ર મનાય છે. ત્યાં કુંડ અને ધર્મશાળા વગેરે છે. લોકો આ કુંડમાં મૃત મનુષ્યોનાં અસ્થિ લાવીને નાંખે છે. અને જે આત્માઓની સદ્ગતિ થતી નથી તેમને માટે અહીં ઘોડશી વગેરે શ્રાદ્ધ કરવામાં આવે છે.

તેની પાસે સરસ્વતી દેવીનું એક નાનું પણ પ્રાચીન દેવું છે. તેમાં શ્રીસરસ્વતી દેવીની શ્યામવર્ણી ઊભી મૂર્તિ સ્થાપિત કરેલી છે. આ સ્થાન પ્રાચીન મનાય છે અને ઘણા ય લોકો આ દેવીની માનતા-ગાધા રાખે છે. કાશ્મીરની સરસ્વતી ભારતભરમાં પ્રથમ નંબરે વખણાય છે અને તે પછી બીજે નંબરે આ દેવીની ગણતરી થાય છે.

૬૪. ચવરલી

અજ્ઞરીથી નૈઋત્યખૂણામાં ૨૧ માઈલ અને પીંડ-વાડાથી નૈઋત્યખૂણામાં ૪૧ માઈલ દૂર “ચવરલી” નામનું ગામ બનાસ નદીના કિનારે ભાખરીની ઓથમાં આવેલું છે. આ ગામ પીંડવામાં તહેસીલમાં છે.

ખંડિત જૈનમંદિર:

અહીં એક જૈન મંદિર ખાલી પડ્યું છે. આ મંદિર મૂળગભારો, ગૂઢમંડપ, નવચોકી સભામંડપ, શૃંગારચોકી શિખર, અને ભમતીના કોટયુક્ત બનેલું છે તેમાં અરધું શિખર પડી ગયું છે અને ગૂઢમંડપની ભીંતો જીર્ણ થઈ ગઈ છે. કોટની ભીંતોની નીચેનો ભાગ

હજી સાબૂત છે. ઉપરનો થોડો ભાગ જ તૂટી ગયો છે. શંગારચોકીનો મંડપ તથા ધુમ્મટ તૂટેલાં છે. મંદિરના કંપાઉન્ડનો દરવાજો સાબૂત છે. મંડપ, મૂળગભારાના દરવાજા, સ્તંભો, ધુમ્મટ વગેરે પથ્થરનું બનેલું બધું કામ ઊભું છે, આ મંદિરની બધી મૂર્તિઓ નાંદિયા લઈ જવામાં આવી છે.

મંદિરના પાટડા પરના સં ૧૬૬૦ ના લેખથી માલમ પડે છે કે તે વખતે સાધુઓ અહીં યાત્રા કરવા આવ્યા હતા અને વસંતગઢના સં ૧૬૭૫ ના લેખથી જણાય છે કે તે વખતે કેટલાક સાધુઓએ અહીં ચોમાસું કર્યું હતું.

શામળાણનું મંદિર :

આ મંદિરની બાજુમાં જ શામળાણનું એક વૈષ્ણવ મંદિર છે; તેની બહાર સરઈ છે; તેમાં સં ૧૫૮૧ ના લેખમાં આ ગામને વસંતપુર તરીકે ઓળખાવેલું છે. વસંતપુર ગ્રામે લોહાર.....આ સરઈ લોહારે બનાવેલી છે, તેનાં નામો વગેરે પણ લેખમાં ઉલ્લેખાયેલાં છે.

હાલમાં અહીં પલ્લીવાલ જૈનનું ઘર ૧ છે. ઉપાશ્રય કે ધર્મશાળા પણ નથી. પહેલાં અહીં જૈનોની વસ્તી વધુ હોવાનો સંભવ છે.

૬૫. વસંતગઢ

ચવરલીથી નૈર્ઋત્યખૂણામાં ૨ માઈલ અને પીંડવાડાથી દક્ષિણમાં ૫ માઈલ દૂર “વસંતગઢ” નામનું ગામ આવેલું છે.

ખંડિત જિનમંદિર :

ગઢમાં એક વિશાળ જૈન મંદિર ખંડિત અવસ્થામાં પડેલું છે. આ મંદિર મૂળગભારો, ગૂઢમંડપ, છયોકી, સભા-મંડપ, શિખર, મૂળ દરવાજાથી બંને બાજુની ભમતીમાં ચોરડીઓ તથા ગોખલાના ખંડ ૨૦ (ત્રણ ખંડમાં ગોખલા કે દેરી કાંઈ નથી), શૃંગારચોકી અને ભમતીના કોટયુક્ત બનેલું છે. આ મંદિરનાં શૃંગારચોકી, દેરીઓ, સભામંડપ, અને છયોકી તથા જૂનો કોટ હજી સાખૂત ઊભો છે. મૂળ-ગભારો, શિખર અને ગૂઢમંડપ પડી ગયેલાં છે. તેને સમ-રાવવા માટે થોડાં વર્ષો પહેલાં જ કામ શરૂ કરેલું હતું અને ૮-૧૨ ફૂટ સુધીની ઈંટોની ભીંત તૈયાર થયા પછી કામ બંધ પડ્યું છે પણ બંધ પડવાનું ખરું કારણ જાણી શકાયું નથી. સંભવતઃ જૈન વસ્તી અહીં બિલકુલ ન હોવાથી તથા બીજાં રક્ષણનું સાધન ન હોવાથી જીર્ણોદ્ધાર કરાવવાનું બંધ રાખ્યું હશે; એમ લાગે છે.

પહેલાં જ્યારે આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવી ફરી પ્રતિષ્ઠા થઈ ત્યારે મૂળનાં તરીકે શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની મૂર્તિ બિરાજમાન કરેલી હતી, જે અત્યારે ખંડિત અવસ્થા-વાળી છયોકીમાં મૂકવામાં આવી છે. આ મૂર્તિ અત્યંત મનોહર અને ભવ્ય છે. તેનો આરસ તાંબાની માફક અવાજ કરે છે અને એ મૂર્તિ ઉપર સં ૧૫૦૭નો લેખ છે.

આ મંદિર ક્યારે બન્યું અને કોણે બંધાવ્યું, એ જાણવાનાં ખાસ સાધનો મળ્યાં નથી; છતાં પરિકરની સફેદ મકરાણાની ગાદી; જેમાંના લેખના સંવત્તનો ભાગ ખંડિત

થઈ ગયો છે તે લેખની કોરણી અને લિપિ વગેરે જોતાં તથા શ્રીનક્ષત્રસૂત્રની પ્રતિષ્ઠિત હોવાથી ૧૧-૧૨મી શતાબ્દિનો હોવાનો વધારે સંભવ જણાય છે. વળી તેની પાસેના એક પથ્થરમાં લેખ છે. જે કે તેમાં સંવત્ નથી. પરંતુ તેની લિપિ લગભગ ૮-૯ મી શતાબ્દિની હોવાનું જણાય છે.

આ મંદિરની જમણા હાથ તરફની ભમતીની દેરી-ઓના ભાગમાં એક ભોંયરું નીકળ્યું છે. તેમાંથી થોડાં વર્ષો પહેલાં ધાતુના બે મોટા કાઉસગિયા પથ્થુ નીકળ્યા હતા; જેના ઉપર સં. ૭૪૪ના લેખો છે, ભોંયરામાંથી નીકળેલી બધી ધાતુની મૂર્તિઓની સ્થાપના પીંડવાડામાં સં. ૧૯૬૪માં જ્યારે મંદિરના ૬૩-કલશ વગેરેની પ્રતિષ્ઠા કરાવવામાં આવી તેની સાથે જ થઈ હતી. પીંડવાડાના મહાવીરસ્વામીના મંદિરના ગૃહમંડપ અને સંભવનાથજીના ગભારામાં આ બધી મૂર્તિઓ ભોંયરામાં રાખી છે. આ બધાં કારણો ઉપરથી આ મંદિર ૮ મા સૈકાનું અથવા તે પહેલાંનું બનેલું હોવું જોઈએ.

અહીં મૂળગભારાનો દરવાજો નવો લગાવ્યો છે. તેની બારશાખમાં મંગળમૂર્તિની લાઈનમાં મંગળમૂર્તિ સહિત જિનમૂર્તિઓ ૫ અને કાઉસગિયા ૬ કેતરેલા છે. એ જ પ્રમાણે મૂર્તિઓ અને કાઉસગિયા, કેતરાયેલ બારશાખની ઉપરના બે ત્રણ જૂના પથ્થરો (ઉત્તરંગા), સ્તંભો ઉપરની ચોકીઓમાં ત્રણે બાજુએ એક એક જિનમૂર્તિ, કેતરેલા પાંચ-સાત પથ્થરો તથા મંગળમૂર્તિ તરીકે કેતરેલી જિનમૂર્તિઓ-વાળા પથ્થરો, ખંડિત મૂર્તિઓના અંગોપાંગો, મંદિરમાં જ્યાં ત્યાં પડેલાં જોવામાં આવે છે.

ઉક્ત મંદિરથી આગળ ચાલતાં વસંતગઢનો બીજી તરફનો પથ્થરનો મોટો દરવાજો આવે છે, તેનો ઉપરનો ભાગ પડી ગયો છે. જાને બાબુની ભીંતો ઊભી છે. આ દરવાજાની અંદરના ભાગમાં ઉપર્યુકત મંદિરની આસપાસ ચારે તરફ પડી ગયેલાં મંદિરો અને મકાનોનાં ભગ્નાવશેષ પહેલાં જોવાય છે.

ગામની પ્રાચીનતા*

“ આ વસંતગઢને “ વસંતપુર ” પણ કહે છે. લોકોમાં આ “ વાંતપરાગઢ ” નામે પણ પ્રસિદ્ધ છે; જે વસંતગઢનો અપભ્રંશ છે. સિરોહી રાજ્યના ઘણાં પુરાણાં સ્થાનોમાંનું આ એક છે. આજ સુધી આ રાજ્યમાં જેટલા શિલાલેખો મળ્યા છે, તેમાં સૌથી પ્રાચીન શિલાલેખ વિ. સં. ૬૮૨ (ઈ. સ. ૬૨૫)નો અહીંથી મળ્યો છે. આ લેખ પથ્થરોના ઢગલામાંથી મળી આવ્યો છે.

“ આ લેખથી જણાય છે કે, “ અહીંની એક પહાડી ઉપર ક્ષેમકરી (ક્ષેમાર્યા) નામની દેવી; જેને લોકો ખીમેલ માતા પણ કહે છે, તેનું મંદિર સત્યદેવ નામના પુરુષ સં. ૬૮૨ માં બંધાવ્યું હતું. (તેનો જીર્ણોદ્ધાર થોડાં વર્ષો પહેલાં જ થયો છે.) આ મંદિર બન્યું તે સમયે આ પ્રદેશ વર્મલાત રાજાના અધિકારમાં હતો. આખું તથા તેની આસપાસનો દેશ ઉક્ત રાજાના સામંત રાઝિલ્લના અધિકારમાં હતો, જે વજ્રલટ (સત્યાશ્રય)નો પુત્ર હતો. ” વર્મલાત રાજા કયા વંશનો હતો, એ સંબંધમાં ઉક્ત લેખમાં કંઈ પણ લખ્યું

*સિરોહી રાજ્યના ઇતિહાસ પૃ. ૨૯ ઉપરથી.

નથી પરંતુ અનુમાન છે કે તે ચાવડા વંશનો હોય. કેમકે તેની રાજધાની ભીનમાલ (શ્રીમાલ) નગર (જોધપુર રાજ્ય) માં હતી. ભીનમાલના રહેવાસી જિજ્ઞાસુના પુત્ર બ્રહ્મગુપ્ત નામક જ્યોતિષીએ શક સં. ૫૫૦, વિ. સં. ૬૮૫ માં સ્ફુટાર્યસિદ્ધાંત નામક જ્યોતિષનો ગ્રંથ રચ્યો છે, જેમાં તેણે લખ્યું છે કે, તે સમયે ત્યાં ચાવ (ચાવડા) વંશી વ્યાઘ્રમુખ રાજા હતો. સંભવ છે કે વ્યાઘ્રમુખ ઉક્ત રાજા વર્મલાતનો ઉત્તરાધિકારી હોય.

“ ઉપર્યુક્ત લેખથી ભીનમાલના રહેવાગી પ્રસિદ્ધ કવિ માધનો સમય નિશ્ચિત થાય છે. કેમકે તે પોતાના રચેલા શિશુપાલવધ નામના મહાકાવ્યમાં લખે છે કે: તેના દાદા સુપ્રભદેવ, રાજા વર્મલાતના મુખ્ય મંત્રી (સર્વાધિકારી) હતા. સુપ્રભદેવ, આ વર્મલાત રાજા, જે વિ. સં. ૬૮૨ માં વિદ્યમાન હતો, તેનો સમકાલીન હતો. આથી સુપ્રભદેવના પૌત્ર માધ કવિનો સમય ૭મી શતાબ્દના અંતમાં હોવાનું નક્કી થાય છે.

“ અહીંથી બીજો લેખ મળ્યો છે, જે પરમાર રાજા પૂર્ણપાલના સમયનો છે. તેમાં ઉત્પલ રાજથી પૂર્ણપાલ સુધીની આબુના પરમારોની વંશાવલી આપેલી છે. આમાં જ લાહિનીની હકીકત પણ આપેલી છે.

“ મહારાણા કુંભા, જેને કિલ્લાઓ બંધાવવાનો શોખ હતો અને જેણે આબુ ઉપર વિ. સં. ૧૫૦૬ માં અચલ-ગઢનો કિલ્લો બંધાવ્યો, તેણે જ પ્રાચીન વસ્તીવાળા આભાગની પાસે એક વિશાળ ઊંચી ભાખરી પર મોટો કિલ્લો બંધાવ્યો

હતો. ત્યારથી જ વસંતપુરના બદલે “વસંતગઢ” એ નામ પ્રસિદ્ધ થયું હોય એ સંભવિત છે.

“કિલ્લાની ભીંતો ઉપરનો ઘણોખરો ભાગ પડી ગયો છે. દરવાજો સાવ પડી ગયો છે. વસ્તીના બીજી તરફના દરવાજા આગળના ભાગમાં ગરાસિયા વગેરેનાં છૂટાં છવાયાં ખોરડાં ખેતરો અને અરટ વગેરે છે.”

લાણુવાવ (લાહિની વાપી) :

“ઉપર્યુકત કિલ્લાના દરવાજાની આગળ એક પ્રાચીન વાવ છે. પરમાર રાજા ધંધુકના ઉત્તરાધિકારી જ્યેષ્ઠ પુત્ર, જેનો સં. ૧૦૯૯નો શિલાલેખ આ ગામમાંથી જ મળ્યો છે, તેની નાની બહેન લાહિની નામે હતી. તેનો વિવાહ વિઝહરાજ^૨ સાથે થયો હતો. તે વિધવા થતાં પોતાના ભાઈને ત્યાં ચાલી આવી અને વસિષ્ઠપુર (વસંતગઢ)માં જ રહીને તેણે તૂટેલા સૂર્યમંદિરને નવેસરથી બંધાવ્યું. અત્યારે આ મંદિર બિલકુલ તૂટી ગયું છે. વળી લોકોને પાણી પીવા માટે વાવડીનો છોળોદ્ધાર કરાવ્યો. આ વાવડી આ લાહિનીના નામ ઉપરથી આજે પણ લાણુવાવ (લાહિનીવાપી) કહેવાય છે. આજે પણ આ વાવ ચાલુ છે. તેની આસપાસ હિંદુઓનાં મંદિરો ખંડિત અને સાખૂત હાલતમાં જોવાય છે.

૧ સિરોહી રાજ્યકા ઇતિહાસ પૃ. ૩૦ ઉપરથી.

૨ શિલાલેખમાં વિઝહરાજની વંશાવલી આ પ્રકારે છે:—યોટ નામનો દ્વિજ પોતાના જ બાહુબળથી રાજા થયો. તેના વંશમાં ભવયુક્ત રાજા થયો. પછી તે જ વંશમાં સંગમરાજ થયો. તેનો પુત્ર ચચ અને તેનો પુત્ર વિઝહરાજ હતો.

“આ વાવમાં લાગેલા લેખમાં આ સ્થાનનું નામ “વટપુર” અને “વસિષ્ઠપુર” લખેલું મળે છે. આ લેખ પરમારોના પ્રાચીન ઇતિહાસના પરમ ઉપયોગી સાધનરૂપ છે. “વસંતપુર” નામ “વસિષ્ઠપુર” ઉપરથી જ પડ્યું લાગે છે. અહીં વરેશ્વરનું મંદિર પણ છે, અને “સરસ્વતી” નામની નાની નદી હમેશાં વહેતી રહેવાના કારણે વટનાં વૃક્ષ ઘણાં છે, તેના પરથી “વરેશ્વર” અને “વટપુર” નામોની ઉત્પત્તિ હોવી જોઈએ; એમ લાગે છે.

“અહીં એક મોટું તળાવ પણ હતું. કહેવાય છે કે, ગૂજરાતના સુલતાન મહમ્મદ બેગડાએ તલાવ તોડી નાખ્યું અને વસન્તગઢને ઉજ્જડ કરી નાખ્યું. છતાં પાછળથી કંઈક આબાદ થયું હતું. પરંતુ અત્યારે તો વિશેષ કરીને ખેતી કરનારા ભીલો અને ગરાસિયા લોકો જ વસે છે.”

બ્રહ્માજીનું મંદિર:

જરા ઊંચાણુ ભાગમાં એક હિંદુ મંદિરને થોડા વર્ષો પહેલાં સમરાવવાનું શરૂ કરેલું; જેનો શિખર સુધીનો, ઇંદુ—કળશ ચઢાવવાનો અને બહારના ભાગમાં ભીંતો અને કોટ વગેરેનો ભાગ પૂર્ણ રીતે ચણાયેલો છે, માત્ર થોડો જ ભાગ બાકી રહેલો છે. તેમાં સ્થાપન કરવા માટે બ્રહ્માજીની એક મોટી પુરુષપ્રમાણ મૂર્તિ, નવી કરાવેલી મંદિરની ભમતીના ખુલ્લા ભાગમાં સુવાડેલી પડી છે. શા કારણથી આ કામ અધૂરું હશે અને પ્રતિષ્ઠા નહિ કરાવી હોય, તે જણાતું નથી.

ખંડિત હિંદુ મંદિર :

ઉક્ત મંદિરની પાસે ભગનાવશેષ એક વિશાળ મંદિર

પડેલું છે. મંદિર, કાળા મજબૂત પથ્થરોથી બનેલું છે; તેનો ઘણો ભાગ ઊભો છે. આ હિંદુઓનું મંદિર હોયું જોઈએ. કેમકે ભમતીની બે દેરીઓની બારશાખામાં મંગળ-મૂર્તિ તરીકે ગણેશની મૂર્તિ કોતરેલી છે.

ગઢ :

આ દરવાજાથી ૧ માઈલ દૂર “ ગઢ ” નામનું ગામડું છે. અહીં રાજ્યનું થાણું તથા લોકોનાં લગભગ ૫૦ ઘરો છે અને પહાડીવાલ જૈન મોદીનાં ૩ ઘરો છે.

૬૬. ડુંગરી

વસંતગઢથી પશ્ચિમમાં ૩ માઈલ અને બનાસ સ્ટેશનથી પૂર્વમાં ૧ માઈલ દૂર “ ડુંગરી ” નામનું ગામ આવેલું છે.

અહીં જૈનમંદિર સાવ પડી ગયેલું પણ જોવા-જાણવામાં આવ્યું નથી. ગામ તો જૂનું લાગે છે. ગામની બહાર બે ત્રણ સરઈ ઊભી છે. તે બધી લગભગ ૧૬-૧૭મી શતાબ્દની છે. તેમાં એક ચોતરા પર એક પથ્થર છે. તેમાં એક તરફના એક મનુષ્યના હાથમાં પૂજાની સામગ્રી છે. તેની પાસે તેની સ્ત્રી ઊભેલી છે. બીજી બાજુમાં સ્ત્રીનો ચુડલાવાળો હાથ કોતરેલો છે.^૧ ત્રીજી બાજુમાં ગણપતિની મૂર્તિ કોતરેલી છે. તે સરઈ નીચે લેખમાં કુળ્લી જાતિ લખેલું હોવાથી

૧ જે સરઈમાં ફક્ત સ્ત્રીનો ચુડલાવાળો હાથ કોતરેલો હોય તે સ્ત્રી તેના પતિની સાથે બળીને સતી થઈ હોય એમ બતાવે છે.

જણાય છે કે કણુખી જાતિમાં પણ આગળ સતી થવાનો રિવાજ હશે. વડલા નીચેની સોળમી શતાબ્દની સરખામી હંગેરાન એ પ્રમાણે રાત શબ્દ લખેલો છે.

૬૭. કોજરા

ડુંગરીથી ઉત્તરમાં રાા માધલ અને ધનાસ સ્ટેશનથી ઉત્તરમાં રાા માધલ દૂર “કોજરા” નામનું ગામ આવેલું છે અને તે પીંડવાડા તહેસીલમાં છે.

શ્રીસંલવનાથ લાંગુ મંદિર :

અહીં મૂનાં શ્રીસંલવનાથ લગવાનનું મંદિર છે. મૂર્તિ મનોહર છે. તેના પર લેખ નથી. મૂં નાંની ધંને ધાનુની મૂર્તિઓ પર લેખો હતા; પણ ઘસાઈ ગયા છે. એક મૂર્તિ પર સં ૧૨૨૪ નો લેખ હોય તેમ લાગે છે. અહીંના ગૃહમંડપના એક સ્તંભ પર પણ સં ૧૨૨૪ નો લેખ છે. તેમાં આ મંદિરને શ્રીપાર્શ્વનાથ લાંગુ મંદિર લખ્યું છે. તેમાં રાણા રાવસીએ એક સ્તંભ કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. પાછળથી કે જીર્ણોદ્ધાર સમયે શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાનને બદલે શ્રીસંલવનાથ લાંગુની મૂર્તિ મૂનાં તરીકે ધિરાજમાન કરી હશે; એમ લાગે છે.

ધાતુની પંચતીર્થ પર લેખ છે પણ તેનો થોડો ભાગ ખંડિત થયેલો હોવાથી પાછળ અને આગળ તાંબાનું પતરું જડી દીધું છે. મૂનાંની ગાદીમાં નીચે આડું ધર્મ-ચક્ર અને તેની ધંને ધાનુએ એકેક હરણ અને સિંહ છે.

ગાદી અને પળાસણુ પ્રાચીન જણાય છે. તેની એક બાજુમાં શ્રાવક અને બીજી બાજુમાં શ્રાવિકા જમણે ઠીંચણુ ઊંચે રાખી, હાથ જોડી, ચૈત્યવંદન કરતાં હોય તેવી બેઠેલી આકૃતિઓ કોતરેલી છે.

આ મંદિરમાં મૂળનાબની સાથે કુલ જિનગિંબ ૫, પરિકરમાંથી છૂટા પડી ગયેલા કાઉચગિયા ૨, અને ધાતુની પંચતીર્થી ૧ છે.

આ મંદિર મૂળગભારો, ગૂઢમંડપ, છયોડી, સભામંડપ, શૃંગારચોડી, શિખર અને ભમતીના કોટયુક્ત કાળા મજબૂત પથ્થરથી બનેલું છે.

અહીં ૧ ઉપાશ્રય અને ૧ ધર્મશાળા છે. બીજી ધર્મશાળા માટે મંદિરની બંને બાજુએ થોડી જમીન પડી છે.

અહીંના મંદિર ઉપરનો ધ્વજદંડ તૂટી ગયો છે. તે માટે નવો તૈયાર કરાવેલો ધ્વજદંડ આઠ વર્ષથી એમ ને એમ પડ્યો છે. શ્રાવકો પાસે પંચોના રૂપિયા હોવા છતાં હજી સુધી દંડ ચડાવતા નથી.

આ ગામ સિરોહીના મહારાવ સુરતાણે વિ. સં. ૧૬૩૪ માં પોતાના પુરોહિતોને દાનમાં આપ્યું હતું.

પરશુરામ વિષ્ણુ મંદિર:+

“ અહીં પરશુરામનું એક પ્રસિદ્ધ વિષ્ણુ મંદિર છે, જેને જીર્ણોદ્ધાર લગભગ ૨૦૦ વર્ષ પહેલાં થયો છે. આ તરફ પરશુરામનાં મંદિર બહુ થોડાં જોવામાં આવે છે. ”

+સિરોહી રાજ્યના ઇતિહાસ પૃ. ૩૨ ઉપરથી.

૬૮. નાંદિયા

કોજરાથી વાયવ્યખૂણામાં ૩૫ માઈલ, પીંડવાડા સ્ટેશનથી પશ્ચિમમાં ૫૫ માઈલ અને બામણવાડાથી નૈઋત્ય ખૂણામાં ૩૫ માઈલ દૂર મગરીની ઓથમાં “નાંદિયા” નામનું ગામ આવેલું છે. આ ગામ પીંડવાડા તહેસીલમાં છે.

(૧) શ્રીમહાવીરસ્વામી ભઠ્ઠા મંદિર :

આહીં બે જૈન મંદિરો છે. તેમાંથી એક ગામથી પશ્ચિમ દિશામાં ૨ કલાંક દૂર પહાડની એક ટેકરીની ઓથમાં મૂં નાં શ્રીમહાવીરસ્વામીનું ભવ્ય અને પ્રાચીન મંદિર આવેલું છે. આ મંદિર નંદીશ્વર દ્વીપની સ્થાપના તરીકે બાવન જિનાલયનું હોવાથી તે “નંદીશ્વર ચૈત્ય” કહેવાય છે અને “ભવિતસ્વામી”ના મંદિર તરીકે પણ આની પ્રસિદ્ધિ છે.

આ મંદિર મૂળગભારો, ગૂઢમંડપ, નવચોકી, સંભા-મંડપ, શૃંગારચોકી અને દેરીઓ વગેરેથી યુક્ત વિશાળ છે.

મૂળગભારામાં મૂં નાં શ્રીમહાવીરસ્વામીની મનોહર, વિશાળ અને ભવ્ય પ્રાચીન મૂર્તિ છે. પરિકર પ્રાચીન અને જુદા પ્રકારનું છે. પરિકરની નીચે ગાદીમાં ઊભું ધર્મચક્ર છે. તેની બંને બાજુએ એકેક હરણુ છે, અને તેની બંને બાજુએ એકેક સિંહ છે. પરિકરના ઉપરના ભાગમાં સૌથી નીચે સિંહ છે અને તેના ઉપર દેવ—દેવીની મૂર્તિનું યુગલ છે. દેવના હાથમાં સારંગી છે. તેના ઉપર નર—નારીનું જોડકું છે. નરના હાથમાં પુષ્પમાળા છે. દેવી

અને નારીઓના હાથમાં પૂજાની સામગ્રી છે. એ જ પ્રમાણે બીજી તરફ પણ છે. પરિકરમાં જ લગવાનના મસ્તક પાછળ વિશાળ લામંડળ અને મસ્તક ઉપર છત્ર બનેલું છે. લગવાનની બંને બાજુએ એ મોટા લઘ્ય ઈંદ્રો હાથમાં ગ્રામર લઈને બેસા છે.

લગવાનની આગળ સુંદર નકશીદાર મકરાણાના પથ્થરના એ સ્તંભો અને તેના ઉપર સુંદર તોરણો છે. સ્તંભો અને તોરણોમાં, કાઉસગિયા અને લગવાનની બેડી મૂર્તિઓ કુલે ૫૧, યક્ષ ૧ યક્ષિણી ૧, શ્રાવક ૨, અને શ્રાવિકા ૨ ની મૂર્તિઓ કેતરેલી છે.

આ મંદિરમાંથી સં. ૧૧૩૦ થી ૧૨૧૦ સુધીના ભીંત અને સ્તંભો ઉપરના કુલે પાંચ લેખો મળી શક્યા છે. બાવન દેરીઓના દરવાજા પર લેખો હતા પણ તે પર કદાઈ કરાવેલી હોવાથી કેટલાક દગાઈ ગયા છે અને કેટલાક વંચાયા તે બતાવ્યા છે. તે લેખો લગભગ ૧૫મી શતાબ્દના છે.

આ મંદિરની શૃંગારચોકીની પછી પ્રવેશ કરતાં પહેલાં ડાબા હાથ તરફ એક જૂની ઓરડી છે, તેમાં ચૂનો ભરાય છે. તેની પાસે એક ઓસરી (દલાણ—એક ઢાળિયું પાકું છતબંધી) છે. જમણા હાથ તરફના ચોકમાં રાયણનું વૃક્ષ છે. તેની પાસે એક ખૂણામાં હાલમાં નવો જ કરાવેલો એક પાણી ભરવાનો હોજ છે. તેની અંદર શૃંગારચોકીની દીવાલના એક પથ્થરમાં સં. ૧૧૩૦નો લેખ છે, તેમાં તેની પાસે શિવગણ નામના ગૃહસ્થે એક વાવડી કરાવ્યાનો

ઉલ્લેખ છે. પણ હાલમાં આ મંદિરની નજીકમાં ક્યાંઈ વાવડી હોય તેમ જણાતું નથી. કદાચ આ મંદિરની પાસે હશે પણ પાછળથી પૂરી નાખવામાં આવી હશે; એમ લાગે છે. ગામના આંખામાં શિવાલય પાસે એક જૂની વાવડી મોબુદ છે; આ વાવ ઉક્ત લેખવાળી હોવાનો સંભવ નથી. વળી એ જ લેખમાં “નંદિયકચૈત્ય” લખ્યું છે, એ ઉપરથી આ ગામ ૧૨મી શતાબ્દિથી ચે પ્રાચીન હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. ચંડકૌશિક-દંશ સ્થાપના :

આ મંદિરની પાસે જ એક દેરીમાં પહાડના જ પથ્થરમાં એક પગલું કોતરેલું છે, અને ચરણની પાસે જ પથ્થરમાં મોટી અને લાંબી સર્પની એક આકૃતિ કોતરેલી છે. કહેવાય છે કે:—શ્રીમહાવીરસ્વામી લગવાનને ચંડકૌશિક-દંશનો પ્રસંગ અહીં જ આ સ્થળે બન્યો હતો, તેથી તેની સ્થાપના અહીં કરેલી છે. આ સ્થાપના હશે કે મત્ય હશે તેનો નિર્ણય કરવાની જરૂર છે. એ જ ચરણ અને સર્પની આકૃતિવાળા પથ્થરમાં જ જરા ઊંચે બહુ જ પ્રાચીન લિપિમાં એક લાઈનમાં ૭-૮ અક્ષરો લખેલા છે. તેનો ભાવાર્થ સમજાય તો કંઈક નિર્ણય થઈ શકે.

જીર્ણોદ્ધાર:

પ્રસ્તુત મંદિર કોણે ક્યારે બાંધાવ્યું તેની માહિતી માટે લેખાદિ સામગ્રી મળી શકી નથી. પરંતુ મંદિરના સભામંડપના સ્તંભ પર, સં ૧૨૦૧માં એ સ્તંભ કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે, ઉક્ત સમયમાં આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર થયો હશે. મૂળ મંદિર તેથી પણ પ્રાચીન હશે; એમ લાગે છે.

આ મંદિરની લમતીમાં યક્ષ કે શ્રાવકની મૂર્તિ ૧ છે. તેનું ગજવાહન, બે હાથમાંથી એકમાં વરદાન અને બીજામાં લાંબી કંઈક વસ્તુ જણાય છે. માથે મુગટ, ગળામાં હાર, શરીર પર ખેસ, હાથમાં બાબુબંધ વગેરે છે. આવી મૂર્તિ કેાની હશે ? યક્ષ અથવા શ્રાવકની મૂર્તિઓ કુલે ૨ છે.

ડાબા હાથની લમતીમાંથી દેરીઓની પાછળ જવાનો એક દરવાજો છે. ત્યાંથી પાછળ જતાં એક મોટો ચોક આવે છે. તેના એક ખૂણામાં 'પાકું પથ્થરનું દલાણુ બનેલું છે, તે આખા દલાણુની નીચે એક ભોંયરું નીકળ્યું છે. જે તદ્દન ખાલી હાલતમાં છે.

આ મંદિરમાં કુલે કેટલી મૂર્તિઓ છે, તેની સંખ્યા નીચે મુજબ છે:—

મૂળ ગભારામાં :

પ્રાચીન પરિકરચુક્ત આરસની મૂળ નાળની મૂર્તિ ૧.

ગૂઢમંડપમાં :

પરિકર વાળી આરસની ત્રણતીર્થીની મૂર્તિઓ—૩

પરિકરવાળી આરસની નાની મૂર્તિઓ—૨

પરિકરવાળી આરસની પંચતીર્થી—૧

સિદ્ધચક્રનો આરસનો ચંત્ર—૧

અંગિકા દેવીની આરસની મૂર્તિ—૧

નવચોકીમાં :

પરિકર વિનાની આરસની મૂર્તિ—૨

ચોવિશીના આરસના પટ્ટ-૨ (તેમાં એક સાખૂત છે. ખીજામાં ત્રણ લગવાન ખંડિત છે.)

ભમતીમાં:

પરિકરવાળી પંચતીર્થીની મૂર્તિઓ-૪

પરિકર વિનાની મૂર્તિઓ-૬

પરિકરવાળી ત્રિતીર્થીની મૂર્તિઓ-૨

લગવાનના ખંડિત પરિકરના ટુકડા-૬

પરિકરવાળી અંગિકાદેવીની મૂર્તિ-૧

ચક્ષુની મૂર્તિ-૨

તોરણના સ્તંભના ટુકડા-૪ (જેમાં લગવાનોની સુંદર મૂર્તિઓ કોતરેલી છે.)

પરિકરથી અલગ થયેલા કાઉસગિયા-૨

ભમતીમાં કુલ ૪૨ દેરીઓ છે અને મૂળગભારા ઉપરના શિખર સાથે કુલે ૪૩ શિખરો છે. બાકી બધી જગ્યાએ ઘુમ્મટ છે.

બહારના મોટા મંદિરમાં આરસની લાદીઓ જડાવવા વગેરેનું કામ ચાલે છે. દેખરેખ તથા સારી રીતે પૂજા-પ્રક્ષાલન થવાની અને ચક્ષુ-ટીલાં લગાવવાની ખાસ જરૂર છે. એક જ પૂજારી બંને મંદિરમાં પૂજા કરવા ઉપરાંત પંચનું કામ પણ કરે છે. આવા મોટા અને વિસ્તારવાળા મંદિરમાં એક જ માણસ બધે પહોંચી વળે; એ અશક્ય છે.

(૨) શ્રીશાંતિનાથ ભગ્નું ઘર-દેરાસર :

આ ગામમાં નવી જૈનધર્મશાળા થઈ છે, તેની પાસે જ જૂના ઉપાશ્રયમાં કે જ્યાં ચતિજીની ગાદી પણ છે, ત્યાં એક

ઔરડામાં ઘર-ઢેરાસર છે. તેમાં મૂં નાં આદિ આરસની ૭ જિનમૂર્તિઓ છે.

આ મંદિરમાં મૂળનાયક શ્રીશાંતિનાથ ભગવાન ગઢ પાસે ચીવરલી નામનું ગામ છે, ત્યાંનું જૈનમંદિર તૂટવાથી, ત્યાંથી અહીં લાવેલા છે. આ મૂર્તિઓ સં. ૧૬૦૦ની આસપાસમાં અહીં આવ્યાનું અનુમાન છે. સંભવ છે કે આ મંદિરની ઘણીખરી કદાચ બધી મૂર્તિઓ પણ ત્યાંથી જ આવી હોય.

અહીં અત્યારે સિરોહીના ખાસ નજીકના જ લાયાત કાકોરની જાગીર છે. તેઓ “સાહેબજી” કહેવાય છે. તેઓ હાલના સિરોહી દરબારના કાકા થાય છે.

આ ગામ પ્રાચીન છે. તેનું નામ શિલાલેખ અને પ્રાચીન ગ્રંથોમાં “નંદીગ્રામ, નાંદિય કે નંદીપુર” પણ મળે છે. આજ ગામમાં સં. ૧૪૩૬ પોષ શુદ્ધ ૬ ને ગુરુવારે શ્રીપાર્શ્વનાથચરિત્ર લખવાનું એક હસ્તપ્રતિની અન્ત-પ્રશસ્તિમાં છે.^૧

દંતકથા પ્રમાણે આ ગામ ભગવાન મહાવીરસ્વામીના મોટા ભાઈ નંદિવર્ધન મહારાજાએ વસાવ્યું હતું.

આ ગામમાં પોરવાડ શ્રાવકનાં ૪૦ ઘરો છે. ધર્મશાળા ૧ નવી થઈ છે. ઉપાશ્રય ૧ છે.

૧ શ્રીઅર્બુદાશિષમહાધરપાંશ્વર્તી પ્રામોડસ્તિ નાંદિયવગામિષયા પ્રસિદ્ધઃ ।

શ્રોવદેશમાનજિનનાયકતુલ્યમુક્તપ્રાસાદરાજપરિવારિતભૂમિભાગઃ ॥

શામળાજીનું મંદિર:*

“ ગામની અંદર વિષ્ણુ (શામળાજી)નું એક મંદિર છે; જે લગભગ ૬૦૦ વર્ષ પૂર્વનું હોય; એવું અનુમાન થાય છે. તેની પાસે એક શિવાલય પણ છે. તે પણ એ જ સમયમાં બનેલું હશે. ”

૬૯. સેરનાથ-વીસોલું

નાંદિયાથી પૂર્વ દિશામાં આઠોલીના રસ્તે ૧ માઈલ દૂર નદીને કિનારે “ વીસોલું ” નામનું ગામ આવે છે. હાલમાં આ ગામ ઉજ્જડ છે.

શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગ્નું મંદિર:

અહીં નદીકિનારે મૂં નાં શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુનું મંદિર છે. આ સ્થળને લોકો “ સેરનાથ ” કહે છે. અહીં ૪ જિનચિંહ છે. જીર્ણોદ્ધારની જરૂર છે.

અહીંના વાણિયા ગુજરાતના સૂરત જિલ્લામાં રહે છે.

અહીંથી પાછા નાંદિયા આવ્યા.

૭૦. લોટાણા

નાંદિયાથી નૈર્ઋત્ય ખૂણામાં ૩ માઈલ અને બનાસ સ્ટેશનથી અગ્નિખૂણામાં ૬ માઈલ દૂર મગરીની ઓથમાં

*સિરોહી રાજ્યકા ઇતિહાસ પૃ. ૩૨ ઉપરથી.

“લોટાણા” નામનું ગામ આવેલું છે. આ ગામ પીંડવાડા તહેસીલમાં છે.

શ્રીઆદીશ્વર ભગ્નું મંદિર :

અહીં ગામથી દૂર ૨ ક્વાર્ટાંગ પર પહાડની ઓથમાં જરા ઊંચી ટેકરી પર શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું પ્રાચીન મંદિર છે. મૂળનાયકજીનું બિંબ અતિરમણીય લવ્ય અને પ્રાચીન છે. તે પંચતીર્થીના પ્રાચીન પરિકરયુક્ત છે પણ લેખ નથી.

પરિકરની ગાદીમાં વચ્ચે ધર્મચક્ર અને તેની નીચેના ભાગમાં બંને બાજુએ બે હરણ છે. ધર્મચક્રની બંને બાજુએ એક એક હાથી અને એક એક સિંહ છે. કાઉસગિયા પછી હાથી તેમજ વાઘના અરધા ઊભા ચહેરા છે; અને પછી ચામરધર ઇન્દ્ર છે. પરિકરના ઉપરના ભાગમાં બેઠેલી ભગવાનની મૂર્તિ કોતરેલી છે. તે ખંડની અંદરની બાજુમાં પૂજા-સામગ્રી સાથે સ્ત્રી-પુરુષનું બેડલું છે. બહારની બાજુમાં સિંહ છે. બેઠેલ મૂર્તિથી ઉપરના ભાગમાં પુષ્પમાળધર અને પછી બે સવારયુક્ત હાથી અને છત્ર વગેરે છે. એ જ પ્રમાણે બીજી બાજુમાં પણ છે.

મૂળગભારામાં ઉપર્યુક્ત મૂર્તિ ૧ છે. ચૂઠમંડપમાં સામે ઊભા બે કાઉસગિયા અને પંચતીર્થીના પરિકરવાળી લવ્ય મૂર્તિ ૧ છે તથા સામેની બાજુમાં સુંદર ખાલી પડેલું એક પ્રાચીન પરિકર છે. તેમાંથી મૂર્તિને ઊઠાવી અન્યત્ર લઈ ગયા હશે.

ઉપર્યુક્ત બે કાઉસગિયા પ્રાચીન લવ્ય અને રમણીય નવીન આકૃતિના છે. પ્રતિકૃતિ (ફોટો) ઉતારવા લાયક છે. પણ મારી સાથે એવું કંઈ પણ સાધન નહોતું. આ બંને કાઉસગિયાને ડોરેશ્વરના પુત્ર દુર્લભ શ્રાવકે ભરાવ્યા છે. જમણા હાથ તરફના કાઉસગિયા પર પાંચફળા છે અને ડાબા હાથ તરફના કાઉસગિયા પર સાત ફળા છે. બંનેની નીચે સં ૦ ૧૧૩૦ ના લેખો છે. કાઉસગિયાના ચરણ પાસે બંને તરફ ૨ ઈન્દ્રો, ૧ શ્રાવક અને ૧ શ્રાવિકા છે. તેના ઉપર બંને તરફ ત્રણ ત્રણ અર્ધ સર્પ-મનુષ્યાકારની મૂર્તિઓ (ધરણેન્દ્રની મૂર્તિઓ) ભગવાનને હાથ જોડીને ઊભેલી કોતરાયેલી છે. તેના ઉપર બંને બાજુએ એક એક પુષ્પમાળધર છે.

જમણી તરફના પરિકરની ગાદીમાં વચ્ચે દેવી અને તેની નીચે આડું ધર્મચક્ર છે. ધર્મચક્રની બંને બાજુએ હરણ છે. દેવીની બંને બાજુએ એક એક હાથી અને સિંહ છે. ગાદીની બંને બાજુમાં યક્ષ-યક્ષિણીની ત્રણ મૂર્તિઓ છે; પણ તે ગાદીથી જુદી લાગે છે. ઉપર પંચતીર્થાયુક્ત પરિકર છે. કેવળ બે ઈન્દ્રો નથી, બાકી બધું રિવાજ પ્રમાણે છે.

ડાબી તરફના પરિકરની ગાદીમાં વચ્ચે ઊભું ધર્મચક્ર, તેની નીચે બંને બાજુએ હરણ, દેવીની બંને બાજુએ એક શ્રાવક અને એક શ્રાવિકા હાથ જોડીને બેઠેલાં છે. વળી બંને બાજુએ એક એક સિંહ છે, તેની બંને બાજુએ એક એક અગ્નિકાદેવીની મૂર્તિ છે. બંને બાજુએ ભગવાનની એક એક નાની મૂર્તિ દેરીના આકારસહિત, પાછળથી બેસાડેલી હોવાથી જુદી કોતરેલી છે.

કહેવાય છે કે આ મંદિરના મૂળ નાનું બિંબ શત્રુજયના તોરમા ઉદ્ધારનું છે. ચૌદમા ઉદ્ધાર વખતે આ મૂર્તિને શત્રુજયની ગુફામાં પધરાવેલી, ત્યાંથી લાવીને અહીં સ્થાપન કરવામાં આવી છે.

મૂળ નાનું એક અંગુઠો અને બહારના મોટા બંને કાઉસગિયાનાં આંગળાં ખંડિત થયેલાં છે; તેથી તેને ઠીક કરાવવાની જરૂર છે. ગૂઢમંડપની મોટી મૂર્તિની પસલીનો અરધો ભાગ નવો કરાવ્યો છે. તેના ઉપર લેપ કરાવવાની જરૂર છે.

આ મંદિર મૂળગભારો, ગૂઢમંડપ, છચોકી, સભા-મંડપ, શિખર, શૃંગારચોકી અને ભમતીમાં જમણા હાથ તરફની ત્રણ ખાલી દેરીઓ તથા કોટયુક્ત બનેલું છે.

મૂળ નાનું સહિત પંચતીર્થીના પરિકરવાળી મૂર્તિઓ ૨, મોટા કાઉસગિયા ૨, ત્રિતીર્થીનું ખાલી પરિકર ૧, આદીશ્વર ભગવાનનાં પગલાં જોડી ૧ અને ધાતુની પંચતીર્થી ૧ છે.

શૃંગારચોકીની બહાર જમણા હાથ તરફ ધર્મશાળા માટે મોટો ઓરડો છે અને ડાબા હાથ તરફ પણ ઓરડાની ભીંતો વગેરે બધું બનેલું છે. ફક્ત માથે છાપડું નાંખાવતું જ બાકી છે. ધર્મશાળાનો પહેલો ઓરડો તૈયાર છે, તેમાં મરમ્મત કરાવવાની જરૂર છે. ત્યાર પછીના કમ્પાઉન્ડના મુખ્ય દરવાજાની ભીંત તથા દરવાજાની મરમ્મત કરવાની ખાસ જરૂર છે. જો મરમ્મત કરાવવામાં નહિ આવે તો ભીંત પડી જાય તેમ છે. મંદિરમાં આરસ જડાવવાનું તથા સાધારણ મરમ્મતનું કામ ચાલે છે.

રસ્તા:

અહીંથી પહાડને કિનારે કિનારે દક્ષિણ દિશામાં ૩૫ માઈલ પર માંડવાડા ગામ આવે છે અને માંડવાડાથી વાયવ્ય-દિશામાં કેર ગામ છે. કેર ગામથી ઉત્તરમાં પહાડમાં ૧૫ માઈલ દૂર દીયાણાજીનું ધામ આવે છે.

૭૧. લાજ

લોટાણાથી અગ્નિજ્વાલામાં ૨૫ માઈલ અને બનાસ સ્ટેશનથી વાયવ્યજ્વાલામાં ૩૫ માઈલ દૂર “લાજ” નામનું ગામ આવેલું છે. આ ગામ પીંડવાડા તહેસીલમાં છે.

શ્રીચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ ભગંતું મંદિર :

અહીં મૂળનાં શ્રીચિંતામણિ પાર્શ્વનાથનું મંદિર છે. મૂળ નાં તથા બંને બાજુની બે મૂર્તિઓ પર સં. ૧૬૨૦ ના ત્રણ લેખો છે. મૂળ નાં ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ કહેવાય છે પણ લેખમાં શંખેશ્વરા પાર્શ્વનાથનો ઉલ્લેખ છે. મંદિરના એક સ્તંભ પર સં. ૧૨૪૪નો લેખ છે.

મૂળનાં વગેરે જિનજિંજ કુલ ૪ છે. પાર્શ્વેયક્ષ ૧ અને પદ્માવતીદેવી ૧, ૧૫ પગલાંની બેડીનો પટ ૧ છે, આ પગલાં મહેન્દ્રસૂરિજીના પૂર્વજો કમળકલશશાખાના શ્રીપૂજ્યોનાં છે, ધાતુની પંચતીર્થી ૪ અને સાવ નાની ધાતુની એકલમૂર્તિઓ ૨ છે.

આ મંદિર મૂળગભારો, ગૃહમંડપ, છયોડી, સભામંડપ, શૃંગારચોકી, શિખર, અને ભમતીના કોટયુક્ત બનેલું છે, ભમતીમાં જમણી બાજુની એક ચોરડી, પૂજના સામાન માટેની છે, અને ડાબી બાજુની ચોરડી, જેમાં ચારસની છત્રી છે તેમાં વચ્ચે શ્રીવિજયમહેન્દ્રસૂરિજીની સુંદર મૂર્તિ ૧, મણિલદ્રની મૂર્તિ ૧, સરસ્વતીદેવીની મૂર્તિ ૧ તથા તેની સામે જ મેડાનિવાસી શ્રાવક - કાના નેમાની મૂર્તિ ૧, હાથ ભેડીને બેઠેલી છે.

આ મંદિર પહેલાં મૂળમંદિરના ભમતીના કોટ સુધીની જગામાં હતું પણ તે મંદિર પડીને જીર્ણોદ્ધાર થઈ ગયું હતું, તેના ઉપર આ મંદિર બંધાવવામાં આવ્યું છે. પહેલાંના મંદિરના થોડા પથ્થરો કામમાં લીધા છે, બાકી બધું નવેસરથી જ બંધાવેલું છે. જમીન પણ નવી લીધી છે. જૂનું મંદિર બહુ પ્રાચીન હતું. તેની મૂર્તિઓ ન માલૂમ વણજરાની પોઠોવાળા કચારે ઉઠાવી ગયા ! ઘણાં વર્ષોથી આ મંદિર ઉજ્જડરૂપે પડી રહેલું પણ તેનો ઉદ્ધાર ધનારીના શ્રીપૂજ્ય શ્રીમહેન્દ્રસૂરિજીએ કરાવીને તેની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૯૭૭માં કરી છે.

ઉપાશ્રય અને ધર્મશાળા :

મંદિરના બહારના ભાગમાં, એક બાજુએ સાધુઓ અને બીજી બાજુએ સાધ્વીઓને ઊતરવાની એક એક ચોરડી છે.

મંદિરની પાસે આગલા ભાગમાં વિશાળ કંપાઉન્ડવાળી ધર્મશાળા છે. ધર્મશાળાની બહાર પણ થોડી જગ્યા ધર્મ-શાળાના તાબાની છે, ધર્મશાળાની બાજુમાં જુદો ઉપાશ્રય બનાવવા માટે બીજી જગ્યા લઈ રાખેલી છે, ધર્મશાળાના

દરવાજા બહારની જગ્યામાં દુકાનો ઉતારવાનો વિચાર કરેલો છે. ધર્મશાળાની બહાર સામે થોડી દૂર પર એક નવી વાવડી ધર્મશાળા હસ્તકની શ્રીપૂજ્યજી મહારાજે બંધાવી છે. તે વાવની આસપાસ ૨૦ વીધા જમીન નાંદિયાના ઠાકોર સાહેબે ભેટ કરી છે, તેની આવકમાંથી ખાર આની ભાગ મંદિરખાતે અને ચાર આની ભાગ શ્રીપૂજ્યજીની ગાદીના ખર્ચ માટે વાપરવો; એ શરતે જમીન અર્પણ કરેલી છે પણ તે શ્રીપૂજ્યજી પોતાના હક્કનો ચાર આની ભાગ પણ લાજના મંદિરમાં સાધારણખાતે જ આપી દે છે.

તે સિવાય શ્રીપૂજ્યજી હસ્તક ૭૦ વીધા અરટ સાથેની જમીન છે. વાવની સામેનું મહાદેવજીનું મંદિર પણ શ્રીપૂજ્યજી મહારાજે બંધાવીને આ મંદિરની સાથે જ તેની પ્રતિષ્ઠા કરી છે.

આ ગામમાં પોષ ૧૦મીએ જૈનમંદિરનિમિત્તે મેળો ભરાય છે. બાકી મોટાં પર્વોમાં લોકો અહીં યાત્રાર્થે આવે છે.

લાજના મંદિરમાં જે સં. ૧૨૪૪ના લેખવાળો સ્તંભ છે, તે બીજેથી લાવવામાં આવેલો નથી. અહીંના જ મંદિરનો તે હોવાથી આ ગામ અને અહીંનું મંદિર તેથી પણ વધુ જૂનું હોવું જોઈએ.

અહીં શ્રાવકનું એકે ઘર નથી

૭૨. કુલેરા

લાજથી નૈર્ઋત્યપૂણામાં ૧૧ માઈલ અને બનાસ

સ્ટેશનથી વાયવ્ય ખૂણામાં ડા માઈલ દૂર “કુલેરા” નામનું ગામ છે, આ ગામ પીંડવાડા તહેસીલમાં છે.

ખંડિત જૈનમંદિર :

અહીં એક જૈનમંદિર પહાડની ટેકરીના ઊંચાણ ભાગમાં ખંડિત અવસ્થામાં પડેલું છે. આ મંદિર, મૂળ-ગભારો, ગૂઢમંડપ, છયોકી, શિખર અને ભમતીના કોટ યુક્ત બનેલું હતું. અત્યારે મૂળગભારો તથા ગૂઢમંડપ સાવ પડી ગયાં છે. ભોંય તળિયાથી ૪-૬ ફૂટ ભીંતો ઊભી છે, છયોકીના ઘુમ્મટયુક્ત મંડપો હજી ઊભા છે, કોટની બધી ભીંતો હજી સાખૂત ઊભી છે; માત્ર દરવાજો પડી ગયો છે. તેના પથ્થરો પણ કોઈ ઉપાડી ગયું લાગે છે. આ મંદિર સાદા કાળા પથ્થરોનું બનેલું છે.

મંદિરની આસપાસ ઘણાં મકાનો ખંડિયેર હાલતમાં પડેલાં છે. આ ગામ પહેલાં મોટું હશે. લોકો કહે છે કે :—આ ગામ પહેલાં ૩૦૦—૩૫૦ વર્ષ સુધી ખાલી પડી રહ્યું હતું. લગભગ ૫૦—૬૦ વર્ષથી જ પાછું જરા નીચાણ ભાગમાં ગામ વસી ગયું છે, પરંતુ લોકો કહે છે તેમ એટલાં બધાં વર્ષ ગામ ઉજ્જડ રહ્યું હોય તેમ જણાતું નથી, કેમકે ગામની બહાર સરઈના પથ્થરો પડ્યા છે, તેના પર સં ૧૬૩૬, ૧૬૮૮ વગેરેના લેખો છે.

મંદિરથી થોડે છેટે ગામની પાસે એક ચારો બનેલો છે, તેમાં લગાવેલા સ્તંભો અને તેની ઉપરના પાટ વગેરે ચંદ્રાવતીથી લાવીને અહીં લગાવેલાં છે. તે સ્તંભો અને પાટો મકરાણાના કોરણીલયાં છે. બે સ્તંભોમાં વધારે કોરણી છે.

અહીં શ્રાવકનું એકે ઘર નથી.

૭૩. માંડવાડા

કુલેરાથી નૈઋત્યખૂણામાં ૩ માઈલ, બનાસ સ્ટેશનથી પશ્ચિમમાં અને દીયાણાથી ૨૧ માઈલ દૂર “માંડવાડા” નામનું ગામ છે. આ ગામ પીંડવાડા તહેસીલમાં છે.

શ્રીચંદ્રપ્રભસ્વામી લગ્ન મંદિર :

અહીં મૂળનાં શ્રીચંદ્રપ્રભસ્વામીનું મંદિર છે. આ મંદિર મૂળગભારો, ગૂઢમંડપ, છયોકી અને કોટ સહિત છે. અહીં પાષાણની મૂર્તિ ૧, ધાતુની એકલ મૂર્તિઓ ૨ અને ધાતુની પંચતીર્થ ૧, તથા યજ્ઞ—યજ્ઞિણી ૨ છે.

અહીં શ્રાવકોનાં ઘરો કે ઉપાશ્રય વગેરે કંઈ જ નથી. મંદિરની પાસે ધર્મશાળા માટે બે ઓરડીઓ બનાવવા માંડી છે, પણ કામ અધૂરું રહી ગયું છે, તે પૂરું કરાવવાની જરૂર છે. આ સિવાય અહીં ધર્મશાળા વગેરે કંઈ જ નથી. પૂજારી નીતોડાથી આવે છે. આ ગામ નાનું છે.

૭૪. કેર—દીયાણા

માંડવાડાથી વાયવ્યખૂણામાં ૩ માઈલ અને બનાસ સ્ટેશનથી વાયવ્યખૂણામાં ૮૧ માઈલ દૂર “કેર” નામનું ગામ આવેલું છે. ત્યાંથી ઉત્તર દિશામાં પહાડમાં ૧૧ માઈલ દૂર “દીયાણા” નામનું જૈન ધામ, પર્વત પર આવેલું છે.

શ્રીમહાવીરસ્વામી લગ્ન મંદિર :

આ જૈન ધામ જંગલમાં છે. અહીં ગામ કે વસ્તી નથી. માત્ર મૂળનાં શ્રીમહાવીરસ્વામી લગ્ન મંદિર છે. તેને

“જીવિતસ્વામી”નું મંદિર પણ કહે છે. તેમાં મૂંનાં લગવાનની મૂર્તિ મનોહર, પ્રાચીન અને પંચતીર્થીના પરિકરવાળી છે. પરિકરની ગાદીમાં નીચે આડું ધર્મચક્ર છે. તેની બંને બાજુએ બે હરણુ છે. ઉપર દેવીની, બંને બાજુમાં હાથી, સિંહ, ચક્ષુ—ચક્ષિણી છે.

ગૂઢમંડપમાં જમણા હાથ તરફના કાઉસગિયામાં સાત ક્ષણા અને ડાબી તરફના કાઉસગિયા ઉપર પાંચ ક્ષણા છે. બંને બાજુએ લગવાનની પાંચ પાંચ અને માથે એક તેમજ મૂળ કાઉસગિયા ૧ મળીને બંનેમાં થઈને કુલ ૨૪ મૂર્તિઓ, બે બે ઇન્દ્રો અને બે બે શ્રાવક શ્રાવિકા ઊભેલાં છે. બંને કાઉસગિયા મનોહર છે.

નવચોકીમાં જમણા હાથ તરફ જિન માતૃ ચૌવિશીનો આરસનો એક સુંદર પટ છે. તેની નીચે સં. ૧૨૬૮નો લેખ છે.

અહીં મૂંનાં સહિત પંચતીર્થીના પરિકરવાળી મૂર્તિઓ ૪, સાદી મૂર્તિઓ ૧૬, મોટા કાઉસગિયા ૨, પરિકરમાંથી છૂટા પડી ગયેલા નાના કાઉસગિયા ૧, તથા ઇન્દ્રની મૂર્તિ ૧, ધાતુની પંચતીર્થી ૧, નવચોકીમાં જિનમાતૃનો પટ ૧. એક દેરીમાં શાંતિનાથ લગવાન આદિ જિનગિંબ ૨, અને એક દેરીમાં પગલાં જોડી ૪ છે.

આ મંદિર મૂલગભારે, ગૂઢમંડપ, નવચોકી, ચલામંડપ, શૃંગારચોકી તથા ભમતીમાં ખાલી દેરીઓ ૪૮ (બે દેરીઓમાં મૂર્તિઓ તથા પગલાં જોડી છે) તથા ભમતીનો કોટ અને શિખરયુક્ત બનેલું છે.

મંદિરની બહાર કંપાઉન્ડમાં જ સામેના લાગમાં ધર્મશાળાના મોટા પાંચ ઓરડાઓ છે. દરવાજો પણ છે. મંદિરના પગથિયાં પાસે એક સરઈ છે. મંદિરથી થોડે દૂર મંદિરની એક વાવ છે. આ વાવ અને તેની આસપાસની જમીન પણ શ્રીમહાવીરસ્વામીના મંદિરને જ અર્પણ કરી છે—આ મતલબના લેખવાળી એક સરઈ, એ જ જમીનના મધ્યભાગમાં ગાડેલી છે.

આ ધામ માટે લોકવાણી છે કે:—મેણા લોકો ચોરી કરવા આવેલા પરંતુ અહીં સ્થાપિત થઈ ગયેલા તેથી તેમણે ગદૈયો ઘાલીને પોતાની જાતને અહીં ચોરી કરવા આવવાની મનાઈ કરેલી પણ ભીલો વગેરે ચોરી કરે છે. પિત્તલનું વાસણ પણ રહેવા દેતા નથી.

મૂંનાં ના શરીરે ખાડા પડી ગયેલા છે, તેથી તેમને લેપ કરાવવાની તથા બીજી મૂર્તિઓ પર ઘણો મેલ ચઢી ગયેલો હોવાથી તેમને સાફ કરાવવાની અને ચક્ષુ-ટીલાંની ખાસ જરૂર છે.

દીયાણા ધામના મહાવીરપ્રભુ ચમત્કારિક મનાય છે. અહીંની લોકો માનતા માને છે, જુહાર કરવામાં આવે છે. જુહાર કરનાર જો ભગવાનને નૈવેદ્ય ધરીને ધૂપ ન ચઢાવે, અથવા નાળિયેર વધેરીને શેષ ન ચઢાવે તો તેનો જુહાર નકામો ગયાનું મનાય છે. ગુજરાતથી એક વાણિયો સકુટુમ્બ અહીં આવ્યો હતો. તેણે બધી વિધિ કરી પણ પૂજારીને જમાડ્યો નહીં, તે જુહાર કરી ઘેર આવ્યો ત્યારે સાંજે ઘરના ત્રણ માણસો માંદા પડ્યા, ફરીથી મહાવીરજીની માનતા

કરી; ફરી જુહાર કર્યો ત્યારે તે તફન સાજ થઈ ગયા. કેર ગામના બધા લોકો ચોમાસામાં એક વખત દીયાણા-મહાવીરમાં જઈને ઉજાણી કરે છે અને પ્રભુનાં દર્શન કરે છે.

અહીં ગુજરાતી કાર્તિક વદિ ૮ ના દિવસે મેળો ભરાય છે તથા કાર્તિકી ચૈત્રી-પર્વ દિવસોમાં ઘણા યાત્રાળુઓ આવે છે.

અહીં આ મંદિર સિવાય બીજાં મકાનો નથી. પહાડી જંગલ છે, તેથી લોકો રહેતા નથી. પહાડી પ્રદેશ હોવાથી આસપાસનું કુદરતી દૃશ્ય મનોહર લાગે છે.

એકાંતપ્રિય મનુષ્યોને માટે આ સ્થાન ઉપયોગી છે. શાંત વાતાવરણ હોવાથી એકાગ્રતાપૂર્વક ધ્યાન કરનારાઓ માટે આ સ્થાન ઉત્તમ છે.

દીયાણાજીમાં, જો ચારિત્રપાત્ર સાધુ હોય તો જ ચોમાસું ફરી શકે છે. બીજાને લાગવું પડે છે. હમણાં જ એક સાધુએ ચોમાસું કર્યું હતું. એક મહિનો બાકી રહેતાં એક દિવસે રાત્રે જ લાગવું પડ્યું.

દીયાણાજીમાં દેખરેખ, પૂજારી વગેરેનો ખર્ચ નીતોડાદિ ૧૧ ગામવાળા કરે છે.

શ્રીશાંતિનાથ ભઠું મંદિર : (કાળા મંદિર) :

દીયાણાથી કેરના રસ્તે અરધા માઈલ ઉપર મૂળનાં શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું એક મંદિર ખંડિયેર હાલતમાં પડ્યું છે.

આ મંદિર મૂળગભારો, ગૂઢમંડપ, ચાર ચોકી, શિખર, ભમતીનો કોટ મુખ્ય દરવાજાની અંદરના ભાગમાં

શૃંગારચોકી અને તે આખી લાઇનમાં ઓસરી (દલાણ) વગેરેથી યુક્ત છે. તેમાં મૂળગભારો, ગૂઢમંડપ, ચાર ચોકી, મુખ્ય દરવાજો તથા દલાણના થાંભલા વગેરે હજુ ઊભા છે. મૂળગભારાની બંને બાજુની ભીંત પડી ગઈ છે, શિખરનો ઘણો ભાગ પડી ગયો છે, ગૂઢમંડપ અને ચાર ચોકીની છત હજુ કાયમ છે, કોટની ભીંતનો ઘણો ભાગ હજુ ૬—૮ ફૂટ ઊંચો ઊભો છે, કેટલોક ભાગ પડી ગયો છે.

મૂળગભારાના દરવાજાના બારશાખની ઉપરના પથ્થરમાં મંગળમૂર્તિ સહિત પાંચ જિનમૂર્તિઓ કોતરેલી છે; અને ગૂઢમંડપના મુખ્ય દરવાજાની બારશાખની ઉપર પથ્થરમાં મંગળમૂર્તિયુક્ત તીર્થંકરની ૬ મૂર્તિઓ કોતરેલી છે. આ બંને દરવાજા સુંદર કોરણીવાળા હજુ યે ઊભા છે. તેમાં જરા યે નુકસાન થયું નથી.

આ મંદિરમાં પરિકરની ગાદી ૧ છૂટી પડી છે. તેના પર સં ૯૦૨ નો લેખ છે, તથા ચાર સ્તંભો પર ૧૨ મી શતાબ્દના લેખો છે.

આ મંદિરના સ્તંભો, દરવાજા, ગોખલા, કુંભીઓ, ચોકીઓ, પાટ, છત, છબ્બાં વગેરે પથ્થરનાં છે, બાકીની ભીંતો ઇંટોની ઘણી જૂની જણાય છે, એકંદરે મંદિર ઘણું પ્રાચીન હોય તેમ જણાય છે. અહીંની ઇંટો લંબાઈમાં ૧૩-૧૪ ઇંચ, પહોળાઈમાં ૯-૧૦ ઇંચ અને જડાઈમાં ૨૧-૨૧૧ ઇંચની છે.

ઉપર્યુક્ત મંદિરની ૩ મૂર્તિઓ દીવાણાજીના મંદિરની ભમતીની એક ઓરડીમાં સ્થાપન કરેલી છે. તેમાં બે મૂર્તિઓ

તો અખંડિત છે, આ મૂર્તિઓ લગભગ ૬૦ થી ૮૦ વર્ષમાં અહીં આવેલી છે, તેને હાલના લાખાજી નામના પૂજારીના પિતા જોરાજી મંદિર પડી જતાં ત્યાંથી ઉપાડીને અહીં લાવ્યા હતા.

સલામંડપમાં રંગથી લખેલા, સં ૧૮૩૪ના લેખથી જણાય છે કે :—આ મંદિરની યાત્રાર્થે લોકો ગુજરાતથી પણ આવતા, ગુજરાત - મારવાડના શ્રાવકોએ મળીને ઉક્ત મંદિર અને માંડવાડના મંદિરમાં, મહારાવ તખતસિંહજીના વિજયી રાજ્યમાં કેરના ઠાકોર દીયા નાથજીના વખતમાં ચૂનો— કલર્ષ કરાવી હતી.

અત્યારે લાખો રૂપિયાથી પણ ન બની શકે એવા સુંદર મંદિરનો કરુણ અંત, કાળ રાજના હાથે કરાયેલો છે. મંદિરની આસપાસ કેટલાંક મકાનો પડી ગયેલાં તથા તેના પાયાનાં એંધાણ હજીયે અવશેષરૂપે જણાય છે. આ ઉપરથી પહેલાં અહીં વસ્તી હોવાનો નિર્ણય થાય છે.

આ મંદિરને લોકો “ કાળા મંદિર ” એ નામથી ઓળખે છે. શા કારણથી આવું નામ પડ્યું હશે તે કંઈ સમજાતું નથી.

મહાદેવજીનું મંદિર :

ઉપર્યુક્ત મંદિરથી થોડે દૂર કેર ગામ તરફ મહાદેવજીનું મંદિર સાવ તૂટી ગયેલું પડ્યું છે. તેની પાસે એક વાવ હતી, તે પણ તૂટી ગયેલ છે. મહાદેવજીના મંદિર પાસે એક પાણિયો દેવડા મૂલસિંઘના પુત્રનો છે. તેના પર સં ૧૩૧૧ નો લેખ છે.

કેર :

દીયાણાથી ૧૫ માઈલ પર “કેર” નામનું ગામ છે. અત્યારે કેરમાં એક પણ શ્રાવકનું ઘર નથી, મંદિર કે ઉપાશ્રય પડી ગયો છે. પહેલાં આ ગામ તથા માંડવાડા, ઇસરી વગેરે ઉજ્જડ થઈ ગયાં હતાં. પણ લગભગ ૧૦૦ વર્ષમાં ફરીને વસ્યાં છે.

અહીં રાવળ પૂજારીનાં ૬ ઘરો છે, આ પૂજારીઓ શ્રીમહાવીરસ્વામી ભંના મંદિરની, તેના વારાના અનુક્રમ પ્રમાણે પૂજા કરે છે અને આખા ધામની દેખરેખ રાખે છે. જે કંઈ ચડાવો આવે તે બધું તેઓ લે છે. વળી જેનો વારો હોય તે પૂજારી, સાધુ—સાધ્વી તથા યાત્રાળુઓને ઊતરવા વગેરેની બધી સગવડ કરી આપે છે. અહીં એક ધર્મશાળા બનાવવાની જરૂર છે.

કેર ગામ પહેલાં મોટું નગર હતું. શેઠ મનસુખભાઈ ભચુભાઈ અહીંના રહેવાસી હતા. અમદાવાદમાં કેરની પોળ છે. સુરતમાં કેરથી ગયેલા ૩૦૦ કુંભારો વસે છે. કહેવાય છે કે—નીતાડા બાવનીમાં તેડુ થાય ત્યારે કેરનો સાથ હોય છે.

દીયાણાથી કેર થઈને માંડવાડા પાછા આવ્યા.

૭૫. પેશુવા

માંડવાડાથી પૂર્વમાં ૪૫ માઈલ અને બનાસ સ્ટેશનથી વાયવ્યપૂણામાં ૧૫ માઈલ દૂર “પેશુવા” નામનું ગામ આવેલું છે. આ ગામ રોહિડા તહેસીલમાં છે.

શ્રીકૃષ્ણનાથ ભગ્નું મંદિર :

અહીં મૂળનાં શ્રીકૃષ્ણનાથ ભગવાનનું ૧ મંદિર છે. આ મંદિરને પહેલાં મૂળગભારો, ગૂઢમંડપ, તેની આગળની ત્રણ ચોકીઓ, શિખર અને ભમતીનો કોટ હતાં. હાલમાં તેમાં આગળ જગ્યા વધારીને ગૂઢમંડપની પછી છચોકીઓ, સભામંડપ અને તેની પછી ત્રણ ચોકીઓ અને દરવાજો કરાવવાનું કામ શરૂ કરેલું છે. તેની પાસે ધર્મશાળા માટે જગ્યા પડેલી છે.

મૂળનાં પર સં. ૧૭૨૧ નો લેખ છે. મંદિરમાં મંદિર બન્યા સંજોગોનો ક્યાંઈ ઉલ્લેખ જોવામાં આવતો નથી. મૂળનાંની મૂર્તિ ખાસ પેશુવાના શ્રીસંઘે જ કરાવેલી છે. મૂળગભારમાં કુલ જિનગિળ ૭ છે. તેમાં મૂળનાંનું ત્રિગુણ અહીંનું છે. બાકીની ચાર મૂર્તિઓ તથા ઉપર શિખરમાંની બે મૂર્તિઓ જે ખંડિત પડી છે, તે અને એક બીજી મૂર્તિ ક્યાં ગઈ તેનો પત્તો નથી—એમ કુલ સાત મૂર્તિઓ, કોદરલાના ઊભેલા ખંડિયેર જેન મંદિરમાંથી આવેલી હતી. આ મૂર્તિઓ પર સં. ૧૨૨૩ અને ૧૫૪૫ વગેરેના લેખો છે. —ધાતુની પ્રાચીન એકતીથી ૧ તથા ધાતુની સાવ નાની એકલમૂર્તિઓ ૨ છે.

કોદરલાથી ઊઠેલા શ્રાવકો આજે પણ પેશુવા તથા ધનારીમાં ઘર કરીને રહ્યા છે. અહીં પોરવાડ શ્રાવકોનાં ૨૫ ઘરો છે. અહીં ૧ ઉપાશ્રય અને ૧ ધર્મશાળા પંચાયતી જમણવાર માટેની છે. મંદિરની પાસે જ બીજી ધર્મશાળા માટે લીધેલી થોડી જગ્યા પડી છે.

ચામુંડાદેવીનું મંદિર :

અહીં ગામની પાસે ઊંચી ટેકરી પર ચામુંડાદેવીનું મંદિર છે. તેમાં સંવ ૧૬૧૦નો લેખ છે.

૭૬. કોદરલા

પેશુવાથી દક્ષિણમાં ૧૫૫ માઈલ અને બનાસ સ્ટેશથી નૈર્ઋત્યપૂર્ણામાં ૨ માઈલ દૂર “કોદરલા” નામનું ગામ આવે છે. પેશુવાથી અહીં આવતાં બનાસ નદી ઊતરવી પડે છે. આ ગામ રોહિડા તહેસીલમાં છે.

ઉપાશ્રય અને જિનમંદિર :

અહીં ગામની પાસે જરા ઊંચાણવાળી લાખરીની સપાટ જમીન પર એક બાબુમાં એક મકાન છે. તેને લોકો ઉપાશ્રય કહે છે. વચ્ચે એક મોટા ચોરડા જેવડું મકાન છે. તેની ચારે તરફની ભીંતો ઊભી છે, માથેથી છત પડી ગઈ છે. પથ્થરના ટુકડા અને ચૂનાથી તે ચણાયેલ લાગે છે, તેમાં ત્રણ ગોખલામાં ખંડિત કાઉસગિયા ૧, ભગવાનની બેઠી મૂર્તિ ૧, તથા પુષ્પમાલધર શ્રાવકોની મૂર્તિઓ ૨—એમ કુલે ૪ મૂર્તિઓ પરિકરમાંથી છૂટી પડી ગયેલી એક ગોખલામાં છે અને એક ગોખલામાં ગણપતિની મૂર્તિ છે.

મુખ્ય દરવાજાના બારશાખમાં મંગળમૂર્તિ તરીકે તીર્થંકરની મૂર્તિ કેતરેલી છે, તેથી આ મકાન ઘર-દેરાસર માટે જ બન્યું હશે, એમ લાગે છે. તેની આસપાસ બીજી જે જગ્યા પડી છે, તેમાં ઉપાશ્રય હોવો જોઈએ. હાલમાં

આ સ્થાન “ઉપાશ્રય”ના નામથી જ ઓળખાય છે અને જે ઉપર્યુક્ત મૂર્તિઓ છે, તે મણિલદ્રના નામથી પૂજ્ય છે. શામળાજીનું મંદિર :

ઉપાશ્રયની પાસે જ “શામળાજી”નું એક વૈષ્ણવ મંદિર છે. તેના મૂળગભારામાં મંગળમૂર્તિ તરીકે ગણેશજીની મૂર્તિ છે. પરંતુ આગળ મંડપના મુખ્ય દરવાજામાં મંગલમૂર્તિ તરીકે શ્રીતીર્થંકર ભગવાનની મૂર્તિ કોતરેલી છે. તેથી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે ઉપાશ્રયના ઘર-દેરાસરના કંપાઉન્ડનો દરવાજો પડી ગયો હશે, જે આખો ને આખો શંખવટી સહિત લાવીને આ મંદિરમાં લગાવી દીધો છે. આખો દરવાજો એક જાતના કાળા પથ્થરોનો તથા એકસરખી ઘડાઈથી બનેલો છે અને તે પથ્થરો બધા ઉપાશ્રયના જેવા જ પથ્થરો છે, અથવા આની નજીકમાં કોઈ જૈન મંદિર પડી ગયેલું હોય અને તેનો દરવાજો આખો અહીં લગાવી દીધો હોય. કોઈકે ઘરડા પુરુષો કહે છે કે, આ શામળાજીનું મંદિર છે, તે મૂળે જૈનમંદિર હતું તેનો મૂળગભારો અને શિખર પડી જવાથી પાછળથી એટલા ભાગમાં ઈંટોનું નાનું શિખર નવું કરાવીને તેમાં શામળાજીની મૂર્તિ પધરાવી છે.

શામળાજીના મંદિર પાસે જ બે ઊંચા ચોતરા છે. તેમાં કોરણીવાળા ધુમ્મટ, તથા ચોકીઓના પથ્થરો ચણેલા નજરે પડે છે. તેથી કદાચ આ ગામમાં ઘર-દેરાસર સિવાય બીજું જૈનમંદિર હોય અને તે તૂટી પણ ગયું હોય અને તેનો દરવાજો તેમજ પથ્થરો બધા અહીં લગાવેલા હોય.

આ ગામમાં શ્રાવકોની વસ્તી નથી. રાવળ વગેરે લોકોનાં આશરે ૫૦ ઘરો છે. વીશમી સદીમાં અહીંથી શ્રાવકોની વસ્તી

ઘટી ગઈ અને તે અન્યારે નામશેષ જેવી થઈ ગઈ. અહીંના કેટલાય શ્રાવકો ધનારી—પેશુવા વગેરેમાં જઈ ને વસ્યા છે. તેઓ લગ્ન પ્રસંગ પર અહીં ઉપાશ્રયમાં દર્શન કરવા આવે છે.

૭૭. ધનારી

કોદરલાથી નૈર્ઋત્યખૂણામાં ૨૧ માઈલ અને બનાસ સ્ટેશનથી પણ નૈર્ઋત્યખૂણામાં ૪૧ માઈલ દૂર બનાસ નદીના કાંઠા ઉપર “ધનારી” નામનું ગામ આવે છે. આ ગામ રોહિડા તહેસીલમાં છે.

(૧) શ્રીશાંતિનાથ લગ્ન મંદિર :

અહીં મૂળ નાં શ્રીશાંતિનાથ લગ્ન મંદિર છે. મૂળ નાં ની મૂર્તિ મનોહર છે; પણ તેના ઉપર લેખ નથી. બાબુની બંને મૂર્તિઓ ઉપર સં ૧૬૭૬ ના લેખો છે. મૂળ નાં ઉપર પંચતીર્થનું સુંદર પરિકર હતું, તે હાલમાં બહાર કાઢ્યું છે ને જમણા હાથની દેરીમાં સ્થાપન કર્યું હશે; એમ લાગે છે.

મૂળગભારો તથા ગૂઢમંડપમાં કુલે આરચની મૂર્તિઓ ૮ છે, તથા શ્રીપૂજ્ય શ્રીધર્મરત્નસૂરિજીની પાદુકા જોડી ૧ છે. તેના પર સં ૧૭૩૩ નો લેખ છે. વળી તેમાં ધાતુની ચોવિશી ૧, પંચતીર્થ ૨, એકતીર્થ ૧, અને ધાતુની સાવ નાની મૂર્તિઓ ૪ છે. ધાતુની અંબાજીની મૂર્તિ ૧ છે.

આ મંદિર મૂળગભારો, ગૂઢમંડપ, છ ચોકી, સલામંડપ તથા દરવાજાની બંને બાબુના કુલ ૧૫ ખંડો, શિખર, શૃંગારચોકી અને લમતીના કોટ વગેરેથી સુક્ર છે.

આ મંદિરના છયોકીના ડાબા હાથ તરફના પાટડા ઉપર સં ૧૩૪૮નો લેખ છે. આ ઉપરથી આ ગામ અને મંદિર ઉક્ત સંવતથી વધારે પ્રાચીન લાગે છે. આ લેખમાં અહીં શ્રીઋષભદેવ ભગવાન મૂં નાં હોવાનું જણાવ્યું છે. એટલે પાછળથી જીર્ણોદ્ધાર વખતે મૂં નાં તરીકે શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનને સ્થાપન કર્યા હશે; એમ લાગે છે.

ડાબા હાથ તરફની દેરીમાંનાં જિનજિંબ ૩, સં ૧૯૬૧ માં સ્થાપન કરેલાં છે. છયોકીમાં યજ્ઞ ૧ અને યક્ષિણી ૧ છે. ધ્વજ, દંડ, કળશ વગેરે સં ૧૯૬૧ માં ચઢાવેલાં છે. જમણા હાથ તરફની દેરીમાં શ્રીપૂજ્ય મહેન્દ્ર-સૂરિજી વગેરેનાં પગલાં જોડી ૪ નો પટ ૧, સં ૧૯૬૧ માં સ્થાપન કરેલો છે.

મૂળગભારા બહાર પાછળના ગોખલામાં શ્રીઅંબિકા-દેવીની નાની મૂર્તિ ૧ છે. મંદિરની પાછળ બાબુના ભાગમાં મંદિરખાતાનો બગીચો છે, તેમાં દૂવો તથા એક ઓરડો છે.

(૨) ઘર-દેરાસર :

શ્રીપૂજ્યજી શ્રીમહેન્દ્રસૂરિજીના નોરામાં^૧ ઘર-દેરાસર રાખેલું છે; તેમાં ધાતુની ચોવિંશી ૧, પંચતીર્થી ૨, ધાતુની સાવ નાની પાર્શ્વનાથજીની એકલમૂર્તિ ૩ અને આરસની બે-ત્રણ ઈંચની શ્યામવર્ણી કેસરિયાજીની મૂર્તિ ૧ છે. આ બધી મૂર્તિઓ ઘર-દેરાસર તરીકે એક ઓરડાના એક ભીંતિયા કબાટમાં રાખેલ છે.

૧ જેમાં શ્રીપૂજ્યજી શિષ્ય પરિવાર સાથે રહે છે.

શ્રીપૂન્યજી મહારાજનો નોરો વગેરે ચાર-પાંચ બીજાં પાણી મકાનો છે. ગામ બહાર તેમનો બગીચો, અરટ-ખેતર અને બગીચામાં બંગલો છે.

ગામના ઝાંપામાં નદીકિનારે, નીતોડાના રસ્તા ઉપર એક જૂની વાવડી છે, તેની પાસે એક કંપાઉંડમાં ચાર દેરીઓ છે; જેમાં ઉક્ત શ્રીપૂન્યજીના પૂર્વજોના યતિઓનાં પગલાં છે. તપાગચ્છીય કમલકલશ શાખાના શ્રીપૂન્યની અહીં જે ગાદી છે, તે પાટણની ગાદીની શાખા કહેવાય છે.

અહીં ૧ ઉપાશ્રય અને ૧ પોષાળ છે. પોષાળમાં બાળકો ભણે છે. બીજી ધર્મશાળા માટે લીધેલી જગ્યા ખાલી પડી છે. અહીં પોરવાડ શ્રાવકોનાં ૩૬ ઘરો છે.

૭૮. નીતોડા

ધનારીથી પશ્ચિમ દિશામાં ૨ માઈલ અને રોહિડારોડ (સરપગંજ) સ્ટેશનથી વાયવ્યપૂર્ણામાં ૩ માઈલ દૂર “નીતોડા” નામનું ગામ આવે છે. ધનારીથી નીતોડા આવતાં વચ્ચે બનાસ નદી આવે છે. આ ગામ રોહિડા તહેસીલમાં છે.

શ્રીચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ ભગ્ન મંદિર :

અહીં મૂં નાં શ્રીચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ ભગ્ન પ્રાચીન, ભવ્ય અને વિશાળ મંદિર છે. આ મંદિર મૂળગભારો, ગૂઢમંડપ, છયોડી, સભામંડપ, ગારચોડી, ૪૧ દેરીઓ, શિખર અને ભમતીના કોટયુક્ત બનેલું છે.

મૂં નાં ના પરિકરની ગાદીમાં સં ૧૨૦૦ નો લેખ છે. તેમાં અહીં મૂં નાં શ્રીનેમિનાથ ભગવાન મૂં નાં હોવાનો

ઉલ્લેખ છે. એટલે પાછળથી જીર્ણોદ્ધાર વખતે શ્રીચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ ભગવાનને મૂળ નાં તરીકે સ્થાપન કર્યા હશે; એમ લાગે છે. આ લેખથી જણાય છે કે આ મંદિર અને ગામ ઉક્ત સંવત્ પહેલાંનાં હોવાં જોઈએ.

આ મંદિરના ગભારામાં તથા ગૂઢમંડપમાં કુલ જિન-મૂર્તિઓ ૧૧, છયોડીમાં ચક્ષ-ચક્ષિણી એકેક અને ભમતીની દેરીઓમાં જિન મૂર્તિઓ ૧૬, ચક્ષ બાવાજીની મૂર્તિ ૧ અને મણિભદ્રજી ૧ છે. બે-ત્રણ પરિકરના ટુકડા પણ છે.

આ મંદિરની ભમતીની ત્રીજી દેરીમાં જે ચક્ષ બાવાજીની મૂર્તિ છે, તેના ઉપર સં. ૧૪૯૧ નો લેખ છે. આ મૂર્તિના જમણા એક હાથમાં નાગપાશ અને બીજા હાથમાં કમંડલુ છે. તથા ડાબા એક હાથમાં ત્રિશૂલ અને બીજા હાથમાં અક્ષસૂત્ર છે. એક પગમાં ખડાઉ પહેરેલી છે, જ્યારે બીજા પગની ખડાઉ નીચે ઉતારેલી છે. તેમના માથે એક નાની જિન મૂર્તિ છે. આ ચક્ષ બાવાજીની લોકો બહુ માનતા-બાધા રાખે છે અને ઘણા લોકો તેમની પૂજા અને દર્શન કરવા આવે છે. મંદિરની બહાર એક અંગિકાદેવીની દેરી છે.

અહીં પોરવાડ શ્રાવકોનાં ૭૫ ઘરો છે. ઉપાશ્રય ૨, પોષાળ ૧ અને ધર્મશાળા ૧ છે.

હિંદુ દેવળો :^૧

“અહીં નદીના તટ પર “કેદાર” નામક શિવાલય અને “બદ્રીનાથ”નું વિષ્ણુ મંદિર; અને એક જ કંપાઉડમાં છે; જેનો જીર્ણોદ્ધાર થોડાં વર્ષો પહેલાં થયો છે. તેની સામે સૂર્યનું

મંદિર તે જ કંપાઉંડમાં છે; જેની બહાર એક સ્તંભ ઉપર સૂર્યનું કમલાકૃતિ ચક્ર બનેલું છે. આ મંદિર ૪૦ સં ની ૧૨ મી શતાબ્દનું બનેલું જણાય છે.”

૭૯. નાનરવાડા

નીતોડાથી દક્ષિણ દિશામાં ૧૧ માઈલ અને રોહિડારોડ (સરપગંજ) સ્ટેશનથી પશ્ચિમમાં ૨૧ માઈલ દૂર “નાનરવાડા” નામનું ગામ આવે છે. રોહિડાથી અહીં આવતાં વચ્ચે બનાસ નદી આવે છે. આ ગામ રોહિડા તહેસીલમાં છે.

શ્રીઅજિતનાથ લગ્નું મંદિર:

અહીં મૂં નાં શ્રીઅજિતનાથ લગ્નું એક મંદિર છે. પહેલાં અહીં શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની મૂં નાં તરીકે પ્રતિષ્ઠા થયેલી હતી. પણ સં ૧૬૮૪ માં ફરી પ્રતિષ્ઠા કરતાં મૂં નાં તરીકે શ્રીઅજિતનાથ ભગવાનને ધિરાજમાન કર્યા છે. મૂં નાં ના જમણા હાથ તરફ શ્રીશાંતિનાથ લગ્ન અને ડાબા હાથ તરફ શ્રીમહિનાથ લગ્ન ધિરાજમાન કરેલા છે. પ્રથમના મૂં નાં શ્રીનેમિનાથ ભગવાનને ગૂઢમંડપના એક ગોખલામાં પધરાવ્યા છે. બીજા ગોખલામાં શ્રીનેમિનાથ લગ્ન નાં નવાં પગલાં સ્થાપન કર્યાં છે. મૂં નાં શ્રીઅજિતનાથ ભગવાન ઉપર વિં સં ૧૬૦૬ નો લેખ છે.

આ મંદિરની દેખરેખ અને નિભાવ-ખર્ચ નીતોડા, ભાવરી, ધનારી વગેરે ગામો તરફથી ચાલે છે.

અહીં ઉપાશ્રય, ધર્મશાળા કે શ્રાવકનું એકે ઘર નથી.

૮૦. ખાખરવાડા

નાનરવાડાથી દક્ષિણ દિશામાં ૧ માઈલ અને રોહિડા-રોડ (સરૂપગંજ) સ્ટેશનથી પશ્ચિમમાં ૨ માઈલ દૂર “ખાખરવાડા” નામનું ગામ આવે છે.

આ ગામમાં દેરાસર, ઉપાશ્રય કે ધર્મશાળા નથી. પોરવાડ શ્રાવકોનાં ૫ ઘરો છે.

૮૧. ભાવરી

ખાખરવાડાથી પૂર્વમાં ૧ માઈલ અને રોહિડારોડ (સરૂપગંજ) સ્ટેશનથી પશ્ચિમમાં ૧ માઈલ દૂર “ભાવરી” નામનું ગામ આવે છે. આ ગામ ચિરોહી રાજ્યના હાથ-ખરચની તહેસીલનું છે.

શ્રીવાસુપૂજ્ય ભગ્નું મંદિર :

મૂળ નામ શ્રીવાસુપૂજ્ય ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર છે. મૂળ નામ સહિત આરસની ૩ મૂર્તિઓ મૂળગભારામાં છે અને એક બહારના ગોખલામાં છે અને ધાતુની પંચતીર્થ વગેરે નાની મૂર્તિઓ ૭ છે.

મૂળગભારો, સભામંડપ, ભમતી, શૃંગારચોકી અને શિખર સહિત આ મંદિર બંધાયેલું છે. ભીંતોમાં કે મૂર્તિઓ પર ખાસ લેખ નથી. કેવળ ત્રણ મૂર્તિઓ પર થોડા થોડા અક્ષરો છે. પણ તે વંચાતા નથી.

૮૨. રોહિડારોડ (સરૂપગંજ)

ભાવરીથી પૂર્વમાં ૧ માઈલ દૂર “રોહિડારોડ” નામનું સ્ટેશન આવેલું છે. આ સ્ટેશનનું નામ પાછળથી “સરૂપગંજ” રાખવામાં આવ્યું છે. આ સ્ટેશન ઉપર થોડાંક વર્ષોથી ગામ વસ્યું છે અને બજાર વગેરે થયું છે. તેમાં જૈન શ્રાવકોની ૫-૭ દુકાનો છે. અહીં દેરાસર, ઉપાશ્રય, ધર્મશાળા વગેરે કંઈ જ નથી.

૮૩. વાસા

રોહિડારોડ (સરૂપગંજ) સ્ટેશનથી અગ્નિખૂણામાં ૪ માઈલ દૂર “વાસા” નામનું ગામ આવે છે. આ ગામ ભાવરી-હાથખરચ તહેસીલમાં છે.

શ્રીઆદીશ્વર ભઠું મંદિર :

અહીં મૂળ નાગ શ્રીઆદીશ્વર પ્રભુનું બે માળનું મંદિર છે. ગર્ભાગાર તથા તેની બહાર સભામંડપ અને ફરતી ભમતી છે. ભમતીમાં કૂવો અને થોડા ભાગમાં મકાન બનેલ છે.

નીચેના માળમાં મૂળ નાગ સાથે આરસની મૂર્તિઓ ૩ છે. જમણી બાજુની ભીંતમાં આરસના સુંદર કણ્ણીવાળા પરિકરનો ઉપરનો ભાગ અને તેની નીચે એક જ સરખા આરસના ત્રણ કાઉસગિયા લગાવેલા છે. બહારના એક ગોખલામાં શ્યામ આરસના તોરણનો દુકડો રાખેલો છે. તેમાં ભગવાનની એક બેઠેલી મૂર્તિ છે.

ઉપરના માળમાં ચૌમુખી તરીકે ચાર નાની આરસની મૂર્તિઓ છે. પાર્શ્વનાથ ભગવાનની એક મૂર્તિ ખંડિત છે. બંને માળમાં થઈને ધાતુની ચોવિંશી-પંચતીર્થી વગેરે કુલ ૩૨ મૂર્તિઓ છે. તેમાં ૨-૩ મૂર્તિઓ ખંડિત છે અને પરિકરમાં વચ્ચે મૂળ નાં નથી. આ મંદિરની પ્રતિષ્ઠાની સાલ-મિતિની કોઈને ખબર નથી. લગભગ સો વર્ષનું આ દેરાસર જણાય છે.

જૈન મંદિરને બદલે જગદીશ મંદિર :

આ મંદિરથી પૂર્વ દિશામાં નજીકમાં જ એક પ્રાચીન ખૂબ ઊંચા ચોતરા ઉપર શિખરબાંધી મંદિર છે. તેનો મૂળ-ગભારો અને શિખર હજી બરાબર સાબૂત છે. સભામંડપનો કેટલોક ભાગ અને મુખ્ય દરવાજો પડી ગયેલ છે. આ મંદિરની ભીંતો ઈંટોની તથા શિખર પણ ઈંટોનું છે પણ શિખર પર ચૂનામાં ઘણી કોરણી કરેલી છે. મૂળગભારામાં પળાસણ બનેલું છે. ગભાગારના મુખ્ય દરવાજાના ઉત્તરંગાના વચ્ચેના ભાગમાં મંગળમૂર્તિ તરીકે શ્રીતીર્થંકર ભગવાનની મૂર્તિ કોતરેલી છે. એટલે આ ખાસ જૈન મંદિર જ હતું. ગાંધણી અને ઘાટ પણ જૈન મંદિર જેવા જ છે; પણ અત્યારે તેમાં શિવલિંગ અને પાર્વતીની મૂર્તિ છે; એટલે તે શિવાલય બની ગયેલું છે. તેને લોકો જગદીશનું મંદિર કહે છે.

આ મંદિર લગભગ પાંચસો-સાતસો વર્ષ પહેલાંનું બનેલું જણાય છે. અહીંના લોકોમાં એવી વાત પ્રસિદ્ધ છે

૧ મહામહોપાધ્યાય પં. ગૌરીશંકર ઝોઝાજી પણ પોતાના સિરોહી રાજ્યના દિનિદાસ નામના ગ્રંથમાં લખે છે કે-“આ જૈન મંદિર હતું પણ બ્રાહ્મણોએ તેમાં શિવલિંગની સ્થાપના કરી દીધી છે.”

કે:—આ મંદિર જૈનોનું બંધાઈને તૈયાર થયું, પળાસણુ તૈયાર થયું, ફરશ બાંધવાની બાકી હતી અને કેવળ પ્રતિષ્ઠા જ કરવાની હતી તે અરસામાં અહીં બ્રાહ્મણોનું વધારે જોર હોવાથી તેઓએ આ મંદિરમાં જગરજસ્તીથી શિવલિંગ પધરાવી દીધું. અત્યારે પણ અહીં બ્રાહ્મણોનાં ૧૫૦ ઘરો વિદ્યમાન છે.

ગામના પશ્ચિમ તરફના ઝાંપામાં એક સૂર્યનારાયણનું પ્રાચીન અને મોટું મંદિર છે તેમાં સં. ૧૨૬૧ નો ટૂંકો લેખ છે. એટલે તે વખતનું અથવા તે પહેલાંનું આ મંદિર હોવું જોઈએ. કદાચ એટલું જ જૂનું આ જૈન મંદિર (હાલનું શિવાલય) હોય.

સૂર્યનારાયણના મંદિરની નજીકમાં બ્રાહ્મણ ધર્મશાળા અને બ્રાહ્મણ પાઠશાળા છે. તેની નજીકમાં એક મોટી લગભગ બસો-ત્રણસો વરસની જૂની વાવ છે. આખા ગામના લોકો તેનું પાણી પીએ છે.

અહીં શ્રાવકોનાં ૪૫ ઘરો છે. ઉપાશ્રય ૧ છે. ધર્મશાળા (ભોજનશાળા) મહાજનની નવી બને છે પણ અહીં બે તડ હોવાથી તકરારને લીધે કામ અધુરું રહી ગયું છે.

કાળાગરા :

અહીંથી બે માઈલ દૂર “ કાળાગરા ” નામનું પ્રાચીન ગામ હતું અને તેમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ લગ્નનું પ્રાચીન મંદિર હતું. અત્યારે તે ગામ અને મંદિરનો કંઈ જ અંશ બચ્યો નથી. માત્ર ક્યાંઈ ક્યાંઈ ઘરોનાં ખંડિયરોનાં નિશાન જોવાય છે.

અહીંથી વિ. સં. ૧૩૦૦ નો એક શિલાલેખ મળી આવ્યો છે. પણ અમે ત્યાં ગયા નહોતા તેથી ઉતારી શક્યા

નથી. એ લેખ પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ ભા. ૨ માં લેખ નં. ૪૨૬ માં છે. તે લેખની મિતિ સં ૧૩૦૦ ના ન્યેષ્ઠ સુદિ ૧૦ ને સોમવારની છે. તે વખતે ચંદ્રાવતીમાં મહારાજા-ધિરાજ આદ્યહુસિંહ રાજ્ય કરતા હતા. તેનું પ્રધાનપણું મહંં ખેતા કરતા હતા.

પછીની હકીકત નષ્ટ થઈ ગઈ છે પરંતુ એટલું જણાય છે કે, મહંં ખેતાએ “કાલાગરા” ગામમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ દેવ માટે કંઈક ભેટ આપવા માટે શાસન લખી આપ્યું છે.^૧

મ. મ. પં. ગૌરીશંકર ઓઝાજી કહે છે કે,^૨ “આ આદ્યહુસિંહ કયા વંશનો હતો તે બાબતમાં શિક્ષાલેખમાં કંઈ પણ જણાવ્યું નથી. આવી સ્થિતિમાં એ જ અનુમાન થઈ શકે છે કે, આદ્યહુસિંહ યા તો કૃષ્ણરાજનો પુત્ર હશે અને તેના પછી કૃષ્ણરાજના બીજા પુત્ર પ્રતાપસિંહે તે રાજ્ય મેળવ્યું હોય, જેથી મોટા ભાઈનું નામ છોડી દઈ પ્રતાપસિંહને તેના પિતા સાથે જોડી દેવામાં આવ્યો હોય. અને જો આદ્યહુસિંહ (પરમારથી) કોઈ બીજા જ વંશનો હોય તો એમ માનવું પડશે કે તેણે કાન્હડદેવ અથવા તેના પુત્ર પાસેથી ચંદ્રાવતી પડાવી લીધી હશે.

“એક બીજો લેખ સં ૧૩૨૦ નો અબરી ગામથી મળ્યો છે: જેમાં મહારાજાધિરાજ અર્જુનદેવનું નામ છે. તેમાં અર્જુનદેવના વંશનો કંઈ જ પરિચય આપ્યો નથી. સંભવ છે કે અર્જુનદેવ ઉક્ત નામનો બધેલ (વાઘેલા) રાજા

૧ પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ ભા. ૨. પૃ. ૨૮૬

૨ બુઓ સિરોહી રાજ્યના ઇતિહાસ પૃ. ૧૫૪ પરની ટિપ્પણી.

હોય. જો આ બધેલ ન હોય તો આપણે એ જ માનવું પડશે કે, તે ઉપર્યુક્ત આદ્યહણસિંહનો ઉત્તરાધિકારી હશે અને તેની પછી પ્રતાપસિંહ ચંદ્રાવતીનો રાજા થયો હશે. જ્યાં સુધી બીજા લેખોથી ઉક્ત બંને રાજાઓના વંશનો નિષ્ણય ન થાય ત્યાં સુધી નિશ્ચિતરૂપે કંઈ પણ કહી શકાય નહિ; પરંતુ એટલું નિશ્ચિત છે કે તેઓ આ દેશના રાજા હતા, પછી તે પરમાર હોય કે અન્ય વંશના.”

૮૪. રોહિડા

વાસાથી નૈર્ઋત્યખૂણામાં ૧૫ માઈલ અને રોહિડારોડ (સરપગંજ) સ્ટેશનથી અગ્નિખૂણામાં ૩૫ માઈલ દૂર “રોહિડા” નામનું ગામ આવે છે. અહીં તહેસીલ છે. આ કસબો પહેલાં આબાદ હતો, એવું આસપાસ પડેલાં ખંડિયેરોનાં નિશાનોથી જણાય છે.

(૧) પાર્શ્વનાથ ભઠંગું મંદિર:

અહીં મૂળ નામ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું પંચાયતી મંદિર છે. આ દેરાસર મૂળગભારો, ગૂઢમંડપ, નવચોકીઓ, સભામંડપ, ગુંગારચોકી, ભમતીનો કોટ અને શિખર યુક્ત છે. મંદિર વિશાળ છે.

સભામંડપની બંને બાજુએ એક એક શિખરબાંધી દેરું છે, દેરાસરની ડાબી બાજુના મકાનમાં દૂધો, નહાવાનું ગરમ પાણી અને પૂજનાં કપડાં મોટેનું મકાન છે. સાથે એક નાનો બગીચો પણ છે.

જમણી ણાળુના દેરામાં મૂં નાં શ્રીનેમિનાથ ભં આદિ આરસની મૂર્તિઓ ૩ અને ડાબી ણાળુના દેરામાં મૂં નાં શ્રીમહાવીરવામી વગેરે આરસની મૂર્તિઓ ૩ છે. મુખ્ય મંદિરના મૂળગભારા અને ગૂઢમંડપમાં મળીને આરસની મૂર્તિઓ ૭ છે. નવચોકીના જમણા હાથ તરફના ગોખલામાં પદ્માવતીદેવીની મૂર્તિના ઉપરના ભાગમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભંની નાની મૂર્તિ કોતરેલી છે. ત્રણ ગભારામાં કુલે ધાતુની ચોવિશીઓ વગેરે ૪૬ મૂર્તિઓ છે. તે ઉપરાંત ચાંદીની ચોવિશીઓ ૫ અને ચાંદીની પાર્શ્વનાથ ભંની એકલમૂર્તિ નાની ૧ નવી થયેલી છે. આ આખા મંદિરની પ્રતિષ્ઠા સં ૧૬૫૮ ના માહ શુદ્ધિ ૧૩ ને ગુરુવારે થઈ છે. અને આ મંદિરનો પાયો સં ૧૬૫૦ માં નંખાયો હતો.

(૨) શ્રીઆદીશ્વર ભંનું મંદિર:

બીળું મંદિર મૂં નાં શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું છે. આ બે માળનું મંદિર રોહિડાવાળા મૂતા રાયચંદ નથમલ-જીએ પોતાના ખર્ચથી બંધાવીને તેની પ્રતિષ્ઠા સં ૧૬૫૬ ના માહ શુદ્ધિ ૫ ના દિવસે કરાવી છે.

આ મંદિરના નીચેના માળમાં મૂં નાં સહિત આરસની મૂર્તિઓ ૬ છે અને એક શ્યામવર્ણની આરસની મૂર્તિ ૧ છે. આ શ્યામ મૂર્તિ રોહિડાથી ઇશાન બ્રહ્મામાં ત્રણેક માઈલ દૂર “વાલોરીયું” ગામ છે, તેની પાસેની કેદાર-નાથની નદીમાંથી નીકળેલી છે. પૂજારી રઘુવીર, જે હાલમાં અહીંનો પૂજારી છે, તેણે લાવીને અહીં પધરાવી છે. આ આરસની મૂર્તિ ત્રિતીર્થીના પરિકરચુકત છે વચ્ચે મૂં નાં

અને આસપાસ બે કાઉસગિયા છે. ચાંદીની ચોવિંશી ૧ નવી છે અને ધાતુની પંચતીર્થીઓ વગેરે કુલે ૪ મૂર્તિઓ છે તથા ધાતુની ચાર નાની એકલમૂર્તિઓ અને એક ચાંદીની પંચતીર્થી—એમ પાંચ મૂર્તિઓ ધનારીવાળા ઉત્તમવિજયજી ચતિની છે.

આ મંદિરના મૂળ નામ થી જમાણી બાબુએ જે મૂર્તિ વિરાજમાન છે, તે સંપૂર્ણ ઘડાયેલી નથી. ખાલી મૂર્તિનો આકાર કરેલો છે. આ મૂર્તિ રોહિડા ગામના કોઈ દૂધા કે વાવડીમાંથી નીકળેલી, તેના પર ટાંકણું ચડાવ્યાં પરંતુ ચાટ્યાં નહિ અને ટાંકણું ચડાવતી વખતે તેમાંથી દૂધ અને લોહીની ધારા થઈ; તેથી ટાંકણું ચડાવવાં બંધ રાખીને એ મૂર્તિ એમ ને એમ જ પૂરી ઘડ્યા વિના જ રાખેલી, તે અહીં પધરાવી છે—એવી દંતકથા ચાલે છે. લોકોમાં આ મૂર્તિની પૂજા-માન્યતા વિશેષ છે.

આરસની પદ્માવતી દેવીની મૂર્તિ એક છે. તેના ઉપર ભગવાનની ૫ બેડી મૂર્તિઓ કોતરેલી છે. અંગિકાદેવીની મૂર્તિ ૧ છે.

ઉપરના માળમાં આરસની સુંદર શિખરબાંધી દેરીમાં ચૌમુખજી તરીકે આરસની ૪ મૂર્તિઓ છે.

આ મંદિર મૂળગભારો, તેની બહાર મંડપ તરીકે ચોકી, ભમતી, કોટ અને શૃંગારચોકીયુક્ત બનેલું છે. તેના ઉપર નાનું પથ્થુ આરસનું એક શિખર બંધાવેલું છે. આ મંદિરના પાછળના ભાગમાં નાનું મકાન અને ચોક છે.

(૩) બ્રાહ્મણવાડજીનું મંદિર:

ઉપર્યુકત મૂતા રાયચંદજી નથમલજીએ જ પોતાના બગીચાની અંદર મૂળ નાં શ્રીમહાવીરસ્વામી લગવાનનું મંદિર બંધાવ્યું છે. આ મંદિરના મૂળગભારા ઉપર નાનું શિખર છે. ભમતીમાં ચાર નાની નાની દેરીઓ છે, તેમાં ચારસની એક એક મૂર્તિ છે. આ મંદિર શ્રીબ્રાહ્મણવાડજીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. મૂળગભારા અને ચાર દેરીઓ હોવાથી તેને પંચતીર્થી તરીકે પણ ગણે છે. તેમાંની એક દેરીમાં શ્રીકેશરિયાજીની મૂર્તિ છે.

મૂળગભારા અને દેરીઓમાં કુલે ચારસની ૭ મૂર્તિઓ છે અને બહાર એક નાના ચૌમુખજી છે. તે એક જ પથ્થરમાં ઘડેલા છે. ધાતુની ચોવિંશીઓ ૨ અને નાની એકલ-મૂર્તિઓ ૨ છે. સભામંડપના એક ખૂણામાં એક દેરીમાં અંબાજીની મૂર્તિ છે. તે જૈન માન્યતા પ્રમાણેની બનેલી નથી. આ દેરાગરની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૮૬૩ ના વૈશાખ સુદિ ૬ ને સોમવારે થઈ છે.

બગીચાના એક ખૂણામાં અરટ-ફૂલો અવાડો છે. તેની પાસે એક મહાદેવનું શિવાલય એ જ મૂતાજીએ બંધાવીને બ્રાહ્મણવાડજી સાથે જ તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી છે. અહીં કેટલીક મૂર્તિઓ અજારીથી લાવવામાં આવી છે.

અહીંનાં કેટલાંક બીજાં સ્થાનો x :

“ગામની પૂર્વ દિશામાં “રાજેશ્વર” નામક શિવમંદિર છે; જે પરમાર રાજા ધારાવર્ષના સમયે બનેલું હતું. આ

x સિરોહી રાજ્યના ઇતિહાસ પૃ. ૩૩ ઉપરથી.

મંદિરની પાસે એ જ સમયની બનેલી એક વાવડી છે. આનો થોડાં વર્ષો પહેલાં જીર્ણોદ્ધાર થયો છે. જીર્ણોદ્ધારના સમયે તેમાંથી ધારાવર્ષ રાખના સમયનો એક શિલાલેખ નીકળ્યો હતો, પરંતુ તેનો ઉપરનો ભાગ તૂટી જવાથી સંવતનો અંક આલ્યો ગયો હતો.

“ રાજેશ્વરના મંદિરથી પશ્ચિમ દિશામાં ગામની દક્ષિણી સીમા પર રામચંદ્રનું મંદિર છે. જેમાં અત્યારે વિષ્ણુની મૂર્તિ સ્થાપન કરેલી છે. પરંતુ પહેલાં આ સૂર્યમંદિર હતું; કેમકે તેની પરકમ્મામાં પાછળ (પશ્ચિમ)ના ગોખલામાં સૂર્યની મૂર્તિ હજી સુધી વિદ્યમાન છે; જે આને સૂર્યનું મંદિર હોવાનું પ્રગટ કરે છે. ૫૦-૬૦ વર્ષો પૂર્વે એક સાધુએ આની મરમત કરાવી હતી તથા મંદિરની આગ-પાસ મકાન અને ધર્મશાળા બંધાવી હતી. અહીં પરમાર રાજા ધારાવર્ષના સમય વિ. સં. ૧૨૭૧ નો એક શિલાલેખ છે; જેને કોઈકે તોડીને ચાર ટુકડા કરી નાંખ્યા છે.

“ આ મંદિરે શિવાય સુગ્રીવ અને સોમનાથનું શિવાલય તથા લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર અને રાણેશ્વરી નામક દેવનું મંદિર પણ છે. ”

૮૫. ભૂલા

રોહિડાથી અગ્નિખૂણામાં ૪ માઈલ અને રોહિડારોડ (સરૂપગંજ) સ્ટેશનથી અગ્નિખૂણામાં ૮ માઈલ દૂર “ ભૂલા ” નામનું ગામ આવે છે. આ ગામ રોહિડા તહેસીલમાં છે.

કોટડા છાવણીના રસ્તા તરફ આ ગામ આવે છે પણ તે પહેલાં એ એક મોટી નગરી હતી-એમ કહેવાય છે. તેની પાસેના ખેતરમાં આરસની ૨૩ જિનમૂર્તિઓ નીકળેલી હતી. તે બધી રોહિડાના ઉપાધ્યયમાં લાવીને મૂકી હતી. પંચી રોહિડામાં શિખરબંધી મંદિર થતાં તે બધી તેમાં જ પધરાવવામાં આવી છે. થોડીક મૂર્તિઓ બહાર ગામ પણ આપી છે.

નદીની એક બાજુએ ભૂલા અને બીજી બાજુએ સદાક્ષના ગરાસિયા વગેરેનાં ઝુંપડાં છે.

અહીં ધ્રાવકનાં ઘર, ઉપાધ્યય કે દેરાસર નથી.

અહીંથી અમે પાછા રોહિડા આવ્યા.

૮૬. વાટેડા

રોહિડાથી નૈઋત્યખૂણામાં ૧૫ માઈલ દૂર “વાટેડા” નામનું ગામ આવેલું છે. સિરોહી રાજ્યના પાડોશના તાલુકા-દારનું આ ગામ છે.

શ્રીશાંતિનાથ ભૃગુ મંદિર :

અહીં મૂળ નામ શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી પ્રાચીન મંદિર છે. મૂળ નામ ના પરિકરની ગાદી ઉપર સં ૧૧૭૧નો પ્રાચીન લિપિમાં લેખ છે. તેમાં “વીરનાથની પ્રતિમા કરાવી” એવો ઉલ્લેખ છે. આ લેખથી અહીં પહેલાં ભગવાન મહાવીર સ્વામીનું મંદિર હતું પરંતુ પાછળથી જીર્ણોદ્ધાર સમયે એ જ પ્રાચીન પરિકરમાં મૂળનાયક તરીકે શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની સ્થાપના કરી હશે; એમ જણાય છે.

શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની મૂર્તિ પણ પંચતીર્થીના સુંદર પ્રાચીન પરિકરયુક્ત છે. અહીંની ધાતુની નાની મૂર્તિ ઉપર સં ૧૩૯૬ નો અને ધાતુની પંચતીર્થી ઉપર સં ૧૪૯૦ નો લેખ છે.

આ મંદિરમાં આરસની કુલ મૂર્તિઓ ૩ છે અને અને ધાતુની પંચતીર્થીઓ ૨ છે.

આ મંદિરની ફરીથી સં ૧૬૦૩ માં પ્રતિષ્ઠા થઈ ત્યારે અહીં શ્રાવકોનાં ૮૦ ઘરો હતાં. ત્યાર પછી આજ સુધી વસ્તી ઘટતી જ આવી છે. સં ૧૬૭૬ માં ધ્વજદંડની પ્રતિષ્ઠા થઈ ત્યાર પછી પણ જૈન લોકોની વસ્તી ઘટતી જ રહી છે. અત્યારે અહીં પોરવાડ શ્રાવકોનાં ૭ ઘરો છે.

અહીં નાનો પણ બે માળનો એક ઉપાશ્રય ગામના પ્રમાણમાં ઠીક છે પણ તેને સુધરાવવાની ખાસ જરૂર છે.

રસ્તાઓ :

રોહિડાથી અગ્નિખૂણામાં સનવાડા ૧ માઈલ અને સનવાડાથી ભૂલા ૩ માઈલ થાય છે. રોહિડાથી નૈઋત્ય ખૂણામાં ૧૧૧ માઈલ દૂર વાટેડા અને વાટેડાથી પૂર્વ દિશામાં સનવાડા ૨ માઈલ થાય છે.

રોહિડા ગામથી કોટડાની છાવણી સુધીનો રસ્તો ચાલુ છે. પહાડી પ્રદેશ અને નાળ^૧ હોવા છતાં ગાડા રસ્તો છે.

૧. બંને તરફ જંગી જંગલ પર્વત શ્રેણીઓની વચ્ચેની ખીણમાં—ધણા જ નીચાણ ભાગમાં ગાડા માર્ગ જેટલો જ ફક્ત માર્ગ હોય તેને મારવાડ—મેવાડમાં “ નાળ ” કહે છે.

સણવાડાથી પ્રહાડી પ્રદેશ શરૂ થાય છે. રસ્તામાં એકે સારું—સારી વસ્તીવાળું ગામ આવતું નથી. જ્યાં ગામ આવે છે ત્યાં વિશેષ કરીને બીલ-ગરાસિયાનાં છૂટાંછવાયાં છાપરાં આવે છે. ઝાડીભર્યું જંગલ અને પહાડોથી છવાયેલો આ પ્રદેશ રમણીય લાગે છે પણ ચોર-ડાકુઓનો વિશેષ ત્રાસ છે, તેથી વોળાવો લીધા સિવાય જઈ શકાતું નથી.

કોટડાની છાવણીથી ખેરવાડાની છાવણી સુધીનો રસ્તો પણ એવા જ વિકટ છે. ચારે તરફ પર્વતશ્રેણિઓ, ઝાડી, જંગલ, નાળાં, ઝરણાં વચ્ચેથી આ રસ્તો નીકળે છે. પણ ગાડું કે બીજું કંઈ વાહન સારી રીતે ચાલી શકે એવી રીતે રસ્તા સાફ કરાવીને રસ્તાની બંને બાજુએ નિશાની તરીકે નાના નાના પથ્થરો મૂકેલા છે. તેથી અજાણ્યો માણસ પણ એ રસ્તે રસ્તે ચાલ્યો જાય તો ઠેકાણે પહોંચી જાય ખરો.

રોહિડા કે વાટેડા છોડ્યા પછી કોટડા અને કોટડા છોડ્યા પછી ખેરવાડાની છાવણીએ આવીએ ત્યારે જ સારી વસ્તીવાળું ગામ જોવામાં આવે છે. ખેરવાડાની છાવણીથી શ્રીકેશરિયાજી સુધીની અને શ્રીકેશરિયાજીથી ઉદયપુર સુધીની પાટી સડક છે.

૮૭. કાછોલી

વાટેડાથી વાયવ્ય ખૂણામાં જાા માર્ગલ અને રોહિડા સ્ટેશનથી નૈર્ઋત્ય ખૂણામાં ડા માર્ગલ દૂર “કાછોલી” નામનું ગામ આવે છે.

શ્રીપાર્શ્વનાથ લગ્ન મંદિર :

અહીં મૂં નાં શ્રીપાર્શ્વનાથ લગ્નનાનું એક મંદિર છે. આ મંદિર, મૂળગભારો, ગૃહમંડપ, છયોડી, સલામંડપ, શૃંગારચોડી અને કોટથી યુક્ત સુંદર અને પ્રાચીન છે. મૂં નાં ના પરિકરની ગાદીની નીચે મં ૧૩૪૩નો લેખ છે. એકતીથીનું આ પરિકર સુંદર અને પ્રાચીન છે. પાષાણની જિનમૂર્તિ ૬, ધાતુની ચોવિંશી ૧, ધાતુની પંચતીર્થ ૧ અને યક્ષ—યક્ષિણીની મૂર્તિઓ ૩ છે.

આ ગામના નામ માટે કહેવાય છે કે, કચ્છના રાવે અહીં આવીને આ ગામ વસાવ્યું હોવાથી તેનું નામ “કાછોલી” પડ્યું છે.

અહીં પોરવાડનાં ૪૭ અને ઓશવાલનાં ૩—મળીને ૫૦ ઘરો શ્રાવકોનાં છે. ઉપાશ્રય ૨ અને એક કબૂતરખાતાનું મકાન છે.

અસપરા :

આ ગામથી લગભગ ૪ માઈલ દૂર “અસપરા” નામનું ગામ છે. ત્યાં શ્રાવકોનાં ઘર કે ધર્મશાળા નથી. એક અગ્રવાલ મોદીની દુકાન છે. અહીંથી આખું ઉપર જવું હોય તો ચાર કોશ પહોંચી રસ્તે પહોંચમાં જવાથી અગ્રવાલ જવાય છે. આ રસ્તે ચોડીદાર અને ભોમિયો લીધા સિવાય જવું નહીં.

૮૮. સાંગવાડા જૂનું)

કાછોલીથી દક્ષિણમાં ૨૧ ગાઉ અને ભીમાણા સ્ટેશનથી ઉત્તરમાં ૧૧૧ માઈલ દૂર “સાંગવાડા” નામનું ગામ આવે છે.

ખંડિત જિનમંદિર :

અહીં જે એક જૂનું મંદિર હતું તે પડી ગયું છે. પથ્થરનું ઘણું કામ હજી ઉભું છે. આ ગામ ઉત્તર ધર્મને કાર્મિક દૂર વસ્યું છે. અહીં શ્રાવકનાં ઘર, ઉપાશ્રય વગેરે કંઈ નથી.

૮૯. ભીમાણા

સાંગવાડાથી અગ્નિ જૂણામાં ૨૫ માઈલ દૂર “ભીમાણા” નામનું ગામ આવે છે અને અહીંથી ભીમાણા સ્ટેશન પશ્ચિમ દિશામાં ૧૧ માઈલ દૂર છે. આ ગામ રોહિડા તહેસીલમાં છે.

શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામી ભઠનું મંદિર :

અહીં એક જિનમંદિર છે. તેમાં મૂળ નામ શ્રીમુનિસુવ્રત સ્વામીની પંચતીર્થના પરિકરયુક્ત મંદિર અને પ્રાચીન મૂર્તિ છે. અહીં કુલ જિનગિંબ ૧૮ અને એક નાના કાઉસ-ગિયા (પરિકરમાંથી છૂટા પડી ગયેલા) છે. આ મૂર્તિઓમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ ૧ ફૂટની છે. આ મૂર્તિની આકૃતિ સાધારણ અને પથ્થર ડાઘીલો છે. પણ ખંડિત નથી.

આ મંદિર મૂળગભારો, ગૂઢમંડપ, છયોડી, સભામંડપ શૃંગારચોકી, અને કોટ યુક્ત છે.

અહીં પૌરવાડ શ્રાવકનાં ૪ ઘરો છે. ધર્મશાળા કે ઉપાશ્રય નથી. ગામમાં બે તડ છે.

૯૦. તુરંગી

ભીમાણથી દક્ષિણ દિશામાં ૧ માઈલ અને ભીમાણ સ્ટેશનથી ઈશાન ખૂણામાં ૨ માઈલ દૂર “તુરંગી” નામનું ગામ આવે છે.

ખંડિત પડેલું જૈનમંદિર :

અહીં એક જૈનમંદિર પડી ગયેલું છે. આ મંદિર મૂળ ગભારો, ગૂઢમંડપ, છ ચોકીઓ, સભામંડપ, શૃંગારચોકી અને લમતીના કોટ સહિત શિખરખંધી બનેલું હતું. અત્યારે શિખર, મૂળગભારો, ગૂઢમંડપ, છ ચોકીઓ અને તેના ઉપરના ગુમ્મતો હજી સાખૂત બિભેલા છે. શૃંગારચોકીના મુખ્ય દરવાજા બહારનાં પગથિયાં, તેની બંને બાજુએ ઓટલા વગેરે પણ મોજુદ છે. સભામંડપ સાવ પડી ગયો છે તથા ગઢનો ઘણો ખરો ભાગ પડી ગયો છે.

મૂળગભારામાં આરસનું પ્રાચીન પંચતીર્થવાળું પરિકર છે. તેમાંના બંને કાઉસગિયા કોઈએ ખંડિત કરી નાંખ્યા છે. તથા ઉપરના ભાગમાંથી છત્ર વગેરે તોડી નાંખ્યું છે. મૂળનાયકજીની મૂર્તિ વગેરે પણ કોઈએ ખંડિત કરી નાંખી હતી. તે થોડાં વર્ષો પહેલાં રોહિડાના કોઈ શ્રાવકોએ ત્યાં જ મંદિરની જમીનમાં ભંડારી દીધી છે. મંદિરના બે દરવાજા સાખૂત બિભેલા છે. તે કેવી રીતે ઉતારી શકાશે ? મુખ્ય પ્રવેશ દ્વારનો દરવાજો ઉતારી શકાય તેવા છે. પણ તે સાધારણ છે. બેમાં ય મંગલમૂર્તિ નથી.

મૂંનાં ની મૂર્તિ ઉપર કદાચ લેખ હશે. કેમકે પરિકરની ગાદીના ધર્મચક્રની નીચેના ભાગમાં વચલા એક

હાંસિયા ઉપર પ્રારંભથી અધૂરો લેખ ખોદેલો છે. અંતમાં મંગલં મહાશ્રી લખેલું છે એટલે અંતનો ભાગ પૂરો છે. લેખ મોટો હોવો જોઈએ. પણ પ્રારંભનો ભાગ નથી. લિપિ પ્રાચીન એટલે ૧૧-૧૨ મી શતાબ્દની જણાય છે. બીજા કોઈ લેખો ભેળામાં આવ્યા નથી. મંદિર પણ એટલું પ્રાચીન હશે.

મંદિરની બધી દીવાલો તથા શિખર પણ ઈંટોનું બનેલું છે. બાકી છયોદીઓ, સભામંડપ અને બારશાખ, સ્તંભો, તોરણો, પાટડા વગેરે પથ્થરના બનેલા છે. મંદિરના બે દરવાજાના ઉતરંગામાં મંગળમૂર્તિ તરીકે કોઈની મૂર્તિ કોતરેલી નથી. પણ તે બંને ઉપર લંગ-ચોરસ ફૂલ કોતરેલું છે. રસ્તા પરના દરવાજા ઉપર કાંઈ પણ કોતર્યું નથી.

તુરંગીમાં શ્રાવકનું એક પણ ઘર નથી. ઉપાશ્રય જૈન ધર્મશાળા વગેરે કાંઈ નથી. તુરંગીથી આવેલા શ્રાવકોનાં ૧-૨ ઘર ભારજમાં, ૧-૨ રોહિડામાં અને કેટલાક અમદાવાદમાં રહે છે.

૯૧. ભારજ

તુરંગીથી નૈર્ઋત્ય ખૂણામાં ૧૫ માઈલ અને કીવરલી સ્ટેશનથી ઈશાન ખૂણામાં ૩ માઈલ તેમજ ભીમાણથી દક્ષિણમાં ૨ માઈલ “ભારજ” નામનું ગામ આવેલું છે. આ ગામ રોહિડા તહેસીલમાં છે.

શ્રીઆદીશ્વર ભગ્નું મંદિર :

અહીં મૂળનાં શ્રી આદીશ્વર ભગવાનનું પ્રાચીન મંદિર

છે. આ મંદિર પહાડની એક ઊંચી ટેકરી ઉપર પહાડની ઓથમાં આવેલું છે. નીચેથી લગભગ ૧૦૦ કદમ ચડતાં આ મંદિર આવે છે. નીચેથી મંદિર મુખી ઘાટ બાંધેલો છે. મૂંનાં ની મૂર્તિ અત્યંત મનોહર છે અને તેના ઉપર પંચતીર્થીનું પ્રાચીન પરિકર છે. એક મુંઢર નકશીભર્યું તોરણ હતું તે હાલમાં ગભારામાં ટાંધેલો લગાવતી વખતે કાઢી નાખ્યું છે. તેના ટુકડા બહાર પડ્યા છે, તે પ્રાચીન અને નકશીવાળું છે; તેથી તેને ચારી રીતે ફરીથી લગાડવું જોઈએ. તે માટે લલામણ કરી હતી.

. આ મંદિર, મૂળગભારો, ગૂઢમંડપ, છ ચોકીઓ, સભા-મંડપ, શૃંગારચોકી, અને કોટ વગેરેથી યુક્ત છે.

આ મંદિરમાં મૂંનાં ની મૂર્તિ ૧, પરિકર વિનાની મૂર્તિઓ ૩, અધૂરી ઘડેલી આરસની મૂર્તિ ૧, ધાતુની પંચતીર્થી ૧, અને ધાતુની એકલ નાની મૂર્તિ ૧ છે. પગલાં જોડી ૧ છે. મંદિરના દરવાજાથી જમણા હાથ તરફ ૩ ગોખલા અને ૬ દેરીઓ જૂની છે. ગોખલા અને દેરીઓ ખાલી છે. તેમાં ચાર દેરીઓ માથે સં ૧૫૦૦ તથા ૧૫૦૨ના લેખો છે. તેમાં પહેલાં લગવાન સ્થાપન કયા હતા. હાલમાં ઘણા વર્ષથી ખાલી છે. અત્યારે જીર્ણોદ્ધારનું કામ ચાલે છે.

ગૂઢમંડપમાં જવાનો મુખ્ય દરવાજો મકરાણુનો બનાવી હાલમાં જ નવો મુકાવ્યો છે. તેમાંની મંગલમૂર્તિની લાઈનમાં લગવાનની ૬ મૂર્તિઓ કોતરેલી છે.

અહીં પોરવાડ શ્રાવકનાં ૨૫ ઘરો છે. ૧ ઉપાશ્રય, ધર્મશાળા ૨, શુરાંસા (મહાત્મા-કુલગર)ની પોષાળ ૧ છે. તે ઘરખારી છે.

૯૨. કાસીંદ્રા (કાયંદ્રા)

ભારજીથી વાયવ્યજૂણામાં ૨૧૧ માઈલ, કીવરલી સ્ટે-
શનથી ઉત્તરમાં ૨૧ માઈલ અને ભીમાણા સ્ટેશનથી નૈર્ઋત્ય
જૂણામાં ૨૧ માઈલ દૂર “કાસીંદ્રા” નામનું ગામ આવે છે.
આ ગામ રોહિડા તહેસીલમાં છે.

શ્રીશાંતિનાથ ભઠું મંદિર :

અહીં મૂનાં શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું બાવન જિનાલય-
વાળું મંદિર છે. તેના ઘણા ભાગ તૂટી ગયો છે. મૂનાંની
મૂર્તિ મનોહર છે. તેમની નીચેની પરિકરની ગાદી નીચે
૧૨૩૪નો લેખ છે. મૂનાં ઉપર લાંછન નથી અને
મૂનાંની બંને બાજુએ બે ઈંદ્રો પરિકરમાંથી છૂટા પડી
ગયેલા સ્થાપન કરેલા છે.

ગૂઠમંડપમાં પગલાંની જોડ ૧ જમણા ગોખલામાં છે.
તેના પર સં ૦ ૧૫૬૬ નો લેખ છે. બાવન દેરીઓમાંથી
૧૮ નો છાંજીદ્વાર કરાવી કાયમ રાખી છે. બાકીની પડી
ગઈ છે.

અઠારમાંથી બે દેરીઓને માથે સં ૦ ૧૦૬૧ ના લેખો
છે. લિપિ પ્રાચીન છે અને તેમાં ચૂનો ભરાઈ ગયેલો હોવાથી
પણ વાંચવી મુશ્કેલ પડે તેમ છે. થોડા અક્ષરો ઘસાઈ ગયા
છે. બાકીનો લેખનો ભાગ સારી સ્થિતિમાં છે. લેખમાં
જણાવ્યું છે કે, “સં ૦ ૧૦૬૧માં પોરવાડ વામન શ્રેણીએ
આ જિનમંદિર બંધાવ્યું.” આથી આ ગામ તેથી થે પ્રાચીન
હોય એમ જણાય છે.

આ મંદિર મૂળગભારો, ગૂઢમંડપ, નવચોકી, સભામંડપ, ૧૮ દેરીઓ, કોટ, શૃંગારચોકી વગેરેથી યુક્ત છે.

અહીં એક બીજું પણ પ્રાચીન જૈન મંદિર હતું, જે પડી ગયેલું છે. તેના ઘણા પથ્થરો રોહિડા જૈનમંદિરમાં લગાવી દીધા છે.

પ્રાચીન શિલાલેખોમાં આ ગામનું નામ “કાસીદ્રા” મળે છે. આ ગામના નામ ઉપરથી જ “કાસદુદ્ગચ્છ” અસ્તિત્વમાં આવ્યો હતો.

અહીં પોરવાડ શ્રાવકોનાં ઘર ૨૦ છે. ઉપાશ્રય કે ધર્મ-શાળા વગેરે નથી.

બીજાં કેટલાંક સ્થાનો : *

“ગામથી દક્ષિણમાં “કાસેશ્વર” નામક શિવમંદિર અનુમાનતઃ આઠમી સદીની આસપાસનું બનેલું છે. જેને લોકો “કાશીવિશ્વેશ્વર” કહે છે. આ મંદિર અત્યારે ખંડિત સ્થિતિમાં છે. ઉક્ત મંદિરની આમે એક ચતુરસ્રસ્તંભ ઉપર ચાર પુરુષોની મૂર્તિઓ ખોદેલી છે; જેમનાં નામો તેના પર ખોદેલાં છે અને તે નવમી શતાબ્દની આસપાસની લિપિવાળાં છે.

“આ મંદિરની પાસે બે શિલાલેખોમાંથી એક સં. ૧૨૨૦નો પરમાર રાજા ધારાવર્ષના સમયનો, તથા બીજો વિ. સં. ૧૩૦૧નો, પડેલા છે.

* જૂઓ સિરોહી રાજ્યના ઇતિહાસ પૃ. ૩૬ ઉપરથી.

“ ગામથી પશ્ચિમ દિશામાં “અરુણેશ્વર” નામક પંચા-
યતન શિવાલય છે; જેના મુખ્ય મંદિરમાં એક વિશાળ
શિવની ત્રિમૂર્તિ છે. આવી મૂર્તિઓ ચિતોડના કિલ્લા ઉપર,
મુંગઈની સમીપ સમુદ્રની અંદર (ખેટમાં) ધારાપુરીની ગુફામાં
તથા અન્યત્ર ક્યાંઈ ક્યાંઈ જોવામાં આવી છે. પરંતુ આ
રાજ્યમાં આખુની ચારે તરફના પ્રદેશમાં આવી ત્રિમૂર્તિઓ?
કેટલીયે જગ્યાએ આજ સુધી વિદ્યમાન છે; જેનાથી અનુમાન
થાય છે કે, અહીં પ્રાચીન કાળમાં પાશુપત (શૈવ) સંપ્ર-
દાયની પ્રબળતા હોવી જોઈએ. જેટલી ત્રિમૂર્તિઓ અહીં
જોવામાં આવી છે તે ઘણીખરી ઉત્તમ રીતે બનેલી
છે અને ૧૧ મી શતાબ્દ પૂર્વની અનુમાન કરી શકાય છે.

૧ ત્રિમૂર્તિનાં ત્રણ મસ્તક હોવાના કારણે અહીંના લોકો ઘણી-
વાર એવી મૂર્તિને ત્રિકમળ (ત્રિવિક્રમ) ની મૂર્તિ કહ્યા કરે છે અને
કોઈકોઈ તો એને બ્રહ્માની મૂર્તિ પણ માને છે. પરંતુ આ ન ત્રિવિક્રમ
(વિષ્ણુ) ની મૂર્તિઓ છે કે ન બ્રહ્માની છે. આ મૂર્તિઓ શિવની જ
છે. શિવની મૂર્તિને ૬ હાથ, જટાસહિત ત્રણ મસ્તક અને ત્રણ
મુખ હોય છે; જેમાંથી એક રડતું મુખ હોય છે; જે શિવને ‘રુદ્ર’
રૂપે યતાવવાનું સૂચક છે. એના મધ્યના બે હાથમાં એકમાં બીજેરું
નામક ક્લ તથા બીજામાં માલા, જમણી તરફના બે હાથોમાં એકમાં
સર્પ અને બીજામાં ખરપર તેમજ ડાબી તરફના બે હાથોમાંથી
એકમાં પાતળા નાના દંડ જેવી કોઈ વસ્તુ અને બીજામાં ઢાલની
આકૃતિની કોઈ નાની સરખી ગોળ વસ્તુ બહુધા દેખવામાં આવે છે.
પાછળની બે વસ્તુઓ વાસ્તવમાં શું છે તે જાણવામાં આવ્યું નથી.
ત્રિમૂર્તિ વેદીની ઉપર, દીવાલની સાથે જોડાયેલી રહે છે અને તેમાં
છાતીથી કંઈક નીચે સુધીનો ભાગ જ હોય છે. પરંતુ કદ મોટું હોય
છે. ત્રિમૂર્તિની સામે બહુધા શિવલિંગ જોવામાં આવે છે.

“અહીં સૂર્ય આદિની કેટલીક મૂર્તિઓ આમતેમ પડેલી છે. આ પ્રાચીન સ્થાનનાં ખંડિયેરો બહુ દૂર સુધી દક્ષિ-ગોચર થાય છે.

“અહીં હિજરી સન ૫૭૪ (વિ. સં. ૧૨૩૫, ઈ. સ. ૧૧૭૮)માં સુલતાન શાહબુદ્દીન ગોરી ગુજરાતની રાજધાની અણહિલવાડ પાટણ પર ચઢાઈ કરવા જતાં ધાયલ થયેલો અને તેને હારીને પાછું ફરવું પડ્યું હતું. અહીં હિ. સન ૫૮૬ (વિ. સં. ૧૨૫૩, ઈ. સ. ૧૧૮૬)માં ગુજરાત પર ચઢાઈ કરનારા કુતબુદ્દીન ઐબકની સાથે લડાઈ થઈ; જેમાં ધારાવર્ષ વગેરે હારી ગયા હતા.”

આણુ ઉપર ચડવાના રસ્તા :

અહીંથી આણુ ઉપર ચઢવાનો રસ્તો છે. ૧ કોશ પહાડમાં ચાલવાથી છીપાબેરી ચોકી પાસે સડકે ચઢાય છે. ચોકીદારો લીધા વિના જવું નહીં.

અહીંથી વાયવ્ય ખૂણામાં ૧૧ માઈલ દૂર “કોટડા” નામનું ગામ આવે છે. અહીં ગ્રાવકનાં ઘર, ઉપાશ્રય કે દેરાસર કંઈ નથી. કોટડાથી પહાડી રસ્તે ૬ માઈલ જવાથી છીપાબેરી ચોકી અને આરણાની ચોકી વચ્ચે આણુ કેંપની સડક લેગા થવાય છે. ત્યાંથી આરણા થઈને દેલવાડા જવાય છે. આ રસ્તે ચોકીદાર અને ભોમિયો લીધા સિવાય જવું નહીં.

૯૩. આમથરા

કાસીદ્રાથી દક્ષિણમાં ૨૧ માઈલ અને કીવરલી સ્ટેશનથી પશ્ચિમમાં ૧ માઈલ દૂર “આમથરા” નામનું ગામ આવે.

છે. આ ગામ સાંતપુર તહેસીલમાં છે.

શ્રીઅજિતનાથ લગ્નું મંદિર :

અહીં મૂં નાં શ્રીઅજિતનાથ લગ્નું પ્રાચીન મંદિર છે. મૂં નાં ઉપર એકતીર્થીનું પ્રાચીન પરિકર છે પણ તે પર લેખ નથી. મૂં નાં ના ત્રિગડામાં મૂં નાં ના ડાળા હાથ તરફ શ્રીઆદિનાથ લગવાન અને જમણા હાથ તરફ(?)ની એમ બે મૂર્તિઓ સુંદર છે. તે બંને એક જોડીની ઊંચાઈ ૧'-૮૧"ના આંગળ અને પહોળાઈ ૧'-૩૧" આંગળ છે.

ગૂઢમંડપમાં સામે જ મોટી સુંદર સફેદ આરસની મૂર્તિઓ છે. તેમાં એકની નાસિકા અને બીજીનો હાથનો એક અંગુઠો ખંડિત છે. બંને એક જોડીની છે. તેના ઉપર સં ૦ ૧૫૧૫નો લેખ છે. તે બંનેની ઊંચાઈ લગલગ ૪૦ આંગળની હશે. બાકીની અંબિકાદેવી સાથેની બધી મૂર્તિઓ ખંડિત છે.

આ મંદિરમાં પાષાણની ૬ મૂર્તિઓ છે. તેમાં એક સાવ નાની મૂર્તિ પરિકર કે પટ્ટમાંથી જુદી પડી ગયેલી છે. છ ચોકીમાં ૧ ખંડિત મૂર્તિ છે. અંબિકાદેવીની મૂર્તિ ૨ છે. શ્રાવિકાની હાથ જોડીને ઊભેલી મૂર્તિ ૧, અને પરિકરના ટુકડા ૨ છે.

આ મંદિર મૂળગભારો, ગૂઢમંડપ, છચોકી, સભામંડપ, શૃંગારચોકી, શિખર, ૧૨ દેરીઓ અને ભમતીના કોટ વગેરેથી યુક્ત છે. દેરીઓ બધી ખાલી છે.

અહીં શ્રાવકનું ઘર એકે નથી. ધર્મશાળા કે ઉપાશ્રય પણ નથી. આ દેરાસરની દેખરેખ કીવરલીના શ્રાવકો રાખે છે. પૂજારી કીવરલીઘી આવીને પૂજા કરી જાય છે.

મંદિરમાં મરમ્મત અને ચક્ષુ-ટીલાં વગેરેની જરૂરત છે.

૯૪. કીવરલી

આમથરાથી દક્ષિણ દિશામાં ૦૧૧ માઈલ અને કીવરલી સ્ટેશનથી નૈર્ઋત્ય ખૂણામાં ૧૧ માઈલ દૂર “કીવરલી” નામનું ગામ આવે છે. આ ગામ સાંતપુર તહેસીલમાં છે.

શ્રીપાર્શ્વનાથ ભંડુ મંદિર :

અહીં મૂંનાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભંડુ પ્રાચીન મંદિર છે. આ મંદિર મૂળગભારે, ગૂઢમંડપ, છયોકી, શૃંગારચોકી, શિખર અને કોટથી યુક્ત છે. આ મંદિરમાં રંગમંડપ નથી.

મૂંનાં તથા (ત્રિગડાની) ખંને ગાબુની મૂર્તિઓ ઉપર સં ૧૬૦૩ના લેખો છે. એટલે ત્યાર પછી ફરી પ્રતિષ્ઠા વખતે આ મૂર્તિઓ બહાર ગામથી લાવીને અહીં પધરાવી હશે; એમ લાગે છે. મૂંનાંની નીચેની ગાદી પ્રાચીન છે. તેના ઉપર સં ૧૧૩૨ નો લેખ છે. પણ આ લેખનો પથ્થર ઘણો જ ખવાઈ ગયો છે.

ગૂઢમંડપમાં ડાબા હાથના થાંભલાની કુંલી ઉપર સં ૧૧૮૦ નો લેખ છે. તેમાં મૂંનાં તરીકે શ્રીકૃષ્ણલેવ ભંડુ

નામ છે. ઉપર્યુક્ત જાને લેખોથી જણાય છે કે આ મંદિર અને ગામ ૧૧ મા સૈકાથી પ્રાચીન હોવું જોઈએ.

જૂના પરિકરના ટુકડા કાઢી નાખેલા બહાર પડ્યા છે. તેમાં છત્રની જગ્યાએ ક્ષણ છે. તેથી આ પરિકર શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું હોવું જોઈએ.

આ મંદિરમાં કુલ આરસની મૂર્તિઓ ૬ છે, તેમાં એક સાવ નાની મૂર્તિ છે. પગલાં જોડી ૧ છે. ધાતુની મૂર્તિ એકે નથી. જીર્ણોદ્ધારની જરૂર છે.

અહીં શ્રાવકનાં ઘર ૪ છે. ઉપાશ્રય કે ધર્મશાળા નથી.

૯૫. દેલદર

કીવરલીથી પૂર્વમાં ૩ માઈલ અને કીવરલીના સ્ટેશનથી અગ્નિખૂણામાં ૨ માઈલ દૂર “દેલદર” નામનું ગામ છે. આ ગામ સાંતપુર તહેસીલમાં આવેલું છે.

શ્રીસંભવનાથ ભગ્નું મંદિર :

અહીં મૂળનાં શ્રીસંભવનાથ ભગવાનનું એક મંદિર છે; તેમાં મૂળનાંની મૂર્તિ પ્રાચીન, મનોહર અને પંચતીર્થના પરિકરયુક્ત છે.

ગભારાના દરવાજા બહાર, દરવાજા પાસે જ જાને બાજુએ સામસામા બે પ્રાચીન કાઉસગિયા નવીન આકૃતિવાળા અને મનોહર છે, પણ પાસે અર્ધ—સર્પ—મનુષ્યની આકૃતિવાળા

ફળા સહિત ઇન્દ્ર, ઇન્દ્રાણી છે, તેની ઉપર બંને બાબુએ એવા જ ત્રણ ત્રણ ધરણેન્દ્રનાં નાનાં રૂપો બંને બાબુએ છે. ભગવાનને માથે સાત સાત ફળા છે. બંનેની નીચે તથા મૂળનાંના પરિકર નીચે ગાદીમાં લેખો છે પણ ઘસાઈ ગયા છે. મેલ—કચરાથી પથ્થરો ખવાઈ ગયા છે.

ગૂઢમંડપમાં ડાબા હાથ તરફના ગોખલામાં એક ત્રણ તીર્થના પ્રાચીન પરિકરયુક્ત જિનગિંબ છે. દરવાજાની બંને બાબુએ પરિકર તથા પરિકરની ગાદી ખાલી છે. કુલ જિનગિંબ ૪ અને ૨ કાઉસગિયા મળીને ૬ મૂર્તિઓ છે.

આ મંદિર મૂળગભારો, ગૂઢમંડપ, છયોડી, સલામંડપ, શૃંગારચોડી, શિખર અને દરવાજાની બંને બાબુએ મળીને ખાલી ૧૨ દેરીઓ તેમ જ ભમતીના કોટથી યુક્ત છે. મંદિર પ્રાચીન છે, ધ્વજ—દંડ તૂટી ગયેલા જણાય છે. મરમ્મતની જરૂર છે.

અહીં શ્રાવકોનાં ૬ ઘરો છે. ઉપાશ્રય પડી ગયો છે. ધર્મશાળા વગેરે નથી.

૯૬. દેરણા

દેલદરથી નૈર્ઋત્યખૂણામાં ૨૧ માઈલ અને ખરાડી (આખુરોડ) થી ઇશાન ખૂણામાં ૪ માઈલ દૂર “દેરણા” નામનું ગામ આવે છે. આ ગામ સાંતપુર તહેસીલમાં છે.

શ્રીસંલવનાથ લઠનું મંદિર :

અહીં મૂનાં શ્રીસંલવનાથ લઠનું પ્રાચીન મંદિર છે. મૂનાંની મૂર્તિ એકતીર્થના પ્રાચીન પરિકરયુક્ત અને સુંદર છે. મૂનાંના જમણા હાથ તરફ ત્રણતીર્થના પરિકરવાળી શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાનની મૂર્તિ છે. આ મૂર્તિ સાધારણ ઠીક અને પ્રાચીન છે. પરિકરમાં કૃણા છે. જ્યારે લાંછન સાથિયાનું છે. મૂર્તિની ઊંચાઈ ૧’-૧૧” આંગળ અને પહોળાઈ ૧૦” આંગળની છે. પરિકર સાથેની ઊંચાઈ ૨’-૧૧” આંગળ અને પહોળાઈ ૧’-૧૧” આંગળ છે.

તેની ડાબી બાજુની ભીતમાં ડાબા તરફ ગર્ભાગારમાં સુંદર કોરણદાર, સ્તંભ-તોરણયુક્ત આરસનું પ્રાચીન પરિકર છે. ગાદી સાથે તેની ઊંચાઈ ૩’-૪” અને પહોળાઈ ૬’-૩” આંગળ છે.

ગૂઢમંડપમાં કોરણદાર મકરાણાના બે ગોખલા પરિકરની ગાદી સહિત છે. બંને ગોખલા ખાલી છે. છયોકીમાં પણ દરવાજાની બંને બાજુએ મકરાણાના નકશીદાર બે ગોખલા પરિકરની ગાદી સહિત ખાલી છે. અહીં પાર્શ્વનાથ લગવાનની મૂર્તિઓ વધારે છે.

આ મંદિર મૂળગભારો, ગૂઢમંડપ, છયોકી, સભામંડપ, શૃંગારચોકી, શિખર બંને તરફની ખાલી ૧૦ દેરીઓ અને ભમતીના કોટથી યુક્ત છે. મંદિરની બહાર બે ઓરડીઓ, કૂવો, બગીચો અને છૂટી જગ્યા છે. મંદિર પ્રાચીન જણાય

છે. મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવવાની જરૂરત છે. આ મંદિરની દેખરેખ રોહિડાનો શ્રીસંઘ કરે છે.

અહીં શ્રાવકનાં ઘર, ઉપાશ્રય કે ધર્મશાળા વગેરે કંઈ નથી.

૯૭. ઓર (ઓડ)

દેરણાથી નૈઋત્ય ખૂણામાં ૧ માઈલ અને ખરાડી (આખુરોડ)થી ઇશાન ખૂણામાં ૩ માઈલ દૂર “ઓર” નામનું ગામ આવે છે. આ ગામ સાંતપુર તહેસીલમાં છે.

શ્રીઆદીશ્વર ભઠનું મંદિર:

અહીં મૂં નાં શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું પ્રાચીન મંદિર છે. આ મંદિર મૂળગભારો, ગૂઢમંડપ, છ ચોકી, સભામંડપ, શૃંગારચોકી, શિખર અને ભમતીના કોટયુક્ત છે.

મૂં નાં ની મૂર્તિ પંચતીર્થના પરિકરયુક્ત છે. ગૂઢમંડપમાં મૂં નાં ની જમણી બાજુએ ગોખલામાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભઠની સપરિકર સુંદર મૂર્તિ છે. પરિકર અને મૂર્તિ ભિન્ન ભિન્ન છે. પરિકર બીજી મૂર્તિનું છે. તે મૂર્તિની ઊંચાઈ ૧’-૧૦” અને પહોળાઈ ૧’-૩ા” આંગળ છે. તેમજ પરિકર સાથે ૨’-૬” અને પહોળાઈ ૧’-૮ા” આંગળ છે.

ગૂઢમંડપના જમણા ગોખલામાં મોટા મનોહર બે કાઉસગિયા એક જ નમૂનાના છે. તેના પર સં ૧૨૪૨ના લેખો છે. તેમાં લખ્યું છે કે, “ સં ૧૨૪૨ના જ્યેષ્ઠ સુદિ

૧૧ ને શુક્રવારે ઓડ ગામના શ્રીમહાવીર ચૈત્યમાં પોરવાડ વંશના શ્રેષ્ઠી સહદેવના પુત્ર સહબ્રાત, તેના પુત્ર વરદેવ, તેના પુત્ર યશોધવલે આ સુંદર જિનયુગ્મ કરાવ્યાં ” વગેરે. આ લેખમાં ગામનું નામ “ ઓડ ” અને મૂં નાં શ્રીમહાવીર ભંનું ચૈત્ય હોવાનું જણાવ્યું છે. આથી આ ગામ ઉક્ત સંવત્ પહેલાંનું હોવું જોઈએ. મૂં નાં શ્રીમહાવીર ભં ને બદલે અત્યારે આદીશ્વર ભં મૂં નાં તરીકે છે; તેથી જીર્ણોદ્ધાર વખતે મૂં નાંની ફેરબદલી થઈ હશે અને મંદિર પણ ઉક્ત સંવત્ પહેલાંનું હોવાનું નક્કી થાય છે.

ગૃહમંડપના જમણા ગોખલામાં પંચતીર્થીયુક્ત શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ક્ષણવાળું ખાલી સુંદર પરિકર છે. તેમાં મૂં નાં નથી પણ મૂં નાં ની જગ્યાએ અંબિકા-દેવીની સુંદર મોટી મૂર્તિ સ્થાપન કરેલી છે. આ મૂર્તિ ઉપર સંં [૧]૧૪૧નો લેખ છે.

ડાળા હાથ તરફના ગોખલામાં પંચતીર્થીનું પરિકર છે, તેમાં મૂં નાંની જગ્યાએ પહેલાં ખીજી મૂર્તિ હશે તેને બદલે હાલમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની નવ ક્ષણવાળી નવી મૂર્તિ બિરાજમાન કરી છે. આ મૂર્તિ ઉપર સંં ૧૫૪૫નો લેખ છે પણ તે લેખ, ખનાવટી હોય એમ લાગે છે. પગલાં જોડી ૧ છે. તેના પર સંં ૧૮૬૨નો લેખ છે.

આ મંદિરમાં કુલ જિનજિંબ ૪, કાઉસગિયા ૨, ધાતુની પંચતીર્થી ૧, ધાતુની નાની એકલમૂર્તિ ૧, પગલાં જોડી ૧, અને અંખાજીની પાપાણી મૂર્તિ ૧ છે.

અહીં પોરવાડ શ્રાવકનાં ૭ ઘરો છે. ઉપાશ્રય ૧ છે. ધર્મશાળા વગેરે નથી.

વિકૃલાશનું મંદિર :

ઓડ ગામના જૈન દેરાસરાથી ઉત્તરમાં જરા ઊંચાણમાં “બતરિયા” નામના નાળા ઉપર વિકૃલાશ (વિકૃલ)નું એક વિષ્ણુ મંદિર છે. તેના મૂળગભારામાં શ્યામવર્ણની વિષ્ણુની ઊભી મૂર્તિ છે. તે મૂર્તિના ઉપર સફેદ—પીળા આરસનું સુંદર કોરણીદાર પરિકર છે. પરિકરમાં બંને બાજુએ અને બીજા ભાગમાં દેવીઓની મૂર્તિઓ કોતરેલી છે. પણ ઉપરના ભાગમાં બરાબર વચ્ચે એક નાની બેડી તીર્થંકર ભગવાનની મૂર્તિ કોતરેલી છે. એટલે આ પરિકર ચંદ્રાવતીના અથવા બીજા કોઈ ગામના જૈન મંદિરમાંથી લાવેલું હોવું જોઈએ. વિષ્ણુના ગભારાની બંને બાજુના ગભારામાં મહાદેવનાં લિંગો છે.

આ મંદિરના સભામંડપનો મુખ્ય દરવાજો પણ ઉપર પ્રમાણેના સુંદર સફેદ—પીળા રંગના આરસનો મનોહર કોરણીયુક્ત છે. તેના ઉતરંગાની વચ્ચે ઉપર નીચે બે ઠેકાણે તીર્થંકર ભગવાનની મંગળમૂર્તિ કોતરેલી હતી, પણ ઉપરની મૂર્તિ તો કોતરીને તોડી નાંખી છે, અને નીચેની મૂર્તિને છોલી નાંખીને ત્યાં ગણપતિની મૂર્તિ બનાવેલી છે. એ મૂર્તિ નવી બનાવી હોય તેમ સ્પષ્ટ માલમ પડે છે. એટલે આ દરવાજો પણ જૈન મંદિરમાંથી લાવીને અહીં લગાડ્યો હોય તેમ જણાય છે. બાકી આજુ મંદિર તો વૈષ્ણવોનું હોય તેમ સ્પષ્ટપણે લાગે છે.

મ. મ. પં. ગૌરીશંકર ઓઝાજી આ વિષય મંદિરના વિષયમાં લખે છે કે,^૧ “ કીવરલી સ્ટેશનથી લગભગ ૪ માઈલ દક્ષિણ-પૂર્વમાં “ ઓર ” નામનું ગામ છે; જેની પાસે જ એક શિલાવાળી ઊંચી ખુરસી પર “ બતરિયા ” નામના નાળા ઉપર વિકૃલાજી (વિકૃલ) નું મંદિર છે. એક જ કંપા-ઉંડમાં અહીં એક-ખીન્ન સાથે જોડાયેલાં ત્રણ મંદિર છે; જેની મધ્યમાં વિકૃલાજીનું મંદિર છે અને તેની બંને બાજુએ બે શિલાલયો છે. આ મંદિરોનું મુખ્યદ્વાર એક જ છે; જે સંગમર્મરનું બનાવેલું છે અને તેની ઉપર સુંદર કંઠણીનું કામ કરેલું છે. તેની ઉપર જૈન મૂર્તિ હોવાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આ દરવાજો કોઈ જૈન મંદિરમાંથી લાવીને અહીં લગાવવામાં આવ્યો છે. ત્યાંના એક વૃદ્ધ પુરુષથી માલમ પડ્યું કે, પહેલાં અહીં દરવાજો નહોતો, પરંતુ વિ. સં. ૧૯૧૪માં આ મંદિરોની મરમત થઈ ત્યારે આ દરવાજો અંદ્રાવતીથી લાવીને અહીં લગાવવામાં આવ્યો હતો. આ મંદિરમાં એક શિલાલેખ વિ. સં. ૧૫૮૯ના ભાદરવા સુદ ૧૧ના સમયનો લગાવેલો છે; જેમાં કન્યાના વિવાહમાં બે કુટુંબો^૧ પીરોજી^૨ તથા ધારેચા (વિઘવા વિવાહ) માં ૧ કુટુંબ ઉક્ત મંદિરને ભેટ કરવાનો ઉલ્લેખ છે.

૧. જૂઓ સિરોહી રાજ્યકા ઇતિહાસ પૃ. ૩૮ ઉપરથી

૧ કુટુંબ (કુટુંબ) મુસલમાનોએ ચલાવેલો ચાંદીનો સિક્કો; જેનું મુદ્ય બે આના હતું. આજ સુધી સિરોહી રાજ્યમાં બે આનાને “ કુટુંબ ” જ કહે છે.

૨ પહેલાં અહીં ચાલતો મુસલમાન આદશાહનો સિક્કો

“દક્ષિણ તરફના એક શિવાલયની દક્ષિણી દીવાલના બહારના ગોખલામાં એક અત્યંત સુંદર લકુલીશની મૂર્તિ છે; જે ચંદ્રાવતીથી લાવીને અહીં લગાવવામાં આવી હોય એવું અનુમાન છે. લકુલીશની^૩ આવી સુંદર મૂર્તિઓ બહુ ઓછી

“ પીરોળ (શીરોળ) ” કહેવાતો હતો. સંભવ છે કે, શીરોજશાહના નામ પરથી શીરોળ કહેવાયો હોય.

૩ લકુલીશ અથવા લકુટીશ, શિવના ૧૮ અવતારોમાંથી એક માનવામાં આવે છે. પ્રાચીન કાળમાં પાશુપત (શૈવ) સંપ્રદાયોમાં લકુલીશ સંપ્રદાય બહુ પ્રસિદ્ધ હતો અને આજ સુધી સમગ્ર રાજપૂતાના, ગુજરાત, માળવા, બંગાળ, દક્ષિણ વગેરેમાં લકુલીશની મૂર્તિઓ મળી આવે છે. લકુલીશની મૂર્તિ ઉપર જૈન મૂર્તિઓની માફક કેશ હોય છે; જેના પરથી કાઠી કાઠી તેને જૈન મૂર્તિ માની લે છે પરંતુ તે જૈન નહિ પણ શિવના એક અવતારની મૂર્તિ છે. તે બે ભુજવાળી હોય છે. તેના હાથમાં લકુટ (દંડ) રહે છે; જેના પરથી લકુલીશ અને લકુટીશ નામ પડ્યાં અને જમણા હાથમાં બીજોરા નામનું ફળ હોય છે; જે શિવની ત્રિમૂર્તિઓમાંના મધ્યના બે હાથોમાંથી એકમાં જોવામાં આવે છે. બે મૂર્તિ પદ્માસને ખેંડેલી હોય છે અને કાઠી કાઠીમાં તેની નીચે નંદી અને ક્યાંઈ ક્યાંઈ અને તરફ એક એક જટાધારી સાધુ પણ બેસેલા હોય છે. લકુલીશ ઉર્ધ્વરેતા (જેનું વીર્ય કદી સ્ખલિત ન થયું હોય એવા) મનાય છે; જેનું ચિહ્ન (ઉર્ધ્વ લિંગ) મૂર્તિ પર સ્પષ્ટ હોય છે. આ સમયે આ પ્રાચીન સંપ્રદાયને માનવાવાળો કાઠી નથી રહ્યો પરંતુ પ્રાચીન કાળમાં આના માનનારા ઘણા હતા, જેમાં મુખ્ય સાધુ રહેતા, માધવાચાર્ય રચિત સર્વદર્શનસંગ્રહમાં આ સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતોના કંઈક હેવાલ મળી આવે છે અને તેનું વિશેષ વૃત્તાંત પ્રાચીન શિલાલેખો તથા વિષ્ણુપુરાણ આદિ ગ્રંથોમાંથી મળે છે. આ સંપ્ર-

જોવામાં આવે છે. આ ત્રણ મંદિરોની પાસે બીજાં પણ કેટલાંક નાનાં નાનાં મંદિરો છે; જેમાં બે સૂર્યની મૂર્તિઓ રાખવામાં આવી છે.”

ઓરથી નૈર્ઋત્યખૂણામાં ખરાડી (આબુરોડ) ૩ માઈલ આવ્યા.

દાયના સાધુ કનકડા (નાથ) કહેવાતા હોય; એવું અનુમાન થાય છે; કેમકે મેવાડના પ્રસિદ્ધ એકલિંગજીના મંદિરના મહાંત પણ પહેલાં આ જ સંપ્રદાયના સાધુ હતા અને જે હારીતરાશિ નામક સાધુની કૃપાથી ગુહિલોતોને રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું તે પણ આ જ સંપ્રદાયનો હતો. તેની લેખ સહિત મૂર્તિ એકલિંગજીમાં છે, જેથી તેનું કનકડા હોવાનું સિદ્ધ થાય છે.

મુનિરાજ શ્રી જયંતવિજયજી કૃત

પ્રામાણિક ઇતિહાસ અને કળાની માહિતીથી ભરપૂર

આબુના પાંચ ભાગ.

[૧] આયુ — આયુ ભાગ-૧

તીર્થનું ૭૫ ચિત્રો યુક્ત વર્ણન ગૂજરાતી અને હિંદીમાં. ૨-૮-૦

[૨] આબુ ભાગ-૨. અખુદ પ્રાચીન જૈન લેખ સંદાહ —

આણના શિક્ષાલેખોનો મહાન સંગ્રહ સાતુવાદ. ૩-૦-૦

[૩] આયુ ભાગ-૩. અચલગઢ —

આચુ ગિરિરાજ પર આવેલા અચલગદતી શાલા અને
ઈતિહાસનો પરિચય આપતો સચિત્ર ગ્રંથ. ૧-૪-૦

[୪] ଆଷ୍ଟ୍ର ଭାଗ-୪. ଅମୃତାୟତ୍ତ ପ୍ରଦକ୍ଷିଣା —

આણુ ગિરિરાજની આસપાસ આવેલાં ૯૭ ગામોનો ચંતિ-
હાસિક પરિચય આપતો સચિત્ર ગ્રંથ—તમારા હાથમાં જ છે.

[૫] આયુ ભાગ-૫. અર્ચુદાયત પ્રદક્ષિણા જૈન લોક સંદાહ —

આબુ ગિરિરાજની આસપાસ પ્રદક્ષિણારૂપે ફરતાં ૯૭
ગાંભોમાંથી જે જે શિલાલેખો મળી આવ્યા તેનો મહાન સંગ્રહ—
છપાય છે.

આ જ લેખકના બીજા ઐતિહાસિક ગ્રંથો

[१] शंभेश्वर महातीर्थ : सयित्र तीर्थवर्णन — १-६-०

[२] हम्भीरगढः " — ०-६-०

[૩] આભિજ્ઞવાણી : , , — ૦-૪-૦

શ્રી યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા

ગાંધીચોક : ભાવનગર : (કાઠિયાવાડ)